

ETXEBERRI BILDUMA (EHS)

ZUZENDARIA: JOSEBA INTXAUSTI, *ohorezko euskaltzaina*.

1. *Euskararen Historia Soziala (EHS)*.
Argibide bibliografikoak (Leben emanaldia)
Joseba Intxausti. 2011
2. *Euskara eta hizkuntzak, gizartean (EHS)*.
I. Aitorpenak. Ekinbideak.
Joseba Intxausti. 2014
3. *Euskara eta hizkuntzak, gizartean (EHS)*.
II. Jarrerak. Politikak. Pedagogiak.
Joseba Intxausti. 2014
4. *Euskara eta hizkuntzak, gizartean (EHS)*.
III. Erljioak. Eliza kristauak.
Joseba Intxausti. 2014

www.euskaltzaindia.net

ETXEBERRI BILDUMA (EHS)

La colección *Etxeberri Bilduma (EHS)*
atiende a la historia sociolingüística del euskera,
publicando documentos históricos y trabajos de investigación,
tanto estudios actuales como escritos dispersos precedentes.
Tendrá en cuenta también investigaciones de otros países y lenguas.

La collection *Etxeberri Bilduma (EHS)*
traite de l'histoire sociolinguistique de la langue basque,
en publiant des documents historiques et des travaux de recherche,
aussi bien des études actuelles que des écrits dispersés déjà publiés.
Elle tiendra compte des recherches des autres pays et des autres langues.

The *Etxeberri Bilduma (EHS)* collection presents
a sociolinguistic perspective on the history of the Basque Language
which is based on the review of varied and widely sourced material
encompassing historical documents
and more recent research papers and publications.
It will also take note of relevant research from other countries and languages.

4

ETXEBERRI
BILDUMA
(EHS)

EUSKARA ETA HIZKUNTZAK,
GIZARTEAN (III)

JOSEBA INTXAUSTI

JOSEBA INTXAUSTI

EUSKARA ETA HIZKUNTZAK, GIZARTEAN

III. Erljioak. Eliza kristauak

Etxeberri Bilduma (EHS)
euskararen historia soziolinguistikoari eskainitako liburu-sorta da;
agiriak eta ikerlanak biltzen ditu,
idazlan berriak eta lehendik sakabanatuta daudenak.
Erbestetik edo beste hizkuntzetatik
argigarri izan daitezkeenak ere gogoan izango ditu.

JOSEBA INTXAUSTI REKONDO (Segura, 1936) historialaria da eta Ohorezko Euskaltzaina. Azken hamarkadetan bereziki landu du euskararen eta hizkuntzen historia soziala, hainbat aldizkari eta liburutan eman ditu ikerlan horiek (*Euskera, Riev, Sancho el Sabio, Jakin, Bat* eta abarretan). UZEI-ren sortzaileetakoa izan zen (1977), eta erakunde horren lehen zuzendaria. Euskaltzaindiak eskatuta Euskararen Historia Sozialerako (EHS) Etxeberri Egitasmoa prestatu zuen, eta bi urtez zuzendu. “Etxeberri Bilduma” honen zuzendaria da gaur egun, eta 2011n *Argibide bibliografikoak* eman zuen argitara bertan.

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADÉMIE DE LA LANGUE BASQUE

ETXEBERRI BILDUMA (EHS)

JOSEBA INTXAUSTI

EUSKARA ETA HIZKUNTZAK, GIZARTEAN
III. Erljioak. Eliza kristauak.

JOSEBA INTXAUSTI

EUSKARA ETA HIZKUNTZAK,
GIZARTEAN
III. Erljioak. Eliza kristauak.

ARGITALPEN HONETARAKO EUSKALTZAINDIKO TEKNIKARIAK:

Izaskun Etxebeste
Koro Segurola

EUSKALTZAINDIA

BILBO
2014

ETXEBERRI BILDUMA
Zuzendaria: Joseba Intxausti

Argitalpen honen fitxa katalogafikoa eskuragarri duzu Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako katalogoan:

www.euskaltzaindia.net/azkue

La ficha catalográfica correspondiente a esta publicación está disponible en el catálogo de la biblioteca de la Real Academia de la Lengua Vasca:

www.euskaltzaindia.net/azkue

Les données bibliographiques correspondant à cette publication sont disponibles sur le site de la Bibliothèque Azkue de l'Académie de la langue basque:

www.euskaltzaindia.net/azkue

A catalog record for this publication is available from the Azkue Biblioteka, Royal Academy of the Basque Language:

www.euskaltzaindia.net/azkue

Eskubide guztiak jabedunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiatzea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektroniko edo mekanikoz, fotokimikoz, magnetikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen alde zuzeneko eta idatzizko baimenik gabe.

© Joseba Intxausti Rekondo
© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

Diseinua: Ikeder, S.L.
Maketatzea: Zirrimarra Estudio Grafikoa
Inprimatzea: Leitzaran Grafikak

ISBN: 978-84-940717-5-1
Lege-gordailua: SS-335-2014

AURKIBIDE SOILDUA

<i>Hitzaurrea</i>	9
-------------------------	---

IKUS-BEGIRATU OROKORRAK

• Eliztarrak eta euskal kultura, hizkuntz historia sozialaren argitan [1987]	13
• Eliza Katolikoa eta euskaldungoa. Ikerketa-aurreko zenbait ohar [1989]..	41
• Eliza eta euskal kultura. Historia bati zenbait ohar [1996]	51
• Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz [2004]	73
• Eliza Katoliko <i>erromatarra</i> eta euskara [2004]	93
• Iglesia y cultura vasca. Notas sobre la historia de sus relaciones [1996] ..	161

AHALEGIN GOMUTAGARRIAK

• Euskararen eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556) [1997] ...	181
• Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571), Erreforma-Kontrarreformetako ilun-argitan [1995]	231
• Gaztelaniaren aldeko <i>manifestua</i> . (Malon Etxaide, 1588) [2010]	323
• Euskarazko Biblien historiaz [1994]	359

* Kako zuzenen arteko urteak lehen argitaraldiarena adierazten du.

HITZAURREA

Euskara eta hizkuntzak, gizartean obraren hirugarren liburukia da hau, eta *Erlijioak. Eliza kristauak* azpтитulua eman diot, bertako gaien nondik norako nagusiak adierazteko. Beronekin bukatutzat ematen dut, oraingoz, bildutako idazlan-sorta honen argitaraldia.

Esan beharreko gehienak adierazita geratu dira lehen liburukiko hitzaurrean, eta aski izango dut III. liburuki honetakoaz zertxobait gehitzea, hemen bildutako edukiaz argibideren bat erantsiz. Aurreko bi liburukiak ez bezala, oraingo hau “monografikoa” dela esan daiteke, Erljioek eta Eliza kristauek hizkuntzekin izan duten zerikusiaz ari baita.

Hizkuntzen eta Erljioen elkarrekiko eraginak aspaldidaniko historia du, aspaldikoa eta emankorra, harmoniaz eta kontraesanez betea, eta munduan barrena kasik nonahi aurki daitekeena, Mesopotamia eta Egiptotik hasita India, Txinara eta mundu osora doana, Europan ere bere lorratzak utzitakoa¹.

Esan daiteke, beraz, euskaldungoaren barnean, euskara idatzian eta Elizek euskararen bizitza eta kulturaren izan duten presentzia nabarmena ez dela bitxikeria bakartua: historia zabalago baten barruan dago gurea ere. Erljioak eta Elizak ez dira sekula arrotzak izan hizkuntzen bizitzan, eta alderantziz ere: hizkuntzek sarritan Erljio eta Elizetan topatu dituzte beren sostengu eta garapen kulturalak, edo gutxiespen eta hondamendia.

Harreman horien ibilbidean, euskal mintzatzaileok bi Eliza handi izan ditugu gurean, Eliza kristau-katolikoa eta Eliza Erreformatu kalbinista. Honenak ibilaldi laburra izan zuen, harena gure herria bere osoan besarkatu eta mende anitzetan eragin duena izan da.

¹ Ikus, adibidez, HABEKO liburutegian, Sawyer, J. F. A.; Simpson, J. M. Y. (ed.), 2001, *Concise Encyclopedia of Language and Religion*, Amsterdam: Elsevier. Gaiaz sintesi laburtua izan nahi du argitaratzeko geratzen den “Euskera e Iglesias” lanak, Iruñeko Jardunaldien barnean: *Nazioarteko Jardunaldiak. “Euskara gobernuko goi erakundeetan Historian zehar” (2013ko azaroaren 19a eta 20a) / Jornadas Internacionales sobre “El euskera en las altas instituciones de gobierno a través de la Historia”*.

Eragin horrek ofizialtasuna izan du, mugatua izanik ere zinezko ofizialtasuna, eta gertakizun historiko horren balio eta emaitzak neurtzeko, behar-beharrezkoa da euskarak izan duen eta izan zezakeen lekua Euskal Herriaren eta Euskal Herriko Elizaren barruti eta hizkuntz erabilpenetan begiratzea, egon diren hizkuntz politika eta usadioetatik hasita.

Gainera, joan diren mendeetan Eliza ez da bakarrik bere baitara begira aritu, gizarte osoa bere egin nahi izan du; ondorioz, Eliza/Euskara harreman hori gizarte zibileraino heldu da, bere eraginean eta emaitzetan. Euskal Herriaren historia bere osotasunean konprenitzeko ezinbestekoa gertatzen zaigu elkarlotura horiek aintzakotzat hartu eta aztertzea.

Herrien arteko historiak eta Erljioen artekoak, ongi erakusten dute nolako egoera, bilakaera, ideologia eta teologia ezberdinek baldintzatu duten bi aldean arteko harremana; hortaz, historia konparatua argigarri gertatzen da euskararen eta Elizen hau hobeki ulertzeko.

Xede horrekin idatzi izan ditut orrialde hauetan bildutakoak, eta ikerlari gazteek egin nahiko lituzketen lanetarako iradokizun argigarri gertatuko balira, ni neu pozik. Jakinaren gainean nago luzaro gabe ikerlan hobekak izango ditugula, hiru liburuki hauetan erabilitako gaiak “pulamentuz eta prepezioz” eza-gutzeko. Aurreko liburukietan aipatu eta eskertu ditudan laguntzen antzekoak izan ditzatela opa diet gazteoi. Betoz, bada, lehenbailehen lan berriak.

J. I.

1

IKUS-BEGIRATU OROKORRAK

Arrazoi ezberdinengatik, Eliza Katolikoaren historia soziolinguistikoak merezi du begiratu on bat, bere erabakiek Europako Mendebaldean, hemendik kanpo eskualde handitan (Amerika, Afrika) eta Euskal Herrian ere izandako eraginkortasunagatik.

Erljioen eta hizkuntzen garapen historikoak hainbat kasutan ibili dira bidea elkarrekin egiten, eta deliberamendu instituzionalak pisu handikoak gertatu dira, Mendebaldeko kulturetan ez ezik Asia Urrunean ere (India, Txina, etab.).

Europako mundu neolatinoa Erromatar Inperioak baino areago Eliza Kristauek finkatu eta garatu zuten Antzinate Berantiarretik hasi eta Erdi Aro osoan zehar.

Liburuko lehen parte honek Mendebaldeko aldakuntza larri eta orokor horien barnean euskaldungoaren bilakera-ezaugarriak azpimarratuko ditu, betiere testuinguru zabalagoak aintzakotzat hartuta.

ELIZTARRAK ETA EUSKAL KULTURA, HIZKUNTZ HISTORIA SOZIALAREN ARGITAN*

Eliztarrak eta euskal kultura esatean, hauxe eman nahi da aditzera: gure artean izan ditugun erlijio-erakundeek eta berauetako gizon-emakumeek euskararekiko eta euskaraz emandako eliz eta kultur lanetan izan dituzten absentsia-presentziak, eta alor horretan izan duten jokabidea.

I. Sarrera-oharrak bakarrik

Eliztarrek hizkuntzaren historia sozialean izan dituzten lekua eta esanahia aztertzeko ohar labur batzuk ematen dira ondoko lerroetan. Gaiaren azalpen deskribatzaile diakroniko bat baino areago, molde deskribatzaile horretako lana modu berri batean hasteko ohar bat edo beste ematea da orrialde hauen asmoa.

Gaiak eskuratu ahal izan ditudan liburu-artikuluak —bat baino gehiago estimagarria izanda ere— ez dira jeneralean sistematikoegiak, gehienetan laburrak dira aztergaia bere osoan itxuraz azaltzeko, edo azalpengaiaren esparrua hobeki mugatu denetan, horregatixe ere, motz eta eskas geratu izan dira guk hemen nahiko genukeena bere luze-zabalean osorik eman ahal izateko. Baina hastapeneko lan hauei jar geniezazkiekeen erreparotxo hauen ondoan beste bat dago larriagoa gaiak bil litekeen bibliografian.

Eliztarren eta euskal kulturaren arteko harreman historikoak deskribatzeko erabili izan diren bideetan, uste dudanez, historia sozial batek beharko lituzkeen tresneria kontzeptual eta metodologiko egokiagoen eskasia sumatzen da. Honekin ez dut esan nahi, noski, bil litekeena baliagarria ez denik (hain zuzen,

* 1987, in López Atxurra, R. (ed.), *Euskal Herriaren historiaz, III: Kultura eta portaera erlijiosoak. Euskal Herriaren historian zehar*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 119-141.

lehen pauso bezala, lan horiek ezagutu beharra azpimarratu nahiko nuke besteak beste orrialde hauetan). Baina baita gogoratu ere, dauzkagunetatik aurrera jotzeko, lan-molde berriagoetara ere hurbildu beharra. Izan ere, eliztarren euskalgintzaz jardutean, esan edo idatzi izan zaizkigunak beren begira-moldeetan kamuts samarrak ez ote direnaren galdera pizten zaio irakurle edo entzuleari: datu eta berriemate deskribatzaile nahiko aberatsak, baina analisi hotz baterako azter-tresna gutxitxo ikusten zaie maizegi.

Kezka horretxek eraginda –beraz, orain arte egindako lanak berak eztenkatuta– heltzen diot gaiari; ez, noski, egon litezkeen hutsuneak asebeteko ditudalakoan, gutxiagorik ere, baizik eta lana hobetu nahiz aurrera egiteko leihatila berriren bat non ireki litekeen neure buruari galdetuz.

Leihatila hori, hizkuntzari buruz diharduten gizarte-zientzietara ireki beharko ote den nago, gero horietako baliabide kontzeptualak historiara (diakroniara, hortaz) eraman eta, zehazkiago oraindik, eliz historia sozioinstituzionalean erabiltzeko. Badakit, baieztapen hau oinarritzko kontu orokor bat dena (lantxo oso hau, parte handi batean bederen, halaxe izango den bezala), baina agian komeni zaigu orokortasun-modu hauetara ere begiratu bat luzatzea, berehala azalduko dugun gisan.

Gizartea/Historia, Hizkuntza/Eliza, Gizabanakoa/Erakundea, Kultura/Politika... bikote korapilatsu askok egiten du topo hemen, hartu dugun gai honetan, eta hainbat ikuspide ezberdinetatik hel geniezaioke, gainera, berorri: Linguistika, Antropologia, Teologia, Soziolinguistika, Historia... Ikerkizun historiko horren konplexutasuna ahantzi gabe saiatu beharko genuke, beraz, Euskal Herriko Elizen eta hizkuntzen arteko jokabide soziohistorikoak aztertzen. Horren beharra, beste ikuspegi batetik bada ere, azpimarratu izan da dagoeneko.

G. Monreal-ek idatzi du inoiz iker-premia honetaz:

Ez da gauza erraza Elizak zer-nolako konportamoldea ukan duen euskarari buruz agertzea. Elizak ukan izan duen hizkuntz praxiaren oinarrizko puntuak oso gutxi ezagutzen dira; azterketa serio eta zehatzen falta mingarria nabari da hor. Are okerrago ezagutzen dira politika linguistikoaren gidari izan diren kriterioak eta motibapenak, kasik interpretazio beharrik ez duten gure egunetako historiako zenbait puntu salbu. Heldua da noski, garaia problema honi norbaitek eskua ezar diezaion, argitzekotan (Monreal 1978: 8).

Lan honen beharraz hori esan badaiteke, ikerlan honen probetxuaz beste zerbait ere gehi liteke. Elizaren barruti honen azterketak, ongi planteatuz gero, interesik handiena ere izan dezake, euskal gizarte osoaren historia soziolinguistikoraino eramán gaitzakeelako. Beste edozein barruti sozialetan bezala (bizitza hiritarrean, profesio-jokabidean edo klase sozialen hizkuntza burubideetan gerta daitekeenaren antzera), eliz Erakundearen barruti hautatu honetako arazo historiko-metodologikoez gainerako gorputz sozial osoaren arazo soziolinguistikoko orokorragoak ere argi ditzakete.

Baina ez da hori bakarrik: arazo orokor horiek ispilatu ez ezik aurreratu ere egiten ditu, agian, eliz Erakundearen historiak, izan ere berau izan baita euskararen nolabaiteko eta neurriren bateko hizkuntz *normalizazioaren* mendez-mendekoeskarmentu instituzionala bizi izan duen Euskal Herriko Erakunde orokor bakarra. Zalantzarik gabe, gorabehera eta joan-etorri handiko hizkuntz praxi instituzional eta korporatibo horrek interes biziena du guretzat, euskal gizartean bertan gertatua delako lehenik, eta gainerako Erakundeei aurrea hartuz, esperientzia historiko hori aberatsa izan delako gero.

Horrek ez du esan nahi, ordea, *beste gabe*, esperientzia hori ona edo eredugarria izan denik, edota, *beste gabe*, txarra eta kaltegarria izan denik. Hor, “topos” historiografiko interesgarri bat dagoela adierazi nahi dut, gehiago gabe. Honegatik, gainerako barruti soziolinguistikoetan lanean jarraitzeko Elizaren hau abiapuntu ongi hautatua ere izan ote daitekeen galdetzen diot nire buruari. Hipotesi honen argitan hasiko nintzateke, bada, aztergaiari heltzen.

Hitzaldiko sarrera-oharrok amaitu aurretik, hala ere, zilegi izango da, noski, beste puntu bat garbi esanda uztea: Euskal Herriko Elizaren edo Elizen eta gizarte euskaldunaren arteko hizkuntz harremanen historia soziala da hemen arduratzen gaituena; baina, hala izanik ere, lantxo hau ez da iritsiko gai horren azalpenik –laburki izanik ere– ematera, hain zuzen, panoramika soziohistoriko horren ataurrean geratu nahi baitu, hori aztertu eta deskribatzen hasi gabe. Izan ere, premia larriagoa eta oharrok aurkezten ditudan lagunarte unibertitariorako probetxuzkoagoa iruditu zait sarrera-ohar batzuk eskaintzea, iker-landa honetara hurbildu nahi izango lukeenaren faboretan. Hortaz, entzuleak nahiz irakurleak uler beza nire hau, duen mugatasun honekin guztia-rekin: Historia ez, baizik Historia hori egiten hasteko lehen gidaoharrek beza-la dira ondoko orrialdeok.

2. Erljioa eta hizkuntza

Euskal Herriko eliztarren jokamolde linguistikoaren historia ukitu izan denean, gezurra badirudi ere, munduan diren beste oinarrizko zenbait erreferentzia orokor ez da aipatu ere egin gure artean, edota oso bidenabar egin da. Horrela, eskuarteko aztergai honi diziplinarteko eta nazioarteko testuinguruak falta izan zaizkio eta azterketa gehienak pobreturik eta kaskartuta gertatu dira.

Euskara eta Eliza aipatzean, lehen-lehenik aipatu beharko genukeena, hain zuzen, erlijioen eta hizkuntzen arteko harreman sozialen nazioarteko historia luzea da. Arazo eta esperientzia erlijioso-linguistikoak mila alde interesgarri ditu, mila modutan gertatu da topaketa sozial hori, eta oso argigarria litzateke, noski, guretzat ere.

Bestalde, hizkuntzen eta erlijio-bizitzaren arteko harremana jakintza ezberdinek beren gisara erabili izan dute, batzuetan batez ere gizartetik modu sinkroniko batean begiraturaz (Antropologia kulturala, Soziolingistika) bestetan mundu espekulatibo batetik aztertuz (Filosofia, Teologia), edo diakronia aldakor batetik behatuz (Erljio eta Elizen historiak, Hizkuntzen historiak). Zientzia hauetatik guztietatik jaso daitezkeen ekarpenak ezagutuz hastea, eta bereziki diziplina horien azter-kontzeptuak eta, inoiz, metodologiak ere eskuratzen saiatzea zuhurtzia jatorra izan liteke historialariarentzat. Ondoko ohar bibliografikoek kezka horixe dakarte hemen.

2.1. Hizkuntzalaritzatik

Hizkuntzaz ari garenez (nahiz eta ez izan gure hau, zuzenean bederen, hizkuntzaren barne-historiaz ari dena, historia sozialaz diharduena baizik), lehenengo begiratu batean Linguistika datorkio bati burura, hizkuntzen barne-historia deskribatu eta argitu ohi duen zientzia hori. Hemen ere —esan gabe doa irakurle ohartuarentzat— historialariok soziologiarekin izan ohi ditugun errezelozko harremanak eta jakin-metodoen katramilak (sinkronia/diakronia) berehala suertatuko zaizkigu; baina, hain zuzen, linguistek izan dute beren historian denboraren harian datorren aldakuntzaren kezka ere (ikus, adibidetakako, Mounin, G., 1979, *Historia de la Lingüística*, Madrid: Gredos; Szemerényi, O., 1979, *Direcciones de la Lingüística moderna (1916-1950)*, Madrid: Gredos, eta berezikiago Meillet, A., 1976, *Linguistique historique et Linguistique générale*, Paris: Champion, eta Coseriu, E., 1973, *Sincronía, Diacronía, e Historia*, Madrid: Gredos).

Historialariak, berean irauteko, hizkuntzen diakroniari heldu behar dio, gogoz, eta hizkuntzalarien ardura honetaz (hizkuntzalaritzak duen gogoeta

historikoaz) hurbilgotik zerbait jakinda egotea ona izango da, gurean –historia sozialean– betiere hizkuntzaren alde soziopragmatikoa zuzenago aintzaketzat hartzean.

2.2. Antropologiatik

Beste molde bateko balioa dakar Antropologiak: Hizkuntz fenomeno osotasun kulturean behatu nahi du, gizarte-egituren barneko gertakari sozialtzat harturik. Herrien analisi antropologiko zehatzetako ekarpen konkretuak jakingarri diren arren, une honetan berezikiago azpimarratu nahi nukeena literatura horretan topa dezakegun hizkuntzarekiko teorizazio etnokultural orokorra da, esparru mugatuago haietako metodologia eta kontzeptuak arbuia gabe, noski.

Antropologia, analisi sozialaren osotasunaz arduratu dela diogu, alde horretatik gaurko historiografiak amesten duen balio batez oso biziki arduratu da Antropologia kultural orokorra, eta baliozko langaiak aurkituko ditu literatura horretan historialariak. Zehazkiago, Antropologia erlijiosoaz mintzatu ohi da hizkuntzaren fenomenoari buruz. Ez dago adibideren bat ikusi besterik, fenomeno erlijiosoan hizkuntzari aitortu zaion lekua ezagutzeko: De Wall, A., 1985, *Introducción a la Antropología religiosa*, Estella: Verbo Divino, 238-274. Historialariak, hau jakinda eta lehendik bere diziplina historikoak erakutsi dionarekin, alde aurretik ohartuta joan beharko du ikerkuntzara.

2.3. Teologiatik

Espazio erlijiosoan hizkuntzak duen *rola*, ez da definitzen, gainera, praxi soilaz bakarrik: Elizetako hizkuntz burubideak sarritan Hitzarekiko eta hizkuntzekiko pentsamendu teoriko bat izan ohi du bere sostengutzat. Teologiak eman ohi du (inoiz Filosofia ere lagungarri duela) praxi hari doakion azpiko euskarri hori. Eliz bizitzarako ez ezik, hizkuntzaren bizitza sozial osorako garrantzizkoa gerta daiteke, zenbait abagune historikotan, teorizazio linguistiko-teologiko hori, bai ideologia linguistiko jakin bat sortzean eman dezakeen edo duen ekarpenagatik, eta baita mentalitate herritar linguistikoan txerta ditzakeen elementuengatik ere.

Baina ekarpen erlijioso-linguistiko hauen ondoan, Euskal Herriko hizkuntza historialarientzat batez ere teologo kristauen hizkuntz teorizazioak du interesa, Eliza kristauetan hitzari aitortu izan zaion munta eta zentzua ezagutu gabe zaila izango baitzaio euskal historialariari hemengo eliztarren hizkuntz menta-

litate eta praxiak balioztatzea. Ez da hau, noski, barruti honetako katramilak eta teoriak azaltzen hasteko unea, baina bai puntu honi ere bere aipua egitekoa.

Arazoaz diharduten Teologiako eskuliburu handietan aurki daitezke, gaurko pentsamendu teologikoaz bederen, argibide batzuk: ikus Haag-ek edo Lengsfeld-ek diotena, *Mysterium Salutis*, 1969, Madrid: Ed. Cristiandad, I/I, 362-387, 500-504, 527-536 eta bertako bibliografia.

Baina oraingo teologoetatik gorago joaz, beti geratzen zaigu historialariori teologo zaharren pentsamendu teologiko-linguistikoa aztertu beharra: Eliza kristauek Hitzaren Teologiaren historia beti izango da gurerako alde batetik zientzia lagungarria; baina baita, haren aldakuntzen harian, geuri dagokigun hizkuntz historia sozialaren kapitulu bat ere, bete-betean.

2.4. Filosofiatik

Elizaz eta beronen hizkuntzaz ari garelako aipatzen dugu hemen Teologia. Testuinguru zabalagoan Hizkuntz Filosofia gogoratu beharko genuke, gainera, baina ez gara orain horretan luzatuko, bereziki guretik urrunsko ere gertatzen delako. Hala ere, historialari gaztearentzat ongi etor liteke nota bibliografiko llabur hau: Alston, W. P., 1965³, *Filosofia del lenguaje*, Madrid: Alianza; Buhler, K., 1985², *Teoria del lenguaje*, Madrid: Alianza; Hierro, J., 1982, *Principios de Filosofía del lenguaje*, Madrid: Alianza; Katz, J., 1971, *Filosofía del lenguaje*, Barcelona: Martínez Roca; Kutschera, F. Von, 1979, *Filosofía del lenguaje*, Madrid: Gredos; Resweber, J. P., 1979, *La Philosophie du langage*, Paris: PUF.

2.5. Gizarte-zientzietatik

Baina urruneko teorizazio horietan baino baliagarritasun metodologiko hobe aurkitu ahal izango du historialariak gizarte-zientzietan. Antropologia aipatu da arestian, gizarte-zientzietako bat hau ere, baina bada hizkuntz fenomeno sozialak bere aztergai berezi eta zuzenagotzat hartu dituen besterik: *Soziolinguística*. Jakintza gazte honen barnean, gainera, bi alde elkarren osagarri ekarriko nituzke hona:

2.5.I. Soziolinguistikatik

Oro har, Soziolinguistikak landu dituen *kontzeptu eta metodoen* garrantzia nabaria da historia sozialarentzat. Beraz, hizkuntzaren historia sozialean, seriooki lanari ekitean, oso zaborra eta desbideratzailea izan liteke Soziolinguistikari begirada bat eman gabe hastera. Hizkuntzen historia soziala

makulu horien beharrean ikusten dut, eta lehenengo pausoetarako batez ere informazio soziolinguistikoak laguntza on bat eman diezaguke.

Zorionez, dagoeneko ez da falta inguruan argitalpen erosorik: Berutto, G., 1979, *La Sociolingüística*, Mexico: Nueva Imagen; Cohen, M., 1973, *Manual para una Sociología del Lenguaje*, Madrid: Fundamentos; Fishman, J. A., 1979, *Sociología del Lenguaje*, Madrid: Catedra; Garmadi, J., 1981, *La Sociolinguistique*, Paris: PUF; Marcellesi, J. B.; Gardin, B., 1974, *Introduction á la Sociolinguistique*, Paris: Larousse; Weinrich, U., 1974, *Lenguas en contacto*, Caracas: Univ. C. de Venezuela. Gogoan hartzekoa da Berutto-k ematen duen bibliografia komentatua, 193-209 orrialdeetan. Bestalde, Rubin, Fishman eta Cobarrubias; Fishmanen antologia soziolinguistikoak biziki interesgarriak dira. Eta literatura espainola nahi balitz, Aracil, Badia, Ninyoles, Valverdit eta abar baliozkoak dira inguru hurbilean zer dugun jakiteko. Literatura horretan tresna analitiko ugaria dago historialariaren zerbitzuan. Ondoko lanak erakutsi beharko dio honi noiz eta non erabil lezakeen berori, historian. [N. B.: Orain, Euskaltzaindiko EHS Egitasmoko lanetan aurkituko ditu ikertzaile hasi berriak laguntza eguneratuak].

2.5.2. *Eliza eta herrien soziologiatik*

Baina oinarrizko iradokizun orokorrekin batera (= hizkuntzaren soziologia kontzeptualizazioa) erlijioen eta hizkuntzen arteko harremanen ikuspide historikoek ere badute lekuri literatura soziolinguistikoan. Hortaz, hizkuntzen historialari sozialak, topatuko du literatura zientifiko horretan iragan aldiei buruzko argibide zuzenik ere.

Argitalpen horietan bilaketa sistematiko bat emankorra gerta liteke, uste dut, Elizaren eta euskararen arteko harremanen historia soziala testuinguru orokor aberasgarri batean kokatzeko. Aurreko puntuan aipatuetatik, esate baterako, badago zentzu honetan gogoan zer har: Cohen 1973, 118-120. Eta oraindik hona ekarri gabeko hauek, adibidez: Fishman, J. A., 1975, *Language and Nationalism*, Rowley: Newbury House, 52-54, 93-96; Guxman, M. M., 1960, "Some general regularities in the formation and development of national Languages" in Fishman, J. A., 1977, *Reading in the Sociology of Language*, The Hague: Mouton, 766-779. Oro har, Soziolinguistikak han eta hemen erlijioen hizkuntz politikaz azaldu duen interesak gaiaren gaurkotasuna ere erakusten du, eta badirudi gaurkotasun hori areago doala historialarientzat (iragan mendeetan erlijio-bizitzak izan duen presentzia sozial handiagoagatik, batik bat).

2.5.3. *Eliz historiografiatik*

Soziolinguistikan hori gertatzen bada, ez da harrizkoa eliz historiografian

hizkuntzaren hau behin eta berriz aurkitzea, bai eliz barneko hautapen linguistikoen berriematean, eta baita Elizek herrien kulturetan hizkuntzei eman dizkieten laguntzak eta sortu dizkieten behaztopak azaltzean ere. Nazioarteko erakunde erlijioso hauen baitan, herrien, kulturen eta hizkuntzen topaketa asko egokitu da, alde eta aldi oso ezberdinetan gainera.

Erljioen historia soziolinguistikoa aberatsa izan da, eta molde ezberdinetako arazo eta irtenbideak ikus daitezke horretaz Elizen historietan. Ez dut ezagutzen arlo honi buruz historia orokorra eman dezakeen eskulibururik; beharbada, egiteko dago oraindik. Baina monografiarik eta une edo alde zehatzagoei buruzko literaturarik ez da falta.

Eliza kristauen historia sozialaz badago ikerlanik franko, bai Eliza Katolikoan eta gainerako Eliza kristauetan ere. Historiografia honen berri emateko egokiera proposena ez da hau noski; baina gogoratu beharko da, hala ere, hori eta Vatikanoko II.aren ondoko hizkuntz eztabaidak sortu duen literatura ugaria.

3. Euskal Herriko elizak eta euskara

Hauxe da, alde zurririk hala erabakiz gero, eliz Erakundearen eta eliztarren alde nahiz kontra iaioetasun bertsuarekin erabil litekeen, eta den, gaia. Izan ere, Euskal Herriko Elizen historia sozialak denetik eman du, eta, azterketari ekite-rakoan, historia horri bere osotasuna eta hemengo eta munduko testuinguru soziohistoriko zabalagoak kentzen bazaizkio, erraza da historialaria batez ere apologeta elizkoi edo fiskal elizkontrako bihurtzea. Gertatu ere holaxe gertatu dela jakiteko, aski da honetaz daukagun bibliografiari begiratu bat ematea. Horrelako ikerlan horien eskarmentu txarrak lezio on bat izan beharko luke gaiari berriro ere heldu nahi dion historialariarentzat.

3.1. Euskara eliztarraz

Has gaitzen egiaztapen soil batzuekin; euskara idatziaren barrutiaz, lehenik. Euskararen bizitzan eta zehazkiago euskara idatzian nabaria izan da eliztarren presentzia: nornahik eman dezake, buruhauste handirik gabe, alor horretan saiatu diren elizgizonen zerrenda luze bat, eta betiere osoa ez izateko arriskuarekin, gainera. Eliztar hizlari eta idazleen tradizioa gure belaunaldiraino iritsi da, XVI. mendetik hasita, eta gaur egun ere bizirik dago, garai bateko monopolio literario gisako egoera hura zerbait arindu edo murriztu bada ere. Badago, beraz, aspaldidanik eliztarren hizkuntz historia idatzi bat, eliz barneko

egitekoetan ez ezik, eliztarrek beste barruti sozialetan egin dituzten kultur lanetan ere, literaturaraino ere iritsiz.

Egia esan, euskaraz egin dituztenak beste interesatzen zaizkigu, hemen, erdararen alde egin izan dituzten hautapenak, hori ere hizkuntz jokoen barnean baitago gizartea elebitasunerako bidean doanean; areago oraindik, Erakundeak berak bere barneko bizitza hizkuntzen topaleku edo aldaleku izatea erabaki baleza.

Elizen historia soziolinguistikoaz dakiguna, eliztarrek bildu izan dituzten albisteei zor diegu gehienbat. Horrek, noski, izan du bere alde emankorra: beren etxeoaz ari zirenez, eroso gertatu zaie albisteen bilketa lana eta inoiz edo bestetan uzta nahikoa oparoa zabaldu dute. Baina Elizarekiko *leialtasun saiatu* batek, sarritan, laudoriozko lanak egitera eraman ditu, behar zen zentzu kritikoa zerbait edo osorik baztertuz. Dakiguna bera ere, hortaz, maizegi aje horrekin dator, hoztasun eta objektibotasun eskasarekin alegia. Nabariagoa gertatu da joera hau, oraindik, eztabaida-uneetan. Pentsa daitekeenez, bestaldekotik kontrako gehiegikeria eta iritzi orokortze ausart eta arriskatu egiekin erantzun izan da, eztabaidari argibide sobera eman gabe, izan ere oraindik azterketa serio bat(zu)en zain baikaude gure gai honetan.

Eliz diozesietako hizkuntzarekiko Erakunde-erabakiez badakigu zerbait, baina gutxi eta beti gauza bera: Calahorrako Sinodalak. Sinoduetako erabaki horien eliz barneko testuinguru hurbila bera ere apenas aztertu den zerbait areago. Oro har, Euskal Herriko diozesi guztietako hizkuntz lege-erabakien xehetasunak jasotzeko daudela dirudi, edo daukaguna oso zatizkoa dela behinik behin. Barruti iluna gertatzen zaigu Erakundearen hizkuntz legeriaren hau bera ere.

Eta legeria horren praxia ezagutzea, berriz, ez da batere samurragoa: eliz Erakundearen hizkuntz praxi soziala egunez egun eta leku eta gisa ezberdinetan gertatzen baita, eta jeneralean, agirietan aztarna handirik utzi gabe. Hala ere, katekesiak eta predikuak, adibidez, utzi dute fruitu on aztergarririk: kristau dotrinen eta prediku-lanen euskarazko argitalpenek ematen dute ikerkuntzarako aukerarik. Beren euskal edukiaz aparte, hizkuntzarekiko mentalitate eta ideologia ere erakuts dezakete; baina hastapenetan dago lana.

Elizak Erakunde bezala erabaki eta egindakoaz gain, banakako eliztar euskaltzaleen edo etxekalteen historia dago, beste hura bezain interesgarria, edo areagokoa. Eliztarren artean –Erakundeari berari zor zaizkionak eman ondoren– ongi bereizi beharko dira Erakundearen barnean, beren gisara, baldintza soziohistoriko jakinetan jardun dutenak, taldean nahiz erabat bakarrik. Holakoen lanek, sarritan, kontzientzia linguistiko argia erakusten digute, eta inoiz baita xeheki formulatua ere.

Erakundearen barnean eta banakakoen bizitzetan, legeetan eta praxian euskararekiko mentalitateak eta jokabideak, eta berauen baldintzapen sozialak, aztertzeke daude neurri handi batetan. Bestalde, premiazkoa izango da aztergaiari, isolatuegia gera ez dadin ere, inguruko herrietako testuingurua lantzea. Lan gaitza.

3.2. Epekapen arazoa

Prozesu historiko guztiek bezala, gai honenak ere *epekapen arazoa* du berekin, periodizatu beharra. Aztertu gabeko gai historikoetan gertatu ohi den gisan, hau ere historia lau bat bezala ageri zaigu, batere erlieberik gabea, hazkunde eta gorabeherarik gabea. Hala ere, azterketan arazora hurbilduz goazen heinean, une, sektore, banako protagonista edo obra bakoitzaren rol historikoak profil eginetan agertzen zaizkigu, bakoitza bere inguru historikoan definituta eta betiere gorantza zihoan prozesu batean murgilduta.

Esandako hau zerbait argiago emateko, adibide huts bezala, une edo protagonista batzuk azpimarratuz, halako periodizazio llabur bat iradoki daiteke hemen, euskararekiko kontzientziaren eta, partzialki, praxiaren garapenaren historia nondik nora joan zaigun puntu batzuetan historialari gaztearentzat gogoratuz.

3.2.1. *Leben epea (1545-1745)*

Hizkuntzarekiko gogoetak eta haren letretaratzeak bi mende oparo izan zituen bere hastapenean. Urtez erabat mugatuta eman nahiko bagenitu, beharbada bi data-muga eman beharko lirateke: 1545a, Etxepareren obra kaleratu zen urtea, eta 1745a, Larramendiren Hiztegiaren argitalpen urtea.

Bi daten artean eman genezake, nahikoa konbentzionalki bada ere, euskararen letretaratzearen ziklo zabala, bi alditan banatuta (Iparraldean XVI-XVII. mendeetako bi ekinaldiak, eta Hegoaldean XVIII.eko Larramendiren kanpaina euskaltzalea). Ipar-Hegoaldean arteko aldeak nabariak dira, noski, garapen erritmoan, hizkuntz kontzientzian eta obren kalitatean. Iparraldeak praxi aberatsa erakusten digun bitartean (Etxepare, Etxeberri Ziburukoa, Axular, Oihenart, Etxeberri Sarakoa), Hegoaldean euskararen erdal defendatzaile suharrak ez zaizkigu falta (Garibai, Poza, Etxabe, etab.), baina euskarazko produkzio literarioa hangoen oso azpitik geratzen da oraindik, nahiz eta Elizak, Erakunde egingizunetan hizkuntzari bere lekua aitortu.

Larramendi izan zen aro hau itxi eta beroni gailurra eta hurrengoari hasiera eman zizkiona: iragan aldietako topiko apologistikoek, Larramendiren eskue-

tan, idazlan zabalak ez ezik, garai historikoek eta bere irudimen urduriak iradoki zizkioten hizkuntzaren aldeko lan-programa berritzaileak bultzatu zituzten, euskarari abagune historiko berria irekiz.

3.2.2. *Bigarren epea (1745-1876)*

Larramendiren ondoren Hegoaldeak hartu zion erreleboa Iparraldeari, produkzio literarioan; baina mende eta erdi eskas honek (1745-1876) batez ere hizkuntzaren normalizazio-zentzu hobetzailekoa ekarri zuen euskaltzaleetara. Zalduntxoek euskaltzaletasuna edo utziz, Mogelen, Ulibarriren edo Paskual Iturriagaren ideiek hizkuntzaren funtzio sozialak argiago azpimarratu zituzten. Orain, aurreko mendeetan bakanagoa zena (Oihenart, Etxeberri Sarakoa), elizgizonen ondoan laikoek ere ahots euskaltzale kezkatua sarriago erakutsiko dute. Hauen artean, Ulibarri aipatuaren eta Iztuetaren ondoan, Bonaparte Printze kanpotarra eta beronen inguruko laikoak eta eliztarrak gogoratu beharko genituzke. Hizkuntzaren ikasketak eliztarren artean paisanoetara ere pasatzera doaz, zorionez.

3.2.3. *Hirugarren epea (1876-1936)*

Hurrengo aldia izango da hemengo eta kanpoko euskalari ikastunen aroa (1876-1936). Hirurogei urte aberatsak: euskaltzaletasuna ez ezik, abertzaletasunarekin batera hizkuntzaren errebindikazio ohartuagoa pizten da. Eliz hierarkia eta apaiz-fraideak gizarte euskaldunaren hizkuntz kontzientzia hartzearen erronkari erantzunen bat eman beharrean aurkitu ziren.

Urte haietan eliztarrek erabaki eta obratutako historia idazteke dago, noski: Cadena gotzainarenak, Azkueren lana edo Aitzolen euskaltzale-apostolutza nekaezina, adibidez, denak dira interesgarriak. Garaiko euskal lantalde eliztarren historiak lehenengoetako lekua beharko luke: Gasteizko Seminariokoa edo jesulagunen artekoa (Estefania), beste Ordena erlijiosoetako lana eta eragozpen instituzionalak, predikarien, idazleen, aldizkarien ahaleginak: eliz barnean egindakoek (ikastetxeetan, pastoralean) edo bizitza zibilean eliztarrek bultzatutakoek, denek dute benetako interesa hizkuntzaren kultur historia sozial bat burutu ahal izateko. Eusko Pizkundera eliztarrek ekarri zuten indarraren edo berorri ezarri zioten balaztaren historia puntuz puntu egiteko dago. [N. B.: Baina begira bedi orain Iztueta 1991].

3.2.4. *Gerraondoa (1936...)*

1936az geroztik gainera etorri zitzaigun uholde itogarriaren gerraondoko zapalkuntzan eta erresistentzian, euskararekikoan, eliztarrek nola amore eman

edo aurpegi eman zuten sintesi historiko batean azaltzeko dago, beste talde sozialen kasuan bezala.

Hizkuntz erakunde berri(tu)etan (aldizkarietan, ikastolan, argitaletxe-lanean, Euskaltzaindian, irratian...) presente nola egon ziren, Erakundearen interesen alde egin ala eskuzabalki, beste gabe, herriari bere ahaleginetan lagunduz... Nork zer eta nola egin zuen xeheki aztertzeko dago, unean unekoak ikusiz, Erakunde-lanak eta gizabanakoenak miatuz.

Hizkuntz normalizazio-korronteetan (euskara batuarenean, ikastetxe- eta ikerle-guneetan, Liturgia berrikuntzan, hizkuntz modernizazioan...) eliztarren ekarpen positibo eta negatiboak ikergai interesgarriak dira, alde askotatik. Hau dena are interesgarriagoa dateke, Euskal Herritik kanpoko askapen mugimendu abertzaleetan Elizek izan duten betekizuna gogoratzen bada (Polonia edo Irlanda utzita ere, nahikoa hurbil dago Algeriako kasua, eta urrunago berrikitan, zentzu politikoan bederen, Vietnam-eko budistena).

Gogoratu egin ditugu soilik aldi horiek, 1545etik honako hori ekarriz, baina inolako laburbildumarik egiteko asmorik gabe hala ere: *eliztarrek eta euskal kultura* gaiari buruzko bibliografia biltzean, esan bezala, nolabaiteko atariko bat bakarrik dira oharpenok. Izan ere, lantxo honen zerbitzurik onena aztergaiari sarrera bibliografiko bat ematea dela uste baitugu.

4. Bibliografiaren nondik norakoa

4.1. Eliza eta kultur hizkuntzak

Euskararen eta eliz bizitzaren arteko harremani buruz idatzi izan denaz ezer esan aurretik, egokia izango da —gero praktikan Euskal Herrian gogoeta horrek izan dezakeen eraginagatik ere— kultura-hizkuntzen eta eliz bizitzaren arteko *zerikusi teoriko orokorrak* (euskararen kasua gaindituz, alegia) aztertu dituzten euskal pentsalarien lana gogoratzea.

Gogoeta teoriko hori ez da norbaitek uste lezakeen bezain pobrea izan. Kasuren batean, gainera, urtetako lana ere izan da, denbora luzez landua. Geuretarrek eman diguten ahalegin teoriko hau ez da, noski, ausaz gertatu, hemen bertako Eliza-gizartean arteko topaketa sozialak azpian izan dituen, eta dituen, arazo orokorren zentzua eta alkantzua testuinguru teoriko baten barnean argitara ekarri nahirik baizik.

Honelako bibliografiak balio hirukoitza du guretzat: a) hemen eta hemendik kanpo ezagutzen diren planteamendu teorikoen ekarpena eskain-

tzen digu; b) hori dena, Euskal Herrian bizi izandako esperientzia soziohistorikoak oratuta eskaintzen zaigu, eta c) bestalde, alde soziologiko baliozko bat ere badu: hemen bertako pentsamendu teoriko hau da, azken 25 urteetako eliz hizkuntzen aldakuntzan, euskal Elizaren gogoeta eta erabaki praktikoagoan behin baino gehiagotan eragin zuzena izan duena. Argitara emandako dena jasotzen ez badugu ere, jakingarrienak bilduta geratzen direla uste dut: Agirre 1981, Agirrebaltzategi 1976, Charritton 1979, Latxaga 1978, 1979.

4.2. Euskal kulturaz

Eliza osoari eta teoria orokorrari begira egindako lan horien ondoan, guretzat interes hurbilagoa dute, hala ere, *zuzenean euskal kulturari begira* egin diren lan teorikoek. Honelakoek, eliz hizkuntzen azken iraulketa historikoaren testuinguruan, beren aukera sozial jakina zekarten, erabaki praktikoak baldintzatzeke, noski. Hortaz, bigarren bibliografia multzo hau, hain hurbil eta eraginkorra izanik, historialariarentzat ere baino interesgarriagoa gerta liteke soziologoarentzat berarentzat.

Esan gabe doa, argitalpenok, eliz aldakuntza ez ezik, Euskal Herriko hizkuntz abertzaletasun orokorra ere izan dutela eztenkatzailea eta eragilea. *Garaien zeinuek* izan dute hor zerikusirik franko. Baina ez da pentsatu behar, argitalpen-multzo honetako idazle edo pentsalariak, Eliza-gizarteen dialektikan, pentsamolde berberetik hasi direnik. Batzuek, batez ere Erakundearen barnetiko eklesiologia *klasiko* batetik jardungo dute; zenbait, eklesiologia *sekularizatuago* batez baliatuko da. Bigarren honek, oro har, errazkiago helduko dio bere gogakizunari Euskal Herriaren esperientzia edo eskarmentu historiko hurbiletik, Elizaren Erakunde-esperientzia eta interesetatik baino. Bide batetik edo bestetik, aipa ditzagun lanak: Agirrebaltzategi 1978a, 1978b, 1984, Basurko 1979, 1981a, 1981b, Erdozaincy-Echart 1960, Etxezarreta 1978, Setien 1981. [N. B.: Oraintsu, 2002-2005, Euskaltzaindiak heldu zion gaiari, historiakoak eta gaurkoak batera ekarriz, Euskaltzaindia 2005].

Azken urteetako literatura hori, joera batekoa nahiz bestekoa izan, betiere Eliza jatorrago eta euskaldunago baten bila ari dena da, helburu hori euskal gizartearen beraren eskakizuna dela jakinki eta, xedea lortzeko, Vatikanoko II.ak egokiera aparta eskaintzen zuela ohartuta.

Baina 1965-1986 urteetako ekarpen bibliografiko honek ez digu ezkutatu behar historialarioi Euskal Herriko eliztarren lehenagoko beste tradizio bat ere: oro har, euskal Elizaren barnean eta hortik kanpo ere, euskara defendatzeko

tresneria teorikoa Eliz Guraso, Kontzilio, Sinodo, Aita Santu eta teologoen irakaskizunetan aurkitu izan duen tradizioa, alegia.

Literatura horrek, eliz Erakundearen babesean aterbe erosoagoa aurkituz, euskal kulturgintza eta gure herriaren hizkuntz nortasunaren alde bere ahaleginak egin izan ditu. Beren buruak kristau eta katoliko aitortuz euskara zapaldu edo baztertu nahi zutenen uholde gaiztoaren kontra harrobi bereko harriekin hesi babesle errespetagarri bat jasotzeko erabili dute hauek eliz tradizio doktrinala: Bilbao 1978, Gandiaga 1961, Inchaurren 1926, Omaechevarria 1961. Diktaduran eta Elizaren beraren garai zabarretan, eraginkorrenak ziren eliz tradizioko argudioak pilatu zituzten honelako argitalpenek, nolabait ere euskaltzaleei defentsa-bideak samurtzeko edo.

4.3. Eliztarren euskal bizitzaz

Aurreko bi puntuetako lanak teorikoak genituen, eta, hala ere, historialaria-
rentzat ere dudarik gabe interesgarriak. Baina zuzenean eliztarren euskal bizi-
tzaz berri ematen digun literatura historiografikorik ez zaigu falta. Gehienetan
lan oso monografikoak izan ohi dira, edota, alderantziz, orokorrak eta llabu-
rregiak. Dena den, gure hizkuntzaren eta literaturaren historien ezaguera on
baten ondoren (berauen irakurketa beti da beharrezko lehen pausoa), premia-
koa gertatuko zaigu beste monografikook ere irakurtzea.

Multzo honetako lanak sei-zazpi sailetan banatuko ditugu hemen: Eliz
Erakundearen barneko hizkuntz bizitza, Biblia itzulpenak, Liturgia, Katekesia,
Predikua, Kultura idatzia eta Irakaskuntza. Horiek puntuz puntu ikusi aurretik,
ordea, Eliza-euskararen artekoa, oro har, aipatu duten lanak ere eman ditzagun:
Monreal 1978a, Mujika 1978, Urkiri 1977, Urrutia 1923, Zamarripa 1903.

4.3.1. *Eliz erakundeetako obitura linguistikoak*

Eliz erakundeetako eguneroko barne-ohitura linguistikoaren historiaz dihar-
duen azterketarik apenas daukagun, eta edozein erataria, deus gutxi dakigu
seminario, komentu, monastegi eta apaizetxeetan (irakaskuntzan eta elkarren
arteko bizitzan) izan ditugun pentsamolde eta jokabideez. Ez dago ezer handi-
rik jakiterik eskura litekeen literatura apurretik.

Seminarioetako eta erlijiosoen barne-ikastetxeetako historia literarioa zer-
bait ezagunagoa da; baina bizileku horietako hizkuntz ohitura arruntak ez dira
aztertu izan. Eliz barnetarren (apaiz, fraide, mojen) eguneroko usadio linguis-
tikoak, itxuraz, ez dira beti ados joan etxe-barnean eta kanpoko ekintza pasto-
ral edo kulturaletan; baina euskaltzale sekularrak zailago ezagutu izan dituen

barne-erakunde eliztarretako ohiturek eta hizkuntz gatazkek eraginik izan dutela pentsa liteke, eliz etxe-barneetan ez ezik, baita erakunde eliztarrek gizar-te osoan hartu izan dituzten hizkuntz jokabideetan ere. Egiteke dagoen historia honen premia (eskuragarria den historiografiak ia aipatu ere egiten ez duena) oinarritzeko iruditzen zait Elizaren jokabide linguistikoa sakonean ezagutzeko. Arlo honetan ezagutzen dudantxo oso laburra da (agian, baita talde-barneko arazo hauek kanporako argitalpenetara iristen ez direlako ere): Azkarate 1961, Gandiaga 1961, Iturria 1961, Iztueta 1981a, Madariaga 1935, Mendizabal 1961. [N. B.: Hau idatzi ondoren aberastu da zerbait ikerlanen zerrenda. Frantziskotarren barne-bizitzari begira, Agirrebaltzategi 2004; karmeldarren euskal kulturgintzaz, Urkiza 2005: 411-416, 517-565].

Elizaren eta euskararen artekoak gehiago aztertu dira, jeneralean, herriaren-gana zuzendu diren erabaki pastoraletan, hauek gure herri euskaldunaren jokamolde linguistikoa espresuki ukitu izan dutelako, noski, komentu edo eliz etxe barruetako hizkuntza ohiturek baino.

4.3.2. *Testu sakratuen itzulpenak*

Herritarrenganaino iritsi izan diren Eliza kristauen erabakien artean bat Hitzaren, Bibliaren, itzulpen-arazoa egon izan da. Euskal Herria ez da izan, honetan, salbuespen bat, eta Bibliaren herri-erabileraren bi tradizio ezberdinak, katolikoa eta protestantea, biak, ezagutu ditugu, gure artean tradizio izatera biak era berdinean iritsi ez badira ere. Leizarragak eman zituen bere lanaren arrazoiak, eta XIX-XX. mendeetan Bibliaren itzulpenetan ibilitako katolikoek saiatu ziren berenetik ematen. Lan hauen guztien berri eman duenik izan da: Akesolo 1971a, 1971b, 1972, Etxezarreta 1981, eta J. San Martin-ek erakusketa baterako prestaturiko gidoi lagungarrian. [Eta liburu honetan bertan euskal itzulpen biblikoiei buruz eskaintzen den idazlana].

Kapitulu honek oharkizunen batzuk beharko lituzke, gure analisi historikoei beren testuinguru historiko europarra eman eta Euskal Herrian gertatuari ere dagokion balioespena eman ahal izateko. Eliza Erreformatuek herri askorentzat Biblia itzulpenen bidez sortu zuten literatur hizkuntzaren abangoardia hemen ito egin zen, eta Kontrarreforma katolikoak beste bidetatik (katekesia, predikua) gidatu zuen gurean eliztarren lan literarioa. Erreformatuen Europako historia biziki interesgarria da honetan.

4.3.3. *Liturgiako latina*

Bibliaren urruntasun linguistikoarekin batera (itzulpen katolikoan faltaz, XVI-XVIII. mendeetan). Liturgiaren latina izan da herri euskaldunaren eta

eliz ospakizunen arteko hesirik gaindiezinenetako bat. Egoera ez zen, inondik ere, hemengo zerbait berezia, Eliza Katoliko latinoaren hautapen linguistikoki instituzional orokorra baizik.

Eliza Katolikoan hizkuntza liturgikoen historiak azterketa eta analisi jakin-garriak izan ditu, asko eta asko Vatikanoko II.aren inguruan suertatu diren eztabaidetan argibide historiko ugari erabili delako ere bai, hain zuzen. Geure urteetan egin den lan teoriko eta praktikoaren berri jakinda, perspektiba historiko berri batekin begiratu beharko luke ikertzaileak Eliza Katolikoaren liturgia hizkuntzaren historia. Liturgiaren teorikoetatik hasi (Jungmann, Vagaggini), teologia (Rahner, Küng) eta hierarkia ahantzi gabe (Joanes XXIII.a, Montini, Vatikanoko II.eko eztabaida), liturgia hizkuntzaren historia eman dutenenganaino iritsiz (Jagic, Martimort, Schmidt edo Mohrmann lanetaraino, adibidez) hasia ez litzateke batere kaltegarri izango, geure historia ez-berezi hau ulertzeko.

Hizkuntzen arloa Eliza batek zein xeheki erabil eta arau lezakeen ikusteko kapitulu aproposa da Liturgiarena (ikus Bugnini-ren lanak). Euskal Herrikoaz eta batez ere azken urteetakoaz jakin nahi duenak baditu berriemate batzuk: Basurko 1979, Baztarrrika 1978, Etxezarreta 1978, 1981, 1984, Euskaltzaindia 1963-1964.

4.3.4. *Euskal dotrinak*

Gainerako hizkuntzetan bezala gurean ere, Biblia eta Liturgia izan dira herritartzen beranduenak. Trento ondoko egoera hartatik, XVI-XVII. mendeetan, Euskal Herrian ere, Elizak Erakunde bezala arretatsuen bultzatu zuen argitalpen-produkzioa eta praxia katekesiarena eta predikatuarena izan zen: Herriari Hitza zabaltzeko eta Elizaren mezua zabaltzeko premiazko bidetzat hautatu ziren biak.

Katekesien historia bide onean doa (Rementeria 1975), bere osoan argitara eman gabe baldin badago ere. Katekesi hauen zabalkunde-arazoa ezezaguna dugu, eta oso zaila sekula argitzeko. Hizkuntzaren aldetik bezainbat eta interes handiagoa dute, noski, mentalitateak eta garaiko doktrinatzeari ezezagutako.

4.3.5. *Predikua*

Predikua da eliz katekesiaren beste alde bat, batez ere euskara mintzatu formalean eta idatzian ere fruiturik onenak eman dituena (Etxebarria 2005). Erraza izango litzateke euskal predikari idazleen zerrenda luze bat egitea, predikariek mintzatu ez ezik batzuetan idatzi ere egin baitzuten, euskarazko testu luzeak argitara emanez.

Baina, betiere, predikari ez-idazleak —edo argitara eman gabeko lanak utzi zituztenak— ugariagoak izan dira, liburutuan zabaldu direnak baino. Eta, inoiz edo bestetan, kantitatearekin batera kalitate literario egokiko obra utzi zuten: Axular, Agirre, Lizarraga Elkanokoa, Mendiburu eta beste hainbat zuzenean prediku-lanetatik datoz. [N. B.: Argitaragabeko prediku-testu anitz ari gara eskuratzen berrikitan, Villasante (M. Zabala), Altuna (S. Mendiburu), Ondarra (J. Lizarraga) edo García Trujillo (Tx. Agirre) edizio-paratzaileen eskutik. Ari dira sortzen, gainera, testu horien azterlanak (adibidez, Madariaga 2004)].

Euskara idatzian, gure egunak arte sortu diren obrarik mardulenak predikarien lumetatik datozkigu, baina haien artean ez dira mespretxatu behar obra idatzirik utzi ez digutenak: denen artean sortu zuten hizkuntzaren irakas-funtzio hartarako hizkera *normalizatu* bat, eta garaiko euskara landuaren harginak ez ezik, orduko mentalitateak zizelkatzeko ahots maisuak izan ziren.

Beste hizkuntza minorizatu askoren historian bezalatsu, gure Literaturan ere monopolio handitxoak izan dute eliztarrek, kasik azken hamarkadak arte. Desoreka hori gorabehera, euskaraz egin den predikuaren historia kapitulu oso interesgarriak izan ditzake gure historia sozial orokorraren alde batzuk jorrazteko. Hemen darabilgun gaiak oraingoz lan laburrak baizik ez dauzkagu: Alustiza 1960, Garmendia 1977, 1979, Lekuona 1971, Narbaitz 1966 eta han-hemen sakabanatuta ageri diren albisteak. Inoiz badago predikariek euskalarietara nola lagun diezaieketen aditzera ematen duenik: Izagirre 1961.

Jakina denez, predikarien mundu hau ez da izan, gainera, gatazka soziopolitikorik gabea: Iparraldeko III. Errepublikarekikoak (Hiriart-Urruty 1902, 1909) edo azken gerrate zibilaren ondokoak (Torrealdei 1982) adibide onak dira arloaren alde hau gogoratzeko. Behaztopa eta bultzadarik egon da, noski, predikarien artean, baita askoren adorerik ere. Euskarak berak ere lagundu egingen zuen, batzuetan, zenbait gai arriskutsu erabiltzen; inoiz, baita hizkuntzaren beraren defentsari heltzeko ere. Jazarpen garaietan atzerakada, duda-muda eta itsumen edo zitalkeriarik ez da falta izan eliz zeregin honetan, lanleku neuralgikoa baitzen pulpitu hau, batzuetan kaleraino ere iristen zena, Elizaren beste hainbeste lan iritsi izan den bezala.

Eliz hizlarietara egin duten euskal lana, eta predikariek —ezarrita edo beren kabuz— sortu dituzten praxi linguistikoak eragin zuzena izan du hizkuntz ohitura sozialetan. Ongi mintzatzen ziren hiztunak —prestigiatuak— izan dira sermolariak. Hizkuntzaren normaltasun publiko bat erakutsi zioten gure herriari.

4.3.6. *Elizaren kultur lana*

Baina, eliztarren euskararen aldeko lana, edo hizkuntzaren kalterako utzikeria eta batzuetan garbiki haren aurkako jarduera, gisa oso ezberdinetan ezagutu dira Euskal Herrian. Eliz ateetatik kanpo kultur arlo ugaritan izan dute lekurik, hizkuntzaren egoera soziala hobetu, ahuldu edo haren bizitza itoarazteko. Batez ere XIX. mendetik hona kultur kanalak eta sareak garatuz joan direnetik, elizgizon eta emakumeen jokabideek garrantzirik handiena izan dute euskararen bizitzan. Azpimarra ditzagun sail batzuk.

Lehenik, eliztarrak ez dira izan euskal *kulturaren kontsumitzaile* txarrenak: irakurle eta harpidedun bezala ez zuten ematen, seguru asko, ehuneko apalena, aldizkari edo harpidetza bidez zabaldu ohi ziren obren erosle zerrendetan. Kuantifikazio zehatza egiteko dago, gainerako harpidedun guztiena bezala: kleroaren barneko eta gainerako talde sozialekiko irakurle/ez-irakurle ehunekoak ezagutuko bagenitu, argigarri izango litzateke albistea.

Eliztarren *sormenezko kultur lanak* du, ordea, interesik handiena, molde askotako presentzia kulturala izan baitu gure gizartean. Ohar orokor bat egin beharko litzateke hemen: zifrek eta datuek, aurreko eta ondoko, bertako eta inguruko beste zifra eta datuekin alderatuz ez bada, ez digute –beldur naiz– ezer sobera argituko, iritzi oinarritu kontrastatu bat edukitzen lagunduko. Horrelako estudio konparatiborik gabe, berriz ere arloan ezagutu ditugun topikoetan eroriko gara, seguruenik.

Elizek eta eliztarrek sustatu eta burutu duten kulturgintzan lehenengo lekua *kultur erakundeei* eman geniezaieke, gehienetan erakunde propioak, beste batzuetan Elizaz kanpokoak. Benetako balantze historiko bat egitean, herri euskalduna euskaraz zerbitzatzeko sorturiko edo horretaraxe gidaturiko erakundeak dauzkagu, lehenengo. Eta holakoen ondoan baita Euskal Herrian erantzukizun soziokulturalen bat beren gain hartu duten Elizaren bestelako erakunde erdaldunak ere. Denen sailkapen egoki bat egin beharko litzateke, erakunde-sail bakoitzari ustez legokiokeen *rol*-tipologia deskribatuz eta saileko erakunde bakoitzari geodemografia linguistikoak izendatuko liokeen betekizun soziolinguistikoa mugatuz.

Bestalde, inguruan ongi kokatzeaz aparte, eliz erakunde kultural horien barneko soziografia eta ideografiara hurbilketa on bat ere premiazkoa da, noski, barneko baldintzapenak ezagutzeko. Azkenik, erakunde hauetan egin den euskal lana, eliz erakundeak eraginda ala euskaltzale isolatu, baina saiatu, batzuek beren kabuz egina den ere ongi begiratzea komeni da. Bereizten, ez da beti erraza izango.

Eliz erakunde kulturaletan, jakina denez, mota askotakoak aurkituko ditugu, pastoraltza *zuzena* edo deitu (Liturgia, Katekesia, Predikua) dezakegunetik

kanpo. Lehenik seminarioak eta erlijiosoen hezkuntz ikastetxeak aipatuko nituzke: irakasle eta ikasleen aurpegi demografiko-kulturala, ikaskizunen programak, programa hauen edukiak, etab. Aro eta lurralde ezberdinetan euskaltzaleak halakoak ez zirenetatik nola bereizi izan diren jakiteak hainbat datu eman dezake (karguak, lanak, harremanak...).

Beti ere geurera hurbilduz, Erakunde-barnerako ikastetxe horien ondoan euskal lana batez ere kalera begira egin dutenen saila daukagu: Ikastetxeak, argitaletxeak, irratiak, aldizkariak, kultur elkarteak, etab. Elizarenak berarenak bakarrik ugariak izan dira, eta zenbait garaitan ez eraginik kaskarrena izan dutenak. Diozesien ardurapeko etxe batzuen ondoan batez ere erlijiosoen ikastetxeak izan dira ikasleria ugariena bildu izan dutenak: erlijiosoen ikastetxeok, mojenak bereziki, oso erdaltzaletzat eduki ditu, oro har, gure herriak.

Hain zuzen, ikastolak sortu ziren herri askotan, ikastetxe berri horiek eskola nazional deitzen eta erlijiosoen ikastetxeen euskaltasun eskasa edo ezereza gainditzeko sortu ohi ziren. Irakaskuntz munduan, ordea, ikastolaren beraren historian ere eliztarrak presente egon ziren: laguntzeko, bultzatzeko edo oztopoak jartzeko. Historia hau gertuegia dugu, agian, berehala azterketari ekiteko; baina ez, noski, esperientzia historiko horretan parte hartu zutenen testigantzak jasotzeko. Gure herriarekiko zerbitzu-gogo leialak, Erakundearen interes instituzionalak edo eliztarren lehentasun-grinak, denak izan du hor bere lekurik. Tartean izan ziren eztabaidak, artikulak eta liburuak bildu beharrekoak dira, perspektiba luzeago batekin analisi hobeko bat egiteko aukera izango den unerako.

Oro har, irakaskuntzaren eta eskolaren historia garrantzirik handienekoa izango da Elizaren (kontra)euskalgintzaren historia orokorra egitean. Ikus Azurmendi 1985, Errezola 1972, Garitano 1972, Iturria 1961, Lasa 1968, Osa 1972, Satrústegui 1972.

Elizak bere eskuetan izan duen ikastetxe-sistemari esker, herritar paisanoari baino samurragoa gertatu izan zaio eliztarrari bere burua hizkuntza idatzi alfabetatzea (izan ere, eliz hezierak bere xedeetako bat herri euskaldunaren beharrezanez erantzutea zuenez, euskal trebakuntzari ere begiratu behar izaten zion hark). Eliztar eskolatuek errazkiago heltzen zioten euskal mundu idatziari. Seminarioetatik sortutako alfabetatzeaz ari naiz.

Gaitasun horrek batzuetan eliztarrak liburugintzara eraman izan ditu. Euskarazko kultura idatziaren munduan, argitaletxe eliztarren eskutik, egon da baliozko ekintzarik, utzikeria nabariaren ondoan: eliz zerbitzurako argitalpenekin batera, euskarazko kultur ekintza puntual eta iraunkorrek ez dira falta izan. (Hona, adibidez, argitaratzaile eta obra bat, esan nahi dudaren argiga-

rri izan daitezkeenak: S. Onaindia eta *Milla Euskal Olerki Eder*, 1954). Argialetxeen katalogoak urtez urte aztertzea premiazkoa da, dena garaiko Euskal Herriko produkzioaren barnean balioetsiz. Liburugintzari gagozkiola ikus: Vinson 1984, Torrealdei 1977b eta beronen *Jakineko* urteroko berriemate bibliografikoa.

Euskal lanetan aldizkako argitalpenek (egutegiekin, almanakekin, urtekariekin eta edozein motatako aldizkariekin) zerbitzu seinalatua egin izan diote euskal idazle sufritu eta erdizka alfabetuari. Eliztarrek sortutakorik ez da falta izan, batez ere elizgizonak abertzaletuz joan zirenetik hona: gehienetan eliz talde eta mugimenduei zuzenduak, bestetan eskierki fededunei zuzenduak, eta, gutxiagotan izan arren, baita kulturaz orokorki jardun dutenak ere. Aldizkarion historia, aberatsa ez ezik, oso adierazgarria ere gerta liteke, batzuetan lantalde oso baten jitea erakusten dutelako, bestetan banakako langile porrokaturen baten ahalegin miresgarriak erakusten dituelako. Oro har, liburuak liburu, aldizkariak izan dira joan den mendetik hona familia euskaldunetan gehiena zabaldu ohi izan den argitalpena. Barruti hau ia dena aztertzeke daukagu, baina zertxobait idatzi da: Aperribay 1935, Elustondo 1960, Garate 1961, Intxausti 1979, 1980, Iztueta 1985, Jakin 1981, Zabala 1960.

Eliz zerbitzurako eliztarrek (Erakundeak sustatuta edo idazleak bere kabuz) sortu izan dituzten liburuen ondoan euskarazko kultura ez-eliztarra laguntzeko egindako lanak dauzkagu. Honen katalogo luze bat berehala egin liteke, noski: guztiaren sailkapena eta balioztapena egin behar da, garaiko erdal lorpenekin konparatuz, edukiak aztertuz, aldibereko beste euskal produkzioaren ondoan jarriz, eliz barnean nahiz kanpoan izan duen eragina neurtuz. Mota askotako argitalpenekin topo egingo dugu sail honetan: literatur lan hutsak (olertia, eleberria, antzertia, etab.), kultur sustapen obrak (saiakera, lan programatiko ekintzaleak), etab. Batzuetan, benetan lan bide-urratzaile aitzindariak izan daitezke; bestetan, erabat bestelakoak: historiaren harian behatu behar dira, beren garaikoak ere aldi berean ikusiz. Kapitulu honen barnean ez dira nahitaez bigarren mailara pasatu behar idazle-distirarik gabeko liburu eta argitalpen-zabaltzaileak: kultura idatzia aztertzean bidezkoa da kultura idatziak duen produkzio –eta zabalkunde– prozesu guztia gogoan hartzea, (sustatzailea, idazlea, argitaratzailea, banatzailea, eroslea...).

Argitalpen-prozesuaren arazoak, Eusko Pizkundetik hona batik bat, behin eta berriz ikus daitezke euskal liburu-etako hitzaurre eta orrialde komertzialetan (propaganda-orri, harpidedun-zerrenda, eskaintza eta abarretan). Orixeren meza-liburua (gaiaren aldetik bederen ongi elizakoa, horrek bakarrik adibide-tarako hemen balio badu) abertzale erbesteratu batek sustatu zuen (M.

Barriola); S. Mitxelenaren lan batzuk bere nagusiak aginduta egin ziren; gaizki ez banago, Olabideren Biblia kaleratzeko eliz agintariren batek ere zerikusirik izan zuen. Erabakion norakoa eta zergatia egokiera historikoan ongi kokatuta begiratu beharko lirateke, ez baitira balio berekoak ekintza kultural distiratsu eta politikoa, alde batetik, eta ohiko jokabide bat, bestetik; ez baita gauza bera korrante-lagun errazean hartutako erabakia eta ur-gora, kostata eta aspertzeke, betetako programa bat.

Amaitzeko, euskal idazle eliztar bakoitzarekin banan-banan sartu gabe, bibliografian lan-gidoiren bat eginda dago, historia osoa eta eliztar denak gogoan hartu nahirik (Onaindia 1971), edo Ordena erlijiosoren batekoak aurkeztuz (Ariceta 1981, Madariaga 1935, Mendia 1935). Villasanteren obran (*Historia de la Literatura Vasca*, Arantzazu, 1979) ikus daitezke lan monografikoak, autorez autore.

5. Azken oharrak

Dagoeneko luzeegi joan den, eta, hala ere, puntu bakoitzean hain motza gertatu den lantxo honi azken ohar batzuk, gogoeta burutzean. Honela laburbil liteke esan nahi nuena:

1. Elizen/eliztarren euskararekiko historia, hizkuntzen historia sozialaren barnean ulertu beharko litzateke, ondoko urteetan egingo diren ikerkuntzek benetako balio berririk lortu nahi badute.
2. Euskararen historia sozialak bibliografian han-hemen aurki dezake lan-gai interesgarriak, baina orain-oraingoz lan hori egiten kasik hasteko gaude.
3. Beste edozein hizkuntzaren kasuan bezalatsu, gurean ere historialariak ongi egingo du hurbileko jakintzetan iradokizunak eta ekarpen berriak bilatuz, zeren eta barruti honetako lan historiko hasikinek premiazkoa dute hizkuntz bizitza sozialari diziplinarteko ikus-ikerbideak zaintzea.
4. Gizarte-zientziak, eta Soziolinguistikak batik bat, zeresan eta zertan lagundurik badute hizkuntz historia sozialaren barruti honetan eta gogoz begiratu beharko luke historialariak literatura espezializatu hori.

5. Euskararen historia soziala inguruko hizkuntzen historiekin alderatzeak mesede baizik ez digu egingo gure analisietan, eta kanpoko monografiak ezagutza arretatsuak emankorrago egingo ditu gure lanak.
6. Gizarte euskaldunak bere hizkuntza nazionala, mendez mende, unean uneko zeregin berrietarako zergatik ez zuen osorik, eta agian bera bakarrik, eskuetan hartu oraindik ere jakiteko ote daukagun nago.
7. Zalantza horren azpian dauden galderari aurre emateko, hemen aipatu dugun eliz mundu hau ez da txarrena, izan ere hizkuntzaren praxi instituzionala eta berorrekiko pentsamendua inon baino luze-aberatsagoak izan baitira hor XVI-XIX. mendeak zehar bederen.
8. Ez dut esan nahi honekin gure hizkuntz historia soziala nahitaez eliz jendearekin hasi beharko dugunik; baina, bai, barruti hori ahantzita, edo betiko edozein koloretako topikoak gainditu gabe (benetako historia sozial baten baldintza jatorrak bete gabe), ez dela ikerkuntza iraunkorrik egingo.
9. Ondoko lan-zerrenda bibliografikoa ez da osoa, eta lan sakonagoren baten aurrerapena izan nahi luke. Barka hutsuneak, eta errakuntzak ere; norbaitentzat zirrikagarri eta lagungarri balitz, pozik izango litzateke biltzailea.

BIBLIOGRAFIA

Hona bildu dugun zerrenda bibliografikoaren ondoren kaleratu du Euskaltzaindiak *Euskararen Historia Soziala (EHS)*. Argibide bibliografikoak liburua (2011), orain Euskaltzaindiaren Atarian begira daitekeena. Elizaren euskararekikoak ezagutzeko nahitaezkoa da bertako albisteak ere jasotzea, gaien arabera aurkibide alfabetikotik sartuta: s. v. “Eliza”, “Biblia”, “Diozesiak”, “Gotzainak”. “Seminarioak”, “Liturgia”, “Predikua” eta kideko sarreraren bidez.

- Agirre, R., 1981, “El conflicto en torno a la cultura vasca y su repercusión en la vida de la Iglesia” in *Varii* 1981, 36-60.
- Agirrebaltzategi, P., 1975, “Euskal Herriko elizaren hamar urteok”, *Anaitasuna* 307-308, 1975-12-31.
- Agirrebaltzategi, P., 1976, *Configuración eclesial de las culturas. Hacia una teología de la cultura en la perspectiva del Concilio Vaticano II*, Bilbao: Universidad de Deusto.
- Agirrebaltzategi, P., 1978a, “Eliza eta euskal kultura” in Reyes Mate et al., *Herria-Eliza Euskadi / Euskadi Pueblo-Iglesia*, Donostia: Auñamendi, 161-192.
- Agirrebaltzategi, P., 1978b, “Iglesia particular y comunidades eclesiales en el País Vasco” in *Euskal Erriko Erlijioso... Batasuna*, Oñati: EFA, 63-88.
- Agirrebaltzategi, P., 1978c, “Eliza partikularra eta eliz elkarteak Euskal Herrian”, *Jaunaren Deia* 64, (Lazkao: Beneditarrak), 1978, 237-256.
- Agirrebaltzategi, P., 1984, “Euskara eta Eliza. Dokumentu historiko baten inguruan”, *Herria 2000 Eliza* 61, 1984, 17-18.
- Agirrebaltzategi, P., 2004, “Euskararen ‘normalkuntza’ Euskal Herriko Erlijioso-Institutuetan. Aldeko eta aurkako arrazoibideak. Frantziskotarren^{ofm} adibidea” in *Intxausti* 2004, I, 534-552. [N. B.]
- Aizpurua, I., 1972, “Ikastolen historiarako ikusbide bat (1960-1972)”, *Jakin* 6, 1972, 14-28.
- Akesolo, L., 1971a, “Katolikoek euskerazko Bibli-itzulpenak”, *Jaunaren Deia* 35, 1971, 85-102.
- Akesolo, L., 1971b, “Protestanteen euskerazko Bibli-itzulpenak”, *Jaunaren Deia* 34, 1971, 18-29.

- Akesolo L., 1972, "Mende ontako gure Bibli-itzulpenak", *Jaunaren Deia* 42, 1972, 305-337.
- Alustiza, J., 1961, "Euskal mixio eta predikuak", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 278-280.
- Anonimoa, 1928, "Dos prelados vascófilos. Don Mateo Mugica. Don Jose Equino", *Euskalerrriaren Alde* 294, 1928, 229-232.
- Aperribay, B., 1935, "Nuestra prensa" in *Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria*, Oñati: Imprenta de Aranzazu, 294-333.
- Ariceta, L., 1981, "Escritores de la comunidad de Olite (1880-1890)", *Cantabria Franciscana* 147 XXXIX, 161-166.
- Arza, A., 1972, "La lengua euskera y la provisión de parroquias en la diócesis de Vitoria. (A propósito de un Rescripto de la S.C. del Concilio de 9 de abril 1910)", *Estudios de Deusto* XX, 1972, 145-158.
- Askoren artean, 1935, *Homenaje a la Seráfica Provincia de Cantabria en el Septuagésimo quinto año de su Restauración*, Oñati: Imprenta de Arantzazu.
- Askoren artean, 1961, *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961.
- Askoren artean, 1972, "Gure ikastola [Gai nagusia]", *Jakin* 6, 1972.
- Askoren artean, 1978, "Problemática Vasca", *Herria* 2.000 Eliza.
- Azkarate, B., 1961, "El euskera entre nuestros Hermanos", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 265-268.
- Azurmendi, J., 1985, "Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herriko historian" in Intxausti, J. (ed.), *Euskal Herria. Historia eta Gizartea*, Donostia: Lankide Aurrezkia, I, 357-378.
- Basurko, X., 1979, "Bibli-Irakurgaiak liturgian: Kontzilio-ondoko aurrerapenak eta kezak", *Jaunaren Deia* 66, 1979, 25-38.
- Basurko, X., 1981a, "El conflicto lingüístico-cultural" in *Varii* 1981, 61-85.
- Basurko, X., 1981b, "El conflicto lingüístico en la historia de la liturgia" in *Varii* 1981, 203-219.
- Baztarrika, I., 1978, "Gerraondoko eliza eta Euskal liturgia", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 40-59.
- Bilbao Azpeitia, J., 1978, "Actitud cristiana ante la cuestión lingüística", *Aranzazu* LVIII, 1978, 118-120.
- Charritton, P., 1946, *Petite histoire religieuse du Pays Basque*, Bayonne, Eskual Herria.
- Charritton, P. 1979, *Le droit des peuples à leur identité. L'évolution d'une question dans l'histoire du christianisme*, Montréal: Fides.
- Elustondo, J. A., 1961, "Nuestras publicaciones vascas. Estado de ellas. Sus defectos y mejoras", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación*]

- en *Euskera*], 1961, 283-285.
- Erdozainzi-Etxart, M., 1961, "L'Eglise du peuple: role national et social du clergé irlandais", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 308-311.
- Erdozainzi-Etxart, M., 1978, "Erlijioso bizitza «Euskal Herrian»", *Jaunaren Deia* 65, 1978, 189-197.
- Errezola, M., 1972, "Kondairarako dokumentua. 1937 aurreko ikastolen edestirako jakingarriak" in *Gure Ikastola*, Oñati: Jakin, 261-274.
- Etxebarria Etxebarrena, N., 2005, *Frantziskotarren Artxiboak. Euskarazko sermoi eta antzeko eskuizkribuen katalogoa (XVIII-XX)*, Bilbao: Labayru. [N. B.].
- Etxezarreta, E., 1978, "Euskal Herriko elizaren jokabidea euskarari buruz", *Euskera* 23, 1978-2, 829-855.
- Etxezarreta, E., 1981, "Euskal Elizbarruti arteko Itun Berria: itzulpen-xehetasunak historiaren argira", *Euskera* 26, 1981-I, 199-216.
- Etxezarreta, E., 1984, "Meza-liburuaren aurkezpena", *Donostiako Gotzaitetik Aldizkari Nagusia* 406, 1984, 984-1.000.
- Euskal Erriko Erlijioso Barruti Buruen Batasuna, 1978, *X Asamblea Plenaria: Iglesia particular y vida religiosa (1977)*, Oñati: EFA.
- Euskaltzaindia, 1963-1964, "Liturjia berria", *Euskera* 8-9, 1963-1964, 500.
- Euskaltzaindia, 2005, *Eliza eta euskara [VI., VII., VIII. eta IX. Jagon jardunaldietako txostenak]*, Bilbo: Euskaltzaindia. [N. B.]
- Gandiaga, V., 1961, "El euskera en el Colegio Seráfico y en la carrera", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 245-261.
- Garate, J. A., 1961, "Gure euskal-liburuak zabaldu ta ezagun-arazteko praille egoki baten premia", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 286-287.
- Garitano, F., 1972, "Ikastolako erlijio arazoaz", *Jakin* 6, 1972, 203-217.
- Garmendia, J., 1977, "Mandato sobre predicación en lengua vasca (en Ujue, Navarra, 1676)", *BAP XXXIII*, 1977, 578-579.
- Garmendia, J., 1979, "Apuntes históricos sobre el cultivo del vascuence (sobre predicación: folleto de 1820)", *BAP XXXV*, 1979, 554-556.
- Goel (Otaui taldea), 1976, "Eliza alfabetatu gabea", *Bol. Bibl. Públ. Mun. Oñate* 7, 1976, 321-343.
- Goyheneche, E., 1979a, "Deux siècles de conflits: La France et l'Espagne, catholiques et protestants" in Goyheneche 1979b, 219-231.
- Goyheneche, E., 1979b, *Le Pays Basque : Soule, Labourd, Basse-Navarre*, Pau: Société Nouvelle d'Éditions Regionales et de Diffusion.

- Herria 2000 Eliza, 1984, “Euskararen berri onak”, 61 [zenbaki berezia].
- Hiriart-Urruty, J., 1902, “Bizia ala eskuara”, *Eskualduna* 1902-X-24. [Berrarg., 1972, *Zezenak Errepublikan*, Arantzazu: Jakin, 120-125].
- Hiriart-Urruty, J., 1971 [1909], “Dugun atxik eskuara” in *Mintzaira, aurpegia: Gizon!*, Arantzazu: Jakin, 195-121.
- Ibar, 1935, *Genio y Lengua*, Tolosa: Lib. Mocorrea.
- Inchaurrondo Arriaran, M., 1926, *La iglesia y el euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla*, Iruñea: Imp. Federación C.S.M.
- Intxausti, J., 1979, “Zaitegi eta Euzko-Gogoa (I). Euzko-Gogoa-ren lankideak”, *Jakin* 12, 1979, 120-137.
- Intxausti, J., 1980, “Zaitegi eta Euzko-Gogoa (eta II). Hamar urteko lanak (1950-1959)”, *Jakin* 13, 1980, 96-119.
- Intxausti, J., 1985, “El euskara: de su mito a la conciencia nacional / Hizkuntzaren kontzientzia eta eskea, historian” in Intxausti, J. (ed.), *Euskal Herria*, [Oñati] / Arrasate: Jakin / Lankide Aurrezki Kutxa, II, 361-386.
- Intxausti, J. (ed.), 2004, *Euskal Herriko Erljiosoen Historia*, Arantzazu: EFA. [N. B.].
- Iñurriza [Mitxelena, Salvatore], [1960], *Unamuno ta Abendats*, Baiona: Darracq.
- Iturria, K., 1961, “El euskera en nuestros Colegios y Escuelas de externos”, *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [Congreso de Literatura y Predicación en Euskera], 1961, 269-271.
- Izagirre, K., 1961, “Lo que los predicadores podrían contribuir a los estudios vascológicos”, *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [Congreso de Literatura y Predicación en Euskera], 1961, 281-282.
- Iztueta, P., 1981a, “Eliz ikastetxeetako aldizkariak”, *Jakin* 21, 1981, 49-71.
- Iztueta, P., 1981b, *Sociología del fenómeno contestatario del clero vasco: 1940-1975*, Donostia: Elkar. [Batez ere 351-356 orrialdeak].
- Iztueta, P., 1985, “Euskararen adierazpen soziala gerraondoan (1937-1984)” in Intxausti, J. (ed.), *Euskal Herria*, [Oñati] / Arrasate: Jakin / Lankide Aurrezki Kutxa, II, 392-403.
- Iztueta, P., 1991, *Orixe eta bere garaia*. Donostia: Etor / Eusko Jaurlaritza. [N. B.].
- Jakin, 1981, “Jakín urtez urte: Historia”, *Jakin* 21, 1981, 73-122.
- Kortabarría, P., 1984, “Euskara: Dominación y liberación”, *Herria 2000 Eliza* 61, 1984, 10-16.
- Larrañaga, K., 1978, “Faktore sozio-ekonomikoak eta euskara” in Euskaltzaindia (ed.), *Euskararen Liburu Zuria*, Bilbo: Euskaltzaindia, 229-301.
- Lasa, J. I., 1968, *Sobre la enseñanza primaria en el País Vasco*, Donostia: Auñamendi.
- Lasa, M., 1982, “SEIE (Salleko Euskal Idazleen Elkarte)”, *Jakin* 24, 1982, 135-148.

- Latxaga, J. M., 1978, *Eglise particulière et minorités ethniques*, Paris: Le Centurion.
- Latxaga, J. M., 1979, *Minorités nationales et liturgie romaine. L'exemple de la liturgie en basque*, Paris: Le Centurion.
- Latxaga, J. M., 1984, *Euskalerriko sinodua*, Lazkao: Pax.
- Lekuona, M., 1971, "Euskeraren Berri Onak", in Askoren artean, *Kardaberaz Aitari Omenaldia*, Donostia: Kardaberaz Bazkuna, 81-96.
- Lekuona, M., 1978-1987, *Idaz-lan guztiak (11 libk.)*, Tolosa: Librería Técnica de Difusión, Kardaberaz bilduma 22-32.
- Lipuzcoa, M., 1973, *La Iglesia como problema en el País Vasco*, Buenos Aires: Ekin.
- Madariaga, A., 1961, "Zer egin gure komentuetan Euskera bizitari indarra emoteko", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 262-264.
- Madariaga, A., 1935, "Escritores en Euskera" in Askoren artean, 168-179.
- Madariaga, J., 2004, "Predicación y cambios culturales en la Euskal Herria de los siglos XVIII-XIX" in Intxausti 2004, 490-525. [N. B.].
- Méndez, J.; Larrauri, J.M. (Iruñeko Artzapezpikua eta Tuterako Apezpikua), 1974, "Nota pastoral sobre el euskera", *Boletín oficial de las diócesis de Pamplona y Tudela* septiembre 1974, Iruñea.
- Mendia, B., 1935, "Nuestro profesorado con título y premiados en certámenes" in Askoren artean, 138-145.
- Mendizabal, F., 1961, "El problema de la enseñanza del euskera en nuestra carrera", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 299-303.
- Monreal Cia, G., 1978a, "Elizaren praxia Euskarari buruz", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 30-39.
- Monreal, G.; Rica, M., 1978b, "Euskarari eragiten dioten faktore politiko-administratiboak" in Euskaltzaindia (ed.), *Euskararen Liburu Zuria*, Bilbo: Euskaltzaindia, 333-382.
- Mujika, J. M., 1978, "Eliza eta euskararen aldeko borroka", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 8-29.
- Narbaitz, P., 1966, "Gure elizetan bi mintzaira", *Gure Herria* XXXVIII, 1966, 177-190.
- Omaechevarria, I., 1961, "Razones y motivos que nos deben animar a trabajar por el euskera", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [*Congreso de Literatura y Predicación en Euskera*], 1961, 221-228.
- Onaindia, S., 1971, "Eliz gizonak euskal literaturan" in Askoren artean, *Kardaberaz Aitari Omenaldia*, Donostia: Kardaberaz Bazkuna, 97-134.
- Osa, A., 1972, "Ikastola eta erlijioa", *Jakin* 6, 1972, 185-201.

- Otaegi, J., 1978, "Loiolako euskal erlijiosoen batzarreak euskarari eragiten", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 60-73.
- Rementeria, J. M., 1975, "Euskal 'Kristau Ikasbideen' historia laburra" in *Kristau Bidea*, Oñati: Jakin, XVII-XXIV.
- Sagarna, A., 1984, "Euskara XVIII. mendean", *Oibenart. Cuadernos de Lengua y Literatura* 3, 1984, 17-114.
- Saint-Pierre, J., 1951, "Le Basque dans les actes publics", *Gure Herria* XXIII, 1951, 289-294.
- Satrustegi, J. M., 1972, "Nafarroako ikastolen jokabidea", *Jakin* 6, 1972, 29-38.
- Setien, 1981, "Continuidad cristiana y conflicto cultural" in *Varii* 1981, 15-35.
- Tellechea Idigoras, J. I., 1971, "Cardaveraz, Larramendi, Mendiburu" in *Askoren artean, Kardaberaz Aitari Omenaldia*, Donostia: Kardaberaz Bazkuna, 73-80.
- Torrealdai, J. M., 1977a, *Euskal idazleak, gaur. Historia social de la lengua y literatura vascas*, Oñati (Arantzazu): Jakin.
- Torrealdai, J. M., 1977b, "Euskal liburuen katalogo orokorra (1937-1976)" in *Torrealdai* 1977a, 569-626.
- Torrealdai, J. M., 1982, "Euskararen zapalkuntza (1936-1939)", *Jakin* 24, 1982, 5-73.
- Urkiri, T., 1977, "El euskera y la iglesia segun el P. Gotzon Urrutia, M.B.S." in *Lekuona'tar Manuel jaunaren omenezko idazki-bilduma*, Tolosa : Técnicas de Difusión, 321-343.
- Urkiri, T., 1979, *Un claretiano euzkeldun. Semblanza del R. P. Angel de Urrutia*. Vitoria: Editorial ESET.
- Urkiza et al., 2005, *Provincia carmelitana de San Joaquín de Navarra / Carmelitas en Euskal Herria (siglos XIII-XX)*, Vitoria-Gasteiz: Ediciones El Carmen. [N. B.].
- Urrutia, G., 1923, "El euskera y la Iglesia" in *III Congreso de Estudios Vascos: Lengua y enseñanza (1922, Gernika)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 96-100.
- Varii, 1981, *Conflicto cultural y comunidad cristiana : reflexión teológico-pastoral*, Donostia / Bilbo: Idatz / Desclée de Brouwer.
- Vinson, J., 1984 [1891-1898], *Bibliographie de la Langue Basque [Essaie d'une...]*, Donostia: Diputación Foral de Guipúzcoa.
- Zabala, C., 1961, "La Tercera Orden y el euskera", *Cantabria Franciscana* 57-58-59 [Congreso de Literatura y Predicación en Euskera], 1961, 272-277.
- Zamarripa, P., 1903, *La Iglesia y el euskera*, Vitoria.

ELIZA KATOLIKOA ETA EUSKALDUNGOA

Ikerketa-aurreko zenbait ohar*

Ondoren datozen oharren asmoa hauxe da: Euskal Herriko Eliz(ar)en eta euskal hiztun taldearen arteko hizkuntz harreman sozialen historia planteatzen hasteko zenbait ikerkizun eta ikuspegi gogoratzea. Alde batetik, hitzaldi baten oihartzuna da hemengo hau (Deustuko Unibertsitatean, UZEIREN erlijio-hiztegia aurkeztean emandako mintzaldi batena), eta, bestetik, Euskal Herriko Unibertsitatearen Udako Ikastaroan eman eta “Eliztarrak eta euskal kultura, hizkuntz historia sozialaren argitan” artikuluan argitaratu zenaren luzapen/laburpen osagarria (in López Atxurra, R. (ed.), 1987, *Euskal Herriaren Historiaz. III. Kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herrian historian zehar*, Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea, 119-141).

Oraintsu arte, Elizaren burubide soziolinguistikoez ez digute agian sobera lagundu euskaltzaleoi historia lan horri libreki heltzen; ikergiroa ozpinduta zegoen, nonbait. Baina ikertzeko askatasuna ondu beharra dago alor honetan. Asmo interesatu horrekintxe dakartzagu hona ondoko ohar hotz hauek.

I. Historia honen konplexutasuna

Elizaren eta hizkuntzaren, edo hobeki, elizen eta hizkuntzen arteko historia soziolinguistikoa gorabehera handi eta ñabardura ugarikoa izan da, mendeetan zehar eta herri ezberdinetan. Baita Euskal Herrian bertan ere. Gure historia apalean, erlijio eta/edo eliza bat baino gehiago izan dugu gure sei-zazpi lurralde hauetan, eta bat nagusitu denean –Eliza Katolikoa, alegia–, beronek ere gisa ezberdineko burubide soziolinguistikoak izan ditu elizbarruti, barne-erakunde, elkarte eta eliz eginkizunetan, eta hori guztia, gainera, aldatuz joan da garai eta giroen aldarrekin.

* *Jakin* 53, 1989, 131-140.

Horrela, bada, nahikoa katramilatsua eta zabala da euskararen eta Eliza Katolikoaren arteko harremanen eta zerikusien historia. Bestalde, ez da batere harritzekoa *gaiaren konplexutasuna*, zeren eta ez baita berau euskararen eta gure Herri honen deus berezia, alderantziz baizik: gaia da, bere orokorrean, zabala eta, zenbaitetan, nahasia.

Gai polemikoa izan dugulako (eta agian oraindik ere halakoxea delako), komeni zaigu, lana geroz eta finezia landuagoz egin dezagun, ikergai honek dituen alde, ikuspegi eta azterpuntuak, beren ugaritasun horretan begiratzen hastea. Azken buruan, ikertu nahi dugunari galderak nondik eta nola egin begiratzen hastea baizik ez da hori. Ikergai honek eskatzen duen hurbilpen-modua zerbait erosoagotu nahirik datoz ondoko lerro hauek, beren orokortasunean ere zertxobait lagun dezaketelakoan.

I.I. Ondorio etnolinguistikoak

Erljioen, edo nahiago bada, elizen eta hizkuntzen arteko harremanek *ondorio etnolinguistiko sakoneko* historia soziokultural handia dute, askotan herrien eta zibilizazioen historia osoa itxuraldatzerainokoa, gainera. Islamizazioaren eta berorren hizkuntzaren (arabieraren) loturak, edo Asia Hego-ekialdeko Budismoaren jokabide instituzional linguistikoa gogora litezke hemen, bi adibide ezberdin argigarri bezala: lehen kasuan, erlijio berriak hizkuntz ordezkapena ekarri zuen askotan (Maghreb-en, esateko); bigarreanean, gure Erdi Aroko eliza latinoaren funtzio bertsuak bete ditu palierak, *lingua franca* bilakatuz.

Euskaldungoaren eta Elizaren arteko erlazio historikoaz balorazio kritiko orokorra landu ahal izateko, badirudi premiazkoa izango litzatekeela Euskal Herritik kanpoko eta hemen izan ditugun Elizen moldeetatik kanpoko jokabide erlijioso-linguistikoaren panorama historiko minimo bat aurrean izatea. Era berean, Elizarena ere baldintzatu duten estatu-politika linguistikoak ezagutzea oso probetxuzkoa gerta liteke, lehen pauso bezala.

Arrunki ez du ematen, gure artean, informazio-iturri hauek kontuan hartu izan direnik; baina aurrerakoan perspektiba ireki batekin jotzeko, gure euskararen eta euskal Elizaren kasua kanpokoetatik (beste Elizetatik eta eliz kanpokoetatik, alegia) begiratu beharko genukeela pentsa liteke. Adibidez, hemengo Eliza latino-erromatar hau ez ezik, Ekialdeko Eliza kristauak begiraturaz, eta, edozein eratan ere, Eliza bere jokabide politiko-linguistikoetan hain gertutik ukitu duten egokiera historikoak begiraturaz: Despotismo argitua, politika linguistiko liberala, Errestaurazioa, abertzaletasuna, etab. Urkizak, *Karmel* aldizkariaren orrialdeetan eman dizkigun argibideen antzekoak (*Karmel* 183, 1987, 65-76), edo Espainiako

misio-kolonialismoan Lorenzanak bultzatutako proiektuaren gisakoak (1769) adibide onak dira esan nahi duguna aiseago ulertzeko.

1.2. Eliza Katolikoa, ongi errotua

Bestalde –eta, hain zuzen, hau da aztergaiaren konplexutasuna begi-bistan jartzen digun beste alde bat– *Eliza Katolikoa erakunde sozialki ongi errotua* izan da euskal gizartean, Berant Erdi Arotik hona bederen. Honen ondorioz, bertako baldintzapean soziolinguistikoek zerikusi hurbila izan dute Eliza honen jokabide linguistikoekin, eta alderantziz: Elizak berak ere biziki baldintzatu du hizkuntzarekiko gure herriaren jokamolde soziala eta, oro har, gure bilakaera soziolinguistikoa. Onerako edo txarrerako, hori dena dialektika bizi eta aldakor batean joan izan da, mendeetan zehar.

Inondik ere, anekdota historiko soil hutsa izan ez den Erakunde honen bizitza gure herriaren historia sozial osoaren barnean kokatuz begiratu beharko da (eta berdin, berorren hizkuntz historia soziala), eta ez aparteko historia isolatu bezala, sarriegi eta errazegi egitera arriskatu garen gisan. Berriz ere, bada, begiratu nahi dugun alor mugatua ikusteko panorama eta lan zabalagoetatik ere begiratu beharra azpimarratu nahi da oharpen honekin.

Haatik, uler daitekeenez, kanpoko elizen historia unibertsal soziolinguistikoa, nahiz Estatuaren Elizarekiko hizkuntz politika, alde batetik, eta euskal historia orokorra, bestetik, atariko abiaburu edo lagungarri hutsak ditugu, gaiari zuzenki heldu ahal izateko. Horregatik, aztergaiaren barrutia zein aldetatik begiratu, da berehalako galdera.

1.3. Fedea, berbaz emana

Elizek, elkarte bezala, hiztun-talde bat osatzen dute beren baitan. Areago oraindik, Eliza kristauen kasuan, “Liburu” batean eman zaien hitzezko goi-agerkunderian erroturik dute beren erlijiozko fedea: *Biblian*. Fedea, beraz, *hitzez esaten* da, eta zabaltzen: sineskizunak *mintzatuz* ematen dira, eta ospatzen.

Horrela, bada, fededun kristaua –giza izaera, hiztuna delako ez ezik, bere sinesmena liburu bati eta elkartearen hitzari lotuta bizi duelako ere–, hizkuntzaren beharretan aurkitzen da, irudiaren beharretan baino areago. Arrazoi bikoitza dute “Liburu-erlijioek”, bada, herrian herriko hizkuntzarekin zeresan eta zerikusi handiak eta konplexuagoak izateko. Ez da harrizkoa, hortaz, hemen ukitu nahi dugun gaia baldintzapean erlijioso-historiko horretatik ere aztertu behar izatea.

2. Begirapuntu ezberdinak

Ez naiz hasiko orain *eliza* eta *eliztarrak* kontzeptuak ohar labur hauetarako mugatzen, hain zuzen hitzok izan ditzaketen anbiguotasunez baliatuko bainaiz gai honi zein ikuspuntu eta mugapen ezberdinekin hel diezaiokegun erakusteko. Aztergai historiko zabal hau, *ikuspegi eta mugaketa ezberdinetatik* begira dezakegu.

Demagun, esate baterako, sei puntu-modu hauetako edozeinetatik heltzen diogula, hizkuntz *statusaren* historia eginez (ondorengo lehen lau puntuak), edota *corpusaren* eliz historia begiraturaz (azken bi puntuak).

2.1. Begirapuntu soziolinguistikoak

Oro har, azter litezke eliztar ororen (elizgizon-emakume eta laiko) *euskararen aldeko nabiz kontrako pentsamolde, erabaki, arau, jokabide, lan eta ekinbide pertsonal eta instituzionalak*, historia hau bere erarik zabalenean hartu nahi balitz.

2.2. Eliztarren euskal lanak

Gisa mugatuago batean, *eliztarren* (elizgizon eta emakumeen) *euskarazko lan idatzien* gorabehera soziohistorikoak azter genitzake. Esate baterako: argitalpenen katalogoa, hor egindako inbertsioak, idazlearen eliz barneko *status* soziala, lanen zabalkunde soziala, etab.

2.3. Euskararen eliz erabilerak

Ez luke interes eskasagoa, zuzenki *euskararen eliz erabilerak* ikertzeak. Batzuetan, elizen hizkuntz erabilpenak oso kodetuak izaten dira; bestetan, hizkuntz baimen, debeku eta beldurrak erabaki sozial libreagoen arabera ezartzen edo nagusitzen dira. Aldakuntza kodetuen frogarik onena, Vatikanoko II.aren ondoko legeria miatzea izango litzateke (Bugnini-k bildu ditu arauok): Liturgia, predikua, katekesia, kantua, itzulpenak. Dena den, sistematik kodetuenean ere beti geratzen dira Elizan hizkuntz espazio libreak: eliz kulturaren literatura...

2.4. Eliztarren euskara erabilerak

Baina, dakigunez, eliztarrek ez dute euskara hain eliz barnean bakarrik erabili. Azterketa, zerbait zabalkiago hartu nahi balitz, *eliztarren euskara erabilerak* ikus litezke, hau da, eliz barneko erabileretatik hasi eta eliztarrek erakundetik

kanpo ere egindakoak begiraturaz: Pastoralearan, oro har, eta eliztarren eguneroko bizitza pertsonal arruntean, talde sozial honek sarritan izan ohi duen bizitza kulturala ahantzi gabe.

2.5. Euskal corpus eliztarraren historia

Alderantziz, euskara bere baitako *corpusean* miatzea nahiago izango balitz, egiteko dago oraindik *eliz euskararen historia*, hots, elizgizonek –horixe zirelako, hain zuzen– hizkuntzaren baitan izan duten eragina. Alor zabalegia da, agian, hau; baina, nahi bada, ondokora muga litekeena ere bai.

2.6. Eliz terminologia

Eliz terminologiaren historia egiteko dago, bizi izandako terminologia historia horretarako bilketa seriosen bat falta ez bada ere (UZEIKO erlijio hiztegiaren aurreko lanetan, esate baterako).

3. Bi esparru sozial

Aztergaiaren adibidezko sei puntu hauetatik agerian geratzen zaigun ikus-puntu mugagarriaren arabera, eliz erakundearen eta euskararen arteko harremana *bi esparru-modu sozialetan* bana genezake:

- a) Batak eliz erakundearen barneko hizkuntz erabilerak hartuko lituzke aintzakotzat, erabilera horiek ofizialki arautuak, aholkatuak nahiz borondatezkoak izan.
- b) Beste ikuspuntutik, Elizek beren ohiko barne-bizitzetatik kanpora izandako eragin soziolinguistikoa gogoratuko litzaiguke.

3.1. Barneko eta kanpoko jardunbideak

Bereizketa tematiko honek (barne-hizkuntza, kanpo-hizkuntza) badu beharbada interesik; hala ere, ez da komeni bi esparruok guztiz bereizita uztea, izan ere eliz politika linguistiko bat-beraren bi aurpegi baitira; eta elkar baldintzatzen dute. Erakunde-barneko betidaniko dikotomia linguistikoek (latina /herri-hizkuntza, erdarak/euskara) badute, uste dut, zerikusirik eliztarren eliz

kanporako mentalitate eta jokabideekin, eta betiere komeniko da lehen puntu horren lerro nagusienak behintzat ezagutzea (erakunde-barneko egoera soziolinguistikoa, alegia), bigarrenengoaren lanak (kanpoko lan euskaltzaleak/erdaltzaleak) beren jatorrizko testuinguruan ulertu ahal izateko.

3.2. Ele hautapen hobetsiak

Kristau-elizetan, hizkuntz hautapenak elebakarrak, elebidunak edo eleaniztunak izan dira, garai eta erritu ezberdinen arabera. Gurean, Eliza Katolikoa elebiduna (latina/euskara) edo eleanitza (latina/euskara/erdarak) gertatu da, eta nahitaez Euskal Herriko hizkuntza gatazketan tartekoa izan da, inguruko egoera soziolinguistikoen artean. Lurrean elebakarretan ere Elizak beti izan du, gure artean, beste bigarren hizkuntza bat bederen (latina). Eliz barneko eleaniztasun honek, uste daitekeenez, bere eragina izan du eliztarren hizkuntz mentalitateak eratzean, nahiz eta molde ezberdineko eragina izan eliztarren sektore sozial ezberdinetan. Hain zuzen, ezberdintasun hauek ere azpimarratzeak baitira.

3.3. Eliza Katolikoa, nazioartean

Mendeetan zehar Eliza Katolikoak izan duen eskarmentu soziolinguistikoak (misioak, kolonizazioa...) hizkuntzekiko teorizazioa eta mentalitate gidatu batzuk ere sortu ditu. Nazioarteko eta kultura arteko erakundea izan da Eliza Erromatarra, baina botere-zentro indartsua ardaztat hartuta (Erroma) eratu izan du bere bizitza.

Elizaren hizkuntz nazioartekotasunaz, alde batetik, eta tokian tokiko komunitate linguistikoek, bestetik, teologia eta etika soziolinguistiko bat landu dute teorialari katolikoek. Horren ondorioz eta/edo hori dela kausa, legeria, mentalitate, jarrera eta jokabide soziolinguistiko ohartuak topa litezke eliztarren artean. Gainerako baldintzapen historiko eta linguistiko-kulturalen artean, teorizazio horiek Euskal Herrian ere presente egon dira, modu monolitiko batean izan ez bada ere.

3.4. Eliztar euskaltzaleen historia

Eta, honekin, aipatuta bederen utzi beharko litzatekeen zerbaitetara gatoz: eliztar euskaltzaleen (= euskaltzale eliztarren?) eta eliz erakundearen arteko adostasunak edo gatazkak. Hizkuntzaren gorputz sozialaren beraren barneko

arazo linguistikoa da hori, baina Elizako apaiz, fraide eta mojen artean ez ezik, hizkuntzaren bizitza sozial orokorrean behin baino gehiagotan eragin zuzena izan duena, dakigunez: Gasteizko elizbarrutian eta Ordena erlijiosoetan nabariak izan dira behin eta berriz, XX. mendean, eliz sektore ezberdinek izandako jokabide linguistiko ezberdinak eta kontrajarriak.

Premiazkoa da, hortaz, ezberdintasun horiek neurtu eta definitzea, Hierarkiari, dagokiona egotziz, eta klero xumeari ere berea emanez, eta eliz azpi-erakundeetan beharrezko bereizketak azpimarratuz (klero erlijioso/sekularra, erlijiosoak/erlijiosak, Ordenak/laikoen erakunde pastoralak, etab.). Guztiotan eite eta jarrera beregainak suma litezke euskararen eta euskaldungoaren aurrean, eta baita hizkuntzaren normalizazio-prozesuko eginkizunen aurrean ere.

4. Historia bizi koloreztatua

Bistan dago, bada, bai gai-esparruen aldetik, bai arazoaren protagonisten aldetik, euskararen, euskaldungoaren eta Elizen arteko *historia hau ez dela zapala* eta kolorerik gabea; aitzitik, aldakorra eta zuri-beltzen arteko kolore guztiak har ditzakeena suertatu da, eta praxi soziolinguistiko ezberdinak ditu. Etxeparek Errenazimentuko humanisten ideiekin hitz egiten zuen hizkuntzaz; Leizarragak, ostera, bestelako kezak zituen (Erreforma kalbinista), edota Donibane-Sarako idazleek Kontrarreformako Eliza latino-erromatarraren barnean lan egin behar zuten, edo, adibide bezala nahiago bada, Vatikanoko II.aren ondoko eliztar euskaltzaleek beren itzulpen-lan itzelean normalizazio-uneke arauekin topo egin dute; zerikusi gutxi zuen horrek, esate baterako, Mogelek izan zitzakeen inguru-baldintza soziolinguistikoekin. Garibai, Poza edo Etxaberen ondoren (kasualitatez bezala, hirurak laikoak), Etxeberri Ziburuko jakintsuak, Klaberia salatariak edo Axular idazleak (kasualitatez hirurak elizgizonak) haiekiko hirukote bat osatu zuten, hau da, hizkuntzarekiko bi hautapen praktikoa kontrajarri erakusten dizkigute. Haiek euskararen erdal apologistak ziren; hauek, ordea, oso ohartuki gainera, euskal idazle bilakatu ziren, beste aurreko haien jokamolde linguistikoa salatuz.

Belaunaldietan zehar, espero zitekeenez, denborak bere ekarria izan du euskararen eta Elizaren arteko hizkuntz politika honetan. Axularrek ez zuen, Larramendik edo Kardaberazek bezala, XVIII. mendeko borbondarren politika linguistikoa ezagutu ahal izan, eta gutxiago Despotismo argituaren aldarte gaiztoak nozitu, bere argitalpen-lanetan.

Larramenditarrengandik aurrera mende eta erdiko jauzi bat egiten bada, eliztarrak ere, halabeharrez edo borondatez, Eusko Pizkundeko proposamen linguistiko sozial abertzaleen artean aurkitzen dira. Elizbarrutiak gisa berri batean eratu dira, Ordena erlijiosoak Esklaustrazioaren ondorengoari buelta ematen ari dira...

Eusko Pizkundek eta beronek piztutako nazionalismo linguistikoak jo zituen eliztarrak ere. Susma liteke, Kardaberazen pentsamendu teologiko linguistikoak, bere eragina eta presentzia erabat galdu ez bazuen ere, gero eta aipatuagoa dugun Aitzolengan eite berritua hartu zuela, guztiz berria ez izan arren. Bestalde, adibide honi bere segida historikoa emanaz, 1926an Intxaurrendok Iruñeko Seminarioan eskaini zuen gogoeta hartatik gure egunetarinero ere (hirurogei urte luze dira, eta nolakoak, gero!) egin da bide-urraketa berririk.

Bien bitartean, Hierarkia urrun dago, edo gorabehera handiko irizpideak ditu bere hizkuntz politikan; berorren bizpahiru une gogora litezke: Gasteizko Sinodoan apunte llabur bat eskaini zitzaion hizkuntzaren arazoari (1885); 1910-1911n, ordea, Cadena Eleta gotzaina biziki arduratu zen pizten ari ziren hizkuntz eskeez; handik hona, aldaparik gaudituz da, gaur egungo Baionako apezpikuarenganaino (1987).

5. Elizaren indarrak eta erantzukizunak

Gizarte zibilaren eta eliztarraren arteko oreka/desoreka mugituz joan diren neurrian, *Elizaren indarrak* eta *erantzukizunak* aldatu egin dira hizkuntzen inguruko arazoetan ere. Estatu modernoaren garapen instituzionalak, gizartean bere presentzia birmoldatzera eramandu Eliza. Hark politika linguistiko bat diseinatu eta egikaritu ahala, honek ere berea birpentsatu egin izan du, eta orobatsu gizartean hizkuntz kontzientzia eta erakundetze instituzionala berreratzean, Elizak ere berea berrikusi egin du. Jokabide dialektiko horretan, batzuetan bera izan da aurrerazale, bide berri hobeak urratuz, eta bestetan, kanpotik errealitate bortitzagoren batek behartu edo irakatsita hartu ditu bere erabakiak. Jarrera linguistiko orokor batzuk guztiz aldagaitzak izan ditu Eliza erromatarrak menderen mendetan (latinaren zentralismoa), baina bera izan da lehenengoa hainbat hizkuntzarentzat gramatika eta hiztegiak sortu eta erabilera ofizialak (mugatuak) aitortzen. Gurean ere halatsu gertatu da.

Batez ere, interes ez hain libreak nagusitu direnean (joan den mendetik hona garatu den irakas-sistema gogora genezake hemen), zailagoa gertatu da

interes jakin batzuetan mamituriko barruti horietan normalizazio soziolinguistikoak egin ahal izatea: horregatik ere bai, errazagoa izan da, oro har, elizatik kanpo (eta ondoan) ikastola sortzea, eliz ikastetxeak euskalduntzea baino. Hala ere, bestelako egokierarik gertatu denetan, eliz barneko aginte-sarea bera izan da aldakuntza egoki baterako tresnarik erosoena eta emankorrena, eta faktore euskalduntzaile erabakigarriena.

Berriz ere, alor eta uneak, erakunde, azpi-erakunde, talde eta gizabanakoak ongi bereiztekoak dira, Euskal Herriko elizen historia linguistikoak seriozki ezagutu nahi badira. Eliztarrek ez dituzte, garai guztiekin berdinki ondu edo txartu euskararen egoera (*status*) eta altxorra (*corpus*). Eliztarren (kontra)euskalgintzaren zentzua, edukiak eta balioa beharrezko ñabardurekin behatu beharko dira, bada.

6. Historia interesatuak?

Ohar hauek pentsa daitekeenez, kezka bat dute atzean. Hemen aipatzen dugun Euskal Herriko Elizaren euskalduntasunaren edo erdalduntasunaren historia honek patxadaz heltzea merezi duela uste dut.

Gure historiaren kapitulu hau, esan beharra dago, nahikoa *partez eta aldeez*, edo *interesatuki*, idatzi izan da gure artean. Badago lan laburrik franko, inoiz baita luzeagorik ere. Baina apenas topa litekeen zentzu kritiko libre batekin egindako lan zabalik. Geroko objektibotasun birjina garbitan sobera sinetsi gabe ere, badirudi —hasteko— arlo honetan daukagun historiografiari, kritika itxuroso bat egin beharko zaiola.

Gaiak, ordu batzuk eskaintzea merezi duela esango nuke. Azken ordukoak aparte, mendeetan zehar euskarari ez zaio aitortu izan erabilera ofizial baterako eskubiderik, modu orokor instituzional batean bederen (ditugun salbuespen oso mugatuak ahantzi gabe: Errioxa Garaian, c. 1239; Calahorrako Sinodaletan, 1602, 1621, 1700; Nafarroan eliz barruti *vascongado* eta *romanzado* haiek, Nafarroa Behereko Foruen oharretan, 1611; eta hurbilago, XIX. mendeko Junten zenbait erabakitan). Utzikeria edo pertsekuzio-politika sumatzen da arau idatzietan, nahiz eta erakunde publikoen praxi mintzatua arrunki tolerantzia handikoa izan, itxura guztiz.

Elizak, ordea, euskararen arazoari beste gisa batean heldu zion Calahorrako Sinodaletan, eta leku eta egiteko ofiziala aitortu zion; gero, besterik da, arau haien praktikatzea nolakoa izan zen, eta haiek nola bete ziren. Ez dira ahantzi behar, batetik Eliza erromatar latinoak zela hemengoa, eta, bestetik, hizkuntza

erromanikoak presente egon direla azken milurtekoan Euskal Herriko zenbait eskualdetan eta klase jaso batzuen ezpainetan, gutxienez. Horiek horrela, hamazazpigarren mendetik aurrera, gure erakunde sozialetatik euskara ofizialki aintzakotzat hartu duen bakarra, Eliza izan da. *Kasu historiko honek, beraz, interes berezia du euskararen porrot sozioinstituzional tamalgarria aztertzeko*, hau da, gure herriak bere betidaniko hizkuntza erakunde publikoetara eramateko izan duen ezina edo borondaterik eza aztertu ahal izateko. Prospekzio soziohistorikorako puntu pribilegiatua dela esango nuke, beraz, Elizaren hau.

ELIZA ETA EUSKAL KULTURA

Historia bati zenbait ohar*

“Eliza” eta “euskal kultura”. Hitzetan galdu aurretik, has nadin berorien esanahia zerbait mugatzen. Adiera ezberdinetan erabili ohi da “eliza” hitza, eta hemen adiera zehatz hau ezarri nahi diogu: Eliza Katolikoa deituaren zerbitzuan *ex professo* eta ogibidez diharduten emakume eta gizonezkoen taldea, alegia. Horrela mugaturik erabili nahi dugu, bada, hitza, espresuki edo testuinguruarekin bestelakorik adierazten ez dugun bitartean.

“Euskal kulturak”, ostera, euskarazko kulturaren edozein agerpen esan nahi du orrialde hauetan, nahiz eta Euskal Herriko historian baditugun beste hizkuntzetako azalpenak eta baita bestelako kultur eremuak ere (arte plastikoak, musika, dantza, etab.). Noski, kultur azalpenekin batera, euskal hiztuna –euskaldungoa– da gogoan duguna, mendeetan zehar ia osorik elebakarra izan dena, edo noizbehinka elebiduna ere. Barruti horretara bilduko gara, beraz, orrialde hauetan.

Jakina denez, hiztun talde baten kultura ez dago berorrek mintzatzen duen hizkuntz tresnara mugatzerik, eta hainbat eta hainbat eduki kulturaletan hedatu eta loratzen da. Horregatik, hizkuntzaren beraren erabilpen soila baino berorren eduki-garapena eta agerpen soziala dira hemen aintzakotzat hartu nahi ditugunak.

Hortaz, euskararen Elizako erabilpena, ezagutza, sustapena, edo haren kanpotik eliztarrek izan dituzten euskararen aldeko jarrera eta lanak, bere etxe barnerako emandako hizkuntz arauak nahiz kanporako ere sortutako lan mintzatu eta idatziak, eman zaion antolakuntza soziala, etab.: dena da interesatzen zaiguna.

Elizaren eta euskal kulturaren harremanez galdetzean, ez dugu nahi itaun hori Elizaren kanpotik bakarrik egin (hau da, euskal kulturari kanpotik letor-

* *Jakin* 95, 1996, 39-63.

kiokeen kristautzeari buruz galdera eginez, nahiz eta nornahik eta ez-fededunak ere horretarako eskubide osoa izan), baizik eta Elizaren beraren euskal inkulturazio historikoaz gaur egungo eliz pentsamenduak dakartzan eskakizunen argitatik ere jakin nahi genuke zer bait. Beraz, bi galde-molde daude hemen aurkezten dugun gogoeta honetan: historia eta antropologiatik egin daitekeena, eta Elizak berak bere Teologiatik egin behar duena.

Ez dago esan beharrik: gai hau aspaldidanik ukitu izan da gurean, eta azken hogeita hamar urteotan eztabaidagai ere izan da, eta esanahi handiko taldeek aztertu izan dute, gainera, ikuspegi ezberdinetatik. Hala nola, Euskal Herriko Apaizen Koordinakundeak, Loiolan bildu ohi izan ziren euskal Lekaide-Lekameek, Erlijioso-Elkarteetako Nagusien Batzarrek eta Euskal Herriko Gotzainek¹. Izan da, bestalde, aipaturiko harreman historikoei buruz azalpen irakurgarririk eman digun intelektualik ere².

Guk, hemen, hizkuntzaren historia sozialetik begiratuko ditugu Eliza/Euskal Kulturen arteko harremanak, betiere hizkuntzaren normalizazio soziokulturalak dituen eskakizunetatik eta Elizak berak herrien baitako eliz inkulturazioaz duen historia eta pentsamendutik³.

¹ Gogoeta-talde horien langai ugari dago argitara eman gabe eta sakabanatuta, arazoaz arduratuak azter dezakeena, nahiz eta eskuratzeko samurra ez den. Hona eskuragarri den bat: Setien, J. M., 1988, "Fedea eta euskal kultura: gure Elizaren eginkizunetako bat", Donostia: Elizbarrutiko Buletina, 1068-1095. (Badu bereizita egindako ediziorik ere).

² Adibidez: Monreal Cia, G., 1978, "Elizaren praxia euskarari buruz", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 30-39. Eta testuinguru zabalago batean: Charrington, P., 1979, *Le droit des peuples à leur identité. L'évolution d'une question dans l'histoire du Christianisme*, Montréal: Fides.

³ "Inkulturazio" hitzaren definizioa Nazioarteko Teologi Batzordeak *Fedea eta inkulturazioa* agirian eman zuen (1988): "El proceso de inculturación puede definirse como el esfuerzo de la Iglesia para hacer penetrar el mensaje de Cristo en un determinado ambiente socio-cultural, llamándolo a crecer en todos sus propios valores desde el momento en que éstos son conciliables con el Evangelio. El término inculturación incluye la idea de crecimiento, de enriquecimiento mutuo de las personas y de los grupos, por el hecho del encuentro del Evangelio con un ambiente social" [Azpimarra gurea]. Azalpen labur bat: Carrier, H., 1994, *Diccionario de la cultura, para el análisis cultural y la inculturación*, Estella: Verbo Divino, s.v. "Inculturación del Evangelio". Elizaren Historian betidanik, eta XVI-XVII. mendeetatik berezikiago, zetorren ideia, Vatikanoko II.etik hona findu eta birmugatu egin da, termino horren pean. Ikus adibidez, Gotzainen Erromako Sinodoaren (1974), eta Arrupe-renak: Arrupe, P., 1978, "Carta y Documento de trabajo sobre la Inculturación", *Acta Romana* 17, 1978, 230. Kontzeptuaren modernotasuna nabaria da, baina ez gaitezke hemen azalpen zabalagotan sar.

I. Kristautzea eta Erdi Aroa

Euskal Herriko biztanle eta euskaldunekin kristauek izan zituzten lehenengo harremanak nahikoa goiz gertatu ziren segur aski; beranduenik III. mendean edo izan zitekeen hori, eta ez orduko Euskal Herri zabalagoaren mugetan bakarrik, baita gaur egungo Euskal Herriarenetan ere. Gero, hemengo gizartearen kristautze orokorra bare eta soseguz joan zen betetzen, beharbada Kristau Aroko lehenengo milakadaren hondarretara arte.

Hemen agertu aurretik, Erromako Eliza kristaua latinizatua zegoen, Erroman bertan lehen hamarkadetan bizi izandako elebitasun greko-latindarra albora utzita. Aurrerantzean, Mendebaldeko Elizak latin-batasuna hobetsi zuen, Elizaren beraren batasun-sinbolo izateraino eramango zen hizkuntz batasuna, hain zuzen.

Honela, Inperioko politika latinzaleak bere segida kultural eta eliztarra Erromatik Elizak egindako hizkuntz politikan aurkitu zuen. Erabaki hark ezinbesteko eragina izan zuen Mendebalde europarreko herri ez-latindarren hizkuntz ondarearen gain. Huraxe gertatu zen, beraz, Europako bigarren latinizatze-une handia. Batere argi ezagutzen ez ditugun arrazoiengatik, euskarak azken finean aurre egin ahal izan zien latinaren bi eraso hauei, inguruko beste hizkuntzak itoarazi zituenean berak bereari eutsiz lehenengo, eta ondoko kristautze-prozesu mantsora harian-harian egokituz, gero.

Liburu baten mezulari eta Hitzaren bozeramaile ziren misiolari heldu berriek erabili zuten, noski, euskara beren predikuetan; izatez, Eutropiok utzi zigun V. mende hasierako lekukotasunak hori adierazten duela dirudi. Bestalde, hizkuntzaren beraren corpusean, Kristautzearen eragina erakusten digun aski aztarna geratu da. Dena den, Ebanjelioaren eta jatorrizko euskal kulturaren topaketa hartan elkarrekiko egokitzapena ez zen beti samurra gertatuko, ondo-koetatik ondoriozta daitekeenez.

Elizaren euskal herriratzea, ordea —edo nahiago bada, Elizaren euskalduntzea—, ez zen lagundu alfabeto berri baten sortzearekin, ez itzulpen bibliko-liturgikoekin, ez eta euskaraz idatziriko literatura erlijioso batekin, nahiz eta Ekialdeko Eliza kristauetan ohikoak izan horrelako berrikuntza kulturalak. Euskal Herria Mendebaldeko Eliza latindarraren altzoan jaio zen, eta hemen ohi zen bide elebakarragotik ibili behar izan zuen.

Izan ere, Euskal Herriko kristautzea burutzear zegoenean, Ekialde-Mendebaldeen arteko mugaldeetan bizi izandako kultur gatazkek ongi erakutsi zuten zein zaila zen, Erromaren pean, arautua zegoen hizkuntz politikatik at joan nahi izatea. Mendebaldeko herri eslaviarren ebanjelizatzean ikusi zen hori,

berri ere: IX. mendean Zirilo eta Metodioen elizgintza hizkuntzaz herritarra guztiz gatazkatsua gertatu zen, interes politiko-kulturalen sasetan tratatzean. Gure egunak arte luzatu dira orduan gertatutako oihartzunak. Erromak ez zuen maite halako hizkuntz inkulturaziorik bere misiogintzan.

XIII. mendetik aitzina, berri, gaztelania edo katalanarentzat estatus kulturala eta hizkuntz nagusitasuna finkatzera zihoazenean, euskarak apenas izan zuen aukera handirik. Latinarekin zuten hurbiltasunagatik, gidaritzak kulturala eramango zuten gizarteak latinizatuak zirelako eta mundu profanoan bezala eliztarrean ere boterea beren alde izan zutelako, hizkuntza erromanikoak sartu ziren latinak uzten zituen zirrikituetatik –gogora Gaztelan Alfontso Jakituna eta hain bertakoa dugun Berceo, edo Katalunian Jaume I.a eta Raimon Llull–.

Euskaldungoak behar eta merezi zuen kristau literatura jantzia ez zen jaio. Ez dugu ezagutzen kristau herriarentzat Erdi Aroko euskarazko literatura erlijiosorik, eta euskarazko prediku eta katekesi mintzatuak ere segur aski ongi murrizak ziren euskaldunen eliz heziketan: gaztelaniazko XIV-XV. mendeetako dotrinen oso atzetik datoz XVI.ean ditugun euskarazkoak (Eltso 1561, Betolatza 1596).

2. Erreforma eta Kontrarreforma

Europako beste herri anitzetan bezalatsu, gurean ere Errenazimentuak eta bi Erreforme (katoliko-protestanteak, alegia, Kontrarreforma barne) eskaini zioten egokiera berri bat euskaldungoari, hizkuntza eguneroko bizimoduetatik kultura idatziaren mundura jasotzeko.

Urte berean, 1545ean, Nafarroa Behereko apez batek (Bernart Etxeparek) euskarazko lehen liburua eman zigun, eta J. Bernal Diaz de Luku –jatorriz arabarra, eta agian euskalduna ere?– Calahorrara Gotzain etorri zen, berehala euskarazko prediku eta katekesiaren premia aldarrikatuz, Trentoko Kontziliarako irteteko unean. Urte-muga sinbolikoa huraxe.

Zantzu horiek gorabehera, XVI. mendeko obra erlijioso-literarioa Nafarroako Erreginarean eta Artzain kalbinista baten eskuetatik etorri zen: J. Leizarragaren euskarazko *Testamentu Berria* (1571), eta horrekin batera baita eliz zerbitzuetarako beste zenbait liburuxka ere.

Bazirudien, bada, garai hobe baten atarian ginela. Zoritxarrez, hastapen hark ez zuen segidarik izan, eta Kontrarreforma katolikoa aski geldo eta beldurtiagoa gertatu zitzaigun. Badakigu Trento ondoko erabaki eta arauak gure herritarrei euskaraz ere azaldu zitzaizkiela 1560ko hamarkadan, hain zuzen

prediku haien albisteak dira orain Arabako Lautadako euskararen agiri leku-koak gertatu zaizkigunak.

1550etik 1700era doan mende eta erdian, euskal Elizbarrutiek ez zuten aiantzi beren kristau herria euskalduna zutenik, eta ezagutza horren ondorioz, Calahorrako Sinodo-Batzarrek euskararekiko politika jakin bat antolatu nahi izan zuten, euskarazko predikuaz eta urte oroko euskarazko dotrinen argitalpenaz beren arauak emanez (1621, 1700). Bestalde, Iruñeko Elizbarrutian ere euskararen eskualdeak lurralde erromantzatutik bereizita ikusten ziren, haietarako eta honetarako hizkuntz trataera bereziak arautuz: Gotzaindegiko zereginetan erdal (*romanizados*) eta euskal (*bascongados*) herrien hizkuntz egoera hori ofizialki hartu behar zen aintzakotzat.

Era berean, gotzain-jurisdikziotik kanpo, Erlijioso-Elkarteen komentu-etxeak sortzean, berorien eraikitzaileek zenbaitetan gogoan hartu izan zituzten erlijioso-etxe horien euskarazko erantzukizunak ere (Arrasate 1579, Zarautz 1617), edota parroketako predikuetarako herri-agintariek espresuki eskatu izan zioten Elizari kristau euskaldunekiko zerbitzuak hobetzea, Iruñean hiriko zinegotziek egin zutenaren antzera (1604). Elizari espresuki egindako eske hauek garaiko eliz pastoraltza eta hizkuntz politikaren eskasiak azpimarratzen dizkigute.

Euskal Herrian Eliza pisu larriko erakundea zen, bertako kultur bizitzan batez ere; besteak beste, honegatik du Elizaren hizkuntz politikaren historiak halako interesa. Hala ere, herri-erakundeak ere hor zeuden, eta berauei zegokien bereziki gure ondare kulturalaz arduratzea. Elizarena bere testuinguru sozialean ulertzeko ere komeni da herri-erakunde horietaz zerbaite esatea.

XVI-XVIII. mendeetan Euskal Herriko lurralde euskalduna ia osorik eta erabat elebakarra zen, bizi euskaraz bakarrik bizi zena. Jendarteko hizkuntza euskara zen, eta batez ere tokiko erakundeetan ere euskara zen herritarrek zera-biltzen hizkuntza mintzatua. Hala ere, bertako zenbait gizatalderen interesek eta erbestetik erakundeetan egiten zen bortxak herrialde-batzarretan gaztelania ezarri zuten hizkuntza idatzi bakartzat, eta debekatu egin zen, gainera, euskaldun elebakarrik batzarkidetarako hautatzea, data ezberdinetan ageri zaigunetz (Gipuzkoan 1528, Bizkaian 1613-1633, Araban 1682). Eta Erakundeetako hizkuntz ofizialtasunaren eremutik at, euskararen sustapen kultural eta sozialean hutsaren hurrengoia izan zen haien ahalegina. Horrek denak, bada, gure herri-erakundeak Elizaren aitorten eta erabilpenaren atzetik utzi zituen, oso atzetik ere.

Baina aipatu ditugun eliz arauak gorabehera, ez dirudi XVI-XVII. mendeetako euskarazko predikuak eta katekesiak hedapen oso eta iraunkorrik izan

zutenik. Horren ondorioz ez dugu ezagutzen garai hartan heziketa erlijiosoak lortutako biztanleriaren alfabetatzerik, herri protestanteetan gertatu zenaren antzekorik alegia.

Euskarazko eliz kulturgintzan, Hegoaldea atzeratuagoa zeterren, nonbait, Iparraldea baino, hemen sortu baitziren Kontrarreformaren barnean eliz pastozararako euskarazko idazlanik umotu eta onduenak (1617-1643). Diozesiar apez talde baten emaitza izan zen hori, Bertrand Etxaus gotzain euskalduna akuilatzaile zela: ez gaitu harrituko, bada, Axularrek bere *Gero* liburua apezpiku honi eskaini izanak (1643).

3. Aldaketa-garaiak (XVIII. mendea)

XVIII. mendeak, ordea, berritasun handiak ekarri zituen Hegoaldean, zenbait elizgizonen eliz predikuen hizkuntz duintasun eskasa salatu eta lanbide horretan molde landuagoak erakutsi zituztenean. Larramendik goraki eman zuen aditzera bere kexua, eta Kardaberaz ez zen atzean geratu, jardun horretan ez ezik, euskaldunek Elizan eta gizarte zibilean zituzten eskubide linguistikoak aldarrikatzen ere, halako hizkuntz *idearium* teologiko bat iradokiz (1761).

Uste liteke, gainera, Arabako euskararen galera bizkortuak gertutik hunkitu zuela hainbat arabar eta elizgizon, eta kultur ondare honekiko kontzientzia berritu bat sumatu zen Elizan ere. Hain zuzen, eliz agiri bati zor diogu garaiko Arabako lurralde euskaldunaren albiste zehatza. Araba, parte on batean euskalduna baitzen, artean, 1787an Gasteizko Bikaria deituaren eskualdeetan. Baina behatzaileak bazekien hizkuntz galerak bazuela eliz jendearekin ere zerikusirik.

Landazuri historialaria izan zen galeraren arrazoietakoa bat apezzen utzikerian eta erdaldun-elebakartzean ikusi zuena. Gerora, XIX-XX. mendetan, Elizari Nafarroarekiko eta frankismoaren garaietako zenbait eliz jokamolderen aurrean berrituko zen salakuntza aurreratu zuen Landazurik, hau da, fededun euskaldunekiko zabarkeria, euskararekiko mespretxua eta, azkenik, eliz erakundeak emandako arauak Elizak berak ez betetzea.

Dena den, apez euskaldunen laguntzarako nahiz kristauen katekesirako sorturiko idazlanek ez zuten beti bide samurra izan argitaraturik kalera iristeko, aginte zibilak jarri zituen eragozpenengatik hain zuzen. Kardaberaz eta Gerriko-ri ezarritako debeku eta eragozpenak adibide argigarriak dira, horretan. Botere zibilak eliz eginkizun hauetan esku-sartzea XX. mendean areagotu baizik ez zen egingo, Errepublikan frantses laikoan bezala Canovas-en Errestaurazioan, eta gerraurreko eta osteko diktaduren pean (1923-1931, 1936-1975).

Baina, genekarren harira itzuliz, esan dezagun XVIII. mende hura erabakigarria izan zela Hegoaldean literatur edo euskal kultura idatzi baten tradizioa sortu eta finkatzean, izan ere idazlanak euskaraz emateaz gain hizkuntzaren erabilpenerako tresnak ere sortu baitzituen (Gramatika, 1729; Hiztegia, 1745). Orduko lana, eta 1750-1850 urteen arteko eliz zerbitzurako produkzio ugariagoa, dena, ia osoa elizgizonei zor zaie.

Ez dago abantzu esan beharrik ere, hau dena herri-herriarekin ari ziren apez langile saiatuei zor diegula, apez jende apalenari, ez besteri. Eta protagonista hauen merezimenduak aipagarriak dira, izan ere eliz erakundeak ez baitzien beren prestakuntza urteetan eta Seminarioetan euskaraz idazteko gaikuntzarik eskaini; apez lanerako tresnak, bestalde, erdal hizkuntzetan eskaintzen zitzaizkien (latinez, gaztelaniaz, frantsesez).

Axular, Agirre, Haraneder, Kardaberaz, Mendiburu, Gerriko eta abarrek ez zuten lan egin eliz Hierarkiak gidaturiko plangintzaren baten barnean, nahiz eta halakoren premia gorririk nonahitik ere agerian zegoen⁴; Paueko Sinodo kalbinistaren etsenplu onak indar gutxi izan zuen Eliza Katolikoaren buru zuzendarietan. Leizarraga eta leizarragatarrak ez ziren mundu honetakoak⁵. Horregatik guztiagatik, apez eta fraide euskaltzale xume haiek gure ezagutza eta aitorpena ongi irabaziak dituzte, euskal letretara egin zuten ekarpen apal baina neketsuagatik. Euskal basamortu instituzionalean, beste inork ez bezala, aurrea hartu zioten ondoko euskalgintzari.

4. Eusko Pizkundearen arrastoan (1876-1936)

Azken Karlistadaren bukaeratik edo Foruen ezabapenetik (1876), gerra arte (1936) eta Francoren heriotzaraino doan mendeak (1975), euskal kulturarekiko Hierarkiaren jarrera pastoral eta jokamolde politikoen historia aberatsa eskaintzen digu. Halabeharrez, eliz buruzagitzak eskakizun bikoitz eta kontrajarri baten tartean jokatu behar zuen Penintsulan: batetik, Estatuaren politika ofiziala zegoen –beti bertan, eta inoiz dotrina-gelataraino sartzeko

⁴ Hala ere, inoiz elizgizon-taldeek badute beren historia euskaltzale emankorra (Axularren kasua eza-guna da), eta Kleroaren azpi-erakunderen batek ere bai (Gerrikoren kasua da, Gipuzkoan); idazketa sustatzeaz gain, argitalpenak ere lagundu zituzten.

⁵ Intxausti, J., 1995, “Leizarraga eta Leizarragatarrak (1563-1571), erreforma-kontrarreformetako ilun-argitan”, *RIEV* 40, 1995, 119-160. [N. B.: Ikus liburuki honetan bertan].

ahaleginetan—, eta bestetik, eliz arautegi orokorra (batez ere, Misioetarako emana). Azken hau, teorian eta aitortutako mugen barnean, herrien jatorrizko kulturen aldeko agertzen zen, argi; baina bere unibertsaltasunean baita urrunagoa ere, azken finean hemengo politika praktikoan zinez ahula gertatzeraino.

Horren ondoan, apez-erlijiosoen mundutik anitz jende iritsi zen Eusko Pizkundean jaio ziren ekimenetara, eta ez zen faltako horien artean euskalgintzan kultur eremu hau nahiz Erakunde hura gidatuko zuenik ere.

Botereari aurrez aurre aurpegi emanez (Iparraldean bezala), edo adiskidantza hurbilegian (Hegoaldean Koroarekin gertatu ohi zen bezala), Hierarkiak nahitaez egin zuen topo hizkuntzaren arazoarekin (hemen, arazoa baitzen hizkuntza). Baina Gotzainen pentsamoldea ez zegoen bereziki prest euskal kultur-gintzaren eskakizunak beren sakonean ulertzeko.

Lehendik zetozen eliz ekimen apalak eskuratuz, Mujika gotzainak eskaini zuen jarrera irekiago bat 1920-1930. urteetan, Iruñean bezala Gasteizen ere. Nahikoa urrun geratu ziren, hortaz, Cadena eta Eleta-ren euskal izendegiarekiko haserre liskartsuak (1910-1913).

Elizgizonak joera berrietara bildu ahala, euskaltzale eliztarrak ugarituz zihoazen heinean, Elizaren gure herriko inkulturazioa bizi eta eraginkorrago bilakatzen ari zen. Euskalgintza —orokorra eta eliz barnekoa— Euskal Herriko mentalitate-aldakuntza orokorraren kausa eta ondorio gertatu zen, aldi berean. Apez diozesiarrek eta erlijiosoek aldizkari eta liburuak argitaratzen lan egin zuten, eliz talde euskaltzaleak sortzen edo herrietako kultur elkarteak eta gizarteko erakunde kulturalak sustatzen.

Honela sortu ziren *Jaungoiko-zale* bezalako elkarteak (1912), eta Seminarioetan ere lekuren bat aitortu zitzaion, azkenik, euskal kulturari. Barandiaran eta Lekuona mende honen bigarren hamarkadatik aitzina Gasteizkoan irakasle izan ziren, eta geroxeago baita Intxaurren ere Iruñekoan; Aita Kaputxinoek Bera eta Arrigarai-ren lanak eman zituzten argitara; jesulagunek *Jesus-en Biotzaren Deya* (1916); klaretarrek Zabala-Arana, Arriandiaga edo Urrutia-ren gramatika-lanak eta inkulturazioaz idazlan teologikoak (1919-1930).

Historia honen kronologian ezin da ahantzi Oñatiko Batzarra (1918), euskal lanei itzal berria eman ziena, erakundeen aurrean eta herritarren artean. Horrela, bada, 1921ean Gasteizko Elizbarrutian kristau-ikasbide ofizial berria zabaldu zen euskaraz. Mujika gotzainak —integrata, bai, baina Goierriko Idiazabalen Igarondo baserrian jaio eta sorterriko mundu euskalduna bere baitan zuenak— Iruñeko gotzain gertatzean, ekimen bera bere Elizbarrutira ere hedatu nahi izan zuen, eta Aita Intza-ri Iruñeko Diozesirako ere dotrina presta zezala eskatu zion. Baina erabaki praktiko horrekin batera, Erromako irakas-

kuntza ofizialek emanak ziren argibideak ezagutarazteko, “Eliza eta euskara” gaitzat zuen hitzaldi batekin eman zitzaion hasiera Seminarioan 1926ko ikas-turteari: beraz, herrien kulturekiko Elizaren irakaskuntza Euskal Herrian ere aplikagarria zela adierazi zen.

Hogeiko eta hogeita hamarreko urteetan, apaiz eta erlijiosoek behin baino gehiagotan aztertu zuten Euskal Herriko Elizaren inkulturazioaren arazoa, betiere —hala esaten zen— Elizak berak ezagutzera emanda zituen irizpideen arabera, eta batez ere, Benedikto XV.aren irakaskuntzari jarraiki. Urrutiak jardun zuen Gernikan (1922), lehenago Iberok egin zuenaren antzera eta geroago Intxaurrendok edo Aitzolek gogoraraziko zutenaren ildo berean. (Elizaren misio eta arazo sozialetan Elizaren irakaskuntzari heltze hau 50eko eta 60ko urteetan egingo da berriro, eta Gandiagak ere badu zentzu bereko lanik, 1959an).

Irakasle nahiz elizgizon arruntek emandako Aita Santuen pentsamendu sozial kristauaren azalpen hauen ondoan, esan behar da Euskal Herriko Gotzainek ez zutela eskaini gogoeta seriorik gure artean ere bidezkoa izan zitekeen eliz inkulturazioaz, horretarako bide hobeaz —eta gutxiago, gertatu, gertatzen ari zen euskal kulturagintzaz—. Hemen Hierarkiagandik ez zen entzun ahal izan Katalunian Torras i Bages (*L'Església i el Regionalisme*, 1887; *La tradició catalana*, 1892) edo apalago Morgades gotzainek (1893, 1900) landutakoaren gisakorik⁶.

Baina elizgizonik euskaltzaleenak ez ziren koldartu hutsune horregatik. Etika sozialaren eremutik urrunago —literatur teoriaran edo hizkuntzen bizitza sozialaren analisisan, nahiz elebitasunaren pedagogiaz— hainbat eliz idazlek bere ekarria eskaini ahal izan zuen: hala nola, Estefania jesulaguna, Mokoroa eskolapioa, Ariztimuño diozesiarra, Altzo kaputxinoa gogoan izatekoak dira.

⁶ Gotzain haiek aipatzeak ez du esan nahi hemen, orduko ekarpena gaur egunetarako, beste gabe, baliagarria dugunik; baina ahalegin haren balio pastoral-historiko eredugarria azpimarratu nahi dugu: beren herriaren zerbitzuan jardun zuten, herritik bertatik. Kultura katalanaren eta Eliza Katolikoaren arteko harremanen historiak lehen albisteak ezagutzeko, ikus: Bonet i Baltà, J., 1984, *L'Església catalana de la Il·lustració a la Renaixença*, Montserrat: Publicacions de l'Abadia. Bada gure artean ere, euskaraz, historia horretaz azalpen laburtu bat, historialari ezagun baten eskutik: Massot, J., 1978, “Eliza eta kultura katalana”, *Jaunaren Deia* 62, 1978, 53-59. Elizaren historiaren kanpotik emandako iritzi bat: Hina, H., 1986, *Castilla y Cataluña en el debate cultural. 1714-1939*, Barcelona: Ed. Península. Azken urteetako Euskal Herrikoaz, testuak: *Al servicio de la Palabra. Cartas Pastorales y otros documentos conjuntos de los Obispos de Pamplona y Tudela, Bilbao, San Sebastian y Vitoria (1975-1993)*, 1993, Bilbao: Ega; sarrera-ikaslana eta aipu laburtuak: Pagola, J. A., 1992, *Una ética para la paz. Los obispos del País Vasco, 1968-1992*, Donostia: Idatz.

Honela, bada, pentsamendu teologikoak eta literatur teoriak hizkuntzaren aldeko gogoeta berritua aurkeztu zuten, sarritan ikaskizun hauek obratan ere egikarituz.

20ko eta 30eko urteetan, elizgizon anitz ageri zen euskal kulturako sustatzai-leen eta gidarien artean: Euskaltzaindian (Azkue, Olabide, Adema), Euskeltzaleak elkartean, argitalpen eta aldizkarietan, Eusko Ikaskuntzan, etab. Aipatutakoen ondoan beste hainbat eman liteke, noski: Artzubiaga argitaldaria bezala, Tx. Agirre eleberrigilea, Jauregi karmeldarra bere irakasle-lanekin zientzi idazle antzera, Aita Donostia herri-musika biltzaile legez eta abar luze bat. Hauetako batzuek beren biziarekin edo desterruan ordaindu behar izan zuten atxikimendu euskaltzale hori: Aitzol Hernanin erail zuten 1936ko urriaren 18an eta Jakakortaxarenak, berriz, Argentinako Pampan eman zituen berrogei urte, erbestean.

Hori dena gorabehera, Elizak bere erakunde-barneko eremu garrantzizkoenetako batzuk osoki erdaldun mantendu zituen: hala nola, Seminarioetako irakaskuntza eta elkarbizitza, erlijioso-etxeetako eguneroko bizitza (monasterio, komentu nahiz egoitzatan), ikastetxe erlijiosoetako irakaskuntza, etab. Pastoraltzan bertan ere (elizetako lanetan, katekesian, heziketa erlijiosoan, etab.) ez zen zabarkeriarik falta izan: horrelako zerbait salatu zuen Eusko Ikaskuntzak Iruñeko Elizbarrutian (1933, 1934). Nabaria zen euskaldungoaren hizkuntz gutxiespena, eliz etxeetako barne-bizimoldeetan bezala parrokiatiko beste zeregin hauetan ere. Hala ere, anitz elizgizonek beren kabuz nahiz Erakundeak eraginik egindako lanek garrantzizko uzta eskaini zuten.

5. Gerratea eta frankismoko gerraostea (1936-1960)

Gerrateak eta gerraondoak esanahi berezia izan zuten hemen, Euskal Herrian: atzeguardian eraildako apaizak, nazional matxinatuek garbitutakoak izan ziren. Abertzale katolikoak, bestalde, Errepublikaren alderdian borrokatu ziren, eta Gasteizko Gotzaina bera erbestera joan beharrean aurkitu zen, apaiz eta erlijioso anitzi norako arrotza ezarri zitzaion, batzuetan Penintsulan, besteetan atzerri urrunagoetan.

Gerrak sortutako gatazka parrokia, komentu eta seminariotako lagunartetara ere iritsi zen. Euskarazko pastoraltza edo hemengo jatorrizko kulturaren aldeko jarrierarik nekez espero zitekeen, haietxek kontra ere sortutako Erregimen berrian eta Hierarkia *moldatu* berriagandik. Kasik erabateko hondamendi hartatik artean sano edo ateratakoak, onenean ere agintari eliztar nahiz zibilek isilarazi egin zituzten, ongi zigortuak eta lotuak izan ez zirenean.

Eliz erakundeetan ere isilpe gorde eta zailean hasi behar izan zen: ez zegoen euskararik irakas-egitarauetan, zeregin pastoraletan ahalik lekurik murriztuena eman zitzaion hizkuntzari, eta euskarazko eliz argitalpenak desagerrarazi egin ziren. Hamarkada oso bateko izotzaldia eta isiltasuna erori ziren euskaltzaleen gain. Eliza barnean eta Elizaren bidez ezarritako hizkuntz bortxakeria kulturaren kondaira eta lehen-lehenik eliztarrak berak –klero eta herritar– jipoitzen zituen erasoaren historia egiteke daukagu oraindik⁷.

Gerraurrean hasitako mugimendua lepomoztu bazuten ere (bere obretan bezala gidarietan ere), geratu zen, artean, ekimen berrietarako surik errauspean: aurreko belaunak hezitako eliz gazteak denboraren bat behar izan zuen kazka-barra pasa eta berriz ere ekiteko. 40ko hamarraldiaren hondarrean, elkarte erlijiosoetako zenbait Nagusik (betiere agintari zibilengandik urrunago gertatu ohi zirenak hauek, Gotzainak baino) izan zuen modurik apezgaien eta fraidegaien heziketan eskuzabaltasun hobego batez jarduteko. Horrek laster emango zituen lehen emaitzak, gaztez beteriko ikastetxe haietan. Ikas-egitarauetan ordutxoren bat edo beste sar zitekeen euskara lantzeko, eta, norik daki, mintegiren bat edo antola zitekeen gazteen hizkuntz gaikuntzarako. Geroxeago, Elizbarrutietako Seminarioetan ere ireki zen atea zerbait.

Gerraondoko lehen argitalpenak guztiz erlijiosoak izan ziren Euskal Herri barruan: *Cristau-Dotriña* (1940!: urrun gaude 1921eko *Kristau-Bidea* hartatik), *Argi Donea* (1946), *Arantzazuko Egutegia* (1947), *Karmengo Amaren Egutegia* (1951), *Kristiñau-Ikaskizuna* (Etxeandia, 1947), M. Lekuonaren *Iesu Aurraren bizitza* (1948), bestelako salbuespen bakan batzuekin: Azkueren *Euskalerraren Yakintza* (Madril: 1942-1947), Aita Beraren *Iztegia*. Oihartzun sustagarriagoa izan zuten, Salbatore Mitxelenaren, Orixeren edo Santiago Onaindiaren lan jakin batzuek: *Arantzazu* poema erlijiosoak (1949), *Meza-Bezperak* elizkizunetarako liburu apain eta aberatsak (1950), eta zerbait geroago, *Milla euskal olerki eder* antologia txundigarriak (1954).

Nola-halako lehen hegaldi honek, ordea, ezin zituen ezkutatu egoeraren eskasiak: *Cristau-Dotriña* hark aurreko kristau-ikasbide normalizatuaren urratsak ezabatu nahi izan zituen, Euskaltzaindiaren ortografi arauak berak ere albora utziz; Meza-liburua, bestalde, Tours-en argitara eman behar izan zen, eta idazle sekular bati, Orixeri, zor diogu itzulpena, eta lan horren eta argitalpena-

⁷ Altxamendu Nazionalak ezarritako egoeraren barnean ere Elizbarruti eta Kongregazioek, eta bakoitzak, politika ezberdin eta moldakorrek izan zituzten, zigortu/babestuen inguruabarren arabera, Nagusien borondate on edo itxikerien aldarteen menpe, edo leku-uneek eskatu zutenaren arabera.

ren zorrak Maritxu Barriola beste laiko baten patrikatik kitatu behar izan ziren; hedapena, berriz, isilpean egin zen herri, parrokia eta komentuetan. Eliza ofizialaren eskasiak osterara ere agerian geratu ziren, bada, betiere onartutako Erregimen baten itzalpean baitzegoen, eta artean Eliza-Estatuen arteko harreman-prozedurak Konkordatu baten bidez definitu gabe.

Garaiko ezinegona eta anbiguotasuna nahikoa agerian suertatu ziren, gainera, gerora aski esanahitsua izan den gertakari batean. 1952ko maiatzaren 23an Aita Luis Villasanteren Euskaltzaindiko sarrera-ekitaldia ospatu zen Bizkaiko Aldundian: erlijioso frantziskotar bat sartzen zen Akademian, eta Euskaltzaindia birmoldatzen ziharduen F. Krutwig euskaltzainak egin zion ongiatorri-hitzaldia. Honen erantzunak ez zuen ia zerikusirik izan Villasanteren gaiarekin: honek lapurtar literatura klasikoaz esandakoei, Elizak Erregimenaren aurrean euskal kulturarekiko bizi zuen konplizitatea salatuz ihardetsi zion ongiatorri emaileak. Biharamunean erbesteko bidea hartu behar izan zuen Krutwigek.

60ko hamarraldira arte doan gerraoste luzean, beharbada Elizaren ekarpen soziokultural estimagarriena, adineko elizgizon euskaltzaleen leialtasunarena izan zen (Azkue, Olabide, G. Manterola, M. Lekuona, Ibargutxi, Jautarkol) eta gerraosteko lehen belaunarena (Elizbarruti eta Ordena erlijioso bakoitzak izan zituen bere izenak: Etxaniz, Garate, A. Emiliano, Mantzisor, Onaindia, Goiria, S. Mitxelena, Villasante, Tx. Irigoien, Kerexeta, Iturria, etab.), Iparraldeko eliztarrak ahortzi gabe (Oxobi, Laffite, Iratzeder, Xarriton), ez eta Ameriketako erbesteko jendea (Mokoroa, Zaitegi, Ataun, Jakakortaxarena).

Sobera ohartzeko, 50eko urteetan iraulketarik erabakigarriena eliz ikaste-txeetako gazteengandik etorri zen: idazle berri gazteen argitalpenak (Garaialde, Sorarrain, Galarraga, Etxenagusia) eta geroago sinadura ezagun bilakatu zirenak (Gandiaga, Zarate, J. M. Lekuona). 1956-1964. urteetan Diozesi nahiz Ordenetako Seminario bakoitzak bere euskarazko kultur aldizkaritxoak izan zuen, kalera irteteko, Guatemalako erbestetik zetorren *Euzko-Gogoaren* nahiz ofizialki Gipuzkoako Aldundiaren inguruan atera ohi zen *Eganen* ondoan edo lekuren bat eskatuz. Orduan hasi ziren, gainera, ikasle euskaltzaleen arteko bilerak, talde bakoitza besapean kultur proiekturen bat ekarriz agertzen zela.

6. Erresistentzia kulturalaren eta errebolta sozialaren artean (1960-1980)

Gerraostean lehenengo aldiz ekarri zituen Euskaltzaindiak bere lanak jendaurrera, eta euskaltzaleen arteko eztabaidarako proposatu aztergaiak (Arantzazun, 1956ko urrian); berehala ekin zitzaion ikastolagintzari ere (ikastolaren bat, gainera, Karlos Santamaria bezalako kristau gidari ezagunik tartean zela). Hasi ziren zabaltzen euskarazko literatur bildumak, edo saiakera; pastortzako sekularren eliz mugimenduak laster ziren bor-borreetan, ideiaz irakiten, eta ekinean; Eliza bera Kontzilioan sartu zen, eta euskal alfabetatzea ari zen lehen urratsak ematen.

1968ko iraultza-giroan, ekintza armatuek eta salbuespen-egoerak herritarren bakea eta baretasuna kraskatu egin zituzten. Seminarioetako krisialdi orokorrak hainbat gazte euskaraz gutxi-asko prestatuaren indarrak gizartean erein zituen. Izan, bagenuen ez genuen Unibertsitateak ukatutako belaun gaitua —eskasagoa izanik ere— espero ez zen bideetatik agertu zen, eliz ikastetxe haie-tako krisi hartatik.

Bien bitartean, Joan XXIII.ak eta Paulo VI.ak beren Entziklikekin, eta Vatikanoko II.ak *aggiornamento*arekin, argia ez ezik ekiteko grina ere ekarri zuten. Kultur erresistentziak bere asmoak berretsita sentitu zituen. Guretzat biziki interesgarria zen beste eremu batean, eta ordura arteko erdibideko elebitasuna gaingidituz, Kontzilioak Eliza latindarrari bere hizkuntz politikan funtsezko aldakuntza proposatu zion (1963): handik aurrera, eliz bizitzako esparru ia guztietan kristau-herriak bere ama-hizkuntza erabiltzeko aukera zabalagoa izango zuen. Erabaki haien ondorioz azken hogeita hamar urteetan egin den itzulpen-gintza interes historiko handienekoa izan da, berori bideratu duen erromatar prozedura eta plangintzagatik, eman dituen nazio- eta eskualde-emitza denengatik. Elizaren aurpegi linguistikoa guztiz itxuraldatu da, handik hona, mendez mende zetorren tradizio latinale porrokatua etenez.

Euskal Herrian ere bertako Elizak itzuli ditu Biblia eta Liturgia testuak euskarara. Aitortu behar da egin den lanean kalitate estimagarria, eta bikaina ere, lortu dela, hain zuzen elizgizon ezagunen lumei esker, eta azpimarra daiteke, gainera, eliz euskararen hizkera estandarrak funtsean batasun eta jatortasun egokiak erdietsi dituela (gogora bitez hamarkadako E. Etxezarreta eta Piarres Andiazabal-en bateratze-lanak).

Egindako ahalegin horrek Eliza —Administrazioan ofizialtasunak ekarri duenaren antzera— testu corpus askoz prestatuago batez hornitu du, bizitzako eta kultura erlijiosoko hainbat eginbehar eta eremutan. Oinarri honen ondo-

ren, oraindik bide luzea geratzen da burutzeko, baina indar guztien elkarlan zaindu eta oharturik gabe nekez egingo dena: diozesi arteko eta erlijioso arteko lankidetzaz, elizen artekoa ere ez bada. Euskalduntzen eginkizun denaren adibide franko ekar daiteke hona: kristau iturrien argitalpenak, teologia eta zientzia erlijiosoen irakaskuntza, prediku eta katekesia, saio eta eztabaida erlijioso-kulturalak eta, oro har, garaiko mundu euskaldunari erantzuna euskaraz ematea⁸.

Bien bitartean (1960-1995), Eliza presente egon da azken hamarkadetako euskal kulturaren aldakuntza eta garapenean. Esparru eta proiektu anitz izan da horren lekuko: komunikabideak, ikastola, argitalpen-mundua, irakasle-prestakuntza, etab., batez ere 1980ko hamarkada aurretik.

1956tik honantz, Elizaren Irratiak sortu ziren, batzuetan herrialde osora begira, edo eskualdera, edo tokikoak ere. Gutxi izan dira gaur arte iritsi direnak, baina bizi izandako esperientzien oroigarri dira: Arrate, Segura, Loiola... Ekimen haien ezaugarrietako bat euskara ere erabiltzea izaten zen, askotan. Beroriek izan ziren euskal kazetaritzaren lehen eskola, aurreko mendearen hondarretatik euskarazko astekariak izan ziren antzera: *Eskualduna* (1887), *Euskalzalze* (1897), *Z. Argia* (1919-1963), *Ekin* (1932-1936), *Herria* (1944), etab.

50eko azken urteetatik aurrera euskarazko irakaskuntzaren eskea atertut gabe errepikatu zen gizartean. Lehen ikastoletako aski ekimen eliztarren artean jaiotzen zen, eta, nolana ere, eraiki ziren ia ikastola denek Elizbarrutien eta Ordena erlijiosoen lege- eta erakunde-aterpea aurkitu zuten, eta gotzain-ordezkariren bat ere izendatu zen berorien ibilerak begiratzeko. Gerora, eliz babespe

⁸ Parentesi batean gogoraraztekoa da, bestalde, euskal gizartean oro har kulturaren alde abian dagoen normalizazio-prozesua. Hona hemen argigarri izan litezkeen gertakari batzuk: pentsamendu unibertsalak badu euskaraz bere itzulpen-bilduma ederra *Klasikoak* deritzan horretan, baina, aldi berean, ez daukagu kristau pentsamendu eta autore maisuentzat testu-sorta baten proiekturik ere; (gu baino jantziagoak ageri zaizkigun kultura mugatuetako adibide batzuk aipatzea zilegi da, noski; katalanezko haiek, esate baterako: “Col·lecció catalana de clàssics cristians” 1931, edo “Clàssics del Cristianisme” 1988, Savonarola, Péguy, Newman, Müntzer, San Frantzisko, San Agustin eta abar tartean direla [berrikitan, Deustuko Unibertsitatearen euskarazko hainbat argitalpen aipa daiteke, ordea]); Euskal Herriko Unibertsitateko nahiz Nafarroako Unibertsitate Publikoko euskal lanak hor daude, Unibertsitate pribatu eta eliz Teologi Fakultateei aurrea hartuz –hor zerbait egin zitekeenean ez zen egin, eta nork daki orain zer egin litekeen?–; tristeziak begiratzekoa da erdaldunentzat –hemen bertan sortutakoak izanik ere– ditugun zerbitzu erlijiosoen eta euskarazkoen artean dagoen aldea ez ezik leizea ere; aldera ditzagun argitalteen garapena, mundu sekularrean eta liburu erlijiosoetan, etab. Garapen kultural berrietatik at geratuz doan Eliza bere gutxiengo kulturalera doa zuzen, edo behintzat goraka doan euskal kulturatik erbestean galduko da. Baina ez gaitzen aurreratu.

horretatik urrundu nahi izatean piztutako tirabirak ulergarriak dira 1970-1975. urteetako gatazka-giroan, eta ez dute iluntzen hasieretako hainbat jator-tasan zintzo.

Eta honela, eliz historia kulturalaren punturik beltzenetara iristen gara. Moyano (1857) eta Villar Palasí-ren (1970) Hezkuntza Legeen arteko historian irakaskuntzako sektore erlijiosoari –funtsean Lekaide-Lekaimen ikastetxei– zuzendu izan zaizkie euskalgintzatik kritika eta salaketarik gogorrenak, nahiz eta ezin uka, bestalde, egindako lana erraldoia izan dela beste zentzu batean. Hauxe da Euskal Herriko Elizaren kultur eremurik kritikatuena: beste gabe, indarrean zegoen hezkuntza sistema zanpatzailearen esku-makila izan dela, ia aitzakia zurigarririk gabe. Gure jatorrizko kulturaren osagarriak eta euskara saihestuak izan dira, eta ukatu/isilduak, orokorki hezkuntza sistemaren gainerako ikastetxeetan egiten zen bezala, eta eliz jendea ados izan zen egoera horrekin, inoiz atxikimendu bihozkorrez, gainera. Sufrikarioz eta merezimenduz eramandako salbuespenek ez dute historia hori ezabatzen, berresten baizik⁹. (Ez dezagun ahantz 1975aren aurrekoaz ari garela). Ondorioak latzak izan dira hizkuntzarentzat, hain zuzen hamarkada haietan elebidundu baitzen neurri handi batean euskaldungo zaharra, hizkuntz trukearen bide arriskutsuan sartuz (aldera, adibidez, 1866-1868 eta 1991ko datuak: Gipuzkoan, %79 euskaldun elebakar orduan; %1 soilik orain).

Hala ere, esan dugu, izan da salbuespen adierazgarririk irakaskuntza mundu horretan, epealdi jakinetan bederen. Gogora ditzagun klaretarrak (gerraurrean eta ondoren), lasalletarrak eta gertakari lekutuago eta beranduagoko batzuk beste Kongregazioetan. Ziurki, lehenago (Kardaberazen protesta ekar liteke hona) eta azken mende eta erdiko eskolatze orokorrean (Altzo, Aitzol, Lekuona), elizgizonek behin eta berriz salatu zuten erdal eskolak zekarkigun hondamendia eta berorren ezarpenaz egiten zitzaigun bidegabekeria, nahiz eta berau Erakundeetatik ezarria izan eta agindu-legeen esanetara egin. Baina eliztar batzuen salaketa horrek deus gutxi konpondu izan zuen eliz ikastetxeek bien bitartean egiten zuten erdal lanaren kaltea, hain zuzen gizarte zibiletik, eta

⁹ Ongi etorriko da hemen salbuespen nabaria izandako agiri bat ekartzea, nahiz eta ez ditudan bere ondorioak ezagutzen: *Lettre circulaire pour instituer et organiser l'enseignement des langues régionales dans les établissements diocésains*, Baionako Apezpikuak emana; badu, gainera, ikasgaien egitaraua ere (1923). Dakigunez, Hegoaldean ez genuen antzekorik izan, nahiz eta berrogei urte geroago Elizak eskolaren euskalduntzean ere, Ikastola babestuz, eskurik izan zuen; aldiz, ikastetxe erlijiosoak elebitasunaren bidetik Eskoletako hizkuntz ereduen ofizialtasunarekin bakarrik sartu izan dira, 1980. urteetan. Jokamolde orokor haren ondoan salbuespenik bada, noski, berehala esango denez.

zenbait Erakundetatik ere, euskal ikastolaren asmoa bultzatzen zen aldi berean (Bizkaian, adibidez, Aldundiak sustaturiko Auzo-Eskolak, 1921-1936, edo M. Muñoa-ren Koruko Amaren Ikastola, Donostian).

Badirudi 1970eko urteetako Hierarkiak ulertu zuela, azkenik, iraganaldi lotsagarri honen lezioa, Euskal Herriko asmo soziopolitiko berriekin kidetzen zen bitartean. Zetozen garaiei aurrea hartuz, Derio-Donostiako Seminarioetan Irakasle-Eskolak ireki ziren, zetorren irakaskuntza elebidunerako maisu-maistrak prestatzeko. Irten ere Eskola horietatik irten ziren 80ko hamarkadarako onorako irakasleak, irakas-elebiduntzearen lehen pausoetan lagundu zuen asko.

Goizegi da oraindik iraganeko eta berrikitako Elizaren eta euskal kulturaren arteko topa on eta gaiztoen sintesi historiko eta iritzi egin eta finkoa eskaintzeko. Azterlanak falta dira, eta hurbilegia da gehiena interesatzen zaiguna, baina, agian, badago zenbait datu nahiz irizpide historia horri begiratu eta galdera batzuk behintzat mahaiaren gainean jartzeko. Hona, bada, ohar batzuk.

7. Azken oharrak

Aro Modernotik hona bederen, Elizaren tradizioan egon da *euskal kulturaren* garapenean esku izatea, eta une historiko bakoitzean, noski, garaian garaiko eliz baldintzen pean egin du hori, Eliza unibertsalak eta bertakoak zituen baldintzen barruan; baina, nola ez, ez da falta izan Eliz kanpotiko baldintza soziopolitiko eta kultural interesaturik, Euskal Herriko gizartearen baitatik ez ezik, urrunagotik ezarritako gertakizun eta egoerarik ere¹⁰.

¹⁰ Euskal herrialde eta eskualde anitz, mendeetan zehar, erbesteko gotzain-hiriburuetatik gobernatu du Elizak, eta kanpoko Gotzainak izan dira haietan bezala Iruñean eta Baionan nagusi (nahikoa da episkopologioak begiratzea). Bestalde, gertuagoko historia gordinagotik ihes noala, Goñi Gaztanbidek XVI.eko Iruñeko Elizbarrutiaz azaldu digun historiari begiratu bat ematera deituko nuke irakurlea: Erreinua erori zenetik (1512) Nafarroako Eliza gaztelaniatzen ahalegin ofizial guztiak egin zituen Koroak (arrotzen gotzain-izendapenak, erlijiosoen erreforma, Diozesia Burgosi atxikitzea, etab.). Ikus Goñi Gaztanbide, J., 1985, *Historia de los Obispos de Pamplona. III-IV. Siglo XVI*, Pamplona: Gobierno de Navarra, III: 11-15, 289-293; IV: 145, 223, 303, 436, 609-618. Inoiz Katedraleko Kabildoari erantzun zitzaion bezala: "Que su Majestat proveerá lo que convenga" (1539). Hain zuhurra dugun Goñi Gaztanbidek hitz hauek idatzi ditu mende hartaz: "La política eclesiástica de la corona castellana se inspiró en la desconfianza. Navarra, en lo eclesiástico, fue sometida a un régimen colonial. Sus fuerzas espirituales

Elizaren eta euskal kulturaren arteko harremanen funtsa ulertzeko ezinbestekoa da bereiztea, alde batetik, Erakundearen eta Hierarkiaren ekimenak (bere ekintza puntual edo ohikoetan), eta bestetik, hainbat eliz lagun eta apaiz xumeren ideia propioak, beren kabuzko proposamen eta lanekin. Haiek eta hauek ez dituzte izan eliz Erakundearen historian (nahiz euskal kulturaren) balio eta eraginkortasun berak.

Erakunde-ofizialtasunaren baitan denak ez du esku-hartze bera: hizkuntz politika handia Kontziliotan definitu da, edo Diozesietako Sinodoetatik, baina izan da gero egunean eguneko parrokiatiko jarduna ere; Diozesietako apaizen eta Ordena erlijiosoen hizkuntz ohiturek baldintza instituzional guztiz desberdina izan litzakete, eta horregatik, lege orokorren eta tokiko erabakien norainokoa, adibidez, zehazki begiratu behar da. Zer erabaki zen Trenton latinaz edo herri-hizkuntzaz, eta nola azaldu zitzaizkien arauak Arabako Lautadan Gazeoko baserritarrei 1569ko otsailaren 13an? Eta ondoko praxia nondik nora joan zen?

Ezagutzen dugun Euskal Herriko politika linguistikoa testuinguru ireki batean behatu beharra daukagu. Esate baterako, Calahorrako Arau Sinodal ezagunak –Euskal Herriko historia kulturalean hain baliosak ditugunak– praxi desleial batek itsustu zituen beren balio praktikoan, edota, beste ikuspegi batetik behatuta, haien balioa erlatibizatua geratzen da, Eliza unibertsaletik,

fueron disgregadas, quizá con el designio de destruir su personalidad o al menos de debilitarla. Ciertos repartos del siglo XVI parecen un lejano eco de los repartos medievales de Navarra. El miedo a una involución movió a Carlos V y a sus sucesores a poner en la silla de san Fermín a personas de su absoluta confianza y a intentar la castellanización de la iglesia navarra en todos sus niveles. El recelo se llevó a límites extremos” (III: 12). Historialari berak gogorarazi du: “Durante más de dos siglos (1520-1735) la diócesis de San Fermín se vio regida por Obispos no navarros”. Calahorrako Diozesiaz zera idatzi du Azkonak, XV. mendeaz: “Creemos que en la provisión [gotzainenaz ari da] prevaleció de ordinario la voluntad de la corona, que manejó un argumento de eficacia: era preciso colocar al frente de la mitra a una persona fiel a la corona por tratarse de un obispado fronterizo, que era necesario mantener a buen recaudo. Lo que no quiere decir que hubiera sido bien gobernado por obispos residentes”. Eta autore berak, Calahorrara bezala Iruñera begira, ondorio hau aterako du: “En la provisión de obispos para estas sedes se tenían en cuenta diversas previsiones de buen gobierno; pero no la pastoral de que fuesen nativos y supiesen hablar el idioma de su tierra”. Ikus Azkona, T., 1981, “Historia de la Iglesia en el País Vasco. Otoño de la Edad Media: 1378-1516” in *I Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco*, Vitoria: Facultad de Teología, 94, 97. Calahorrako Diozesian, eta nonahi eta gugandik askoz hurbilago ere, zer esan aski legoke XIX-XX. mendeetan Hierarkiak erbesteko botere politikoeekin izan dituen loturez, eta ez, noski, euskal inkulturazioaren onetan.

Penintsulatik nahiz Hexagonotik begiratzen badugu¹¹.

Aurrera goazela, Elizako historia soziolinguistikoa ulertzeko, haren barne-bizitza sozialean bizi izan diren hizkuntzen erabilpenen eremu ezberdinak bereizi egin behar dira, gainera; izan ere, Eliza latindarrean batik bat elebarkatasunek (albo- zein gainjarriek) hizkuntzen erabilpenetarako elkarren osagarri diren arau eta jokamolde praktikoekin mosaiko bat sortu baitute mendeetan zehar, gure egunetan tradizio horren egitura guztiz irauli den arte. Politika horrek izan du, bada, konplexutasunik.

Denboran eta espazioan zehar, Eliza kristauen irizpide eta legeria aldakorak izan dira, herri-kulturen zerbitzuan edo botere nagusien faboretan, edota pentsamolde, jatortasun ebanjeliko nahiz unean uneko moldakortasunaren menpe: ikusi besterik ez dago zein aurpegi ezberdinak izan dituzten eremu honetan Trento ondoko Kontrarreformak eta Vatikanoko II.eko hizkuntz politikak. Beste ikuspegi batetik, gogora dezagun Eliza erromatar-latindarrean eta Ekialdekoetan irizpide orokor oso kontrajarriak bizi edo pairatu direla. Testuinguru historiko orokorrako horiek ere argigarriak dira Euskal Herriko Elizaren historiaz iritzi egin bat izateko.

Historia honetan, ordea, uste dudanez, euskararen garapena edo hondamendia lagundu duten egintza positiboak ez ezik, utzikerien historia ere eza-gutu behar da: egin gabe utzi diren egitateak. Eta hau esatean, herrien ebanjelizatzerako emaniko eliz arau orokorren hemengo aplikazioaz ari naiz. Kristau zaharren herrietan Elizak izan duen hizkuntz politika kulturalaren eta misio-herri berrietako politikaren arteko alderaketak lagundu baizik ez dio egingo historialariari Euskal Herriko jokamoldeak hobeki konprenitzen.

Ameriketara, adibidez, Cortés-en Espainia Berria eta laster Frai Joan Zumarraga durangarrak gidatuko zuen hango Elizan goiz idatzi zen lehen kristau-ikasbide mexikarra (1528), eta Europako euskarazko lehenengo aipatuari

¹¹ Zilegi izan bekit hemen azpimarra labur bat, gurean hizkuntzaren alde egindakoak zein erlatiboak diren ikusteko balio liezaiokete irakurleari ondoko agiriak. Gogora ditzagun Erromatik misio-herriez emandako Entziklika handiak: Benedikto XV.aren *Maximum illud* (1919); Pio XI.aren *Rerum Ecclesiae* (1926); Pio XII.aren *Evangelii praecones* (1951) eta *Fidei donum*; Joan XXIII.aren *Princeps pastorum* (1959); Paulo VI.aren *Evangelii nuntiandi* (1975), eta Joan Pablo II.aren *Egregiae virtutis* gutuna (1981), eta, azkenik, *Slavorum apostoli* (1985) eta *Redemptoris missio* (1990) Entziklikak. Ikus, gainera, Vatikanoko II.ekoak: 1964an *Lumen gentium* (13, 17. z.) eta 1965ean *Ad gentes*, (8, 11, 15, 16, 22. z.). Kontzilio aurrean, Frantziako intelektual katolikoek ere lana aurreratu zuten: (1956) *L'Eglise, l'Occident, le Monde*, Paris: Libr. A. Fayard. Lehendik zetorren esperientziak gain kolonizazio/deskolonizazioen kontzientzia txarrak ere eztenkatu du, noski, mende honetan Mendebaldeko Elizaren herri-kulturekiko gogoeta-berritze hau.

hogeita hamar eta gehiago urtez hartu zion aurrea (1561). Misiolari baten eskutik (A. de Olmos), nahuatl hizkuntzak bere gramatika argitaratuta izan zuen 1547an, hau da, Larramendik euskararena inprimatu baino berrehun urte lehenago. 1524tik 1572ra, Mexikon 109 obra agertu ziren hango jatorrizko hizkuntzetan edo beraiei buruz (ia denak elizgizonek paratuak), hemen Euskal Herrian mende osoan lau argitalpen genituen bitartean: beranduko bi kristau-ikasbide, Etxepare apezaren olerkiak eta Testamentu Berriaren itzulpen kalbinista.

Amerikarekiko aipamen hau ez dago hemen lekuz kanpo: Calahorrako gure gotzain *arabarrak*, Diaz de Lukuk, ongi ezagutu zuen Zumarragaren lana eta ebanjelizatze amerikarra (1532tik aurrera), Gasteizen Sinodoa bildu (1546) eta bere hizkuntz kezka pastoralak azaldu aurretik. Pentsa liteke, gainera, Ameriketako hura gogoan zuela, ez ote zigun Lukuk arazo honetan berrikuntza eder bat ekarriko, Trentoko egonaldiaren ondoren hain berehala hil ez balitz (1556).

Hemen, Europan, gurea hain eskas zihoan bitartean, Eliza katalanak eginda zeukan bide luzea, Raimon Llull eta Eiximenis-en lorpenetatik hasita (XIII-XIV. mendeak), eta Eliza gaztelauak, berriz, eskuetan zuen erromantzez idatzitako kultur eta espiritualitate-liburu erlijiosoen katalogo nahiko aberatsa¹². Eta XVI. mendeak aberastasun berriak ekarri zituen, Espainiako Elizaren kultur ondarea biziberritu eta heldutasun bikainera eramanez. Egiteko horren kontzientzia ederki asko agertu zuten, gainera, Fr. Luis de León-ek (*Los Nombres de Cristo*, 1583) edo Malon Etxaide nafarrak (*Conversión de la Magdalena*, 1588), eliz gaztelania gailur bikainetara jasoz, Donibane Gurutzekok egin zuen bezala. Euskaldungoak ez zuen esku artean beste hainbestekorik izan —eta betiere askoz apalagoa, noski— XVII. mendera arte Iparraldean eta XVIII.aren hondarretan Hegoaldean.

Zer adierazten dute hutsune hauek, zabarkeriok, atzerapen hauek Euskal Herriko Elizaren historian? Zein zen berorien arrazoia? Zein ondorio izan zuen horrek guztiak Euskal Herriaren kultur atzerapen orokorrean ere? Eta, berezi-kiago, gure Elizaren beraren barne-bizitzan? Zein izan zen horretan eliz erakundearen erantzukizuna?

¹² Katalanaren eta gaztelaniaren historia sozialek —beren ofizialtasunezko estatusen— antz gutxi dute euskararenarekin. Ezinbestean, Euskal Herriko Elizak askoz ere kultur oinarri eskasagoetatik eta inguruaren laguntza ahulagoarekin ekin behar zion lanari.

Euskal Herriko Elizari ekarri handia eskaini izan dio gure herriak, eta berorren iraganaz diharduen historialari gaztelau batek zera idatzi du, Mujika gotzainak erbesterako bidea hartu behar izan zuenean, hark atzean utzitakoa gogoraraziz: “Dejando su espléndida diócesis con 2.150 sacerdotes seculares [joan zen], el 6% del total español; 1.549 religiosos, el 12% de España y 5.123 religiosas, casi el 11% de todas las del país” (eta, bestalde, Nafarroa eta Iparraldea ere hor zeuden). Euskaldungoak azkarki lagundu zuen eliz erakundea gure gizartean errotzen, eta baita misio-herrietan ere. Aldiz, ulertu ote zuen Eliza horrek, erakunde bezala, gure herriarekiko zegokion inkulturazio-betebeharra? Eta zentzu honetan, pentsatu ote du inoiz, eta lortu, erakundez eta kulturaz zinezko *euskal Eliza* bat eraikitzea?

Euskal Herriko Elizaren historiaz —eta berorren barruan hizkuntz historiaz— ditugun ezagutzak mugatuuegiak dira berehalako erantzunak eman ahal izateko, eta galde horiek argitara ekarri beharra dago, ahal den neurrian aztertu eta erantzun ditzagun. Uste litekeenez, gogoeta eta ikerkuntzarako eremu hau eliztarrei dagokie, berezikiago eta gertuagotik.

Sakon-sakonetik sekularizatu den gure gizartean —beraz, zor zaion independentziarekin, eta Elizatik saihestuta edo urrunduta eta eszeptiko ageri den gizartean—, zein sinesgarritasun izan lezake *euskal Eliza* ez den *Euskal Herriko Eliza* batek?

Eta norbaitek *unibertsaltasun* eta *katolikotasunaren* izenean inkulturazioaren betebeharra gesaldu edo ukatu nahi balu, zera gogoraraziko genioke halakoari: aspalditik, eta XX. mende honetako Teologian areago oraindik, *katolikotasunak* ezer frogatzekotan inkulturazioaren premia eta betebeharra frogatu digula, ez kontrakorik (eliz irakaskuntza, horren testigu). Teoriak teoria, bestalde, Euskal Herriko Elizak inork gutxik bezala erakutsia du, Kongregazio erlijioso eta Elizbarrutien bidez, bere misio-historia oparoa: mundu zabalean behintzat bai, agian hemen bertarako katolikotasunean neurri bera ez izan arren. Euskal Herriko Elizan eta gizartean urrun geratu ziren *nazionalkatolizismo* baten liluramenduak, besteak beste orain hogeita hamar urte *euskaldun/fededunen* ezkontza belau berriak zapuztu zuenetik behintzat (1968-1969).

Euskal Herriko Elizaren espiritu unibertsala ongi frogatuta dago iragan gizaldietan, elizgizon hutsen jardunean ez ezik eliztar euskaltzaleenean ere: Zumarraga edo Mendietarengandik hasi eta Xabier edo Berriotxoaganaino, Lertxundi oriotarrak mundu islamikoan eman zuenetik (arabierazko obren egile eta argitaratzaile Marokon) Txinan Etxeberriak egin zuenera (tartean, Olabideren *Itun Zar eta Berria* paratuz), Euskal Herrian bertan Aitzolek gidatu zituen kanpaina misiozale eta euskaltzaleetatik Plazido Mujikak Kolonbian buruturiko

lanera, X. Kandau zuberotarrak Japonian edo Sagarminaga eta Zameza bizkaitarrek Penintsulan nahiz Garaigordobil-ek Ekuadorko Los Ríos-en edota hainbatek berrikitan Ruandako sarraskien artean emandakoetaraino. Zenbat kultura eta hizkuntza maitatu, ikasi eta bere egin dituzten euskal misiolariak Elizaren eta gizakiaren zerbitzuan!

Baina geurera gatozela, joandako horiek guztiak erbestean egin duten inkulturazioaren parean eta ordainetan, zer da hemen bertan Elizak Euskal Herriari, herri bezala, eman edo kendu diona? Irizpide berdinekin jokatu ote da misio-herrietan eta sorterrian? Ez da galdera erretorikoa, noski.

Azken hamabost urte hauetan Elizaren presentzia kulturala erlatiboki gutxitu eta kaskartuz doa Euskal Herrian, eta, zorionez, neurri batean eliz kanpoko gizarte zibilaren garapenak gora egin duelako ere bai, gehienbat.

Euskal kulturaren gaurko loraldiaz Eliza ezin liteke poztu baizik egin, baina ez dirudi zuzenets litekeenik garapen horretatik albora geratu edo (auto-)saihestea, batez ere bide-ertzean geratze hori proiektu baten faltaz, edo, okerrago litzatekeena, *euskal Eliza* onartu nahi ez delako balitz.

Bukatzeko, ohar orokor bat. Gaur eskuetan ditugun albisteekin eta ikaslan konparatiboekin, samurra izango litzateke Euskal Herriko Elizaren hemengo inkulturazioaren *historia-apologia* bat egitea, baina, gutxienez, alfer-alferrikako historia gertatuko litzateke, aurkako *historia-salakuntza* izan litekeen bezalaxe. Iragana beste nolabaiteko maitasun eta argitasunez begiratu beharko da, etorkizunean ere lagun gaitzan.

Zorionez, *euskal Elizaren* bila inoiz baino gehiago egin da azken hamarkadetan, gure gizarte gatazkatsuari entzunez, Hierarkia hemendik eta bertarako irakasten jarrita, herriarekiko itzalarekin eta Euskal Herri osoko eliz agintari eta indarrak batera bildu eta gidatuz, fededun herritarrak eta Gotzainak eskuz esku behin baino gehiagotan. Dakigunez, lehenagotik ez dugu inoiz horrelakorik ezagutu [N. B.: 1996ko testua da hau].

Euskal Eliza bere *ethos* bereziz mamitu eta egitura dadinean, Euskal Herriko fededun guztien historiaurre horren ondarea ere jaso ahal izango du, eta geroa askatasunean eta batasunean eratu. Euskal Herriaren zerbitzurako ere.

ELIZAK EGIN (EZ) DUEN EUSKARAZKO KULTURA IDATZIAZ*

Lazarragak nahiz Leizarragak idatzitakoa ere Elizarena dela esaten hasi gabe, hemen Eliza aipatzean eliz erakunde erromatarra izango da gogoan hartuko duguna, hau da, berorren hierarkia, kleroa, erlijiosoen institutuak, eta azkenik, erakundearen agintepeko elkarte herritarrak edo gizabanako laiko engaiatuak. Horiek dira hemengo protagonistak.

Kultura esatean, kultura idatziaz dihardugu, eskolatuaz, kultura jasoaz. Hori Erakunde barruko zerbitzuetakoa izan zitekeen (eliz liburuak, liturgia, etab.), edo, zergatik ez, sortzean Erakundez eliztarra izanik euskaldungoaren zerbitzuan zernahitan Elizatik kanporantz arituz burututako lanak: horrela, Larramendi jesulagunak eta Azkue apaizak euskal hiztegiak egin zituzten, adibidez.

Historia, gertatutakoaz egiten da, baina bide-ertzean erori eta galdutakoak edo burutu gabeko hainbat gertakari ere ez da erabat albora uzteko. Leizarragak ondu zigan Testamentu Berriaren itzulpen kalbinista gertakari egina da, baina gure historia kulturala ulertzeko, gogorarazi egin beharko da, adibidez, zenbat mendetan egon garen Bibliaren itzulpen katolikorik gabe (Intxausti 1994: pass.).

Idazlan honek motza izan behar duenez, apunte llabur bat eskainiko dut, iragan kultural horretako puntu batzuk hona ekarriz eta Eliza ezberdinen hizkuntz historiatik jardunez batik bat. Elizaren euskalgintza aipatuko dut, eta parte historiko-kritikoak bi eliz munduak (Ekialdekoa/Mendebaldekoa) alde-ratuko ditu.

* *Hemen* 4, 2004, 63-80.

I. Eliza eta eliztarrak euskalgintzan

Herrien lehen kristautzean, prediku eta bestelako eliz zerbitzu mintzatuek beren bidea egin zezaketen, unean uneko eta tokian tokiko premiei erantzunez eta etorritako misiolarien hizkuntz gaitasunen arabera.

Hizkuntzekiko politika hori, itxuraz, arautu gabe zegoen lehen misioaldi hartan, baina badirudi, halabeharrez, gurean euskara ere aintzakotzat hartu zutela, V. mende hasierako Eutropio batek dioena gureaz ari bada behintzat (Intxausti 1990: 57). Hala ere, kristautze-garaietako baliabide idatzirik ez dugu ezagutzen euskal testu zaharren artean. Mila urte bederen iragan ziren horrelakorik gabe.

Behe Erdi Arotik ere (ordurako baziren hemen zenbait kristau-belaunaldi eder pasata) ez dugu ezagutzen XIII-XIV. mendeetako euskarazko sermoirik, katiximarik, otoitz-libururik. Kultura idatzirik gabeko kristautasuna al zen hura? Edo beste hizkuntzetan idatzitakoaz baliatuz eta mintzatuz bakarrik ari zena?

Ettxepare aitzindari zela (1545), Errenazimentuak eta Erreformatik eman zioten egoerari astindu on bat, bai behar ere. Kristautasunaren ulerpen kontra-jarrietatik hasita eta eliz proiektu ezberdinen arabera, hautu ezberdinak egin zituzten orduan gure arteko Elizek: kalbinistak Bibliatik hasi ziren, eta katolikoek prediku eta katekesirako idazkiak landu zituzten.

Hauen artean, itxaropentsua izan zen hasiera (1550-1565. inguruetan), baina, Kontrarreformako susmo gaiztoen artean, laster mantsotu zen lana. Galdetzekoa da zer gerta zitekeen Luku Gotzaina 1556an hil ordez, Calahorrako Diozesian 1570 arte bizirik izan bagenu. Ez Calahorrak, ez Hegoaldeak izan zuten eremu honetan aitzinamendu antolaturik.

Berrogeita hamar urte geroagoko lanak ezagunak dira, baina lurraldez aldatu beharko dugu horiek ezagutzeko: Iparraldean Materre atzerritarrak eman zuen lehen urratsa (1617), Axular inguruetan zuela (1599az geroztik Saran); azken honen eta Ettxeberri Ziburukoaren itzala zabala gertatu zen, lanean ekiteko; kasu honetan, hierarkiaren babes eta guzti, neurri batean behintzat (Etxaus). Tradizio iraunkor bati eman zioten bide: Villasanteren *Historia de la Literatura Vascan* ikus daiteke idazle horien zerrenda, Iparraldean XIX. eta XX. mendeetaraino luzatu zena. Hori izan da, unean uneko premiei begira eta norberaren indarren arabera, eliz idazle jende estimagarri batek burutu duen obra.

Hegoaldean hutsaren hurrengo da XVII. mendeko uzta: Beriain nafarra, Kapanaga mañariarra edo Mikoleta bilbotarra aipatu beharko, zerbait esatearren. Berantetsita, Larramendik joko du deiadarra gerla berrietarako, Ettxeberri

Sarakoa eta Munibe inguruan dituela (Azkoitia ez dago Loiolatik urrun): Larramendirenek eta beretarrenek (Kardaberaz, Mendiburu) berrogei urte bete zituzten jardun horretan (1728-1767); ondoren, erbestea dator jesulagunentzat, baina haien idazkiek, nola hala, bidea egingo dute (batzuetan ezkutu isilean luze itxaron behar izan arren), eta batez ere jada ereindako haziak emaitza onak ekarri zituen luma berrietatik: Ubillos, Mogel, Añibarro, Agirre, Gerriko, Astarloa, B. Santa Teresarena, eta abar luze bat. Denak ere elizgizonak.

Azpimarratzekoa da, gainera, eliztar hauetako zenbaiten euskal lana ez dagoela pastoraltzara begira bakarrik, hizkuntzaren beraren balio soziokulturala ere aintzakotzat hartzen dutela, eta eliz zereginetarako ez ezik edozein euskal kulturagintzarako baliozko tresnak sortzen dituztela (gramatika, hiztegia, erretorika).

Eliztarren bigarren hautu hau nabariagoa gertatuko da oraindik, Eusko Pizkundera iristean: XX. mendeko lehen hamarkadetan, euskal kultur erakunde eta elkarteetan sartu-sartuak ageri zaizkigu elizgizonak, inoiz beren lan-kalitateagatik goi mailara igota gainera. Adibiderik behar balitz, aski da Euskaltzaindiaren sortze-taldea eta berehalako euskaltzainak gogora ekartzea: Azkue, Tx. Agirre, J.-B. Eguzkitza, Olabide, etab. XX. mendeko sei euskaltzainburuetako hiru bederen elizgizonak izan dira: Azkue, Lekuona eta Villasante (1919-1951, 1966-1970, 1970-1988) (*Euskaltzaindia* 1976: 5. eta 6. kap.). Kasik itogarria izaterainoko presentzia da, edo bere aberastasun mugatuan bestelako gure eskasiak salatzen zituena (1900-1970).

Pastoraltzarako lanek ere jite berria hartu zuten (programatuagoa, esan nahi dut), eta, esate baterako, euskal katekesiari baliabide eguneratuagoak sortzeko asmoarekin burututakoak ziren. Pastoraltzarako eliz talde euskaltzaleek hartuko dute beren bizkar orain lan-egitarau berria. Gogora bedi Bizkaiko “Jaungoiko-Zale”, esaterako: 1912tik aurrera, gerra piztu arte, lan gaitza burutu zuena, sariketa eta euskarazko katekesi jaiak eratuz, *Jaungoiko-Zale* aldizkaria eta *Ekin* astekaria kalean jarritz, Ibargutxi-ren katekesi liburuekin batera; edo Gipuzkoako *Argi Donea* enblematiko hura (Baltzola, 1925) eta *Argia* (Garitaonandia). Zenbait Ordena erlijiosok ere eman zuen beretik gerraurre hartan: kaputxinoek (Intza, Loramendi), jesulagunek (Olabide: *Itun Zar eta Berria*, berandu arte argitara ezina), karmeldarrek (Jauregi), klaretarrek (Arana-Zabala), eskolapioek (Mokoroa), sarritan eliz zereginetan ez ezik zuzeneko euskalgintzan sartuta (literatur sorkuntza, gramatikak, hiztegiak, etab.) (Iztueta 1991: pass.); frantziskotarrena, orduan hasita (Arruti), zerbait geroago etorriko zen. Euskalaritzan nahiz literaturan ere lehen mailako emaitzak eman zituzten elizgizonak (Azkue, Tx. Agirre) (Intxausti 1998: 52-53).

1937-1975etako gaualdi luzean, izan zuten eliztarrek garaiko euskal zereginetan lekurik franko. Azkue (1942) eta Lekuonaren (1948) itzulerarekin batera, Ordenetan lehenik frantziskotar eta karmeldarrek erakutsi zuten ahalegin berrietarako gogo edo ahalmen bizkorragoa (1947-1960), liburu eta aldizkariak eskainiz, eta luma langileak plazaratuz (S. Mitxelena, B. Gandiaga; L. Akesolo, S. Onaindia; *Jakin, Karmel*).

1960tik aurrera eta inguruak hala eskatuta, Euskal Herriko Elizak politika berri bati heldu zion: bere ekimen propioei ez ezik elizaz kanpoko herritarrenei Erakunde-babesa emango ziena. Guztiz garrantzizkoa suertatu zen hau, gutxienez bi eremu jakinetan: informazio orokorreko komunikabideetan (Herri Irratiak, *Z. Argia, Anaitasuna*) eta euskal eskolagintza berrian (hainbat Ikastola eliz babespean jaio edo bertara bilduko da, borondatez edo legezkoak bete beharrez).

Eskertzeko apustua izan zen hau, eta erabakigarria, gainera. Elizak euskaldungoari sekula egin dion zerbitzurik estimagarrienetakoa.

Eliza barruan, Kontzilio ondoak eskatu duen Liturgiaren berrikuntzako euskaltasuna dago (itzulpenak, argitalpenak). Diozesi bakoitzeko lanaren ondoan (adibidez, Kerexeta-rena Bizkaian, edo Belokekoa Iparraldean), elkarren arteko erabaki eta lanak daude, ofizialki eginak eta alde zuzenetik marraztutako hizkuntz politikaren arrastoan joan direnak. Beste testuinguru batean burutu zen *Elizen arteko Biblia* (1994), itzulpen-lan erraldoia (Intxausti 1994: pass.). Honelakoak izan dira, bestalde, Markinan karmeldarrek prestaturiko zenbait lan (L. Baraiazarra), D. Amundarain-ek nahiz frantziskotarren Itzulpen Taldeak buruturikoak. Azken ordukoetan (baina ez baliorik txikienarekin), Deustuko Unibertsitateak daraman *Erljio-Kulturaren Bilduma*, eta gertuago, *Hemen* aldizkari hau bera daude.

1976-2004 mende laurdenean, gizarte zabalaren eta euskal erakundeen eraginez datorren beste zerbait aipatu behar dugu: eliz eskolei dagokiena. Apurka-apurka, eliz ikastetxeetan ere euskarari bere lekua (edo lekuren bat) aitortzen zaio; aztertzekeo dugun historia da hori, kasu gutxi batzuetan eredu-garria, besteetan geldoa eta mantsoa, eta inoiz edo behin ezinak edo gogo eskasak elbarritua.

Horra, bere handi-mandian, gogorarazita Eliza eta eliztarren euskarazko historiako zenbait une gogoangarri. Estatu berekirik gabeko herrian, ofizialtasun zibilik gabeko hizkuntza batean eta Eliza katoliko erromatarrean egin zitekeen guztia izan gabe, elizgizon anitzen bizkar eta inoiz Erakundeak berak ere sustatuta burutua.

Hori guztia esanda, arrazoizko galdera bat: Ebanjelioaren zabalkundeak eskatzen zuenari jarraiki eta Elizak berak inkulturaziorako aldarrikatu izan

duenari leial jardunez, noraino iritsi da Eliza bere euskaldungo kristauari zor zion zerbitzuan, idatzian batez ere? Erantzuna testuinguru unibertsal batetik bilatzeko, galderak beste atzera begiratu bat eskatzen digu. Ikus dezagun, gaingiroki bada ere, Elizen hizkuntz historia orokorra.

2. Ekialdean, herriek badituzte hizkuntzak, eta Elizek ere bai

Testamentu Zaharrean bezala Berrian, gizakiok izan dugun hizkuntzen munduaz bada mito eta gogoetarik, eta, praktikan, lehen judu kristauek inguruko herri eta gizarteetara irekitzean berehala topo egin zuten hizkuntza arrotzekin: hortik sortutako kontzientziaren lekukoa izango litzateke, agidanean, lehen Mendekoste egunean bizi izandako eleaniztasun miragarri hura: “Denak Izpiritu Santuaz bete ziren eta hizkuntza arrotzez hitz egiten hasi, bakoitza Izpirituak eragiten zion eran. [...]. Nola daiteke, bada [zioten entzuleek], gureta bakoitzak bere jatorrizko hizkuntzan horiei entzutea?” (Eg 2, 4 eta 8).

Mirariak mirari, egunero hizkuntz hautapena egitean, apostoluek eta lehenengo kristau belaunaldiek inguruko egoera soziolinguistikora moldatu behar izan zuten: hiri greko edo helenizatuetako egoerara jarri (Diaspora juduaren nahiz hiri helenistikoaren kasuan), edo jatorrizko herrietako jende xumearen hizkuntzak ikasi eta erabili (artean, Inperioan bertan ere bizirik zeudenak, eta zer esanik ez hemendik kanpo).

Hasteko, Jesus Nazaretokoaren eta apostoluen gizarte judu-galilearra hizkuntz trukaketa jasan berri baten lekuko bizia zen orduan. Horregatik, ez zuten izan haiek hebreera eguneroko bizitzan entzun eta erabiltzeko aukerarik, nahiz eta Sinagogako ospakuntzetan entzuten zuten; izan ere, Babiloniako erbestealdiaren ondoren (hain zuzen, belaunaldi batzuk lehenago) desagertu baitzen herriko hebreera. Jada arameera zen nagusi Palestinako gizartean, Ekialde Hurbilean arrakasta harrigarria izandako hizkuntza semita bat alegia (gaur egun oraindik gune txiki batzuetan bizirik dagoena: Siriako Malula-n, adibidez) (Sáenz-Badillos 1988: 121; Treballe 1993: 61-84; Del Moral 2002: 231).

Baina arameera ere ez zegoen bere unerik onenean. Alexander Handiaren ondoko Aro Helenistikoan (K. a. IV-I. mendeetan), grekoa zihoan administrazio eta kultur mundua hartuz, hiri berri handietan sartuz eta arameerak izandako *lingua franca*ren egitekoa bereganatuz. Hala ere, Ekialdeko herritarren ezpainetan arameerak bizirik iraun zuen luzaro, etxeko eta herriko hizkuntza bezala, arabierak K. o. VII.lean bidea moztu zion arte (Del Moral 2002: 71).

Arameeraren eta grekoaren une eta molde ezberdinetako presentzia horiek beren eragina izan zuten kristauak lehenengo hizkuntz hautapenak egitean: K. o. I. mendean, jada bazterrezina zen grekoa kultur zereginetan. Ondorioz, Ebanjelioak eta Testamentu Berri osoa grekoz idatzi ziren, Erromatar Inperioko Ekialdeko hizkuntza kulturalen, artean latina urrun samar baitzegoen.

Nola jokatu behar zuten, ordea, apostolu ibiltari haiek Inperioko eta nonahiko herritarrei (eskolatu nahiz eskolatu gabeei) kristau mezua pasarazteko, katekumeno nahiz bataiatuekin jarduteko? Irakas-ikasgaiek bezala liturgiak eta kristauarteko ospakuntzek hizkuntzen arteko hautapena eta hautatutakoaren garapen idatzia ere eskatzen zituzten, noski.

Arameera edo grekoa beren esparruetan isilarazi gabe, gainerakoetan berezkoa zirudien bidea hartu zuten tokian tokiko kristau-elkartek: hortaz, herrien hizkuntza ezberdinen arrastoan eratu eta garatu ziren Ekialdeko lehen Elizak (I-IV. mendeetan). Horren adibiderik ez zaigu falta, eta denak aipatzen ibili gabe, hiru kasu ezagun gogoraraziko ditut:

- *Eliza Siriarrak*: Antiokia eta Edesatik inguruetako jendeenganaino iristean, beduino eta landetako herritarren arameera hartu zuen Eliza honek, arameeraren dialekto bat (siriera). Jada II. mendean itzulita dituzte arameerara Ebanjelioak, eta IV. mendearen azkenetan Testamentu Berri osoa. Liturgiak ere bide bera hartu zuen, eta ondoko mendeetan Eliza Siriarrak eliz kultura literario aberatsa sortu (II-XVII). Autore handi eta ezagunena San Efren dugu kasu honetan (c. 300-373) (Sélys 1988: pass.).
- *Eliza Koptoa*: Eliza kristau honen oinarrian Egiptoko herri xumea dago, eta beronen hizkuntza, etenik gabeko bilakaera batean Egipto historiko zaharretik zetorrena, eta ez hiri kolonizatutako biztanleria grekoa. Biztanleria koptoa kultura eta bizibidez hiri helenizatuetatik apartekoa zen, hau da, Alexandria-ko grekoena, esaterako, bestelako mundu bat zen (Ducellier 1992: 106-109; Boud'hors 2000: 52-91). Batez ere ihesi zihoazen misiolariak (heterodoxoak ala ez) eta eremitak izango dira Egiptoko landa-herritarrek kristautuko dituztenak, inoiz edo behin hirietatik egindako kristautze-lana aherentzi gabe. Eliza honek herritarren hizkuntza koptoa hartu zuen eta III-XIII. mendeetan bete, bere garai klasikoena. Erabaki hari eta ondoko historiari esker, koptoera mintzatuak XVI. mende arte iraun ahal izan zuten bizirik. Bistan da bien bitartean arabiera nagusitu zela lurraldean, eta gaur egun koptoen hizkuntza

arrunta da arabiera, koptoera liturgiara bildu den bitartean. (Ikus Pellegrino 1985, Cannuyer 1996; Bourguet 1988; Algermissen 1964: 563, 574).

- *Eliza Armeniarra*: IV. mende hasieran kristautu zen ofizialki Armeniako Erreinua, eta deliberamendu horrek kulturaren eta hizkuntzan gure egunak arte luzatu diren ondorioak izan zituen, eta ditu. Elizgizonek sortu zuten alfabeto berekia (Mesrop Mastotz), berek egin zituzten Bibliaren itzulpenak (V. mendean), armenieraz eman zuten Liturgia eta garaiko Teologia eta eliz kultura osoa; hizkuntza horrela trebatuz, gai izan ziren sirieratik eta grekotik literatura klasikoa eta lehen pentsamendu kristaua bereganatzeko. Gaur arte iraun duten oinarriak dira horiek. Dena armeniera klasikoan egin zen (*grabar*), gerora armeniera herritarrak bere aldaketak zituen bitartean ere. *Grabar* hori, nolabait esateko, armeniarren latin nazionala da, eta XVIII. mendetik hona (*grabara* ere gogoan izanik) moldatu da armeniera modernoa, Liturgiak armeniera *grabar*-ez segitzen duen bitartean (Beledian 1994; Dédéyan 1982; Mouradian 1996, eta hizkuntzarekikoa: Nichanian 1989: 91-97, 179-184, 206-210, 239-282).

Ikusten da, bada, Eliza nazional hauei esker, herrien jatorrizko hizkuntzak ez zirela isildu, greko edo latin ofizialgoen mende erorita, ezta ondoko mendeetan Inperio Erromatarra bizantziar greko bihurtu eta aldi berean eliz Ortodoxia greko ofiziala gainean izan zutenean ere (Zernov 1962: 81-83). Bizantzioko Gorte eta Zuzenbidea laster latina baztertuta grekotu egin ziren arren, eta, zenbait zalantzaren ondoren, Inperio bizantziarrean VII. mendetik aurrera grekoak bere nagusitasuna erabat segurtatu zuen arren (Ostrogorsky 1984: II6-II7; Asimov 1983: II5), hizkuntza haiek bizirik jarraitu zuten aipatutako herrietan.

Eliza nazionalek, hizkuntzaren eliz azalpenetan eta oro har beren literatur eta kultur sorkuntzan uzta oparoa eman dute. Aipatuekin batera, hor daude Eliza etiopiarra edo nestoriarra ere, azken kasu honetan, gainera, historia txundigarri batekin Ekialde Hurbilean eta Txinako historian. Oroitzekoa da, bestalde, Erromak Eliza hauek inoiz beregana erakarri eta latinizatu nahi izan zituenean, nola erantzun zuten beren hizkuntzen defentsan (Etiopia, 1622-1632; India-Malabar, a. 1599) (Algermissen 1964: 514, 546, 563, 574, 581, 588; 580, 534).

Hori dena Ekialdeko historia da, ordea, eta ez derrigor Eliza kristau guztiena. Zein izan zen, bada, Mendebaldeko Elizen ibilera?

3. Erromak badu hizkuntza bat: latina

Kristautasun bat beraren barruan, Eliza guztiek ez dute hizkuntz politika bera izan, ez beren geografian, ez denboran zehar mendez mendeko ibilian. Euskal Herriko gure hizkuntz historia ulertzeko ere funtsezko datua da hau. Gogoratu behar da, gainera, Elizek egin dituzten hautu linguistiko ezberdinak hainbat inguruabarrek baldintzatu izan dituela: testuinguru geografikoek, demografikoek, kulturek, historiko nahiz politikoek, barne-baldintza eliztarrek berak eta eliz botereari berari dagozkionak ahortzi gabe. Alferrik da bes-telakorik pentsatzea.

Mendebaldeko Eliza Inperioko luze-zabalean bere burua *erromatar* bezala definituz joan zenetik, erromatartasunak *latintasuna* ere berariazko izaera izan zezakeela pentsa zitekeen, eta neurri handi batean hala gertatu zen; zer esanik ez Elizak Inperioaren barruan eta Inperioko botere zibilen erabakiz askatasuna eta ofizialtasun osoa eta bakarra irabazi zituenetik (313, 380).

Nola gertatu zen hori, ordea?

3.1. Inperiotik Kristautasunera

Esan bezala, Inperioak bi kultur hizkuntza nagusi izan zituen, bereak: latina Mendebaldean eta grekoa Ekialdean. Baina erromatar-aurreko hizkuntza herritarrak ez ziren, ez hemen eta ez han, bat-batean desagertu, eta ez-neolatino gutxi batzuk gure egunak arte iritsi dira (euskara bera edo bretoiera, adibidez).

Bi hizkuntza nagusietan, batez ere grekoa ageri zen kulturaren itzal luzeko hizkuntza bezala, Erroma hiriraino bertaraino iristen zen itzala zen hura. Erromatarren ametsetako bat izango da latinari kultur duintasun berria ematea, hain zuzen neurri handi batean grekoen oinordekotza latinaren barnetik ere berenganatuz (itzulpenak, birsorketa). Zizeron da ahalegin horretan protagonista leinargi bat, Filosofia grekoa latinera ekartzean.

Erromako lehen kristauen elkarte-hizkuntza, bestalde, batez ere grekoa izan zen lehen bi mendeetan; Hermas-ek, adibidez, grekoz idatzi zuen (c. 150), eta Biktore Aita Santuaren garaia arte ez zen nagusitu latina Erroma hiriko kristauen artean (c. 200), eta ondoko bi mendeetan (III-IV) lortu zen erabat Elizaren barruko hizkuntz trukaketa.

Trukaketa-prozesu hori segurtatu eta lanabesez hornitzeko urrats jakinak eman ziren: a) Pentsamendu kristaua garatu, latinezko kristau kulturagintza teologikoaren bidez; b) Liturgia latinizatu, Elkarteko otoitz ofiziala latinez

ospatuz; c) Biblia latinez jarri: Damaso Aita Santuak eskatuta, San Jeronimok prestatu zuen *Vulgata* deituko zena, 300. urte inguruan, izan ere itzulpenaren premia nabaria zen (mendebeteren buruan 80.000ren bat lagun ziren Erromako kristauak).

Horra, bada, emanda kristau mezua idatziz ere latinizatzeko urrats larrienak. Kostata, baina azkenik erromatar kristauak horrela aurkitu zuten berriro beren jatorrizko hizkuntza, eta azken finean, erlijiotasun hori latinez bizitzeko moduan ziren. Jada latina bazen nor Elizaren ofizialtasunean ere.

Eliza ofiziala Inperioaz jabetuz zihoalarik (IV. mendean), edo bere egiturak desagiten ari zirela (V. mendean), Elizaren kulturari latin hizkuntza prest zegoen ostera ere, garai batean Erromako armada, kultura edo zuzenbidea bezala, Inperio ahulduko galtzada-sarean zehar Mendebalde osoa hartzeko: egokiera berri honetako kristautze-olatu handiak eman zion akabera Mendebaldeko latinizatzeko orokorrari, aurrekoa harago eramanez eta herritarrengan errotuago utziz (García Bellido 1967; Mariner 1976).

Nola jokatuko zuen, bada, kristautasun latinizatuak Mendebaldeko hizkuntza zaharrekin? Ez zen izango jatorrizko herri lehendik Inperioak garaituekiko arazoa bakarrik; izan ere, barbaro garaile etorri berriek ere beren ele berekiak ekarri zituzten eta: ostrogodoek Italiara, bisigodoek Galia eta Hispaniara, adibidez.

3.2. Kristautasunetik Inperiora?

Ez gara sartuko hemen latinizatzeko erromatarraurreko hizkuntzak Mendebaldean nola desagerrarazi zituen erakusten. Esan dezagun Italian Augustoren garaian (kristau aroaren atari-atarian) desagertu zirela oro har haiek (Migliorini 1969: I, 28-29); Galian, hizkuntza zelta V. mendea arte edo iritsi zirela (bretoiara salbu, orduan etenik izan ez bazuen behintzat); Hispaniako kasuan, ostera, II-III. mendeetan desagertutzat eman daitezke denak (euskara izan ezik), nahiz eta beranduago arte ere atzeratu izan den erabateko desagertpen hori (García Bellido 1967; Díaz 1976: I4-I5; Arce 1982: I09-I10).

V-VI. mendeetako inbasio-aldien ondoren, hiri erromatartuetako latin arrunta eliz jendeetara mugatu zen (Jedin 1970, II: 710). Hauxe izan zen Ingalaterran eta Irlandan germaniera eta hizkuntza zeltentzat egokiera kultural ona, lege-testu eta literaturaraino iritsi zena (V-IX. mendeak) (Jedin 1970, II: 814).

Europa jaiotzear denean (VIII-XI), latinari Erakunde Publikoetan eta Elizan leku ofizialak segurtatu, garatu eta/edo finkatzeko, hantxe Lehen Erdi

Aroaren bihotzean, bi ahalegin handi ezagutuko ditugu, kultura eskolatuan eta administrazioan latina indarberrituko zutenak: Karlomagno-rena bata (768-814) eta Gregorio VII.arena bestea (1073-1085).

Horrek, estreina, lehen mendeetan erromatartu eta latinizatu/neolatinizatutako biztanleriarentzat balio izan zuen batik bat, baina laster baita barbaroentzat ere. Hauek, hizkuntza mailan, bere harrotasun etnikoa eta erromatarren aurrean zuten bestelakotasun-kontzientzia ez zituzten berdin azaldu guztiak: garbi dago, oro har, frankoek beren hizkuntza (fr. *ancien franc* edo *francique*) galdu eta latina hartuta ere beren germaniartasun anti-erromatarraren sentipena gorde zutela (Barbero 2001: 106-107); VI-VII. mendeetan hizkuntza germaniarrei, latinaren kaltetan, lehentasuna emateko trantzean izan zen Eliza (Zink 1999: 613), baina ez zuen egin aurrera tentazio horrek, eta frankoen lege guztiak latinez emango dira, ez hizkuntza frankoz, eta Liturgian hizkuntza frankoz jardutea, latina bezalako hizkuntza *jantzia* eskueran izanda, *barregarria* ere gerta zitekeen. Horrek guztiak latinaren eta eliz zentralismoaren aldeko proposamen- bidea samurtuko zien.

Aitzitik, bisigodoen kasua beste modu batean dator: hizkuntzak beren godotasuna azpimarratzeko ere balio izan zien bisigodoei, hispano-erromatartasunetik bereiziz, jarreretan ez ezik Administrazioan ere (Thompson 1971: 358).

Kristautzean eta gero, hizkuntza gotikoak bizi izandako historia begiratze-koa da: germaniarrak Mendebaldera iritsi aurretik, Biblia itzulita zuten beren hizkuntzara (Ulfilas, c. 350) eta badakigu Liturgia arriarra gotikoz emana zela baita Hispanian ere (Thompson 1971: 55, 357). Garaiko latinizatzek lagun- duta eta Monarkiaren eliz erromatartzearen ondorioz (Rekaredo, 587), latina- ren bidea hartu zuen Eliza godo berriak: dogmaz erromatarra izango zen, eta hizkuntzaz, latindarra. Toledoko Kontzilioak latinez mintzatu ziren, eta Erreinuko legeak ere bai.

Hori dena gogoan dugula, ez da, beraz, sobera harritzekoa Karlomagnoen Inperioak ezarri zuen kultur proiektuko hautapen linguistikoa.

3.2.1. *Karlomagno (768-814)*

Hizkuntzaren hautapenean, Inperio berria bere kultur eta administrazio egituretan latindarra izango da, baina jendearen ahotan zebilen V-VIII. mende- takerako *latin endekatuari* gaina hartzen ahaleginduz.

Hori egiten zen bitartean, ordea, garaiko latin-hiztun eskolatuen eta erro- mantze-mintzatzaille herritarren arteko aldea eteneraino larritzen ari zen, eta Tours-eko Kontzilioak zera agindu behar izan zuen (813): predikuak ez zite-

zela egin latinez, ezpada *rusticam romanam linguam* (= erromantzean) *aut theodiscam* erabiliz (Barbero 2001: 106).

Izan ere, garai haietan ari ziren beren hizkuntza izaera irabazten latinetik zetozen erromantze mintzatuak: lehen fasean hizketa herritarra moldatzen da (800 arte Frantzian, 1080 arte Espainian), eta bigarrenean elizetako erromantzearen mintzamolde herritarra finkatzen (842 ingurua arte Frantzian; 1206 arte edo Penintsulan); azken fasean, bi hizkuntza parekide geratuko dira: latina ohiko moldez idatzia baina era berri eskolatuz mintzatua (eliz kultura latindar erdiarrotarrerako balioko duena), eta erromantzeak, mintzatuaren ahoskerak leial jasotzeko, molde berriz idatzita (Frantzian 1000 ingurutik aurrera, Penintsulan 1228az gozotik). Eboluzio-tarte luze horretan latina berregokituz eta leku literarioa molde berrietan bilatuz joan zen, baina, hala ere, esan dezagun, azken bururako, idatziz ere *normalizatu* egiten direla erromantzeak (Wright 1989: 385-387; Zink 1999: 613-614; Riché 1979: 306-309).

Sortze-prozesu sozial luzea izan da dena, eta inondik ere ez bat-batean argitu zena. Hizkuntza neolatindarrak idatziz ere beren heldutasunean direnez, kultura eta Liturgia emateko gai dira jada. Gertatuko al da horrelakorik?

Karlomagnoaren proiektu kulturalak *theodisca lingua* hura albora utzi zuen, baina ez erromantzea hobesteko, latina baizik –latin hobetua, noski–. Hortaz, Errenazimentu horrek bizimodu indarberritua eskaini zien berriro latinari eta latina zerabilten talde eta erakundeei, kultura eta administrazioa egin behar zutenei: alde handi batekin, gainera, eliz jende eskolatuari batez ere (apaiz, monje, hierarkia, eliztarrei oro). Erdi Aroko latinaren kapitulu historiko estimagarria da hori.

Latinaren ondare karolingiarra itzal handiko kultur bidea eta baldintza finkoa izango da ondoko mendeetan, izan ere bide ireki eta eroso bilakatuko baitzen XIII. eta XV-XVI. mendeetako Errenazimentuetaraino.

3.2.2. *Gregorio VII.a (1073-1085)*

Aita Santu honen Erreforma erromatar erdirakoiak –betiko latinarekin eta Errenazimentu karolingiarrak emandako bultzadarekin– latinean aurkitu zuen batasunaren eta zentralismoaren lanabesetako bat.

Erreforma gregoriotarraren baitan ez da ageri hizkuntzaren arazorik: latinak dena konpontzen du, baita errituen erreforman ere. Lehenengo eta behin, Eliza erromatarraren batasuna zurrundu egin zen bere hartan: denak berdin, denak bat, hizkuntza bat berean otoitz. Alde horretatik, egia da Al-Andalus-eko erritu mozarabea, adibidez, latinez emana zela lehendik ere (ez mozarabieraz), eta Toledo konkistatuan (1085) ezer gutxi aldatuko zela erreforma grego-

riotarrarekin; baina, lehengoaz gain, Liturgian Erreforma gregoriotarrak erabat lekuz kanpo utzi zuen eleaniztasun posible baterako proposamen oro, Espainian bezala bestetan.

Handik aurrera garatutako zentralismoak zirrikitu gutxi uzten zuen, herri-tar hizkuntzei egiteko berriak eskaintzeko. Egia da, hala ere, berez komunikazioa eta ulermen pertsonala eskatzen zuten eliz zereginetan, joan zirela pixkaka erromantzeak lekurik irabazten: predikuan, katekesian (Zink 1976: pass.).

Horren guztiaren aurretik, ordea, Erdialdeko Europan inbasio berriek (magiar eta eslaviarrek, IX-X. mendeetan) ezusteko arazoak ekarri zituzten latinaren aldeko eliz prozesua bidez besteratu.

3.2.3. *Mugaldean erronka bat: herri eslaviarrak*

Jada Mendebaldean Erromak segurtatuta zuen latin tradizioak, besteak beste, erronka gaitza izan zuen herri eslaviarren kristautzean. Bizantzio eta Erromaren arteko lehiak –politiko eta eliztarraz gain kulturala ere bazenak– beste behin eta agertoki berri batean hizkuntzen arteko hautapena egitera eraman zituen agintari eta misiolariak (Musset 1982: 31-55, bereziki 45-46).

Zirilo eta Metodio Bizantziotik (c. 860-882) igorritako misiolariak ziren (Balkanetako eslavizazioaren garaietatik areagotu baitzen lurralde hauen kristautze-arazoa), baina, hasteko, bi Inperioen mugaldea lan egin behar zutenak, Morabian (Bréhier 1992: 118-122). Horregatik bi aldeetako botereekin hitz egin behar izan zuten apostolu hauek, eta Mendebaldean Aita Santuekin bereziki. Kasu honetan, Bizantzio eta Erromako bi Eliza ofizial handien arteko topaleku bilakatu zen Morabia, eta azkenean bi eliz ereduren arteko gatazka-leku.

Hemen ezin dugu laburtu historia nahasi eta interesgarri hori, baina esan beharra dago historiako lezio aparta dela Zirilo eta Metodiorena: hizkuntza eslaviararen aldeko elizgintzarena, alegia. Eliza erromatarrak ez zuen halako tamaina eta kalitateko desafio kulturalik aurrez aurre izango berriz, XVI. mendean Erreforma protestantea abian jarri zen arte.

Tirabira politikoengatik Zirilo eta Metodioren proiektuak porrot egin zuen berehala Morabia Handian, Esteban V.a Aita Santua ere tartean zela. Honek, gainera, garbiki kondenatu zuen eslavierazko Liturgia baten asmoa (885): “Hemendik aurrera eslavieraz ez dezala ospatu edo eman inork sakramenturik, ezta Meza santua ere, Metodiok egin ohi zuen bezala” (Vodopivec 1986: 159). [Itzulpena gurea].

Proposamen eslaviararen historia ez zen hor amaitu, eta nahiz eta Morabia Handia galdu zen berehala, beste lekutan eta ondoko belaunaldietan eraikita

geratu ziren, batez ere bi misiolari haiei esker, Liturgia eta Eliza eslaviarra, paleoeslavieraz mintzatu eta idatziko zuena (Vodopivec 1986: pass.).

Dena den, Misio-proiektuaren inguruko eztabaidan garbi geratu zen hizkuntzaren hau ez zela zerbait aingerutarra, lur honetako botere eta interesekin zerikusia zuen eztabaida baizik. Hiru mende geroago, izan zuen horrek bestelako jarraipenik ere.

3.3. Heterodoxien hizkuntzak (XII-XVI. mendeak)

Erdi Aroan (XIII. mendetik aurrera batik bat) ikusi dugun hizkuntz egoerari aurre egin behar izan zion Elizak: erromantzeak gero eta definituago ageri ziren, beren hizkera mintzatuan eta idatzian, eta kultur zereginetan ere bai. Prediku-moldeak beren bidea egiten ari ziren erromantzez, hizkuntz baliabide eliztar ofizialenek lehengo latinari eusten zioten bitartean.

Itsasgora horretan, XII-XIII. mendeetako kristau mugimendu laiko herritarrek hizkuntzen erabileraren eremura ere zabaldu zituzten beren eskeak: Jainkoaren Hitzaren eta herritarren hizkuntzaren arteko latinezko *Vulgatarik* ez zuten onartzen (Audisio 1998: 22). Horregatik, esaterako, baldotarrek itzulpenak abiarazi eta Laterango III. Kontzilioari (1179) Bibliaren itzulpen herritar bat onartzeko galdea egin zioten.

Ondoko mendean eta Erdi Aro osoan, talde heterodoxoek praxi horri helduko diote, eta Hitza herritarren hizkuntzaz eman beharra azpimarratuko dute; gogora bitez, Okzitaniako edo Italiako mugimenduak ez ezik, geroago Bohemia (Huss) edo Ingalaterrakoak ere (Wyclif). Erreibindikazio hori indarrean egongo da, eta Eliza erromatar latindarrak ere –beti bere muga jakinetan– Erreforma protestantearen aurretik hainbat argitalpen bibliko herritar zabalduko du (Delumeau 1967: 20-22), baina betiere eliz bizitza osorako hizkuntz proiektu herritar orokorrik gabe.

Proiektu erabakigarri hori Erreformatik jaiotako Elizek jarri zuten abian, eta nola gero! Europako kulturgintzan izan den oinarrizko bihurtune eta garpene-unea da XVI. mendeko hau, Luter, Kalbin eta gainerakoen eskutik etorri zena, nazio-hizkuntzen kultur hizkera orokorra ahalbideratu zuena, lan-egitarau jakin batekin burutua, Elizek (orain disidentziazatik ari diren protestanteek) eta beroriei dagozkien Botere Publikoek elkartuta burututakoa.

Elizen mezu erlijioso banatzeko, Erreformatik eskolatze-modu berria sortu zuen; era berean, Bibliaren presentzia erlijioso-kulturala segurtatu zuen gizarte protestanteetan, eta bide batez, alfabetatzea lagundu eta jendearen irakur-ohiturak sustatu.

Erreformaz geroztik, ia bostehun urteko historia bete du Elizako hizkuntz politikarako beste proposamen eliztar protestanteak. Eta katoliko erromatarrak zer?

3.4. Trento: Ederra da *Vulgata* gurea!

Trentoko Kontzilioko bukaeratik Vatikanoko II.aren irekierara lau mende bete ziren: 1563/1962. Hizkuntzei buruz hartutako edo hartu gabeko erabakietan guztiz kontrakoak izan ziren biak ere.

Kontrarreformak areago estutuko zuen lana egin zuen Trentok, eta Eliza erromatarrean hizkuntzek ez zuten aukerarik izan eliz eremu ofizialenetan latinaren lekua hartzeko, nahiz eta, adibidez, ezin ahantzizko lana egin zen herri-hizkuntzetan eliz literatura jasoa eraikitzen, Frantzia bezala Espainian eta abarretan. Hortxe lekutu behar da Axularren *Gero* ere (1643).

Erreforma protestante sakabanatuaren aurrean, Eliza erromatarrak batasun-tresna eta zeinua ikusi zuen berriro latin hizkuntzan. Sentiera eta uste horren indarra zenbaterainokoa izan zen jakiteko aski da Vatikanoko II.aren aurreko agiri eta arrazoiketak arakatzea: besteak beste, adibidez, Joan XXIII.aren *Veterum Sapientia* (1959) edo Rahner teologoak idatzitako artikulua entzuten bat. Aurrerakoienak ere beldurrez ari ziren urte horietan, hizkuntza herritarrei erraztasunak eman eta latina zenbait zereginetatik baztertze proposamenean aurrean.

Vatikanoko II.ak eta nazioarteko kristauarte dinamikoenak ez zuten, ordea, barkatu, eta Eliza osoa, zernahitan, goitik behera hizkuntzaz herritartzeari heldu zitzaion, sekula nazioarteko kultur munduan egin den ekintza egitarautu, konplexu eta zabalenetako baten bidez: Biblia itzulpenak mundu guztian ehunka hizkuntzatan, liturgia osoa hizkuntzaz aldatzea, kantutegi berriak sortzea, orotarako tokian tokiko hizkuntzetako batzordeak eratu eta gidatzea, etab. Hizkuntzen idazketaren historiako kapitulu adierazgarria da hau.

Horrek ez du eliz bizitza bakarrik ukitu, baizik eta, XVI.ean Erreformarekin gertatu bezala, idazkera arauturik ez zuten hizkuntza askotako normalizazio prozesuak ere azkartu ditu, adibidez, batzuetan oso epe laburrean, bestetan patxada hobean.

Eta Euskal Herrian zer? Gure Diozesiek Trento ondoko hamarkadetatik, beti aitortu zioten euskarari Elizan leku ofizialen bat (oso aipatuak izan dira Calahorrako Sinodo-erabakiak, 1621), eta eman ere bai leku praktikorik, betiere Elizako makropolitika latinzalearen barruan egingarri zen heinean.

Esan beharrik ez dago (eta, ikusi bezala, euskal literatura osoa da horren

lekuko) hainbat eliztar euskaltzale eta euskal langile egon dela iragan mende hurbiletan; hizkuntzaren kontzientzia sozialak jendaratean aurrera egin ahala (1875...), euskal Diozesietan ere sumatzen da halako ezinegon bat Aro Garaikidean, garaiko irtenbide juridikoak eguneratu eta praxia indartu ez ezik eliz euskara bere idazkietan kalitatez ere hobetzeko.

Bi une aipatuko ditut adibide gisara: 1885ekoa Gasteizen eta 1909-1921eko Baionan. Gasteizko Diozesi gazteak, 1885ean bere lehenengo Sinodoa ospatu zuen, eta euskararekikoa definiturik utzi nahi izan zuen predikurako, hain zuzen laster elizgizonen artean hizkuntza tradizio labur baina ongi onartu bat finkatu zuena, eremu horretan behintzat.

Bestalde, Baionakoan ikus daiteke zein mugatan ibili behar zuen kristau erromatar-latindarrak. Iparraldea izan da, segur aski, apaizen artean euskal tradizio idatzi eta mintzatu jarraitu, luze eta emankorrena izan duena. Hala ere, horrek bere legeak zituen: honaino bai, harago ez. 1921ean zera geratu zen adierazita: “La langue propre de l’Eglise est la langue latine [...]. On peut chanter des cantiques en langue vulgaire”.

Beste herri eta hizkuntzetan bezala, gurean ere aldakuntzak Vatikanoko II. arekin etorri ziren, Diozesietan hizkuntza politika berria ezarriz, Institutu Erljiosoen barne-bizitzan eta kanpo-ekimenetan euskararekikoa mahai gainean jarritz, itzulpen-lan erraldoia bideratuz, etab. Partez eginda dago horren historia.

4. Egin gabekoak, eginkizun direnak

Eliza, sinestun edo fededunen elkartasun bezala begiratzen delarik, berorien fedea Hitzaren bidez ematen da (Biblia), hitzaren bidez zabaldu, ulertu eta argitzen (katekesian, predikuan, heziketan), keinuz eta hitz arautuz edo librez ospatzen (Liturgia, jai eta bileretan) eta elkartasun mintzatuaren bizitzan (Elizan, gizartean, norberaren lagunartean). Horiek denak Hitzaren eremu erlijiosoak dira, sinboloekin batera hizkuntzaren bat behar dutenak: horiek guztiekikoa herri bakoitzari bere mintzairan segurtatzea da eliz politika linguistikoaren betebeharrerako bat.

Jakina denez, Erljioek eta Elizek joeraz samurrago edo nahiago izan dute jatorrizko beren tradizio linguistikoei eutsi, eta funtsezko aldakuntzak zailak eta traumatikoak ere gertatu izan zaizkie: urrutiko adibiderik nahiago bada, japoniar xintoa izan daiteke erresistentzia horren adibide bat, dena japonieraz nahi duena (Oxtoby 1995: 40).

Euskal Herriko Elizaren historian, XX. mendera arte, Biblia bere osoan ez da fededunen eskuetan jarri ahal izan. Gogora zein xede, hedapen edo etorkizun izan zituzten Bonapartek sustatu eta kaleratutako itzulpenek, Olabide-ren itzulpen biblikoek, eta guztion aurretik Leizarragaren *Testamentu Berriak*.

Liturgian? *Argi Donea* edo Orixeren *Meza-Bezperak* adibide direla, laster ohar daiteke zein beranduko eta mugatuko sarrera izan duen herriak Liturgiara. Itzulpen lan ofiziala XX. mendean egin behar izan da, Vatikanoko II.ak trabak kendu eta politika berriari bide eman dionean (Bugnini 1983: pass.).

Honek ondorio latzak izan ditu hizkuntzarentzat, zeren eta Liturgiak jasotako testuak izan baititezkeen lehenik Bibliarako sarbide, eta gero, baita norberaren esperientzia erlijiosoa euskaraz bizi ahal izateko maiztasun arautu eta erregular bateko tresnak. Oro har, ez da horrela izan, fededunei Liturgia latinez ezkutatu zitzaielako. Gaur egungo giro sekularizatuan zailagoa da gizarte erabat erlijioso haietako erabaki horren alkantzu historikoaz berehala jabetzea.

Hutsunea nolabait eta gaizki betetzera etorri ziren katekesia eta predikua. Bi hauen eremua izan da, zalantzarik gabe, fedea euskaraz argitzen gehien lagundu duena. Horrekin batera gogoratu beharko genituzke “Bibliako istorioen” kontaketa (Lardizabal, etab.) eta euskarazko mota ezberdinetako hagiografia (nork ez gogoan har, esateko, G. Arrue-ren ahalegina?). Baina Teologia edo kristau pentsamenduan funts gutxiko langaiak dauzkagu euskara idatziaren historian.

Zergatik hau dena? Oro har, noski, euskararen (euskal mintzatzaileen) bizi-ibilaldi neketsuagatik, gure klase gidariek beste erdal kultur eta interes-munduetara begiratu zutelako, boterea geure baitatik baino besterengandik jaso nahi/behar izan dugulako. Baina hemen dugun alorrera bertara etorritz, hona gertuagoko arrazoiak ere:

- Eliza latindarrean bizi izan da Euskal Herriko Eliza, eta berorren araberako historia egin behar izan du, ezarritako arauen barruan.
- Kristau Misio-herrietarako emandako irizpide eta arauak ez dira indarrean jarri izan Mendebaldeko Europako estaturik gabeko herrietan (Lagrée 1995: pass.), Eliza erromatarraren barruan bitasun susmagarria erabiliz. “Propaganda Fide”ren arautegia (1622...) urrun geratu zen gure lurraldetik (Metzler et al. 1973: pass.).
- Eliz barruko egiturak bere horretan (Diozesi-barrutiak, Ordena Erlujiosoa) eta eliz hezkuntza erakundeak (Ikastegi handiak,

Seminarioak) oso desagokiro moldatu zaizkio euskaldungoari, berau komunitate soziolinguistiko eta etnokultural gisara indar osoan aintzatzat hartu ahal izateko, egon den historia pertsonal asko salbuespen ederra izanik ere.

- Gizartearen eta Elizaren arteko eta Eliza barruko botere-erlazioak ez ditugu, normalean, alde izan. Historian, orain gutxi arte, Gotzainak kanpotik etorri izan dira, hizkuntza ezagutzeke eta gerora ikasi gabe. Ez da falta izan ongi bertakotu den Institutu erlijiosorik, baina Aro Garaikidean batez ere aurkakoak eta/edo konpromisorik gabeko hainbat egon da hemen.

Zer azter eta zer esan asko dago historia aldi berean zail, saiatu, eder eta triste honetan. Hemen, batez ere, suertatu den ibileraren inguru historiko orokorra gogorarazi nahi izan dut, eta berorrek guri ere ezarri dizkigun mugak.

BIBLIOGRAFIA

- Algermissen, K., 1964, *Iglesia Católica y confesiones cristianas*, Madrid: Ediciones Rialp.
- Arce, J., 1982, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid: Alianza Editorial.
- Asimov, I., 1983, *Constantinopla. El imperio olvidado*, Madrid: Alianza Editorial.
- Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (1974, Madrid)*, 1976, Bucuresti / Paris: Editura Academiei / Les Belles Lettres.
- Audisio, G., 1998, *Les vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIe-XVIe siècle)*, Paris: Fayard.
- Barbero, A., 2001, *Carlomagno*, Barcelona: Editorial Ariel.
- Beledian, K., 1994, *Les Arméniens*, Turnhout: Éditions Brepols.
- Blázquez, J. M., 1976, "Rechazo y asimilación de la cultura romana en Hispania (siglos IV-V)" in *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, 63-93.
- Boud'hors, A., 2000, "L'écriture, la langue et les livres" in *L'art copte en Égypte*, 52-57, eta erakusketako agiriak: 58-91.
- Bourguet, P. du, 1988, *Les Coptes*, Paris: PUF.
- Bugnini, A., 1983, *La riforma liturgica (1948-1975)*, Roma: CLV - Edizioni Liturgiche.
- Bréhier, L., 1992, *Vie et mort de Byzance*, Paris: Albin Michel.
- Cannuyer, C., 1996, *Les Coptes*, Turnhout: Éditions Brepols.
- Cannuyer, C., 2000, "Les coptes, vingt siècles d'histoire chrétienne en Egypte" in *L'art copte en Égypte*, 23-33, eta erakusketako agiriak: 38-49.
- Cazal, Y., 1998, *Les voix du peuple - Verbum Dei. Le bilinguisme latin-langue vulgaire au Moyen Âge*, Genève: Droz.
- Dédéyan, G. (ed.), 1982, *Histoire des Arméniens*, Toulouse: Privat.
- Del Moral, R., 2002, *Lenguas del mundo*, Madrid: Espasa.
- Delumeau, J., 1967, *La Reforma*, Barcelona: Editorial Labor.
- Díaz Díaz, M. C., 1976, *De Isidoro al siglo XI*, Barcelona: Ediciones El Albir.
- Ducellier, A. (ed.), 1992, *Bizancio y el mundo ortodoxo*, Madrid: Mondadori.
- Euskaltzaindia, 1976, *Sobre la Real Academia de la Lengua Vasca, Euskaltzaindia*, [Madrid]: Ministerio de Educación y Ciencia.
- García Bellido, A., 1967, "La latinización en España", *Archivo Español de Arqueología* 40, 1967, 3-29.

- Intxausti, J., 1987, "Eliztarrak eta euskal kultura, hizkuntz historia sozialaren argitan" in López Atxurra, R. (ed.), *Euskal Herriaren historiaz / III. Kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herrian historian zehar*, Bilbao: UPV-EHU, 119-141.
- Intxausti, J., 1990, *Euskara euskaldunon hizkuntza*, Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurjaritza.
- Intxausti, J., 1994, "Euskarazko Biblien historiaz. *Elizen arteko Biblia*-ren argitalpena dela-eta", *Euskera* XXXIX, 1994-I, 299-314.
- Intxausti, J., 1998, "Talde euskaltzaleen garapen historikoaz (XVI-XX. mendeak)" in Intxausti, J. (ed.), *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak (1993)*, [Bilbao]: UPV-EHU, 17-56.
- Iztueta, P., 1991, *Orixe eta bere garaia*, Donostia: Etor.
- Jedin, H. (ed.), 1966-1987, *Manual de Historia de la Iglesia* (10 libk.), Barcelona: Herder.
- Jones, A. H. M., 1949, "The Roman Civil Service (Clerical and subclerical Grades)", *Journal of Roman Studies* 39, 1949, 38 eta hurr.
- L'art copte en Égypte. 2000 ans de christianisme*, 2000, Paris: Institut du Monde Arabe/Gallimard.
- Lagrée, M. (ed.), 1995, *Les parlers de la foi. Religion et langues régionales*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Mariner, S., 1976, "La difusión del cristianismo como factor de latinización" in *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, 271-282.
<<http://bib.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=21736&portal=221>>
- Mayeur, J.-M. et al. (ed.), 1993, *Histoire du Christianisme des origines à nos jours* (14 libk.), Paris: Desclée.
- Metzler, J. et al., 1973, "Compendio di storia della Sacra Congregazione per l'Evangelizazione dei popoli o «De Propaganda Fide». 1622-1972. 500 anni al servizio delle Missioni", *Euntes docete* XVI (N° spécial), 1973, 3-250.
- Migliorini, B., 1969, *Historia de la lengua italiana* (2 libk.), Madrid: Gredos. (Itzul., Pedro de Alcántara Martínez).
- Mouradian, C., 1996², *L'Arménie*, Paris: PUF.
- Musset, L., 1982, *Las invasiones. El segundo asalto contra la Europa cristiana (siglos VII-XI)*, Barcelona: Editorial Labor.
- Nichanian, M., 1989, *Ages et usages de la langue armenienne*, Paris: Éditions Entente.
- Ostrogorsky, G., 1984, *Historia del Estado Bizantino*, Madrid: Akal Editor.
- Oxtoby, W. G., 1995, "Hablar en lengua propia: Las traducciones antiguas y modernas de la Biblia como expresión de la identidad cultural étnica", *Concilium* 257, 1995, 39-52.
- Pellegrino Roncaglia, M., 1985², *Histoire de l'Église copte* (4 libk.), Beyrouth-Jounieh: Librairie St. Paul.

- Riché, P., 1979, *Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle*, Paris: Aubier Montaigne.
- Sáenz-Badillos, A., 1988, *Historia de la lengua hebrea*, Sabadell (Barcelona): Editorial AUSA.
- Sélis, C., 1988, *Les Syriens orthodoxes et catholiques*, Turnhout: Éditions Brepols.
- Thompson, E. A., 1971, *Los godos en España*, Madrid: Alianza Editorial.
- Trebolle Barrera, J., 1993, *La Biblia judía y la Biblia cristiana. Introducción a la historia de la Biblia*, Madrid: Editorial Trotta.
- Vodopivec, J., 1986, *Saints Cyrille et Méthode, patrons de l'Europe*, Paris/Fribourg: Saint-Paul.
- Wright, R., 1989, *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia*, Madrid: Gredos.
- Zernov, N., 1962, *Cristianismo oriental*, Madrid: Ediciones Guadarrama.
- Zink, M., 1976, *La prédication en langue romane avant 1300*, Paris: Honoré Champion.
- Zink, M., 1999, "Littérature(s)" in Le Goff, J.; Schmitt, J.-C., 1999, *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*, Paris: Fayard, 610-624.

ELIZA KATOLIKO *ERROMATARRA* ETA EUSKARA Haren hizkuntz hautapenei buruz zenbait ohar*

“Eliza Katoliko *Erromatarra*” dio izenburuak, Eliza Katoliko horri eman ohi zaion izenlaguna azpimarratzeko asmoarekin.

Izan ere, historikoki *erromatartasuna* baldintza erabakigarria izan da Eliza Katolikoak Mendebaldeko bere hizkuntz politika hautatzean: aparteko erresistentziarik aurkitu ez zuenean, Eliza horrek Erromako hizkuntza, *latina*, hobetsi zuen bere bizitza ofizialenerako, ez beti molde eta maila berean, baina bai, funtsean, joeraz eta erabakiz gogo horri fermuki eutsiz. Eta hori kasik gure egunak arte.

Hala ere, ezaguna denez, jakin badakigu latina ez dela izan Eliza Katoliko Erromatarraren hizkuntza bakarra, baizik eta premia, komenentzia edo hobespenen arabera gainerako hizkuntzek ere izan dutela lekurik Eliza Latinoan, betiere garai eta inguruko girora egokituz.

Esan beharrik ez dago eliz bizitzan Euskal Herriko kristauoi hizkuntz hautapen horren barnean bizitza egokitu zaigula, Europako Mendebalde guztiari bezala. Eta hor baldintza orokor batzuk egon dira, eliz kulturgintzaren prozesua eta kultura orokorra ere bide jakin batetik eramán dituztenak.

Orrialde hauetan ez dugu deskribatuko hemengo historia hori bere osoan, baina bai jokalekuan izan ditugun arau nagusiak gogoraraziko, eta, lagin historikoren bat hartuta (Iparraldeko XVII-XVIII. mendeak), haiek ekarri zuten emaitza erakutsiko.

Euskal Herrikoa ez da izan inondik ere kasu isolatua; baina, bere arruntasunean, gurean zer-nolako ondorioak izan dituen jakiten joateak badu interesik, euskararen kanpo-historia ulertuz joateko. Guretik at egon diren ikusbide eta historia zabalagoak baztertu gabe, noski.

* *Euskera* 49, 2004-2, 811-873.

I. Erliñoak eta hizkuntzak

Erliño-hizkuntzen arteko zerikusi, harreman edo eraginak ez dira bereziki Eliza kristauen kontua izan, erliño ez-kristauek ere historia soziolinguistiko iraunkor/aldakorra izan dute, eta aberatsa¹.

I.I. Erliño-hizkuntzen tradizio handiak

Erliño handiek hizkuntza hautapen jakinak egin dituzte, beren jator-buruetan eta gero. Gomutagarria da, gainera, hizkuntza batzuen historia idatzia bitzta erlijiosoak sustaturik hasi zela, horretarainoko erabakigarritasuna izan baitute inoiz erlijioek hizkuntzen mundu honetan.

Herri, Herrialde eta Kontinente osoak besarkatu dituzten erlijioen hizkuntz tradizioak hona ekarri besterik ez dago gertakari historiko horren alantzia barrundatzeko:

1. Hinduismoak² *sanskritoz* eman zituen bere liburu sakratu ugari eta aberatsak (Vedak, 1800-500 K. a.; loraldia: 1500-300 K. a.). Aurreko tradizio luze bati jarraiki, Panini gramatikariak finkatu zuen hizkuntzaren araua, hain zuzen testu erlijioen fideltasun sakratua segurtatzeko xedearekin (K. a. V. mendean)³.
2. Budismoak *palieraz* jaso zituen Buddha-ren hitzak eta mezuak, Buddhak berak espresuki sanskrito ulergaitza baztertu eta hizkera herritarra (*prakrito* bat: paliera) hobetsi ondoren (K. a. V-K. o. II. mendeak); Indiatik at, palieraren tradizio budatar hori itzulpenetan jaso zen gero (Txina, Tibet, Birmania, etab.); Txinan, adibidez, 500 eta gehiago itzultzaileen Bulegoa antolatu zen lan horietarako (IV-V. mendeak)⁴.
3. Judaismoaren liburu sakratuak funtsean *hebreeraz* eman ziren, eta juduen Liturgian bizirik eta finko geratu zen hebreera; baina arameerak eta grekoak

¹ Lehen erreferentzietarako: Sawyer; Simpson 2001.

² Hinduismoak, diogu, bere esanahirik zabalenean: vedismoa, brahmanismoa eta hinduismoa (adiera hertsian) barne dituela. (Ikus König 1964: ordena kronologiko batean, begira s. v. *Vedismo, Brahmanismo, Hinduismo*).

³ Hinduismoa eta sanskrito: Mansion 1931. Ikus Sawyer; Simpson 2001: 52-54; Moral 2002: s. v. *Sánscrito*.

⁴ Budismoa eta paliera: Mansion 1931: 118; Sawyer; Simpson 2001: 15-20 (zenbait autore).

ere izan zuten lekurik juduen Biblian⁵.

4. Mendebaldeko kristau erromatarren artean *latina* nagusitu zen, baina ez hasieratik bertatik, zeren Erromako lehen kristauak mundu judu-helenistikotik baitzetozen, eta Erroman bertan hizkuntza eta kultura grekoek itzal handia baitzuten. Latinizatzea geroago etorri zen, eta latin kristauaren eragin historikoa ere bai⁶.
5. Bien bitartean, Ekialdeko Elizek bestelako bideak ezagutu zituzten, tokian tokiko herritarren hizkuntzak hobetsiz: Egipton koptoera, Etiopian ge'ezera, Sirian Siriakoa, Bizantzion grekoa, Herri eslaviarretan eslaviara zaharra, Armenian armeniera (*grabar*), etab. Esan dezagun kasu honetan hizkuntza nazionalak indartu zirela oro har, Estatu nazionalarekin edo gabe⁷.
6. Erreforma Protestantek (1517...) zeharo irauli zuen Erdi Arotik zetorren egoera latinoak, eliz bizitza ia osoa hizkuntza herritarretan ematean: Biblia, Liturgia, Predikua, Katixima, Administrazioa, eta neurri batean bederen baina gero eta gehiago Teologia bera ere. Egiteko horretan Erreformatzaile handi guztiek izan zuten esku zuzena, pertsonalki itzultzaile bezala eta mugimendu erreformazaleen gidari gisa ere⁸.
7. Arabiera klasikoa izan da *Ummah* (= 'eliza') islamiarraren hizkuntza, eta hain horrela ikusi dugu hori, ze *arabiarra* eta *musulmana*, biak, bat egin eta berdintzera heldu baikara sarritan, musulmantasuna arabiartasun linguistikoarekin nahasteraino. Islamak arabiera du Meskita eta Eskola Koranikoetan hizkuntza erabat nagusia (predikua bestelako eskakizunak izan ditzake, noski), eta Historiak erakusten digunez, boterea lagun, beraietatiko eraginez *ere* gizarte zibil eta herri osoak arabiartu ditu Islamak. Hala ere, ez du jokabide horretan beti arrakasta bera izan, erresistentziarik ere egon baita (Pertsia, India, Indonesia edo Turkian, adibidez), eta bestalde, hizkera klasikoa eta herritarren arteko betiko aldea

⁵ Judaismoa eta hebreera: Sáenz-Badillos 1988. Hasteko, batik bat Biblia da "hizkuntza sakratu" honen arrakasta; Testamentu Zaharraz geroztikoa: Gonzalo Maeso 1960. Ikus Sawyer; Simpson 2001: 68-72 (M. Weitzman). Trebolle Barrera 1993b.

⁶ Begira, besteak beste, Jedin-en *Historia de la Iglesia*-n zehar ageri dena (Jedin 1966). Erosoago eta labur nahiago bada: Sawyer; Simpson 2001: 27-42 (zenbait autore).

⁷ Ekialdeko Elizak eta hizkuntza nazionalak: bibliografiak ezagutzeko Brepols (Turnhout) argitaletxearen "Fils d'Abraham" bilduma begira daiteke. Era berean, Intxausti 2004c.

⁸ Protestantismoaz: Delumeau; Wanegffelen 1989: 45-46, 111, 116-117, 288-289. Léonard 1967: lau liburuki dira eta guri dagokigunaz hurbilagoak direnak: I, 263-314 ; II, 77-139.

izan da, eta da, herrialde arabiarretako buruhauste politiko, kultural eta erlijioso larri bat⁹.

Eta gatozen kristauen mundura. Hasieran, hizkuntzen hautapen batzuk ez ziren egin Eliza eta fededunen elkarrekin herrietan inkulturatzeko asmorik gabe; baina, orduan eta baita gero ere, alderantziz, norberarena erbesteetan ezartzeko grinarekin. Burubide bikoitz horren adibide gisara, jada iradoki dugunetik Erroma Hiriko lehen kristauartea aipa genezake.

Lehen bi mendeetan Hiri hartako Eliza grekoz bizi eta hazi zen (ez ahantzi kristauak Ekialde helenistikotik zetozela, eta Testamentu Berria bera grekoz idatzi zela). Erromatar Kristautasunaren hizkuntz inkulturatzea ez zen ziurtatu Lazion III. mende hasiera baino lehen. Lehen latinizatze horren ondoren, ordea, Eliza gaztearen latinak berriz ere Inperioko bideak eta jokamoldeak hartu zituen. Hori horrela, Mendebalde/Ekialdeetan erdibanatutako Inperio ahulduko latina Mendebaldeko herriak latinez kristautuz indarberrituko zen, Erromako Elizaren hizkuntz hautapenaren ondorioz.

1.2. Berezko bilakaerak eta aldakuntza egitarautuak

Baina hizkuntzaren aukera hauek, ondorio guztiz iraunkorrekoak izan arren, ez dute hizkuntzen historia geldiarazten, ez barrutik, ez kanpotik. Horregatik, egoera eta bilakaera erlijiosoek, edo soziolinguistikoek, ezusteko emaitzak ere ekarri dituzte Elizara batzuetan: herritarren ezpainetatik hasierako eliz hizkuntza galtzean, eliz Erakundeak misio-herrietako hizkuntza berriekin edo gizarte-ko eleaniztasunarekin topo egitean. Horren guztiaren lekukoak dira *hildako* latin sakratua edo hartatik “sobera” *aldatutako* neo-latinak (erromantzeak...), Amerika aurkitu berriko hizkuntzak, edo betidaniko Ekialde Hurbil eleaniztuna.

Eliza Katoliko Erromatarraren latina, Eliza Armeniarraren armeniera *grabar*-a, Egiptoko koptoera, maroniten siriera, ge'ezera etiopiarra edo Islamaren arabiera klasikoa ez dira, dagoeneko, hizkuntza mintzatuak, diakroniak eta geografikak bere alda-lana burutu baitute horiengan. Honela, hain temati iraun ohi duten

⁹ Sawyer; Simpson 2001: 55-66, 162-166 (zenbait autore). Arabiera klasikotik modernoetarako barne-jauzia, sintesi erosoak: Blau 1969. Arabiera klasikoaren *rol* historiko, sozial, kultural, ideologiko eta politikoaz zerbait jakiten hasteko bila lehen argibideak, Estatuz Estatu: “L'aménagement linguistique dans le Monde” deritzan webgunean: <<http://www.tlfq.ulaval.ca>>. Arabiera klasikoa (erlijioso koranikoa) gaur egungo arabiera dialektalen, tokiko arabiera gutxi-asko estandarren, arabiera moderno orokort(ar)en eta beste hizkuntza ez-arabiarren artean nola kokatzen den jakiten hasteko ere balio du batzuetan webguneak.

hizkuntza sakratuen eta belaunaldi fededun berrien artean eten deseroso bat agertu ohi da, azken buruan.

Nola sortu hor, adibidez, Liturgiaren eta herritarren arteko zubi berriak? Galdera, beste nolabait, aintzakotzat hartzekoa da ez erlijio-mundurako baka-
rrik, inoiz baita bizitza zibil modernorako ere.

Eliza Katolikoan Vatikanoko II.ak (1962-1965) latinarekin egin duenaren kontrakoa egin du zenbait herri arabiarrek deskolonizatze ostean. Esateko, Aljerian, Mauritania edo Somalian, hiruretan, arabiera klasikoa hizkuntza ofiziala da, arrazoi sinboliko-politikoengatik eta hizkera horrek betidanik duen itzal erlijioso, historiko eta kulturalagatik.

1. Aljeriako biztanleak musulmanak dira ia denak, eta arabieraz ari dira gehienak molde batez edo bestez (%72) baina bertako arabiera modernoa ez da hizkuntza ofizial idatzia (berberera ez den bezala: %27,4 mintzatzaile): arabiera klasikoak du ofizialtasun hori; besterik da, praktikak zer ematen duen gero¹⁰.
2. Mauritaniako gizartea musulmana da eta arabiera hassaniya-z (*mairuen* hizkuntzaz) ari da gehienbat (%66 mintzatzaile: indartuz eta zabalduz doan arabiera nazionala delarik), baina arabiera klasikoa da hizkuntza ofiziala (1968an frantsesarekin batera, eta 1991tik hona, bakarra), beste hizkuntza nazional aitortuen artean. Gobernuaren azken hizkuntz politika praktikoak arabiera modernoa laguntzen du. Horren guztiaren ondorioetako bat da Mauritaniako hizkuntza idatzi bakarrak arabiera klasikoa eta frantsesa izatea. Definizio teoriko eta praktiko zaileko egoera bizi du Mauritaniak¹¹.
3. Somalian, berriz, deskolonizazio biharamunean somaliera aitortu zen hizkuntza ofizial bakartzat (1969, 1972), sozialki orduko eta geroko hizkuntza nazional nagusia izaki (%72,5), eta azken hogeita hamar urteetan indartuz eta zabalduz joan dena. Somalierak, independentziaz hona, zinezko iraultza soziokulturala ezagutu du (alfabeto latino hartu, eskolaratzea somalieraz egin, alfabetatze orokorra abian jarri, ofizialtasun bakarra finkatu). 1979ko Konstituzioaren arabera, arabiera klasikoa ere hizkuntza

¹⁰ Irakurtzekoa da, zinez, Mbarek Redjala-k 1970ean idatzitako lan hau: *Remarques sur les problèmes linguistiques en Algérie* (Redjala 1970). Oinarritzko informazioa du, azkeneko hogeitaz hamar urteak hartzen ez dituen beste honek: Grandguillaume 1983.

¹¹ Egoeraren konplexutasuna ikusteko eta ikuspegi kritiko baterako: Halaoui 1997 (Laval Unibertsitateko webgunetik jaso daiteke).

ofizial bilakatu da (nahiz eta horren nolabaiteko sostengu soziala litzatekeen arabiera herrian darabiltenak %0,1 bakarrik diren). Somaliarrak musulmanak dira (Estatuaren erlijio ofiziala ere Islama da: 1979), baina Somalia ez da sekula arabiartu, eta arabiera (klasikoa) sinbolo bat baizik ez da: “la langue qui unit le peuple de Somalie avec la nation arabe dont il fait partie intégrante”.

Ikusten denez, deskolonizazioek (laiko nahiz erlijiosoek) zaila izan dute hizkuntza erlijiosotik ihes egitea, arabiera klasikoaren kasuan aipatutako arrazoiengatik ez ezik eskola koranikoetan herritarrek barneratu ohi dituzten kultur ohiturengatik eta tradiziozko gizarte-balioengatik ere¹².

Azkenean, badirudi kasu arabiar/musulman horiena baino samurragoa izan dela, oro har, Eliza eta herri kristauen historia, Mendebaldeko Estatu nazionalak lehenago indartu zirelako, modernitate kultural eta ideologikoak bere garaian bidea urratu zuelako eta Elizek berek ere hizkuntza eraberritze oso bat aitzina eraman dutelako, neurri batean Erdi Arotik hasita eta bortitzago oraindik XVI. mendetik hona.

Euskararen eta euskaldungoaren kasua Mendebaldeko testuinguru kristau horretan jarri behar da, Protestantismo kalbinistaren ukitu batekin, baina ia osorik Eliza Katolikoaren lerro historiko nagusien barruan. Horregatik, Eliza honen barrunbe linguistikoari begiratu bat eman beharra daukagu, Elizaren eta elizetako hizkuntz eremuak zeintzuk izan ditugun jakiteko.

2. Elizako hizkuntzaren eremu eta betekizunak

Eliza Katolikoaren hizkuntz historia bere osoan eta zuzen ulertzeko, beharrezkoa gertatzen zaigu, Eliza horren barnean hizkuntzaz baliatu diren eremu eta betekizun sozioerlijiosoak zeintzuk (izan) diren begiratzea, funtsean horrek argituko baitu, azken buruan, hizkuntza bakoitzak bertan izan dituen presentzia, pisua, maiztasuna edo bazterketa¹³.

¹² Ikus *Dictionnaire encyclopedique de l'Islam*, Paris: Bordas, s. v. *Coran, Psalmodie du* eta *Coranique, École*. Gogora Erdi Aroko gure eskoletan Salmotegiak zuen lekua eta askoz geroago ere, gure egunak arte kasik, testu erlijiosoak buruz ikasteak izan duen garrantzi pedagogiko-didaktikoa.

¹³ Laukian ez ditut garatu Elkarte erlijioso berezietako hizkuntz egoera, jarrera eta jokaerei dagozkienak, batez ere duten konplexutasun bereziagatik. Horretaz hasita daude azterlanak agertzen eta beraietara jo beharko du irakurleak: Agirrebaltzategi 1996 eta 2004.

Eremu eta betekizun horiek elkarrekin batera emateko ondoko laukia osatu dugu, irakurleari lagungarri gertatuko zaiolakoan:

ELIZAKO HIZKUNTZAREN ERABILPEN-EREMUAK

I. HITZA ETA HITZAREN OSPAKUNTZA

<i>Hitzaren eliz eremuak</i>	<i>Hedabidea</i>	<i>Tresna baliagarriak</i>	<i>Adibideak</i>
Liburu Sakratuak	Biblia	Jatorrizkoen edizioak Itzulpenak: <i>Vulgata</i> Atalkako argitalpenak Argitalpen osoak Argitalpen liturgikoak...	Leizarraga-ren TB Haraneder, Uriarte, Duvoisin, Olabide, Orixe, Zugasti, Kerexeta, Liturgi Taldea Elizen arteko Biblia, etab.
Liturgia	Meza Sakramentuak	Meza-liburu ofizialak Meza-liburu egokituak Meza-liburu itzuliak... Liburu ofizialak (Liburu egokituak) Liburu itzuliak (Praktika mintzatuak)	Latinez lehenago; euskaraz orain Baltzola: <i>Argi Donea</i> Orixe: <i>Meza-Bezperak</i> Latinez lehenago; euskaraz orain (Elizarako euskal liburuetan) Mota ezberdinetako eskuliburuak (?) --
Paraliturgia	Bederatziurrenak, etab. Ospakuntza gidatuak Guruzbidea Gau-beilak...	Argitalpen inprimatuak Ospakizun-gidoiak Kantategiak...	San Antonio, San Jose... Arantzazuko edo Urkiolako kantategiak Beloke-ko argitalpenak (Iratzeder/Lertzundi)
Herri-erlijiotasuna	Jaiarak (Santuak, lekuak) Herri-jaiak Erromesaldiak	Debozio-liburuak Erromes-liburu eta kantak Bideko-errituak	<i>Argi Donea, Zeruko Mana Gozoa</i> Kantategi argitaratuak

2. HITZAREN APOSTOLUTZA (*MISIOA*)

<i>Obiko jarduerak</i>	<i>Hedapen-bideak</i>	<i>Tresna baliagarriak</i>	<i>Adibideak</i>
Magisteritza	Kontzilioarena Erromakoa Herrialdeetako Diozesietako Parrokietako Eliza eta santutegietakoak	Kazetaritza idatzia Irratiak Testu ofizial itzuliak Buletinak Parrokia orriak Aldizkari bereziak...	Kontzilioetako agiriak Aita Santuen Entziklikak Sinodoetakoak Gutun pastoralak Igande-mezetako orriak <i>Jaunaren Deia, Karmel, Arantzazu, Oitoizlari</i>
Prediku arrunta	Iganderokoak Aro jakinetakoak Jaietakoak	Homilien idazketa Garizumakoak... Panegirikoen idazketa	<i>Gero.</i> Hainbat "Erakustaldi" (Mogel, Agirre...) Santuekiko sermoiak
Prediku berezia	Herri-misioak Hirurrenak... Gogo-Jardunak	Sermoi-bildumak Liburuxkak Misio-lagungarriak	Arantzazuko komentukoak, adibidez Elizbarruti eta Ordenetako artxiboetakoak. <i>Gogo-Jardunak (S.Ignazio)</i>
Kleroaren hezkuntza	Seminarioak Erlijosoen Ikastegiak	Testu-liburuak Eguneroko biziera	Kurrikulua: Eskritura Santua. Dogma. Morala... Bizitza arrunta eta erlijiosoa: otoitzak...
Katekesia	Haurren Katekesia Helduen Katekesia	Katiximak, Dotrinak Langai lagungarriak	Dotrina handi eta txikiak. Lan-fitxak. <i>Kristau Bidea</i>
Eredu erlijiosoen literatura	Historia sakratua Santuen hagiografia	Bibliari iruzkinak Eguneroko irakurgaiak	<i>Testamentu Zabara eta...</i> (Larregi, Lardizabal) <i>Santu bizitzak</i> (Mantzisidor)
Goi-literatura teologikoa	Dogma Moral Aszetika Mistika	Teologiako eskuliburuak Ikerlanak. Itzulpenak Aldizkari berezituak Goi-dibulgaziokoak	Villasante-ren trilogia: <i>Jainkoa, Jesukristo, Eliza</i> Teologo eta mistikari klasikoak Pentsamendua: <i>Hemen aldizkaria.</i> "Erljio-Kulturaren Bilduma" (Deustua)

3. TOKIKO ELIZ ERAKUNDEAN, GIZARTEAN, ETA MISIOETAN

<i>Jarduerak</i>	<i>Eremu-guneak</i>	<i>Tresna baliagarriak</i>	<i>Adibideak</i>
Elizaren kudeaketa	Gobernua	Eliz Kodea	Kode kanonikoaren itzulpena (Larraoetxea)
	Administrazioa	Arautegiak	Kontzilioko Dekretuak: Baraiazarra/Urkiza.
Eliz taldeen gidaritza	Barne-harremanak: Eguneroko harremanak	Buletinak Azalpen ofizialak	Erromako Kongregazioen agiriak Sinodoetako Arauak
	Unean uneko harremanak	Bulego-langai idatziak	Inprimaki ofizial normalizatuak
	Institutu Erljiosoak Institutu Sekularrak Hirugarren Ordenak	Erregelak Konstituzioak Ordenako Liturgia	Oro har, Erakunde hauek ekoizten duten produkzio idatzia: Iturriak, Legeak, Gutunak, Orduen Liturgiak eta Meza-liburu bereziak, Buletinak etab.
	Kofradiak Elkartek Lagunartek	Erakundeko literatura Taldeko historia Taldeko heziketa	Maisu izpiritualak: Frantzisko, Teresa... Ordenako Historia eskuliburuak Hezkuntza arrunt eta iraunkorrerako langaiak
Hizkuntzak, gizarterako zerbitzuetan	Herritarrentzako Ikastetxeak	Hizkuntza Irakaskuntza Hizkuntza hobespenak	Testugintza Irakasle prestakuntza
	Erietxeak Zerbitzu sozialak Hedabide sozialak Kultura orokorreko partaidetza	Bezeroekiko hizkuntza Euskarazko kazetaritza Kulturgintzako partaidetza linguistikoa	Hizkuntzen erabilpen profesionala Eguneroko hizkuntza praktikoa Etxe-barneko erabilera publikoak
Misioetan	Misio-teologia	Misioetarako ekimenak	<i>Gure Misiolari</i> (Gasteiz, 1924), adibidez.
	Propaganda	Erakusketak Orri eta liburuxkak	Misioetako kontakizunak: Bengoak, Txinatik, e.b. Aldizkarietako idazlanak

Laukiari bere iruzkina emanez, hasteko esan dezagun Kristautasuna *Liburuaren* erlijioetako bat dela¹⁴, aipatu ditugun zenbaiten antzera: Goi-Agerkunde baten ondorio bezala ulertzen duela bere burua Elizak, errebelazio baten emaitza dela, alegia; Goi-Agerkundera hitzez emana izan zitzaiola, mintzatua eta idatzia batez ere. Horren fruitu da Biblia, kristau-herriari Jainkoaren Hitza ematen dion liburua: hor daude sinestekoak, balioak, bizitzeko arauak. Azkenean, sinestunen Elkarteari (*Eliza* deituko da hori, adierarik zabalenean) Bibliak ematen dio zer pentsa eta zer maita.

Sinbolo, zeinu, keinu eta errituen balioa ukatu gabe (izan ere Sakramentuak edo *portaera kristaua*, adibidez, hor daude), Kristautasuna Hitzez goi-agertua da batik bat (hau da, hizkuntza mintzatuz), eta hitzezko mezu horren argitan eraikitako elkartasuna. Horrela ulertzen du Elizak bere burua. *Mezua* ulertu, bizi eta zabaldu hitzaren bidez egiten da batik bat Kristautasunean.

Oinarrizko datu horren gain laukiak sei maila ezberdinetan banatzen du Erakundearen barruko hizkuntzaren edo hizkuntzen presentzia:

1. Hitzaren liburua: Biblia.
2. Hitzaren ospakuntza: ohiko Liturgian eta Paraliturgian, eliz elkarte, bilera eta jaietan.
3. Hitzaren apostolutza: irakasle-ikasketa, predikua, katekesia, eliz hezkuntza, kazetaritza eta literatura, pentsamendua eta teologia.
4. Hitzaren kanpoko hedapena: Misioak, proselitismoa.
5. Erakundeko hizkuntza, barneko bizitzan.
6. Zerbitzuetako hizkuntza (zerbitzu sozialak).

Sei puntuetako lehenengo laurak Jainko-Hitzaren mezua jaso eta emateko dira, hau da, fededunen elkartasunari (εκκλησία: 'bilera') Hitza eman, berori elkarrekin bizi eta inguruari ere eskaintzeko.

¹⁴ Ertlijio horiek beren Liburu Sakratuen kanona eratu izan dute, tradizioaren eta Kontzilioen bidez; ondorioz, liburu-bilduma ofizial horren erabilera eta itzulpenak garrantzirik behinena izaten dute, erlijio-hizkuntzen historian. Ikus Trebolle Barrera 1993a eta Widengren 1976.

Azken bi puntuak, ostera, *Eliza* deitua Erakunde erlijioso bihurtzen denean, berorren barruko elkartasunak eskatzen duen komunikabide-tresnari dagozkio: Erakunde barruko nahiz kanporako harremanek hizkuntzaren bat eskatzen dute, eta lehentxeago edo geroxeago hizkuntza ofizial edo paraofizialak sortzen dira: agian Liburu Sakratukoa bera izan daiteke (hebreera, grekoa, latina...), eta bera bakarrik, edota berorrekin batera besterik ere bai: alfabetoa asmatu berri zaien gotiko (IV. mend.) edo armeniera (V. mend.) beharbada, edo erromantze jaioberriren bat Erdi Aroan (XI-XIII. mendeetan), hizkuntza nazional idatzi berriren bat XVI.ean, etab.

Maila-modu anitzetan txandatu, ordezkatu, trukatu kokatu izan dira Elizan herrien hizkuntzak, mailarik apalenetik goreneraino, egunerokotasunetik jai handietaraino, herriko seme apaizarekin etxekez baliatu edo urruneko Gotzainarekin hizkuntza arrotza erabiliz (edo isilduz)¹⁵, teologia handietan latinez jardunez eta herri xumeari sermoietan bere erromantzean mintzatu¹⁶.

Hizkuntza jakin baten eliz normalizazioa laukian ageri diren betekizunei, hau da, herritarren eliz premia guztiei eta eliz Erakundearen beraren bizitzari hautatutako hizkuntza horren bidez osorik erantzutean lortuko litzateke. Eta, mendeetan zehar, nola bete den jakin beharko genuke, ez une mugatu batean, Elizbarruti jakin batean, baizik eta Euskal Herri osoan, berau kristautu zenetik hona.

¹⁵ Ez dut sekula ahantziko Foru euskalduneari (Bizkaia) Bilboko Morcillo Gotzainak —segur aski horretarako hautatutako— nexka-mutikoei jendaurrean gaztelania hutsez egin zien katixima-azterketa (1951-1954 urte artean izan zen, eta beste askoren artean neu lekuko. Ikustekoa eta entzutekoa!).

¹⁶ Bilakaera mendetako aldaera batean zetorrenez, zaila da une historiko bakoitzean (gehi leku jakin batean eta eliz eremu ezberdinetan) egoera zehazki nolakoa zen jakitea. Hizkuntza erromanikoen garapenak gero eta gehiago urruntzen zuen herritar arrunta latinetik, eskolatuen artean latina biziberritu ere egin zen bitartean (Errenazimentu karolingiarra); horregatik, unean uneko hizkuntzen mapak eta aurpegi soziolinguistikoak agintzen zuen praktikan, baina hizkuntz egoeretara moldatzen, predikarien berezko gaitasunak, hizkuntz prestakuntza eta trebetasunak edo trakeskeriak eta dorpeziak lagun ala oztopa zezaketen. Dena den, predikari handiak nazioarteko bilakatu izan ziren Erdi Aroan (Giovanni Capistrano-koa, Vicens Ferrer valentziarra, esate baterako).

3. Eliza eta euskara Erdi Aroan

Erdi Aroak lekuko idatzi asko utzi du gure monasterio, eliza, herriko etxe eta enparauetan; baina hizkuntza idatziaren eta mintzatuaren arteko eremu-banaketa eta elkarrekiko urruntasuna nabaria izan da gizartean eta Elizan. Herritar hizkuntzan bizi zen jendeari, bizitzako albisteak modu formalagoan idatzita ematean, latinez idazten zizkioten elizgizonek eta eskribauek, adibidez. Horrela, gizarte guztiz elebakarreko artxibo-albisteak beste hizkuntza bateko elebakartasun *ofizialarekin* erantzuten zion paperetan. Bi errealitate linguistiko parekide eta elkar ezin ukituak balira bezala. Erdi Aroko azken mendeetan errege-erromantzeen eta euskararen arteko joko bera izan zen hura.

Hizkuntza ugariren historian ezaguna den egoera da hori, eta lege zurrunen eta malgutasun praktikoen artean ezaugarri propioak izango ditu horrek Elizaren bizitzan. Adibidez, badakigu Santo Tomas Akinokoak edo San Bonaventurak inoiz edo beste sermoiak herri hizkuntzaz egin zituztela, baina ez zuten idatzi sekula horrela: herrian sarritan herritarrez egina gero idaztean eskolako latinez eman ohi zen XIII. mendean. Mendeak pasatu ahala, geldiro-geldiro aldatuz joango den ohitura da hori guztia, baina, orduan ere, gehienbat errege-hizkuntzei leku emateko, eta ez Estaturik gabeko mintzairaren mesedetan.

3.1. Latinak bahituriko eliz bizitza?

Hastapenez, Eliza ofizial Erromatarrarentzat latinak zernahitarako balio zuen, Sakramentuak emateko bezala predikurako. Latina galdu eta Goi-Eskoletara bildu zenean ere, Elizak oro har bereari eutsi zion: latina zen hizkuntza ofiziala, eta setati, ofizialtasun horretan bahituta gorde zituen Biblia, Liturgia, Zuzenbide Kanonikoa, etab. Historialariak oso kritiko ageri dira gaur egun Eliza latinoaren jokaera horrekin.

Erroman ez zen zalantzarik izan, eta Gregorio Handiak (590-604), Aita Santu izan aurretik bost urte Konstantinoplan egin arren, ez omen zuen grekotik tutik ikasi. Hala baina, praktikan zalantza aukerarik ere egon zen mende haietako Europan (herri zelta, germaniar, eslaviar eta baltikoen Misioetan, adibidez: Irlanda, Alemania, Moravia, Danimarka, Eskandinavia).

Erreforma Gregorianoarekin hasita joan ziren zurrunduz gauzak (1050-1230), Zuzenbide erromatarraren funtsezko joerak indarberritzean (XII-XIII. mendeetan), botereaz teoria politiko berriak lantzean (1179ko Lateran III.etik Bonifazio VIII.aren 1303ko *Unam sanctam* buldaraino, adibidez), eta erromantze gazte eta beste hizkuntza ez-latinoetara ireki partez, guztiei latina are bortitza-

go ezartzean, besteak beste Liturgian erromatartasuna berrindartuz ere.

Ondorioak nabariak izan ziren Iserloh-k deskribatu digunez, nabariak eta iraupen mugiezina izan zutenak, mendez mende:

Desde el siglo XIII [...] la liturgia no fue ya sentida como servicio o culto de toda la Iglesia [...]. El pueblo quedó excluido hasta de las lecciones. No se hizo ningún ensayo de traducirlas y muchas veces quedaban recubiertas por el toque del órgano. La misa no era ya predicación de la palabra. La lengua ininteligible cerraba al pueblo todo acceso al sentido (Iserloh 1973: 866).

Hamarkadatan laudorioroz aipatu izan den Erreforma Gregorianoaren historia Gregorio VII.aren (1073-1085) aurretik eta ondoren burutu zena, orain kritika serioak jasotzen ari da historialarien aldetik, horretan eta bestetan.

Gomuta dezagun iganderoko Mezaren betebeharra legez 1215ean ezarri ziola Lateran IV.ak kristau herriari, eta asteroko aldizkakotasun finko hori ezartzen zen aldi bertsuan aipatutako testuak dioena ari zela gertatzen. Garaiko hamarkada batzuk (1184-1240) susmoz eta beldurrez betetakoak izan ziren, hasierako libertatea (laikoen predikua, adibidez) pausoz pauso lotu zutenak.

3.2. Euskal Herriko Elizan

Erdi Aroko ordu haietarako bataiatuta zegoen euskal herria, baina zinezko bere kristautze-bidean (beste Europako herri anitzetan bezala) Hitzaren eta prediku jatorraren beharretan, artean. Zer dakigu, bada, honetaz?

Euskal testu zaharretara goazela, hemen interesatzen zaigun eremuan uzta eskasa dugu zinez. Egia da, esan bezala, Erdi Aroko mundu idatzia lekuko eskasa, pobre eta engainagarria dela, jendeak idatzitik kanpo eta idatzi gabe bizi zuen errealitatea ispilatzeko, hau da, paperetan *ofizialki* latinez (eta onenean erromantzez) ematen zenak gaizki ispilatzen du garaiko hizkuntzen soziografia, eta euskara eta euskarazko gizartea ez da *entzuten* paperetan¹⁷.

¹⁷ Euskararen lekuko filologiko anitz bada, noski, Erdi Aroko agirietan, eta hor dute beren harrobia *euskara zaharrari* buruzko ikerlanek, Monasterioetako kartularioetatik hasi eta hirietako Gutunetara jauzi eginez, esate baterako. Ez naiz horretaz ari, gizartean bezala Elizan hiztunek zituzten euskararen erabilpen, ohitura eta hizkuntza(ar)jekiko jarrereri buruz baizik. Azken buruan, Erdi Aroko biziera soziolinguistikoaz dihardut hemen.

Horrela, irakurtzeko gaude oraindik euskaraz Erdi Aroko Bibliaren atal itzulirik, edo sermoirik. Eliz paperen gain hainbat Historia *egin* da, eta agiri horiek izan dira historialariarentzat albiste-iturri preziatuak; baina euskararen lurraldeko Monasterioetako kontuak izan arren, ez dituzte ondasunak *euskaraz administratu*, idatziz behintzat. Horra gure hutsune tradizional bat.

Katiximarik ere ez zaigu iritsi Erdi Arotik. Eta ez dezagun pentsa, badaezpada, Getariako Martinek (†1449), Parisen ikasitako Maisu eta Nafarroako Errege Kontseilari getariarrak, euskaraz kristau herriarentzat dotrinarik idatzi zigunik, eta ez da iritsi guganaino haren *clara sonoraque vox* hura inongo euskarazko sermoi-liburutan, nahiz eta Basileako Kontzilioak miretsi ahal izan zuen haren ahots ozen eta garbia. Aitzitik, Martin-ena ez da juxtu Ubillos-en kasua (1707-1789): *Philosophia naturalis* bat hiru liburukitan kaleratu ondoren (1755, 1758, 1762), Teologia Irakasle honek *Christau dotriñ berri-ecarlea* zeritzan kristau-bide xume bat behintzat eman zigun euskaraz (1785), Getariakoaren garaietatik hiru mende eta laurden iragan ondoren.

Jakina da Historian iturrien isiltasunak ezer gutxi frogatzen duela, eta, nork daki, egunen batean ez ote dugun altxor ezezagunen bat aurkituko; baina froga hori ez dugun bitartean nahitaez uste beharko da Euskal Herriko Erdi Aro kristauan bostehun edo zortziehun urteko euskarazko hutsunea dugula, eliz kultura idatzian. Azpilkueta “Doktore Nafarra” horren lekuko, 1586an zera idatzi zuenean:

[...] un cántabro piadoso y docto que, hace más de unos 35 años, [...] tradujo al vascuence y enseñó esas cuatro cosas [= oraciones], junto con lo más importante de la doctrina cristiana, lo cual ojalá se hubiera hecho mil quinientos años antes [Azpimarra gurea].

Iturri idatzi eskolatuen falta horretan, adierazgarri gertatzen da ezagutzen dugun euskarazko otoitz-testu bakarra, latinezko *Breviarium* batean emana (c. 1425), baina herri-erlijiotasunaren adierazpena baizik ez dena (“padre nuestro chiquito” bezala aipatu dena). Gu gabiltzan honetarako ezer gutxi, noski: nahi bada, Katedralerako erreforma liturgiko erromatarra bai¹⁸, baina herriarentzako euskarazko kultura idatzirik ez¹⁹.

¹⁸ Goñi Gaztambide 1979, I: 279-281.

¹⁹ Michelena 1964: 57-59. Begira Barbazan Gotzainaren (1318-1355) erreforma liturgikoa: Goñi Gaztambide 1979, II: 168.

Hala ere, egon zen zerbait hobe eta berria egiteko paradarik: Arnalt Barbazan-ek bildutako Sinodoan (1354) urrunago joan gabe. Begira zer dioen horretaz Goñi Gaztambide historialariak²⁰:

Pero la importancia de este Sínodo está en que don Arnalt de Barbazán publicó en él un compendio de teología en lengua vulgar para uso de los rectores, vicarios y capellanes imperitos en la lengua latina. La obra presenta un carácter elemental y contiene una exposición sumaria de la doctrina cristiana. [...]. Completada en algunos puntos en 1500, continuó siendo la base de la formación de un gran sector del clero aún en el siglo XVI.

Ohar eta argibide historiko hauek iruzkin gustagarrikerik mereziko lukete, baina bego informazioa bere horretan, besterik gabe.

Monasterioetako euskal lekuko apurrek eta Sinodoetako Arauek erakusten digutenez, euskara ez da ageri eliz zerbitzuetarako berariaz aintzakotzat hartuta. Lehenengo haiek mundu ekonomikoaz dihardute, beste ezer baino gehiago (zergak, dohaintzak, lurak, langileak, etab.); bigarrenek, berriz, eliz gobernurako ez dute aipatzen euskararik, gutxiago euskarazko idazlan pastoral edo teologikorik.

Hala ere, segurua da euskal gizarte elebakarrean nahitaezkoa zuela Elizak euskara ere erabiltzea, eta XVI. mendean agertuko dira berariaz horretaz diharduten arauak eta irizpideak. Joera horren lekukoa dugu —eta ez da seinale txarra— XVI.aren hasieran kristau Moja-Etxe bateko sarrera-zina, elkarren parean gaztelaniaz bezala euskaraz ere emana (Durango, c. 1520)²¹.

²⁰ Goñi Gaztambide 1979, II: 152. Ez zen izan hura (1354) Barbazan-en garaiko Sinodo bakarra: gogora litezke 1325, 1330, 1346 eta 1349koak (ibid. 144-152). Ondoko Gotzainek ere izan zituzten Sinodo berriak, gobernu-arazo eta zeregin pastoralak zaintzeko: adibidez, 1357, 1360, 1373, 1388 (?), 1459, 1477 eta 1499 (ibid. 216-221, 255, 303-304, 538-541, 613-617, 662-665). Azpimarra ditzagun bi puntu: a) Lehendik ezarrita zegoen latinaren Iruñeko eliz Epaitegietako erabilera behartua mugatu egin zuen 1477ko Sinodoak; b) 1499ko Sinodo Konstituzioak bi hizkuntzatan eman ziren: bata latinez, aurreko Sinodoetako Arauekin batera emana izan zen, eta bestea gaztelaniaz (Azpeitian dago ale bakarra). Euskarazkorik ez da ageri.

²¹ Historia honetan badu zeresanik, noski, Gotzainak ia beti arrotzak izateak (J. I. Tellechea-k et T. Azcona-k, bakoitzak bere aldetik azpimarratu dutena). Durangoko testua, ikus Intxausti 1985, I: 342. Begira, gainera Dodgson-ek 1904an emandako albistea in Bañales; Gorrotxategi 2004: 272-274.

Labur dezagun, oro har, egoera: Erdi Aroa amaitzean eliz euskararen burubide instituzional eta soziala oso gutxi normalizaturik dagoela esan behar da, idatzizko lekukorik ezak, frogatu ez bada, iradokitzen duenetik susma daitekeenez. Hona horren zenbait arrazoi argigarri:

1. Lehenik eta behin, Eliza Erromatarrean gaude: latinak hartuta du bere lekua (Liburu Sakratuan, Liturgiako ospakizunetan, Administrazio idatzian, Teologian, etab.).
2. Euskal Herriko Gotzainak arrotzak dira ia beti (Iruñean bezala, Calahorra eta Baionan)²².
3. Euskal Herria eta beroni dagozkion Diozesiak hainbat Eliz Probintzian banatuta daude, erdal lurraldeekin batera elkartuta.
4. Hemengo zerbeit berezia izan gabe, esan daiteke Klero diozesiarren heziketa urrun dagoela, artean, Trento ondoren berandu batean egingo diren ahaleginetatik (Sinodoen kezka eta deiak entzun besterik ez dago) (Muro Abad 1994).
5. Erlijiosoek “euskal ausentzia” kasik ulertezina da: Eskekoak hemen zeuden XIII. mendetik herriarekin harreman hertsian, hirietan bezala herrietan, baina, dakigunez, euskarazko mundu idatzian ez zuten deus eman (uste dugunez, besterik izango zen, noski, prediku-lan mintzatu-tuan).
6. Eta datu larri bat: euskarak ez du lortu euskal gizarte zibilean zegokion babes eta lekurik. Euskal Herriko Administrazio zibilak *ez daki* euskaraz, mintzatzen bai, idazten ez.
7. Laukian ageri diren eremu ezberdinetan gertatu zenaz apenas dakigun Erdi Aroko ezer, geroago ere gertatuko zaigunaren antzera (herrietako apaizen heziketa, katekesia, herri-erlijiotasuna, parrokien historia, etab.).

²² Ikus episkopologioak: Goñi Gaztambide 1979-1999; *Diocèse de Bayonne, Lescar et Oloron. Annuaire*, 2002; Sáinz Ripa (1994-1997).

8. Mundu idatzi inprimatura gatozela, Brocar-ek 1490ean eman zuen argitara Euskal Herriko lehen liburua (*Manuale Pampilonense*, Iruñea), baina, ikusten denez, latinez.

Horrela iristen gara, bada, Aro Modernora; baina honi heldu aurretik, erlijio-hizkuntzen arteko harremanean zeresanik izan duten ezagun batzuk ekarri nahi ditut hona, gure nahi eta ezinen argigarri ere izan daitezkeelakoan, kontrastez.

4. Heterodoxo, gutxiengo eta aitzindarien artean

Gorago Buddha aipatu dugu, eta haren jarrera pastoralak: Hinduismoaren sanskritoan baino *prakrito* herritar bat nahiago izan zuela, alegia, paliera hobestean. Ez da izan hori budismoaren kontua bakarrik; aitzitik, erlijio-mugimendu edo erakunde berriren bat sortu denean eta beronek lehenengo batean hizkuntza erritual zahar batekin topo egin, mugimendu berriak hizkuntza herritarri heldu izan dio sarritan.

Kristautasunak ez zuen hobetsi, jaiotzean, Sinagogako hebreera, eta arameera (Palestina, Siria), grekoa (mundu helenistikoan) eta latina nahiago izan zituen (Mendebaldean); Armeniako Eliza nazionalak, eskueran zuen hastapeneko siriera utzi eta armeniera hobetsi zuen (IV-V. mendeak); era bertsuan, Protestantismoak latina utzi egin zuen fededun herritarrekiko harremanean²³, eta hizkuntza herritarrek hobetsi zituen.

4.1. Heterodoxiaren hizkuntzak (XII-XV. mendeak)

Erdi Aro Berantiarrak, XII-XV. mendeetan, mugimendu heterodoxo bizkorrek ezagutu zituen, eta neurri batean edo bestean guztiek ekarri zuten mahai gainera hizkuntzen erabileraren hau, mugimendu herri-herritarretan noski (valdestarrak, kataroak), baina baita lehen buruak teologoak izan zituztenetan ere (wycliffetarrak, hustarrak).

²³ Goi-Teologia egiteko, eta *Confessio* deituetarako ere, latina eurrez erabiliko da lehen belaunaldietan, ikusi besterik ez daude Luter, Melanchton, Zwingli, Kalbin eta hainbaten idazlan osoak, baina horrek ere denborarekin behera egingo du. Hautapen berria nondik zihoan ikusteko gogora Kalbin-en obra teologiko nagusiaren historia: *Institutio* deitua 1539an eman zen latinez, eta berehala frantsesera itzuli, 1541ean (gaztelaniaz Varela-k eman zuen, 1597an). Hortaz, Teologia bera ere (hizki larriz eman ohi den hori) herri hizkuntzan eman zitekeen, eta azken buruan halaxe emango zen.

Lyon-dik zetozen valdestarrek, aurkezten zuten Bibliaren itzulpen herritarran onartzeko eskatu zioten Lateran III.ari (1179), Walter Mapp ingelesak bere kronikan idatzi zuenez²⁴. Ez zen hori Lyongo arazoa bakarrik.

Urte gutxi geroago, jada Inozentzio III.aren eskuetatik dakigu (1199) Metz-en bazela herritar laiko talde bat Bibliatik “Ebanjelioak, San Pauloren gutunak, Salmotegia, Job eta beste liburu asko Galiako hizkuntzara itzuli” eta “itzulpen horiek isilpeko bileretan erabiltzen zituena”. Inozentziok ez zuen itzulpenen kontra deus esan, nahiz eta taldea eliz barnean birbideratu beharra azpimarratu zuen. Garaiko ebanjelio-zaletasunaren arrastoan zetozen Bibliarekiko eske eta irrika haiek.

Kataroek ere bide berritzaile horretatik jo zuten, eta hain zuzen hizkuntzen erabilera berria izan zuten beren ezaugarrietako bat (Brenon 1996: 99):

Un dernier détail explique également le succès du catharisme en Occitanie: les Parfaits parlaient et prêchaient dans la langue des peuples du Sud, c’est-à-dire en occitan, alors que le clercs de l’Église se flattaient de ne parler qu’en latin, langue que ne comprenaient ni le petit peuple ni même les petits féodaux (Gardère 1996: 35).

Politika horrek katolikoak ere mugiarazi egin zituen, eta Sto. Domingoren Predikariak prestaturik egon behar zuten, Ordenako Arautegien arabera, tokian tokiko herri-hizkuntzan jarduteko, predikuari zegozkionetan behintzat (Lambert 2003: 191).

Erdi Aroko azken mendeetan, mugimendu heterodoxoen artean beste bi talde nabarmendu ziren, J. Wycliffe (1320-1384) eta J. Huss (1370-1415) buru zituztela. Wycliffe ingelesak, hainbat lankiderekin batera, burutu ahal izan zuen Bibliaren lehen itzulpen ingelesa (1380-1381: gero *Bible of the Lollards* bezala ezagutua), XVI.ean etorriko zen Erreforma handiari eta beronen itzulpenei aurrea hartuz (Steiner 2001: 30): W. Tyndale-renari (*New Testament* [Worms, 1526], Zaharrarekin osatuz joan zena) eta beronen gainean egindako *King James Version* (1611) ofizial eta klasikoenera (Steiner 2001: 51-52).

Husstarren eta Eliza txekiarraren hizkuntz lana dago, jakina denez, Bohemiako nazioaren oinarrietan: Elizan ez ezik nazio haren beregaintasun-bo-

²⁴ Valdestarren artean lehen egitekoetako bat izango da Bibliaren itzulpena eta berorren irakurketa personala. Ikus Audisio 1998: 22. Tourn 1991: 14.

rrokan eliz hizkuntza trukatzek gure egunak arteko ondorioak izan ditu (Macek; Mandrou 1984: 119-121, 150-151. Mugimenduaren historia laburra: Holmes 1984: 242-267). Kasu honetan, gainera, latinari eta alemanari ere kendu nahiko zaizkio hartuta zituzten zenbait eremu eta zeregin.

Huss-ek bere *De Ecclesia* funtsezko obra teologikoa (1413) latinez eman zuen, baina horren ondoan txekieraren aldeko bere jarrera garbiki erakutsi ere bai, ideietan eta jardunean, ortografia erreforma ere sustatuz (*Orthographia Bohemica*, c. 1406) (Chizhevski 1983: 106). Beronen ondoko mugimenduari zor zaio Biblia txekiarren berehalako loraldia.

Hizkuntzaren hau ardura serioa zen husstarren artean, eta eztabaidagai ere gertatu zen Eliza disidente hartan. Taboristek adibidez (husstarretako hegal muturrekoenak), Meza osoa nahi zuten eman txekieraz, Pragako apaiz husstarrek partez bakarrik onartzen zuten bitartean (Macek; Mandrou 1984: 105-106, 119-120). Honela, bada, hizkuntza ere arazo erlijioso bizia bilakatu zen hussismoaren baitan.

Hizkuntza herritarren eske hau ez zen heterodoxiaren monopolioa izan Erdi Aroko Elizan, eta, esate baterako, moldiztegia asmatu ondoren eta Erreforma Protestantearen aurretik Bibliaren itzulpen katolikoak ugari banatu ziren Europan; era berean, eremu bibliko horretan eta Elizako beste hainbat eremutan egon zen herritar kultura erlijioso idatzirako tokirik Erakunde erlijioso berean. Hau da gerora minorizazio nabaria nozitu duten zenbait herritako kasua. Gure geografia honetatik hurbil, kasuren bat edo beste aipa daiteke, Eliza Katolikoaren barneko ezinegon eta gogo haiek erakusten dituztenak.

4.2. Penintsulako hizkuntzak

Erdi Aroko Penintsula Iberiarra ez zen inondik ere elebakarra izan, nahiz eta ordurako erromatar aurreko hizkuntzak (euskara salbu) galduta zituen. Haiek ordezkaturiko zituzten hizkuntza berriak kanpotik etorrita edo bertan latinaren ondorengo bezala jaiota agertu ziren: Bizantziarren grekoa, bisigodoen gotikoa, konkistatzaile musulmanen arabiera eta berberera, juduen hebreera erlijioso, eta guztion ondoan eta ondoren mintzaira erromantzeak, mozarabieratik hasi eta gainerako guztietaraino.

Eleaniztasun neolatinoa XIII. mendean nabariki ageri da, finkatuta, bere nortasun kulturala ere bilatuz, baita mundu idatzian ere.

4.2.1. *Katalunia*

Hizkuntza erromantzeen artean, eliz prosa –prosa aberatsa, gainera– goizik sortu zuenetakoa izan zen katalana, Europako hizkuntza *handi* askori aurrea hartuz.

Izenak beren datekin ematea nahikoa izango da zertaz ari garen jakiteko: Ramon Llull eta bere produkzio erraldoia (c. 1232-p. 1315), Arnau de Vilanova (c. 1238-1311), F. Eiximenis (c. 1327-1409), A. Canals (1352-1419), V. Ferrer (1350-1419: sermoiak); M. Comalada, agian berea duen *Spill* (sic) *de la vida religiosa* hainbat bider itzulitakoarekin (1515; II hizkuntzatan 50 argitaraldi izatera iritsi zen XVIII.a arte), etab. (Molas; Massot 1979: s. v. “Espill de la vida religiosa” eta “Literatura llatina”).

Erdi Aroko eliz letretako ondarea erreferentzia gunetzat geratu zen Kataluniako elizgizonen oroimenean, eta hori gure egunak arte. Adibideren bat nahi balitz, Josep Comerma²⁵ apaizaren *Història de la literatura catalana* (1923) begira liteke. XIII-XV. mendeak *osotasun* garaia bezala aurkezten ditu (*plenitud*), eta orduko produkzio entziklopedikoaren barruan ematen Llull eta Eiximenis (kapitulu oso bana), aszetika eta moraleko lanak, aldi berean eleberrian ere “novel-la religiosa” deritzana jasoz; horri guztiari itzulpenen mundua gehitu behar zaio, batez ere Bibliarena eta gainerako eliz idazlanena: *Kempis*-a, esate baterako, 1482an itzuli zuen Miquel Péres-ek katalanera Azkenik, Comerma-k bezala, Renaixença-ko elizgizonek ere literaturaren urrezko aroa Erdi Aro hartan ikusi zuten, eta, azken buruan, orduko balio handietako bat bezala ulertu garaiko eliz literatura (Comerma 1923: 79-139, 143-145, 187-199).

Erdi Arotik honantzago, Aro Modernoko beheraldian ere (XVI-XVIII. mendeetan) produkzio erlijiosoan erlatiboki bereari eutsi zion katalanak²⁶, nahiz eta ikusiko ditugun hizkuntzarekiko planteamendu gaztelaniazaleak jada XVII.eko krisi orokorrean agertuak ziren.

²⁵ Mossèn Josep Comerma (1887-1936) gironarra zen, apaiza (1910) eta Tarragonan Teologian graduatua, latina, erretorika eta literaturako irakaslea izan zen Gironan (1911-1927), Canet de Mar-eko Erretore egin zuten arte (1927-1936). Elizbarrutiko eta diozesiarteko Kateketika eta Pedagogiako Batzordeetan parte hartu zuen. Antzerti lanetan jardun zuen, eta eleberri argitaragaberen bat ere badu. Ik. Molas; Muntaner 1979: s. v. “Comerma, Josep”.

²⁶ Gurearekin bere begira-moldean duen kideatasunagatik, biziki hurbila gertatzen zaigu XVIII. mendeaz ari den A. Comas-en ondoko kapitulu hau: “La literatura religiosa”, in Riquer; Comas 1964, IV: 352-498. Hizkuntza eta pastoralara, sermoiak eta sermoi-bildumak, misioetako kantategia, katiximak, errituala eta sakramentu-bizitza, lagunarte eta kofradietako liburuak, santuen bizitza, bederatziruaren eta jaierazko liburuak, espiritualitate-liburuak eta abar aurkezten ditu.

Modernotasun baten bezperan, Renaixença-n (1832...), literatura erlijiosoak ez zuen atzera egin, eta luma ezagunak eman zituen, gaien aldetik bezala idazleenetik: Torras i Bages, Morgades, Ll. Carreras, C. Cardó, etab. Hamarkada haietan, Montserrateko Monasterioa edo “Foment de Pietat Catalana” bezalakoek eraman zuten mugimenduaren gidaritza (Molas; Massot 1979: s. v. “Literatura religiosa”).

Badirudi Herrialde Katalanetan hizkuntzari bere betekizun sozialak –jendaurrekoak eta eliz eta herri-erakundeetakoak– betidanik ofizialtasun osoz eman zitzaizkionez, samurra izan zela halako eliz literatura izatea; haatik, Herri Katalanetan ere krisi politiko-instituzionalek izan zuten eliz hizkuntzarenean oihartzunik, katalanaren ohizko *statusa* mugiarazi nahiz.

Horren isla dira Kataluniako Sinodoak ere, beren gisara nagusituz zihoan politika zentrala ispiatzten baitute. Koiuntura bikoitz baten barnean suertatu zen hori: alde batetik, Trento ondoko Erreformaren mareagorekin batera zetorrelako, eta, bestetik, Olivares-ekin Koroaren erdirakoitasunaren indarrez sustatuta (1625...).

Tarraconense Probintziako Sinodoetan (1429, 1591, 1636, 1637) eta Tarragona eta Urgell-eko diozesietakoetan (1566, 1578, 1635) agertu zen hizkuntzaren arazoa, eta ez bakarrik emandako arauetan, baita berorien aurreko eta inguruko eztabaidetan ere (1636-1646).

Xehetasunetan sartu gabe, esan dezagun artean betidanik onartutako katalana berezko hizkuntza dela Printzerrian, baina hamarkada horietan batzuek hizkuntza bakartzat daukaten bitartean, zenbait elizgizon hasirik dela gaztelaniari ateak irekitzen, Herrialdeko hizkuntza katalanari derrigortasuna samurtu edo kentzeko gogoz.

Deigarria da 1591ko testu onartua, argitaratzean, belaxkatua agertu zela (1593), eta 1636koan eztabaida bortitza sortu, Kontzilioan bertan eta ondoren. Gutxi batzuek Arauak gaztelaniaren alde eraman nahi zituzten, hau da, Konde-Dukearen errege politika orokorrera moldatuagoa nahi zen Kataluniako Elizaren hizkuntz politika, Kataluniako Hierarkiaren osaketan bertan nabarmenduz zihoan norabide bereko joera, alegia. Izan ere, 1637ko Kontzilioa ospatzean, eliz Probintzia Tarragonarrean Gotzain bakarra zen sortzez katalana (Prats 1995: 148).

Gaztelaniaren aldeko ideiak eta zenbait ahalegin beren bidea urratzen hasita zeuden, Elizak pastoralean mendetako tradizio elebakarra hauts zezan. Artean, XVIII. mendeko haize borboitar zakarrak heldu gabe zeuden, baina jada etxeko atarian.

4.2.2. *Galizia*

Gure inguruetan ez da Katalunia bakarrik izan hizkuntzen arteko eliz hautapen orokor edo puntualak egin behar izan dituen Estatuko periferia. Artean, frankismoa indarrean zela azpimarratu zuen garai bateko politika kolonialista idazle kritiko ezagunen batek (Alonso Montero 1973: 127-151). 1975ean, Arauxo Gotzainak gogorarazi zuenez, “a situación orixinal” baten ondoren “o proceso da colonización cultural” bat jasan zuen Galiziak ere:

Andando o tempo, a vinculación política de Galicia a Castela trocouse en presión uniformadora, tendente a afogar a personalidade propia de Galicia. O proceso iniciouse cos chamados Reis Católicos de Castela e Aragón, non sin encontrar fonda resistencia por parte dun pobo que se vía privado de algo que, moitas veces inconscientemente, consideraba sustantivo. Pro a forza do máis forte impúxose (Arauxo 1975: 13).

Gotzainak prozesu horren aurrean Elizaren jarrera zein izan zen galdetzen du ondoren, zer egin zuen eliz Erakundeak alegia (Arauxo 1975: 14-15):

[...] si quixésemos resumir en poucas palabras o comportamento histórico da Igrexa galega, teríamos que recoñecer que, en definitiva, contribuíu a intensificar o proceso da alienación cultural. -- Ao noso pobo transmitíase a fé cristiá xeralmente non na sua língua cotidiá, senón na língua castelá; e ensinabáselle a rezar, ou mesmo a confesarse, en castelán e non en galego. Igualmente, na sua vida administrativa a Igrexa prescindíu *do galego e valeuse do castelán*.

Ondoren egoera eta jokabide horren arrazoiak ematen ditu: kanpotik ezarritako politika, Hierarkia arrotza, Eliz Probintziako lurralde-antolaera. Azken arrazoi honen garrantzia azpimarratzen du, gure historiarako ere are argigarriago gerta dakigukeen testu honetan (Arauxo 1975: 15):

Baixo a metrópoli compostelá incluíanse tamén dioceses non galegas, por exemplo Oviedo. Este factor determinou, en certo grado, toda a pastoral, e concretamente o emprego da língua, sobre todo en certos casos, como nos Concilios provinciais.

Estatu- eta eliz politika horren aurrean, hizkuntzaren arriskuaz kontzientzia garbia zuten elizgizonak gogoratuz bukatzen du Arauxok bere ohar histo-

riko labor hau: Saco Arce, Sarmiento, López Ferreiro, Lago González (Alonso Montero 1973: 157-159).

Hizkuntza mugatuago hauek (katalana edo galegoa ditugu hemen adibide) izan dituzten eragozpen eta arrakastak gogoratzean, komeni da gutxiengoan historiara ez mugatzea, zeren eta, bestalde, Elizaren politika latinzeleak gutzientzat balio baitzuen eta latinzaletasun hori eliz garapen kulturean, herriari zegozkionetan, atzerakarga baitzen nonahi ere. Gaztela eta gaztelania dira horietako kasu bat.

4.2.3. *Gaztela*

XIII. mendean iritsi zen gaztelania hitz-lauzko literatura sortzera, Zuzenbidea, Zientzia, Historia eta Jokoak emateko behar zuten prosa asmatuz batez ere (Alfontso X.a Jakituna; Errege: 1254-1284).

Eta eliz literatura? Egia esan, Eliza ez zebilen erromantzearen letra ederretatik erabat urrundurik, *Mester de Clerecía*ren olerkigintzak (XIII.eko lehen partean) poliki asmatu zuen koplari herritarrengandik (*Mester de Juglaría* deitu zenetik) eta garaiko eliz literatura latinotik dastatuz erromantzea lantzen: honetan maisua Gontzal Berceo-koa izan zen (†c. 1250).

Monjea zen Berceo, eta Errioxako Donemiliaga Monasterioan bizi izan zen; olerkia utzi zigun, eta harritzekoa da izenez ezagutzen den lehenengo olerkari gaztelau honek landu zuen obra eskerga. Garai haietan hain maitea zen latinezko hagiografiatik “mirariak” eta biltzen saiatu zen, berak bere aldetik erromantze berrian eta bertsoz fededunei haien berri emateko: Andre Mariaren Mirariak eta Santuen bizitzak (Berceo 1992)²⁷. Berceo hau *bertsolari eskolatu* bat izan zela esan daiteke, fededunentzat *bertsopaper* luzeak landu zituen behintzat²⁸.

Errioxarra zen olerkaria, eta harentzat ez ziren arrotzak euskal mintzatzai-leak eta euskara bera, hainbat jende euskaldun baitzuen auzoko²⁹, eta idazkietan euskararen aztarnarik ere utzi du (Michelena 1964: 56-57); Menéndez Pidal-

²⁷ Berceo-ren eliz inguru kulturala ezagutzeko lagungarri ona izango da: Saugnieux 1982. Hemen ukitu ditugunak: 103-119. Berceo-rekiko ikuspegi sozial kritikoa: Rodríguez Puértolas 1983, I: 74-81, 93-94: “Mester de clerecía e intereses creados. Gonzalo de Berceo”; Berceo-ren alde politikoa eta interes sozioekonomikoak ere gogorarazten ditu kritikariak (94).

²⁸ Euskal Herriko bertsolari zaharrenak hain urrun suertatu ote ziren, gero, *Mester de Juglaría* hartatik? Ikus J. Azurmendi-ren gogoeta (pre)historikoa: Azurmendi 1980.

²⁹ Merino Urrutia 1978. Ohartzekoa da Merinoarekiko *fazayna* XIII. mendekoa dela (c. 1239), eta Errioxako Erdi Aroko pertsona-izenak, beren datekin emanak, berezikiago erreparatzekoak dira (18-19 eta 77-85. orrietan). Ikus, gainera, Orpustan 1999.

ek elebidun bezala aipatzen du Berceo (Menendez Pidal 1926: 466). Dena den, baldintza eta inguru hori gorabehera, olerkaria ez zen euskarazko koplari bilakatu, eta, latina utzita, *roman paladino* eskolatu bati heldu zion.

Egia esan, pentsa daiteke Nafarroan genituen monje-etxeetan euskarak aukera hoberik izan zezakeela *scriptorium*-en batean idatzia izateko (Irantzuko Monasterioa, adibidez, II74koa dugu), baina ez zen horrelakorik gertatu, dakigula. Eta Eskeko Fraideek (esan dugu) eta gure Diozesi ugarietako Gotzain eta apaizek ez zuten aurkitu modurik Erdi Aroan pauso hori emateko (Goñi Galarraga 2004: III).

Olerkigintzaren hastapen aberats horren ondoren, prosa erlijioso gaztelauak, ordea, ez zuen ezagutu Erdi Aroan katalanaren pareko loraldirik, ezta urrutitik ere³⁰, nahiz eta Berceo beraren belaunaldiko *Disputa del cristiano y del judío* aipatu behar den, hasteko; baina M. Pérez-en *Libro de las confesiones* bezalakorik ezingo da ahantzi (I316).

XVI. mendea iristean ere, garaiko teologo handiak Salamanca eta Alcalan latinez ari dira ia denak eta ia beti: eliz zientzia (eta besteak ere) artean latinez. Aldakuntza ez zen teologoaren Eskolatik (Eskolastikatik) etorri, elizgizon ongi eskolatu eta batzuetan izatez teologo ere baziren baina kristau-herri jantziari edo ez hain eskolatuari heziketa hobea eskaini nahi zietenengandik baizik.

Lantegi horretarako prest agertu zirenak ez ziren gutxi izan, eta bai kalitate onekoak. Jada 1500-1530. urteetan eliz liburu herritarren produkzioan abiada bizkorragoa sumatzen da (García Villoslada 1980: III/I°, 363-371 (Gz. Novalín)), eta Urrezko Mendea bere indar betean loratuz doalarik, izen sonatuak agertuko dira: F. Osuna-koa (†1542), B. Laredo-koa (†1540), A. Guevara-koa (†1545), Pedro Alcantara-koa, (†1562), Diego Lizarra-koa (†1578), bostak frantziskotarrak; Luis León-koa (†1591) eta P. Malón Etxaide-koa³¹ (Cascante, c. 1530-Bartzelona, 1589), biak agustindarrak; Juan Avila-koa apaiz diozesiarra (†1569); Ignazio Loiolakoa (†1556) eta geroago A. Rodríguez (†1616), jesulagunak; Teresa Avila-koa (†1582) eta Donibane

³⁰ Aski adierazgarria da zer ematen digun García Villoslada 1979 argitalpenak, Erdi Aroaz dituen liburukietan: Kultura eta pentsamendu erlijiosoan katalanak ditugu agertzen direnak (II/2°, 180 eta hurr.), jaieratasun eskolatuaren antzertia eta olerkia agertzen dira (II/2°, 291 eta hurr.) eta herri xumearen heziketa erlijioso urrikarria latina ez baztertuaren eta baliabide erromantzerik ezaren ondorioa ere bazen Gaztelan (291-292). Portugali dagokionez, ohar labur bat: Saraiva; Lopes 1985: 151-156.

³¹ García Villoslada 1980: III/2°, 486-488.

Gurutzekoa (†1591), karmeldarrak; Luis Granadako (1504-1588) domingotarra, etab.³².

Eskoletako Teologia egin gabe, eliz goi-literatura eskaini nahi izan zuten idazleok, Ikasketa Biblikoetatik, Eliz Gurasoengandik, Teologiatik kristautentzat aberasgarri izan zitezkeenak jaso eta modu atsegin eta ulergarrian eskueran jarri. Asmo honek, ordea, indarrean zeuden aurreiritziekin egin zuen topo. Erromantzearekiko uste zaharrek, neurri batean Humanismoak ere bai (Hinojo 1997), eta Kontrarreforma mesfidatiak balazta jarri zieten honelako ekimenei.

Orduko giroaren lekuko izan daitezke, *Los Nombres de Cristo* goi-dibulgazioko liburua gaztelaniaz idatzi zuenean, Frai Luis León-goak desarrazoiak haizatzeko eman behar izan zituen argibide zurigarriak (1585). Pasarteak, luzea bada ere, azaltzen duen arrazoibidearengatik merezi du hona osorik ekartzea³³:

Y esto mismo, de que tratamos [Kristoren izenei buruzko gai teologikoa, alegia], no se escribiera como debía por solo escribirse en latín, si se escribiera vilmente: que las palabras no son graves por ser latinas, sino por ser dichas como a la gravedad le conviene, o sean españolas o sean francesas. Que si, porque a nuestra lengua la llamamos vulgar, se imaginan que no podemos escribir en ella sino vulgar y bajamente, es grandísimo error; que Platón escribió no vulgarmente ni cosas vulgares en su lengua vulgar; y no menores ni menos levantadamente las escribió Cicerón en la lengua que era vulgar en su tiempo; y por decir lo que es más vecino a mi hecho, los santos Basilio y Crisóstomo y Gregorio Nacianceno y Cirilo, con toda la antigüedad de los griegos, en su lengua materna griega, que, cuando ellos vivían, la mamaban con la leche los niños y la hablaban en la plaza las vendedoras, escribieron los misterios más divinos de nuestra fe, y no dudaron en poner en su lengua lo que sabían que no había de ser entendido por muchos de los que entendían la lengua.

Que es otra razón en que estriban los que nos contradicen, diciendo que no son para todos los que saben romance estas cosas que yo escribo en romance. Como si todos los que saben latín, cuando [=

³² Andrés Martín 1980. Marcos 1980.

³³ García 1944: 673-674. Frai Luis-ek liburuaren bigarren argitaraldiari (1585) gehitutako 3. parteko "Eskaintza"n ageri da jasotzen dugun testua.

aunque] yo las escribiera en latín, se pudieran hacer capaces de ellas, o como si todo lo que se escribe en castellano fuese entendido de todos los que saben castellano y lo leen. Porque cierto es que en nuestra lengua, aunque poco cultivada de nuestra culpa, hay todavía cosas, bien o mal escritas, que pertenecen al conocimiento de diversas artes, que los que no tienen noticia de ellas, aunque las lean en romance, no las entienden.

Mas a los que dicen que no leen aquestos mis libros por estar en romance, y que en latín los leyeran, se les responde que les debe poco su lengua, pues por ella aborrecen lo que si estuviera en otra tuvieran por bueno. Y no sé yo de dónde les nace el estar con ella tan mal, que ni ello lo merece, ni ellos saben tanto de la latina que no sepan más de la suya, por poco que de ella sepan, como de hecho saben de ella poquísimos muchos.

Horrelako argudioak erabili behar izan zituen Frai Luis Irakasleak eliz prosa teologiko baten alde³⁴, Alfontso X.ak prosa profanoa sortu eta hiru mende geroago ere. Oztopo horiei gaina hartuz, mende batean literatura eta pedagogia erlijioso aberatsa burutu zuen literatura gaztelauak, neurri handi batean aurreko hutsuneak ongi bete eta ondoko mendei eredu herritar (*vulgar*) landua proposatuz.

Pentsamolde zaharrak gorabehera, honelako aitzindarien ahaleginez abia zitezkeen gainerako herri-hizkuntzak ere eliz prosaren bidetik. Baita euskara ere.

³⁴ Eta ez zen bakarra izan Urrezko Mende hartan erdal idazle handien artean: beste hainbeste egin zuten hain zuzen Malón Etxaide nafarrak (Cascante, c. 1530-Barcelona, 1589) eta A. Orozko santu egin berriak (2002). Biak agustindarrak. Ikus B. Marcos-en oharra in García Villoslada 1980: 486. Etxaide-ren testua Azurmendi-k jasota du: "Habiendo yo comenzado esta niñería en nuestra lengua vulgar –gaztelaniaz, alegia– he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante, como si el hacerlo fuera sacrilegio..." (Intxausti 1985, I: 363). Liburuki honetan bertan ikus dezake irakurleak Malon Etxaideri buruzko idazlana.

5. Eliza eta euskara Aro Moderno-Garaikideetan

Euskararen eliz erabilpenaren eta literaturaren historia, batez ere Aro Moderno-Garaikideetan ezagutzen dugu (Labayru Ikastegia 2002)³⁵. Ondoko orrialdeetan bie buruz esango dugu zerbait, alde batetik kronologia orokor bat proposatuz, eta bestetik, Iparraldeko lagin jakin bat miatuz (XVI-XVIII. mendei dagokiena).

Baina, aurrera baino lehen, komeni da historia honetako oinarrizko datu batzuk hona biltzea, berauek baitira Elizako euskal historia bere funtsean baldintzatu dutenak.

1. Euskal Herriko eta hemengo Diozesietako erdaldun(dutako) lurraldeen pisua (geografia soziolinguistikoa: Euskal Herriko erdal herria).
2. Erromantzeen presentzia sozial eta ofizialak dakartzan mugak (euskararen ez-ofizialtasuna edo ofizialtasun eskasa).
3. Kanpotiko hizkuntz ezarpen ofizialak, legez nahiz praxiaz: herri-administrazio idatzi erdalduna, errege ordezkari erdaldunak, etab.
4. Euskal Herriko bertako kultur egitura modernoek eskasia, eta kultur profesionalen euskararekiko urruntasuna: Unibertsitateak, eskolak, moldiztegiak...
5. Euskal goi-ikasleen erbesteratzea (Alcala, Salamanca, Paris, Tolosa...), eta, ondorioz, gure Irakasle tituludunen maisutza galdua (atzerriko Unibertsitateetan: Paris, Bologna edo Coimbra-n, adibidez; nazioarteko Ordena Erljiosoetan).
6. Klase euskaldun sozialetan sumatzen diren erdal joerak, eta garaiko jende eskolatuen kultur ohitura erdaltzaleak edo *euskaltzale* omen zirenen teoria praxian antzuak.

³⁵ Gaiari buruz 2002an Erakusketa orokor ongi jakitun bat ospatu zen Bilbon, Labayru Ikastegiak antolatua. Erakusketa hartako katalogoa du orain eskura irakurleak hemen erabiliko dugun historia bere irudietan ere ezagutzeko.

7. Euskara eskolaraturik eta euskal mintzatzaile alfabetaturik eza: hizkuntzaren eta euskaldungoaren tradizio eskolatu eskasa.
8. Elizan, derrigorrezko latinaren erabilerak jartzen dituen mugak: hau da, Elizak orokorrean duena eta, gurean, hierarkiaren erdalduntasun kronikoak areagotutakoa.
9. Diozesi eta Ordena erlijiosoen inkulturazio-kontzientzia ahula: egitarau orokorrik gabea eta jarraitutasunik gabea.
10. Herrietako elizgizonen eskola-prestakuntza apala: Seminarioen eraketa XVIII.a arte atzeratuz joango da, gehienbat arrazoi ekonomikoengatik.
11. Elizaren kultur ekonomia eskasa, betiere Diozesi aski pobreen bizkar zihoana (argitalpenak beti ziren garestiak)³⁶.

Oro har esan daiteke, Elizaren hizkuntz jokabidea ezin dela garaian garaiko euskal gizartearenetik guztiz aparte begiratu: gizarteko klase sozialek —elizgizonek gidatuta ere bai, noski— nahiago izan zuten eliz eraikin ederrak jaso, eliz argitalpen pobre, praktikoa edo ederrak egin baino. Bestelakorik ere proposatu izan zen, noski, testamentuetan, ondarea eskolaren bat sortzeko utziz, baina horrelakoetan batez ere ikasleengan premiazko eta nahitaezko erdal gaitasunak sortzeko izan ohi zen, ez euskalgintzari laguntzeko.

Dena ere euskaldungoarentzat zama astuna izan zen hori dena, gaztelania indar betean zetorrenean: hemen eta euskaldunen atzerriko zereginetan, Inperioan alegia.

5.1. Eliz euskararen kronologia (1500-2000)

Euskaldungoaren eta eliz Erakundearen arteko hizkuntz harremana, hark eta honek, biek, epekatu eta ezaugarritzatu dute. Hortaz, bien historiak eduki behar dira gogoan, elkarrengan etengabeko eragina izan dutelako. Hori gogoan hartuz, ondoko kronologia hau proposatuko nuke:

³⁶ Tellechea Idigoras-ek azpimarratu du Iruñea, Calahorra eta Baionako Diozesien ekonomia apalarena. Sáinz Ripa-renean begira daiteke inguruko Diozesien artean Calahorrakoak zuen balioespen ekonomikoa.

1. Lehen urratsak (1500-1596).
2. Eliz arauak, eta I. idazketa-loraldia (1596-1728).
3. Hegoaldeko I. eliz ekarpen idatzia (1729-1875).
4. Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937).
5. Gerraondotik Kontzilio ondora (1937-2000).

Egituraketa kronologiko honek ahal den neurrian esparru sozial ezberdinak hartu nahi ditu aintzakotzat (sozial orokorra, elizakoa, politikoa, etab.), eta kulturaren alde ezberdinak ere bai (literatura, hizkuntz politika, eliz mugimendu kulturala, euskararen historia, etab.).

5.1.1. *Lehen urratsak (1500-1596)*

XVI. mendean gaude, Errenazimentuan, Amerika aurkitu berria duen gizarte batean, humanistekin elkarrizketan (Erasmus bera hurbil dugula), berehala Erreforma Protestantea ezagutuko duen Europan eta Kontrarreformari ekingo dion Eliza Katolikoan, bi Monarkia lehiakideren artean (eta zerbitzuan); artea eta kultura modernoa ez dira arrotzak Euskal Herrian, eta zenbait euskal herritar hortik zehar dabil artelanak ontzen; era berean, Elizako hierarkian bezala armadan, Koroaren Administrazioan idazkari eta eskribau gisa, ekonomia bizkortzen arrantzale, garraiolari, merkatari, teknikari eta konkistatzaile bezala... Mundua zabala da garaiko euskaldunentzat (Ikus Otazu Llana; Díaz de Durana 2008).

Nabarmentzekoa da euskarazko predikuari begira Ignazio Loiolakoaren eta Luku Gotzainaren arteko gutuneriak erakusten duen ardura, eta behingoz hartu ziren erabakiak. Aukera horretan, behintzat, eliz goi-gidari jakitunek gogoan dute Euskal Herrian euskaraz jardun beharra. Erreforma Katolikoaren emaitza izan ziren, prediku-lan berriak (1551-1553) eta lehenengo katixima (1561).

Testuinguru horretan ari ziren, bada, urak mugitzen; baina hortik harago noraino jo zitekeen?

Esan daiteke hiru aldiz behintzat suertatu zitzaiola abagunerik euskarazko idazketa-lanari, Elizatik nahiz kanpotik: a) Etxeparek lehenengo, bere amodiozko bertsoak eta olerki erlijiosoak eskaintzean (Erdi Arotik Errenazimenturako zubi-lana eginez), b) Leizarragak bigarren, Biblia itzultzean (Eliza kalbinistaren proiektuaren altzoan), c) eta hirugarrenez, eliz Erakundeak berak, Pastoraltzan lehen urrats xumeak ematean.

Hiru ahaleginok ez zuten, ordea, berehalako segidarik izan, eta ez dirudi Lazarraga kaleratu gabearen aurkikunde berri isolatuak uste hau bere osoan aldaraziko digunik. Elizen mundutik so eginik, Leizarragarena izan zen lanik helduena, osoena, baina Gerrate Erljioso eta Kontrarreforma katolikoko izozteak eta haizeek eraman zituzten zuhaitz gaztearen fruituak.

Eliz mundu idatziaren euskalduntzea hutsaren hurrengoa izan zen XVI. mendean: dotrinaren bat edo beste. Hala ere, handik aitzina euskal predikuan emaitza hobekak izan genituen, edo behintzat ardura arretatsuagoa jarri zen eremu horretan, eta hauxe da segur aski mende hartako lorpenik onena. Ikusiko dugu zerbait.

5.1.2. *Eliz arauak, eta lehen idazketa-loraldia (1596-1728)*

Kontrarreformen eta Barroko katolikoan gaude. Trentoko Kontziliotik badira hogeita hamar urte pasatuak (1562-1596), bildu da hainbat Sinodo Calahorran bezala Iruñean, baina neurri handi batean hastear dago, oraindik, euskal Elizaren berriraketa eta zinezko inkulturazio linguistikoa.

1596ko data sinbolo erraz bat da: Hegoaldean urte horretakoa dugu Betolatzaren dotrina (*Doctrina Christiana en Romance y Bascuence*, Bilbo), eta Iparraldean urte berean heldu zen Pedro Agerre, ondoko literatur loraldirako gizon ardatza.

Bestalde, 1728a dugu Larramendik bere “euskal apostolutza” hasi zuen urtea (*De la antigüedad y universalidad del bascuence*, Salamanca): geroago ikusiko denez, Eskola berri baten hasiera, hain zuzen hurrengo urtean agertu baitzen, gainera, euskal gramatika (*El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*, Salamanca).

Bi data horien artean zer? Lehen begiratu batean esateko, ezeren gainetik zinezko eliz prosaren sorrera eta lehen goraldia Iparraldean, Hegoaldean kultur garapen horretatik urrun zegoen bitartean. Iparraldeko goraldi horretan bi epealdi ditugula esango genuke: XVII.eko lehen erdia (Sara-Donibane inguruetan), eta ondoren, Iraultza arteko segida sostengatua.

Idazleek ez ezik, eliz laguntza ofizialek eragin zuzena izan zuten produkzio horretan, eta euskara idatziaren historian eliz jendeari zor zaion ekarpenik ederrenetakoa egin zen orduan. Oro har, eliz Pastoraltzaren zerbitzuko argitalpenak izan ziren, eta ahalegin horretan euskarazko idazketarako ildo eredugarria iradokita eta landuta geratu zen.

Bi molde ezberdinetan hasiko dira lanak Hegoaldean eta Iparraldean. Hegoaldean batez ere lehen Katekesiari dagozkion erabakiak eta argitalpen gutxi batzuk ezagutzen ditugu, ofizialki Elizbarrutiek bultzatuak (Calahorrako

Sinodalak, 1621). Iruñeko Diozesian Nafarroa eta Gipuzkoako euskal elebarkartasun orokorra aintzakotzat hartuz jokatu nahi izan zen (horretaz Gotzainoharrak errepikatuz doaz).

Iparraldean, ostera, haurrentzako Katekesi zeregin hori ahantzi gabe, helduei eta eremu zabalagoei begira lan egin zen, argitalpenen tamainak erakutsiko digunaren arabera. Zalantzarik gabe, Hierarkiaren sostengua erabakigarria gertatu zen alor horretan. Diozesiarrekin batera, idazle protagonisten artean Ordena erlijiosoek ere aurkitu zuten lekurik.

5.1.3. *Hegoaldeko lehen eliz ekarpen idatzia (1729-1875)*

Jesulagun baten inguruan dator egun-argitara aro berri hau, Manuel Larramendik (1690-1766) sustaturik, alegia. Agian, inoiz euskararen munduan ezagutu den gidaritzarik nabariena da Larramendirena, bere bizialdian eta ondoko mendebetean. Hau da garai honen ezaugarrietako bat.

Mugatzat eman ditugun bi daten artean, mugarri jakin bat jar daiteke, jesulagunak Euskal Herritik eta Espainiatik iraitziak izan ziren urtean (1767). Horren aurreko hogeita hamar urteetan, jesulagun gutxi batzuek bideratu zuten Hegoalderako idazketa-eredu berria, Iparraldekoa ezagutzen zuena, baina beregainki jokatuz definitua.

Lagundia erbesteratu zutenetik, Hegoaldeko elizgizonek piztu berria zen lastargia eskuetan hartu, eta gogoz eta lanez eutsi zioten hasitako bideari. Eusko Pizkunderaino luzatu zen hori, luma berriak lanera erakarriz eta idazlanak metatuz. Nahiko maiz, lanok, ordea, ez ziren kaleratu ahal izan idatzi eta berehala, eta batzuetan idazleak hil ostean, urteak pasatuta, eman ziren argitara. XIX. mendeko liburugintza, neurri batean bederen, XVIII.eko uzta ere bada.

Azken Gerrate Karlistak eta Hiru Probintzietako Erakunde-krisiak ezarri zuten, euskarazko idatz-produkzioan ere (1875-1876) aro honen azken muga.

Lehenengo ekinaldi hartan jesulagunek berek burutu zituzten lanak: Larramendik, Kardaberazek, Mendiburuk. Ondoren, apaiz eta erlijiosoen lagunartea zabalduz joan zen, izan ere garaiko beste ezaugarria hauxe baita Hegoaldean: diozesiarren eta fraideen aldibereko produkzioa. Izenak errenkan datoz: Mogeldarrak, Añibarro, Gerriko, Astarloatarak, Frai Bartolome, Lizarraga, Zabala, Uriarte, Lardizabal. . .

Esan beharra dago, bestalde, eliz gaiez idazteaz gain euskararen inguruko lanak sortzen direla garai honetan: jesulagunek euskararen izen ona, *corpusaren* ezagumendua (hiztegi eta gramatika) eta eliztarren artean ere hizkuntzarekiko kontzientzia eta estimua landu zituzten. Bere urak Eusko Pizkunderaino zabal-

duko zituen olatua izan zen hau, batzuetan euskararen *statusa* ere hobe-beharrekoa zela iradokiz.

Hegoaldean lehenengo aldiz mende askotan, kristau euskaldunak beren fedez zer irakurri izaten hasi ziren hamarkada haietan, eta herrietako apaizek liburu ongi hornituak eskuratu ahal izan zituzten beren predikua aberasteko.

5.1.4. *Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937)*

Eusko Pizkundera deitu izan duguna, batez ere gertaera sozial orokorra da, ez Elizara eta ez literaturara bakarrik bildua.

Iparraldean bertatik bertara eta lehenagotik ezagutzen zituzten Iraultza politikoaen ondorioak (han oso bizirik ageri zirenak) Hegoaldera ere iristen dira, azkenik. Bizpahiru gerra ere galdu dira, Foruen alde egiten; Industria Iraultza eta immigrazioa iritsi dira Euskal Hegoaldera, eta abertzaletasunak hartu du bere bidea eta indartuz doa. Hori baino zerbait lehentxeago (1862), Hiru Probintziek badute, gainera, beren Diozesia (Gasteiz), alboetako zenbait eskualde oraindik hortik kanpo izan arren.

Iparraldea eta Hegoaldea bi inguru politiko ezberdinei erantzun beharrean aurkitzen dira: Hexagonoan, III. Errepublikako eztabaida politiko-erlijiosoari, eta Penintsulan Cánovas-en Berrezartze alfonsotarrari. Bietan ere, elizgizonek ez dute beren ekimena moteldu nahi, eta euskaltzaletasun abertzaleak eztenkatuta ere bai, Elizako euskarazko zerbitzuen indarberritzeari ekiten diote.

Gasteizko Sinodoan bezala (1884) Baionako Diozesiko une ezberdinetan (1910, 1921), euskararen gutxieneko eliz erabilpena behinik behin ofizialki segurtatu zen, predikuan eta katekesian, baina, zorionez, praktikan Elizako erabilera idatziaren arazoa ahantzi gabe.

Idazle eliztarrak agertu eta estimatu ez ezik, eliz elkarte euskaltzaleak ere sortu ziren Diozesietan, ofizialak edo ez hain ofizialak: *Jaungoiko-Zale*, adibidez, Bizkaian. Elizgizonen euskal gogo bizkor ari da, eta eliz barneko ekimenekin batera (Kristau Ikasbideak berritzea, Apaizgaitegiak euskal eskolak, argitalpen pastoralak, etab.), eliztarrek garaiko euskal kulturagintza orokorrean arduratu eta balio handiko lanak burutuko dituzte batzuetan: Azkue edo Txomin Agirrek Euskaltzaindian (Arana Martija 2004), euskararen sustapen sozialean Aitzolek, bertsoarritza birdefinitzen M. Lekuonak, etab.

Elkarren lana osatuz eta aurrekoei segida emanez, euskarazko eliz kazetari-tza abian jarri zen Baiona, Donostia, Bilbo eta Iruñean. Klero diozesiarraren ekarpena handia da, eta inoiz edo beste laikoekin elkartuta jardungo dute.

Ordena Erlijiosoak ere saiatu ziren XX. mendeko lehen laurdenean euskal kazetaritzaren eremu hori abiarazten, aldi berean beren eliz elkarteetako lagu-

nentzako eliz liburuak idatziz. Azpimarratzekoa da 1936ko gerraurreko batzuen ekarpena (jesulagun, kaputxino edo karmeldarrena, adibidez).

Oro har esan daiteke aro honetako Hegoaldean hizkuntzarekiko ardura pastoralara ez ezik kulturala ere indartu egiten dela elizgizonen artean, eta Elizako zenbait sektore kezkatik adi-adi begiratzen diola inguruan garatzen ari den euskalgintzari. Iparraldeko apaizeriak bere tradizioari segida duina ematen dio, eta lehenengo aldiz du aukera Hegoaldeko indar euskaltzaleekin elkartzeko (Hendaia, Hondarribia: 1901-1902; Euskaltzaindia, 1919).

5.1.5. *Gerraondotik Kontzilio ondora (1937-2000)*

Bi epealdi nabari eman behar dira hirurogei urte horietan: gerratik Kontziliara doana, eta Vatikanoko II.etik mendearen bukaera artekoa. Lehen tarte hartan, Hegoaldean Espainiako politikak ezartzen ditu baldintzak; bigarrenan, osteran, batez ere Eliza barruko bilakaerak agintzen du Euskal Herriko Elizan ere, eta beronen euskaltasunean. Iparraldean 1939-1945. urteetako gerratik Kontziliorainokoa batasun bat da, eta ondokoan, Hegoaldeko arazo eta irtenbide berak ditu Iparraldeak ere.

Penintsulan, gerrako etena (1936-1937) gogorra gertatu zen, oro har, euskal kulturarako, eta baita Elizako euskaltzale ekintzaleentzat ere, Diozesietan bezala Ordena Erlijiosoetan: ez zen falta izan hildako eta fusilaturik, ezta erbestaturik ere. Kanpora joanak sakabanatuta, eta barruan geratutakoak, soka motzean harturik.

Lehenengo hamar-hogei urteetan ez zen samurra gertatu gerraurrean hasitako bideari berriro ekiten: Seminario eta eliz Ikastegietatik erabat desagertu zen euskara, argitalpenak itxi egin ziren, euskal idazle eliztarrek ez zuten izan idazlanak argitaratzerik, etab.

Predikua bera ere erabat gaztelaniaz ezarri nahi izan zuen Gobernuak (1938) (Intxausti 2000), baina herri handiangoetako lehen estualdien ondoren, neurri batean bederen birbideratu ahal izan zen arazoa Gasteizko Diozesian.

1920. hamarkadan sortutako dotrina normalizatuei bidea moztu egin zitzaizen berehalako gerraostean, ortografia eta testu zaharrak ezarriz. Predikuan bezala katekesian, euskararekiko gobernu-giro ofizial zitalak bere higatze-lana egin zuen, noski; baina herrietako –batez ere txikienetako– euskarazko egoera zaindu ahal izan zen. Herri-misioen goraldikoan, 1955-1965. urteetan, euskarak hiri eta herri handienetan galdu bazuen ere, txikiagoetan misiolari herritarrek euskaraz lan egin ahal izan zuten.

1950etik aurrera (frantziskotar eta karmeldarrek egin zuten lehen ahalegin emankorrena), aldizkariak eta zenbait liburu argitara eman ahal izan ziren, eliz

elkarteen zerbitzurako; urte batzuk geroago datoz berriro jesulagunak eta kaputxinoak.

Kontziliora heldu aurretik, Elizako zenbait indar euskaltzalek lortu du eliz euskarari gutxi-asko bere betiko leku mintzatua ematea, baina idazki ofizialetan apenas duen lekurik euskarak (Buletin diozesiarren kasua, adibidez), eta gerraurreko eliz garapen idatziari (eliz goi-literaturari) ezarri zaizkion trabak ezin gainditurik dabil eliz jendea.

Hala ere, apaizgaitegietako belaunaldiko zenbait gazte prest ageri da (1956...) bere ahotsa jaso eta eliz euskalgintza bultzatzeko, filosofian, teologian eta zernahi moldetako eliz zientzietan.

Vatikano II.a gertatu zen XX. mendean euskarak Elizako bizitzan presente izateko muntarik handieneko aukera: zinezko bihurgunea izan zen bera. Eta hori bi arrazoiengatik, gutxienez: proposamen teologiko berria zelako (irekiagoa eta aldakorragoa), eta hizkuntzei, latina albora uzteko erraztasunarekin, Liturgia osora eta eliz zeregin guztietara iristeko legezko abagunea eman zielako.

Handik honako historia da antolatutako Euskaltzaindiko jardunaldiotan aztertu nahi izan den hizkuntzaren eliz iragana (itzulpenak, azalpen ofizialak, urratsez urrats egin den euskalduntzea, argitalpenak, etab.).

Ondoren, aipatu ditugun aldi horietako bi atali dagozkienak jasoko ditugu hemen: “Lehen urratsak”, *Eliz literaturaren aurrekariak* aurkeztean, eta “Eliz arauak, eta I. eliz ekarpen idatzia”, *Eliz literaturako lagin bat: Iparraldeaz* jardutean.

Lan honetan ez ditut aurkeztuko Elizaren euskalduntze erlatiboan protagonista izan diren pertsonaia (Villasante 1961) eta taldeak (Intxausti 1998b) (nahiz eta zertxobait esango dudan, azalpenak eskatzen didan heinean). Hemen batez ere emaitza behinenak gogoratuko ditugu: lege eta arauak, ideiak, portara linguistikoak, argitalpenak, etab. Hautatu dugun gaiari jarraikiz, erreforma protestanteaz ez da esango deus orrialdeotan, nahitaez aipatzekoa izan arren (Intxausti 1995).

5.2. Eliz literaturaren aurrekariak (c. 1530...)

Euskal literaturaren historia bitan banatuta ageri da, eliz euskararen iragana bezalatsu: Hegoaldea / Iparraldea. Bidasoaz gora, 1545ean ustekabeko lehenengo euskal liburua agertu zitzaigun, bat-batean; bazirudien aurrekaririk gabe zetorrela, ingururik gabe.

Baina, zerbait lehenago eta ondoren, badakigu Hegoaldeko kristau kezkatuen artean eliz erreformazaleek hein batean euskara zegokion tokian jarriz lan egin

nahi zutela behintzat, eta lehentxeago edo geroago euskara mintzatuari ez ezik idatziari ere bide eman beharko ziotela. Hona horren guztiaren zantzu batzuk.

5.2.1. *Trento bukatu aurrekoak (a. 1563)*

Han-hemengo gertakari solteek (eta batzuetan elkarrekin lotuek) euskararekiko jarrera eta gogo berriak pizten ari zirela emango ligukete aditzera (c. 1530-1563).

Errenazimentuak hainbat hamarkadatan bere ibilaldia bete du, eta ez da erabat arrotza gurean. Hastapenean, Koroa irekita ageri zaigu Humanismora, eta Erasмок, adibidez, buru eta bihotz asko irabazi ditu Penintsulan (1534a arte, eta geroago ere); bestalde, Trento aurreko Karlos V.aren erreformazaletasunak lagunduta badago gogorik Eliza berritzeko. Urrunago (urrunago, diot, zeren Joana Albretekoaren erreforma-asmoak jaiotzeke baitaude), Erreforma Protestanteak berak ere ez zuen, artean, bere azken hitza esan.

Euskal Herrian gertaera esanahitsuak ditugu, gainera: Iruñeko kalonjeek Gotzain euskalduna eskatzen diote Karlos V.ari (1539), Jesusen Lagundia sortu da (1539) eta laster dei egingo zaio Euskal Herritik (1551), Oñatin Unibertsitatea eraikitzen du Mercado Zuazola-k (1540), Etxepare bere liburuak idatzi eta argitaratzera doa (Bordele, 1545), euskal jatorriko Gotzain bat dator Calahorrara (1545), San Ignazio harreman zuzenean dago Calahorrako Gotzain honekin (1545-1553), Enperadoreak Joan Zumarragako Gotzain (1533) eta Artzapezpiku (1547) aukeratu du, eta hiltzean (1549) Arantzazura eta Durangora bidaliko ditu honek bere liburuak (Erasmo barne); Trentokoari bide egiteko, Sinodoak ospatuko dira (horietako bi Gasteizen: 1546, 1553).

Izena eman gabe aipatu dudan Calahorrako Gotzain horrek garrantzia du hemen: *Joan Bernal Diaz Luku* da bera (Juan Bernal Díaz de Luco, 1495-1556), orduan eta denbora luzez euskal pastoraltzaren aldeko sustatzailerik finena. Eta hemengo bere Gotzainaldiko epe laburrean bizkorki mugitu zena.

Sevillan jaioa zen bera, elizgizon baten (aita azpidiakonoa zuen) eta Luku herriko Maria Lekeitiokoren haurra (1495). Ez dakigu euskararik zekien ala ez, baina segur aski ez zitzaion hizkuntza hau arrotza gertatzen. Calahorrara etorri eta berehala Gasteizen egin zuen egonaldi eta Sinodo bat, Calahorran bertan egiteko partez. Bizkaira ere egin zuen Bisitaldi sonatu bat, arazo zaharrak bideratzeko. Luku intelektual eta kanonista sonatua izan zen, eta Indietako Kontseilu Gorenekoa, Karlos V.ak Trentoko bere Gotzain-taldea osatzeko deitu zuena. Hainbat argitaraldi izan zuten beste lanen artean, Lukuren *Practica criminalis* zeritzanak (1543) 26 edizio ezagutu zituen XVI.en mendean. Luku 1556an hil zen, eta maite zuen amaren sorterrian ehortzi zuten, azkenik,

Arabako Luku herrian (gaur egun ere hango elizako aldare aurrean ikus daiteke haren hilobia) (Intxausti 1997; Sáinz Ripa 1996: 219-244).

Lukuren biografia eta historia intelektuala hurbilenetik aztertu duen Tomás Marín-ek zera idatzi du:

[...] además de obispo, Padre de Concilio y Consejero de Indias, fue jurista eminente teórico y práctico, versadísimo en teología y ciencias eclesiásticas [...], profesor de lenguas clásicas y cultivador de la historia, escritor fecundo, buen literato y sabio de vastísima erudición un poco al modo de aquellos humanistas coetáneos suyos que llegaban a disertar *de omni re scibili* (Marín 1952: 267).

Ignazio Loiolakoa eta Luku adiskideak izan ziren, bata Lagundiaren etorkizunaz eta bestea Euskal Herriko Pastoraltza hobe batez interesaturik zeudelako batik bat. Tarteko harremanetan eskutitz-multzoa sortu zen (1545-1552), eta Lagundiaren Erromako Artxiboetan gordeta geratu ziren geroztik gutun haiek. Erabilitako arazoetan lan pastoralarena dago tartean, euskarazkoa ere mintzagai dutela.

Une hartako gure eliz pertsonaia giltzarri hauen kezkak ezagutzea merezi du, 1550eko inguru haietan euskarari sortzen ari zitzaizkion aukera berrien albisterik izateko. Honela diote hautatu ditudan atal hauek (*Monumenta historica SI / Epist. Mixt. I: 210-211; Epist. Mixt. V: 720; Epist. Mixt. V: 755-756*):

Y como yo sé quán sancta y sana es la [doctrina] que enseñan todos los de la Compañía de V. m., ternia por gran felicidad, si V. m. encargase á alguno ó algunos della, que me ayudasen á doctrinar el Obispado. Y por esto, cuan afectuosamente puedo, le pido por merced, que haga tan gran limosna á aquella tierra, y á mí tan gran caridad y socorro spiritual, *que me embie alguno de sus compañeros, que me ayude, spezialmente de los bascongados; pues V. m. sabe bien quánta neçesidad tiene aquella tierra, donde se habla esta lengua, de buena doctrina [...]*. Y pues V. m. en ley de charidad deue más á aquella tierra que á otra alguna, justo es que no falte en esto, espezialmente en tiempo que el Prelado della la pide y desea. [1545ekoa da gutuna].

Yo creo bien que V. m. no tiene olvidadas las ánimas de su naturaleza [jatorri berekoak, alegia]; pues entre las otras de todo el mundo (de cuya saluación tiene mucho desseo) tienen estas particular razón para que V. m. se acuerde de ellas, mayormente estando tan ynformado,

como está, de la gran necesidad que en aquella tierra ay de doctrina, y de la imposibilidad que ay para que allí se pueda plantar, sino por personas naturales de la mesma lengua, y de la falta de eclesiásticos vascongados [euskaldunak, alegia] que puedan y quieran aplicarse á predicar por aquella tierra. Y aunque yo tengo todo esto por cierto, por lo que en ello me va no puedo dexar de tornar á encomendar a V. m. que, por amor de nuestro Señor, no pierda el cuidado de hazerles bien [...], pues no ay en el mundo prouincia á quien sea tan obligado; y es cosa justa que ganen aquellas ánimas en auer nuestro Señor criado en sus tiempos vn varón de tanta charidad y zelo, natural de la misma tierra. [1551koa da gutuna].

Muy gran merced recibiré que scriba V. m. al doctor Araoz [jesulagunen hemengo Aita Probintzialari] y al duque [Frantzisko Borjakoari], para, quando fuere venido, que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que tuuieren doctrina, *vascongados, en predicar en su lengua las más vezes que pudieren*, y repartiéndose por la tierra, pues *sabe V. m. la necesidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello*. [1552koa da gutuna. Azpimarra gurea hiru testuetan].

Hortaz, argi dago Calahorrako Gotzaina, Hegoaldearen parte handi bat hartzen zuen Diozesiko Burua, euskara aintzakotzat hartuz ari zela pastoraltza egitarautzen: premiazkoa ikusten zuela predikua euskaraz ematea, kalitateko predikua, elizgizon prestatuak erakarriz (adibidez, Frantzisko Borja-koa Oñatin egongo zen 1551-1552tan, eta Bergaran eman zuen bere lehenengo Meza, euskara erabiltzeko pertsonalki gai ez izan arren).

Garaiko *euskaltzaletasunean* (betiere euskaltzaletasun pastoralala, noski) Luku ez zen bakarrik aurkitu, eta Ignazio Loiolakoaren eta jesulagunen lankidetzaz izan zuen herrietan misioak euskaraz emateko.

Ez ziren bakarrik. Euskal goi-hierarkiako zenbaitek sentiberatasun berria erakutsi zuen hamarkada haietan hizkuntzarekiko; Mallea-k gogorarazi zigun Zumarraga Artzapezpiku durangarraren zaletasun bera³⁷. Esan behar da, gainera, 1530eko hamarkadaz geroztik behintzat harreman pertsonalak ere izan zituztela Lukuk eta Zumarragak (hemen, bide batez bada ere, ezingo da ahan-tzi Zumarragari zor diogula Etxepareren aurretik ezagutzen dugun euskal testu zaharrik luzeena: 1537ko gutuna) (Otte 1979).

³⁷ Mallea Olaetxea 1992. Ikus gainera Mallea Olaetxea 1988 eta azkenik, Mallea Olaetxea 1989.

Zumarragak Mexikon ere ikusi zuen bezala, zinezko kristauartea egiteko premiazkoa zen herritarren hizkuntzei Elizan eremu berriak ematea. Galduta dugu 1561eko S. Eltso-ren *Doctrina Christiana... en Castellano y Vazcuence* hura (Iruñea) (Vinson 1983 : 5), ondoko hamarkadetan ikusiko dugun ardura kateketikoaren aitzindaria; baina urte bertsuetan hasi eta XVII. mendean barrena Arabako Lautadako pastoraltzan sumatzen dugun euskararen presentzia agirizatua hor dago, hain zuzen bide batez lekuko horiek balio izan diote M. Portillari eskualde horretako hizkuntzaren erro sozial irmoa baieztatzeko (1556-1557, 1565-1569, 1607, 1614) (Portilla 1979). Nahitaezkoa zen, nonbait, Trento ondoko zeregin berrietan ere herritarrekin Araban euskara erabiltzea.

5.2.2. *Kontzilioaren arrastoan (Hegoaldea: c. 1563-1728)*

Gatazka erlijioso eta politikoei aurre egin beharrean aurkitu zen Euskal Herria XVI. mendeko bigarren erdialdian: gerra erlijiosoak Iparraldean, Monarkia espainolaren politika kontrarreformista Hegoaldean. Gerra haiek ekarritako hondamendiaren golkoan itoko da euskal Eliza kalbinistaren proiektua: Leizarraga eta bere lankideek lana burututa, argitara emanda utzi zuten (1571), baina hedatzeko tresna politiko ofizialik gabe (1572: San Bartolome Gaua).

Trentoko Kontzilioa bukatu da (1563), eta erreformarako arauak eman dira. Hemen, Euskal Hegoaldean, Errege Zaingoak (azken buruan, Erregek berak, *Estatu-arazotzat* jo ditzakegunetan behintzat) eta Gotzainek gidatu behariko dute berori, Aita Santua urrun baitago eta Felipe Erregea biziki interesatua (1556-1598).

Hasteko, Diozesien barruti geografikoak aldatuko dira, Iruñea eta Baiona arteko mugak birmoldatuz (arrisku protestanteari aurre egin nahiez dela esaten da) (Goñi Galarraga 2004: 85-92), Obserbantzia deituriko adar erreformatuen bidez Ordena Erlijiosoak Koroaren politikari hertsiaigo lotuko dira³⁸ eta berorien Probintziak Gaztela aldera eramán (Nafarroa izango da galtzaile nabarmena)³⁹. Guztientzako abia-unea urte berean jarri zen: 1567.

Ondoren, Kontrarreforma itogarria nagusituko da. Ez da erraza jakiten zenbateraino baldintzatu zuen horrek euskararen eliz erabilera orokorra, eta batez ere espero zitezkeen garapen berriak.

³⁸ Azalpen orokorra: García Oro 2004, eta frantziskotar komentutarren kasua: Fernández-Gallardo 2004.

³⁹ García Oro 2004: 561-563. Frantziskotarrei buruzko xehetasunak: Uribe 1996: 75-88.

Garbi dago euskarazko Biblia katolikoaren prestakuntza ez zela egon orduko lehenetasunen artean; era berean, alor kateketikoan Pio V.aren *Cathechismus Romanus* mardula (1566) ez zuen inork euskaratu... Hala ere, bazen munduan euskaraz ere bazekien teologo, moralista eta legegizonik; hori bai, dena esan behar da, gehienak erbestean zebiltzanak eta, lan, latinez edo gaztelaniaz lan egiten zuten. XVI. hartan euskarazko gure uzta Pio V.aren hura baino askoz ere laburragoa izango zen: Betolatzaren *Doctrina Christiana en Romance y Basquence* (Bilbo, 1596)⁴⁰.

Hain zuzen, Kristau Ikasbidearen hau izango da euskal Sinodoek berezikiago zaindu nahi izango duten eremua, baina, horra pasatu aurretik, beste puntu jakingarri bati eman behar diogu begiratu labur bat.

5.2.2.1. Ordena Erlijiosoak

Orain arteko honetan Diozesiak aipatu ditugu gehienbat; baina Ordena Erlijiosoen sarea ongi eta aspalditik errotuta ageri zaigu XVI. mendeko Euskal Herrian. Are gehiago, 1450 eta 1650 artean Eskeko Ordenek eta Jesusen Lagundiak sare hori hertsiaigo harilduko dute euskal Kostaldeko Herrialdeetan, Bizkaian lehenengo eta Gipuzkoan gero. Komentuak, predikari-etxe ez ezik, zenbait kasutan, Ikastetxe ere bilakatuko dira, eta, atzekoz aurrera nahi bada, jesulagunen historia irakasleena batik bat eta, ondoren, predikariena izango da⁴¹.

Ez da, artean (XVIII. mendean Kardaberazekin bezala), haurren euskarazko eskolatzearena aipatuko, baina badakigu Kristau Ikasbidea euskaraz ematen jardun zutela lehen jesulagunek (1554) (Malaxechevarría 1926: 33), eta predikuarena hasieratik bertatik izan zela zeregin ongi zaindua.

XIII.az geroztik finkatuta zeuden Eskeko Ordenetan, XVI.ean aurkituko ditugu euskarazko predikuarekiko ardura adierazten duten agiriak. Komentu berriak sortu edo berrantolatzean, fundatzaileek eta erreformatzaileek, baldintza jakin batzuek jarri ohi zituzten (lehen kasuan *capitulaciones* eta bestean *estatutos* deitzen zirenak).

Frantziskotarretan bada honelako testuetan euskarari dagokionik, eta deigarrietakoa Arrasateko komentuari Joan Araotz fundatzaileak eman ziona

⁴⁰ Bi/hiru hizkuntzen artean nolako aldea izan genuen ikusteko: Azurmendi 1985, berezikiago, 362-369 orrialdeak.

⁴¹ Frantziskotarren kasua: Intxausti 2004b eta Pinedo 2004. Era berean: Uribe 1996: 290-310. Fragedaien prestakuntzarako Ikastegiak ez ezik herritarrentzako Eskolak ere izan zituzten frantziskotarrek. Jesulagunen historia Malaxetxebarriak eman zigun: Malaxechevarría 1926.

dugu (1579). Araotzek euskararen eskakizuna kargudunen izendapenatarako baldintza bezala aipatzen du (erreguzko baldintza bazen ere):

Item digo que es mi voluntad y deseo que *el Rector Guardián de dicho Colegio sea en todo tiempo Religioso que sepa hablar y predicar en nuestra lengua Bascongada*, porque su doctrina puede hacer mucho fruto en la villa y su comarca en servicio de Dios y beneficio de los fieles cristianos naturales de ella. Pido y suplico a los muy Reverendos Religiosos Padres Definidores y Capítulos Provinciales de ella, e inter capítulos, que provean siempre *de Rectores Guardianes de este Colegio a Sacerdotes Religiosos de esta nuestra antiquísima lengua Bascongada*, [...] y si no lo pudiesen hacer cómodamente, no les obligo a ello, pero tórnoles a suplicar lo mesmo, dexando por mi equidad en sus manos lo que yo tengo en las mías (Intxausti 1990: 82-83). [Azpimarra gurea].

Erlijosoen euskal predikuaeren ardura honek, zalantzarik gabe, XVIII. mendean eman zituen emaitzarik onenak, jesulagunen artean eta batez ere frantziskotarretan (Zarautz, 1746-1840) lehenengo, eta beste Ordenetan (karmeldarretan, adibidez) berehala. Badirudi Diozesiek, beren aldetik, ahalegina Katekesi mundura zuzendu zutela bereziki, predikuaarena errazegi fraideen eskuetan utziz (Sáinz Ripa 1996: 84, 334, 384-385).

5.2.2.2. Calahorrako Sinodoak eta euskal katekesia

Calahorran bezala Iruñean Sinodo ugari bildu zen XVI-XVII. mendeetan, baina ez zuten izan maiztasun bera eta ez ziren bildu erregulartasunez: Calahorran, adibidez, 16-17 Sinodo dauzkagu XVI. mendean, eta 4 bakarrik XVII.lean. Sinodo guztiek ez zuten pisu bera izan, batzuek arlo ekonomikora mugatu ziren, eta ez zen egin beti Konstituzio edo Arau Sinodotarren argitalpen inprimaturik, eta honelakorik egin zenean, Sinodo bakoitzaren aurretik indarrean zeuden Arauak ere jaso ohi zituen edizio berriak (segidakotasunaz: Sáinz Ripa 1996: 357, 389, 500).

Guri dagokigun honetan, Calahorrako Arau Sinodotarren bi edizio ditugu aintzakotzat hartzekoak (1621ekoa eta 1700ekoa)⁴². Euskarari dagozkion

⁴² Pedro González de Castillo Gotzainak argitara emandakoa: González de Castillo 1621. Pedro de Lepe Gotzainari zor dioguna: Lepe 1700. Ikus faksimilean azalak eta zenbait testu, Intxausti 1990: 81-82; Labayru 2002: 11.

izenburuak bakarrik ekarriko ditugu hona (Rementeria 1975: XVIII-XIX):

CONSTITUCIÓN X. *Que los Prelados hagan imprimir cada año Doctrinas Christianas, en language acomodado a las Provincias.* [Pedro Manso-ren Araua da hau, 1600].

CONSTITUCIÓN XI. *Dase forma de cómo se han de hazer los Cathecismos de Doctrina Christiana en Vazquence, para que pueda aprovechar en las Provincias Vazcongadas.* [Pedro de Lepe-ren Araua da hau (1698), eta 1700ean lehenengoz inprimatua].

CONSTITUCIÓN XII. *Que en la tierra Vazcongada los Sermones sean en Vazquence.* [Pedro Manso-ren Araua da hau, 1600].

Aurrekoen erabakiek eta praktikak erakutsitakoa osatzen duen Lepe-ren Arauak honela dio (1698ko Sinodokoa da) (Lepe 1700: 126-127):

Don Pedro Lepe, en Logroño, año de 1698. Es nuestro ánimo que la Constitución antecedente [X.a alegia] se observe como sana, y saludable, en quanto ser pueda. Mas aviendo mirado con atención todas las cosas que pueden ayudar à este santo intento en las Provincias Vazcongadas, hallamos que no es fácil dar impresso texto, ó explicación de Doctrina Christiana, que uniformemente pueda servir en todas las tierras, en donde se habla este Idioma, por la mucha diferencia que ay del Vazquence de unos lugares à otros, según la mayor o menor distancia, que entre ellos ay, de la fuente, y origen de la lengua Vazquence: de donde nace, que en unos pueblos no se entiende aquella lengua perfectamente, la qual en otros es usual, y materna. Y para dar forma con que todos tengan explicación conveniente de la Doctrina Chritiana: Ordenamos y mandamos, s.S.A. que se haga una breve explicación de ella, por persona docta, en cada una de aquellas partes, en donde es común, y sin óbice alguno el Idioma Vazquence: y esta se comunique a los Curas de aquella circunferencia, en donde se habla el Idioma, con aquel uso de voces. Lo qual encomendaremos à personas inteligentes, y de doctrina: que sin duda alguna las ay en el Vazquence. Y hablamos de experiencia, por haver encontrado en todas partes Sacerdotes con caudal de Sciencia, muy competente para enseñar a otros. Y el quaderno, que en cada parte se hiziere, fácilmente se puede dar à la imprenta, para la mayor facilidad en la comunicación.

Hauek izango ziren, 1862a arte, Calahorrako Diozesian indarrean egon ziren Arauak. Hirurak dira interesgarriak, baina Lepe-rena areago, euskalkiei

erreparatzen dielako eta elizgizonen prestakuntzaz dioenagatik. Lepe hau ez zen maingua.

María Molinerren gaztelaniazko hiztegiara joaten bazarete, esaera zahar hau aurkitu ahal izango duzue: “Sabe más que Lepe”, edo “Sabe más que Lepe, Lepijo y su hijo”, eta hiztegiak, errakuntza kronologiko batekin bada ere, berorien esanahia eta historia azaltzen dizkigu: ‘ser muy astuto’ esan nahi omen du, eta “del n. de D. Pedro de Lepe, obispo de Calahorra –siglo XV–, famoso popularmente por su sabiduría” omen dator esaera. XVII.lean Calahorrak izan zuen Gotzainik baliozkoena izan zen agian.

Aipatutako Pedro Manso (1593-1612), Pedro Gz. de Castillo (1614-1627) eta Pedro Lepe (1686-1700) Gotzainen albisteak biltzeko Sáinz Riparen liburura jo behar da⁴³. Kristau Ikasbideak (‘dotrinak, katiximak’) argitaratzea eta predikua egokiro antolatu eta zaintzea guztiz premiazkoa zen garai haietan, fededunen beharrei eta klero diozesiarraren ezinei aurre egiteko, izan ere herrietako apaizen prestakuntzak ez baitzuen ematen, orokorrean eta Seminario faltaz, Lepek bere Sinodo-Arauean aipatzen dizkigun gutxi batzuen maila onik. Seminarioaren eratzea atzeratuz joan zen luzaro, Calahorrakoa 1781ean eraiki zen arte⁴⁴. Hutsune horren ondorioz nabaria zen apaizeriaren kultura apala⁴⁵.

Arauk arau, oraindik ere jakiteko egarriz gaude lege haiek eliz burubide praktikoan nola bete ziren. Rementeriak eman zigun argitara euskal Katiximen historia, bere azterlan zabalago baten laburpen gisa, baina azken hau, uste dudanez, bere osoan ez da kaleratu. Rementeria “Euskal «Kristau Ikasbideen» historia laburra”, *Kristau Bidea* izenburuarekin argitara emandako “Nimegako Katekesi Institutuaren” (Herbehereak) liburuko hitzaurrea da (Rementeria 1975; Agirre 1998)⁴⁶.

Rementeria dotrinen ugaritasunaz mintzatzen da, garai batean zabalduen haietatik hasita (Ripalda, 1591; Astete, 1599). Asteterena 30 aldiz baino

⁴³ Sáinz Ripa 1996: 327-364 (P. Manso), 369-396 (P. Gz. de Castillo) eta 485-504 (P. Lepe).

⁴⁴ Sáinz Ripa 1996, III: 84, 85, 86-87, 390, 486, 503; IV: 203-208.

⁴⁵ Sáinz Ripa 1996, III: 49, 75, 83-86.

⁴⁶ Dagoeneko Rementeriak osatuta dauka katixima-argitalpen gehien-gehien bilduma (ez bakarrik zerrenda bibliografikoa), ahal izan duenean jatorrizko aleak jasota edo euskal liburutegi handienetatik bildutako kopietan. Altxor aberatsa da hori, eta orain eta gerorako zaindu beharko dena. Bizkaierazkoei buruz azter-saio bat buruturik edo du Rementeriak, eta gainerakoan euskalki guztietako aleak bilduta ditu, Hego-Iparaldeetan.

gehiagotan eman zen argitara; Ripalda, gutxiago⁴⁷. Zalantzarik gabe, euskal idazki-argitaraldirik ugariena dotrina hauena izan da⁴⁸.

5.2.2.3. *Iruñeko Diozesian*

Sinodoekin edo Sinodoetatik kanpo, Nafarroan ere Iruñeko Diozesiak ez zion ez ikusi egin aurrean zeukan gizarte euskaldunari, Jimeno Juríok “Política, religión y lengua en el siglo XVI” kapitulu batean erakutsi digun bezala (Jimeno Jurío 1999: 67-101). Baina kosta zitzaion ondo! Rojas y Sandoval-ek (1588-1596) Sinodoa bildu zuen 1590ean, eta Sinodo-Arauk laster eman ziren argitara: euskaldunen euskarazko zerbitzu pastoralaz ez da deus ageri (Jimeno Jurío 1999: 83; sinodoez, Goñi 1985: 562-565). Bestalde, ez dirudi 1596ko *Cartilla para enseñar a leer a los niños, con la doctrina cristiana* hartan euskaraz ezer sartu zenik.

Dena den, hizkuntza arazoiengatik, Elizaren Administrazio zuzenak eskatzen zituen gutxieneko neurri batzuk hartuta zeuden: Diozesiarentzat eta bertako Gotzaintzat Nafarroa ez zen elebakarra, eta ez zen tratatu behar halakotzat; aitzitik, herri eta gizon-emakume euskaldunak daude, alde batetik, eta erdaldunak, bestetik. Hasteko, errealitate bikoitz horren egiaztapenaren frogarik ageriena 1587ko Erregistro sonatua da, Nafarroako herrien hizkuntz araberako geografia aurkezten duena (Jimeno Jurío 1999: 83-95)⁴⁹.

Eta ondoren eta ondoan, Pastoraltzako hizkuntz eskakizun aitortuak daude (Jimeno Jurío 2004: 28-29, 32-33, 36, 49, 55, 125-126, 133-138, 146-149, 158-160, 186, 196-212, 219-225, 230-234) eta Gotzainen Bisitaldietako oharretan ikus daitezkeen lekukotasun idatziak, 1600.eko bueltan agertzen zaizkigunak (Jimeno Jurío 1999: 104-107). Manso Calahorran ari den bitartean, Mateo de Burgos^{ofm} Gotzaina ari da Iruñean (1600-1606) erabakiak

⁴⁷ Asteteren edizio-multzo baten berri: Vinson 1983: 62-64 zenbakiak (1742-c.1760), 67 (1862), 68 (1821-1866), 69 (1849, 1889), 70 (1867-79), 74 (1744-1854); Ripaldarena: Vinson 1983: 94-97. Astete eta Ripalda-ren dotrinek Espainian izan zuten hedapenaz: García Villoslada 1980, III/1º: 363-367.

⁴⁸ Vinson 1983-k gutxienez ondoko zenbaki hauetan ematen du dotrinen berri: 6 (Betolatza, 1596), 64, (Beriain, 1626), 24 (Ripalda, 1656), 25 (Pouvreau, 1656), 41 (1686), 42 (Zubia, 1691), 43 (Belapeire, 1696), 44 (Maitia, 1706), 45 (Otxoa Aringoa, 1713), 52 (Artzadun, 1731), 54-55 (Harostegi/Lavieuxville, 1733), 57 (Eleizalde, 1735), 60 (Aulan-Akize, c. 1745), 65 (Arrue, 1858), 66 (1864, 1887), 84 (Lariz, 1757-1773), 71-73 (*Iruñea*, 1826-1875), 126 (Ubillos, 1785). Kristau Ikasbide hauen zenbait azal, Labayru 2002: 14-22.

⁴⁹ Muga-marra bezala baino, aldatuz doan mugalde gisara ulertu behar da horko lurralde banaketa.

hartu eta arauak ematen. Beronen Gotzain-Bisitaldietan errepikatuz joan den esaldi bat dago:

Item que el abad declare el Santo Evangelio todos los domingos y fiestas de guardar, y enseñe la doctrina cristiana a sus feligreses en vascuence explícitamente, de manera que lo entiendan y deprendan (Jimeno Jurío 1999: 109).

Honek guztiak, Pastoraltzarako apaiz euskaldunak eskatzen zituen (Jimeno Jurío 1999: III-III4), eta herrien administrazio eta justizia onerako eskribau, epaile eta interpretatzaileak ere (Jimeno Jurío 1999: III4-III8). Euskarak bere ofizialtasun-maila zuen, Iruñeko Diozesian, Administrazioako paperak euskaraz ematera iritsi gabe, noski, baina predikuan eta katekesian arrazoizkotasun normaldu mintzatu bat ofizialki onartu eta ezarriz. Horretan Errege Administrazioak baino arreta eta irizpide zabalagoak zituen Elizak, nahiz eta Errege Kontseiluko Ordenantzek ere aintzakotzat hartzen zuten Nafarroako izaera elebiduna, zeharbidez onartuz lekuko euskaldunen euskarazko azalpenen balio juridikoa (1594) (Jimeno Jurío 1999: III4).

Baina, zalantzarik gabe, Erretoreek tresna idatziak ere behar zituzten dotrina mintzatua ongi finkatuta uzteko. Horregatik, Bilbon bezala (Betolatza, 1596) Iruñeko Diozesian, lehenik Kristau Ikasbideak prestatzen dituzte, segur aski zerbait zabalagoren itxaropena galdu gabe: esan dugun Eltso-rena (1561), diru faltaz argitara ez zen Ripalda-ren itzulpen gipuzkoarra (Arrieta, 1609) eta, agian, galduta dugun besteren bat. Izatez, Mezaz eta Ikasbideaz diharduten Beriain-en bi liburuxkek emango diote une honi bere ukitu nafarra, argitaratzearekin batera ekimen horren arrazoiak ere adieraziz: *Tratado... de oír Misa* (1621) eta *Doctrina Christiana* (1626) (Rementeria 1975: XIX, XXI. Jimeno Jurío 1999: 79).

Elizbarrutiko euskararen ofizialtasun-maila horrek bere horretan iraun zuen. Horren lekuko adierazgarria da (bere alde on eta eskasagoekin), XVIII.aren hondarreen funtzionario *bascongado* eta *romanzado*-en arteko auzia.

1512az gozotik joera gaztelazaleak indar berriak hartuta ditu Nafarroan, eta euskara, aldi berean, ahulago ageri da: Aldatu behar baldin bazen, zer zen, bada, aldatu behar zena ofizialtasun hartan? Galdera honek, eta beronen inguruko eskubideek eta interes kontrajarriek auzitara jo zuten, eta artxibo-papere-tan zehazki jarrai daiteke eztabaida XVIII.eko azken urteetan (Jimeno Jurío 1999. Jimeno Jurío 2004: pass.).

Calahorran bezala Iruñean, eliz euskara idatzi baterako (eta predikurako) lehenengo urratsa emanda zegoen, bada; baina hurrengo handiagoetarako

Hegoaldean ez zen bildu aski indar eta erabaki: Iparraldeak hartu zion aurrea Hegoaldeari, beste Eliza batetik Leizarragak berrogei urte lehenago Eliza Katolikoari bezala. Eliz euskara idatziaren bigarren aukera gertatu zen hau.

5.3. Eliz literaturako lagin bat, Iparraldean (1596-1789)

Euskara idatziaren eliz historia osoari heldu gabe, Aro Modernoan ikus daitekeen lehenengo ahalegin handiari begiratuko diogu hemen, idazle hauek zer eman zuten ikusteko ez ezik, Hierarkiak ere lehenetasunak non jarri zituen jakiteko.

Eremu horretan, esan dugunez, bi data sinboliko hartu ditugu mugapen kronologikoa ezartzeko:

1. 1596koa, alde batetik: urte hartan heldu zen Pedro Agerre, *Axular*, Iparraldera. Eliz Erretore berri hau (1600) gertatu zen gero Lapurdiko idazle-talde baten aitagoia. Urte-modu haietan, 1598an, Bertrand Etxauz etorri zen Baionara Apezpiku, eta honengan aurkitu zuten lehen apaiz idazleek aterpe hierarkikorik onena.
2. 1789koa da beste mugarri kronologikoa: Frantziako Iraultza. Iparraldearentzat historia mota berria hasten da Iraultzarekin, eta euskarazko idazketan ere aski berritasun eragingo du gertakari hark, euskal Literatura eta Eliza luzaro markatuko dituena.

1596-1789. urteek ia bi mende osatzen dituzte, eta lehenengo loraldiaren ondoren (1617-1643), segida sostengatua ezagutu zuen euskara idatzi inprimatuak. Orduan eta gero (kasik XX. mendeko azken laurdena arte) eliz argitalpenak izan ziren nagusi, alde handiz, euskal produkzioan; baina, aldi berean, egon zen idazleetan jende *paisanorik*, eta gaietan elizatik kanpokorik ere. Produkzio ez-eliztar honek badu interesik gero ikusiko dugun eliztarraren esanahi historikoa hobeki ulertzeko ere.

5.3.1. *ekoizpen ez-eliztarra*

Garaiko euskal idazle ipartarren artean, elizgizonak ez diren bi izen leinargi bederen baditugu: Allande Oihenart (†1657) eta Joanes Etxeberri Sarakoa (†1749), idazle jakitunak, idazle erlatiboki emankorrak; beste gutxi batzuekin osatuko zuten gai ez-eliztarrak erabiliko zituztenen taldetxoa. Gainerakoan, horien ondoan, dozena-erdiren bat lagun dugu.

Euskara gai-eremu ez-eliztar ezberdinetara eramango duten hauetako gehienak sekularrak izango dira, herritar eskolatuak⁵⁰. Bi mediku ditugu (Etxeberri Sarakoa eta Ihartze), legegizon bat (Harriet notarioa, baina Oihenart ere abokatua zen) eta maisu bat (Egiategi); bestalde, gai *mundutarrak* erabiltzen bi apaizek behintzat lagundu zuten (Mikoleta bilbotarrak eta Kardaberaz jesulagunak). Gainerakoen albiste zehatzik ez dut eskura.

Hona, bada, eskuartean dugun zerrenda laburra:

GAI EZ-ELIZTARRAK EUSKAL PROSAN (1617-1789)

<i>Urtea</i>	<i>Idazlea</i>	<i>Izenburua</i>	<i>Gaia</i>
1620 (1653)	Voltoire R. Mikoleta	<i>Thresora hirur lenguaietakua</i> ⁵¹ <i>Modo breve de aprender la lengua vizcayna</i> ⁵²	Hizkuntzak Hizkuntza
1677 (1692)	P. Etxeberri M. Dasantza	<i>Itsasoko nabigazionekoa</i> ⁵³ <i>Laborarien abisua</i> ⁵⁴	Nabigazioa Nekazaritza
(1712...)	J. Etxeberri Sarakoa	<i>Obras Vascongadas (1907)</i> ⁵⁵	Hizkuntza...

⁵⁰ Ondoko laukitik kanpo utzi ditugun hiru izen sekular gogoratu nahi ditut hemen: Lazarraga, Garibai eta Oihenart; dakigunez, hirurak ere puntako izenak gure historian: azken biak errefracu eta olerkira mugatu ziren, eta lehenengoaren obra galdurik egon da orain arte. Lazarragaren testuak Interneten aurki daitezke (www.gipuzkoakultura.net/lazarraga), eta Gipuzkoako Foru Aldundiak argitara emandako CDrom-ean: *Lazarragaren eskuizkribua. XVI. mendea*. Prentsan iruzkinik ez da falta izan, eta bidean da jada hainbat azterlan. Edizio transkribatua, aldakin faksimilearekin batera inprimatuta, Urkizuk paratu du lehenengoz: Perez de Lazarraga, Joan, 2004, *Dianea & Koplak*, Donostia: Erein. -- Garibai-ren *Refranes y Sentencias*-en edizio kritikoa: Lakarra, J., 1996, *Refranes y Sentencias (1596)*. *Ikerketa eta edizioa*, Bilbao: Euskaltzaindia. -- Oihenart-en obra: Oihenarte, 1971, *Atsotitzak eta neurtitzak*, Donostia: Editorial Herri-Gogoa. (Larresoro-k prestatutako argitaraldia. E. Goyhenetxeren hitzaurrea). Ikus, gainera, Varii 1994.

⁵¹ Vinson 1983: 55-64 (12. zenb.) 1620 ingurukoa izan daiteke lehen edizioa eta datatu edo datatugabeko ondoko inprimaldiak izan zituen gero: 1642, 1684, s. d., s. d., s. d., s. d., 1845, 1872.

⁵² Villasante 1961: 97-98. Vinson 1983: 667, 786, 789. Lehen argitalpena 1880an egin zitzaion.

⁵³ Izenburua osorik: *Librvrhauda jxasoco nabigacionekoa. Martin de Hoyarabalec egiña Francezes. Eta Piarres Detcheverry, edo Dorrec escararat emana*. Baiona, 1677. Vinson 1983: 129-132 (37. zenb.); Villasante 1961: 94.

⁵⁴ Villasante 1961: 94. Daranatz-ek paratutako edizioa: *RIEV* II, 1908, 585-600.

⁵⁵ Urkixori zor zaio izenburu horrekin egindako lehenengo edizio osoa: 1907, *Obras vascongadas del doctor laboriano Joannes d'Etcheberri (1712), con una introducción y notas por JULIO DE URQUIJO E IBARRA*, Paris: Paul Geuthner. Bere garaian argitara emandako idazlan bakarra: 1718, *Lau-Urdiri gomendiozco carta, edo guthuna*, Baiona: Mateo Roquemareul. Vinson 1983: 100 (47. zenb.); Villasante 1961: 101-107.

1741	M. M. Harriet	<i>Gramatika eskuaraz eta frantzesez</i> ⁵⁶	Hizkuntza
1761	A. Kardaberaz	<i>Euskeraren berri onak</i> ⁵⁷	Erretorika
1783	M. Ihartze	<i>Mirikuntzaren gainekoak</i> ⁵⁸	Sendagintza
1785	J. Egiategi	<i>Filosofo buskaldunaren ekheia</i> ⁵⁹	Filosofia
1789	Lapurdiko Biltzarra	<i>Botuen eta instrukzioenen Kaierra</i> ⁶⁰	Politika

Voltaire-ren idazlana salbu (seiren bat argitaraldi Iraultza-aurretik), gainerako argitaratutako guztiek edizio bana izan zuten hemen aintzakotzat hartzen dugun epealdian eta adierazita dauden urteetan. Baina, data parentesi artean dutenak (Etxeberri Sarakoaren idazlanetako “Lau-Urdi Gomendiozko Karta” izan ezik: 1718) beren garaian argitara gabe geratutakoak ditugu. Hortaz, berez murrizta den produkzioa are murriztazago bilakatu zitzaizen garaikoei; isildurik geratutakoa, gainera, obrarik estimagarriena izan zen, zenbait aldetatik (Etxeberri Sarakoarena).

Beraz, ñabardura horiekin, bere garaian ezagutu ahal izan ziren laukiko idazleak hauek ditugu: Voltaire, P. Etxeberri, Harriet, Kardaberaz, Ihartze eta Egiategi. Sei luma ezberdin, eta azken orduko Lapurdiko Biltzarra.

Euskal prosa ez-eliztarra, bada, muga oso hertsietan zebilen, artean. Gainerako literaturetan gertatu izan denaren antzera, olerkiaren atzetik etorri zen hitz-lauzko lanketa, eta paremiologiari edo olerkiari errazago heldu zioten gure idazleek, prosa-lanari baino (Urquizu et al. 2000: 71-73, 151-155, 214

⁵⁶ Harrieten idazlanaren izenburua: 1741, *Gramatica eskuaraz eta francesez, compoatva francez hitzcuñca ikbasi nabi dutenen faboretan*. M. M. HARRIET, *Notari Erreialac*, Baiona: Fauvet alarguna eta J. Fauvet. Vinson 1983: 185 (61. zenb.) Villasante 1961: 108.

⁵⁷ Kardaberaz-en idazlan hau apartekoa da autore beraren gainerakoen artean, eliz gaia ez darabilelako. Cardaberaz, A., 1761, *Eusqueraren berri onac: eta ondo escripteeco, ondo iracurteco, ta ondo itzeguiteco Erreglac: Cura Jaun ta escola maisu celoai Jesus-en Compañiaco Aita Agustin Cardaberaz ec esqueñiten, ta dedicaten dieztenac*, Iruñea: Antonio Castilla. Vinson 1983: 208 (91. zenb.); Villasante 1961: 141-146. Edizio kritikoa: Altuna, P.; Zulaika, E. (2004): *Eusqueraren berri onac*, Bilbo: Euskaltzaindia.

⁵⁸ Titulu osoa: *Miricountzaren gaineco populouiaren faltac, libourou, oficio hartaco eñtirenen arguiteco, Miricountzaco tbermino bada eta eñbada cerbitzatou behar iñandirenen esplicacioniarekin*. DE IHARTZE, *Escoutari, Miricou, eta Erregueren Miricou icendatouiac eguina*, Paris, 1783. Vinson 1983: 233-234 (124. zenb.).

⁵⁹ Izenburu osoa: 1785, *Lehen liburria edo filosofo buskaldunaren ekheia*. Juseff Eguitegy, *Zuberoan Errejent denaren obra*. Frankfort-en Beiñat Edelman-en Moldizkidiatik, Frankfort: B. Edelman. Edizio kritikoa: 1983, Peillen, Tx., *Lehen liburria edo filosofo buskaldunaren ekheia (1785)*, Bilbo: Euskaltzaindia.

⁶⁰ Vinson 1983: 248-250 eta 251 (133-141. eta 144. zenb.). Rica 1975.

-217)⁶¹. Errefrauen mundu hori ez dugu jaso laukian, ezta idazlan guztiz laburrak ere ⁶².

Jatorrizko edizioen orrialdeetan, hiru argitalpeni aitortu behar zaio lehen-tasuna: Vinson-en datuen arabera, Harriet-en *Gramatikak* 512 orrialde zituen, 465 Ihartze-ren liburuak eta Voltaire-ren *Thresora* 280 orrialdetara iritsi zen; esan bezala, azken honek, gainera, edizio-kopuru errespetagarria izan zuen. Eskueran den aipatutako edizioan ikus daiteke Egiategiren ekarpena.

Burututako lanean hizkuntzaren gaia da gainerakoek ginetik, nagusi eta zabal: Voltaire, Mikoleta, Etxeberri Sarakoa bera, Harriet, Kardaberaz. Euskara buruhaustea da, ikasi eta irakatsi behar dutenentzat (nolabait ere elebakartasunaren kanpoarekiko isolamenduari gaina hartu beharra); bestalde, inguruan entzuten diren euskarari buruzko eztabaidetatik geure mesedetan zerbait ikasi beharra sentitzen da (Etxeberri Sarakoa), edo euskara duintasun berri batera eramán nahia (Kardaberaz).

Horren ondoan, bizitzako premia praktikoak ere agertzen zaizkigu: laborari eta arrantzaleen ekonomia eta lana (P. Etxeberri eta Dasantza), eta garaiko hainbeste izurrite eta gaixotasun menderatu ezinen artean, osasuna zaindu beharra (Ihartze). Eta gutxiena espero genezakeena: “filosofo huskaldun” bat agertu zitzaigun, non eta Alemaniako Frankfort-en kaleratua Frantziako Iraultzaren bezperan (1785).

Hauek izango liriteke beren testu-masagatik, gero ikusiko ditugun garai bereko idazle eliztarren idazlanen parekoak izan daitezkeenak. Gai biziki ezberdinak dituzte, eta hastapen llabur honek ez zuen lortu eremu bakoitzean euskal prosa finkaturik sortzea: betiere ahalegin solteak eta segidarik gabekoak izan ziren.

Garai berrien aldakuntza unean, sinbolikoak gertatu ziren Lapurdiko Biltzarrak bere diputatuei euskaraz emandako *Kaierra* eta berehala Iraultzak sustatu zituen itzulpenak, gure euskal Erakundeek lehenago egin ez zutena behingoz behintzat eginez: erakundeetako bizitza eta ideia politikoak euskaraz eman (Vinson 1983: 248-250; Urquizu et al. 2000: 274-276).

⁶¹ Gogora hainbat biltzaile: Garibai (1592, 1596), Zalgiz (c. 1610), Voltaire (1620), Isasti (1625), Oihenart (1657, 1664), Bela (a. 1667), Larramendi (1745), Egiategi eta abar (hauek ere ez denak bere garaian argitara emanak).

⁶² Ez ditugu bildu hona hamar-hogei orriko liburuxkak, eta liburu eginagoetara mugatu gara. Horretan, Dasantzaren lana izango litzateke salbuespen bakarra *RIEV* II, 1908, 585-600.

Beren bakantasunean beste hainbat perla dira idazlanok, eta, esan bezala, salbu Voltaire-rena (9 edizio), ia beti argitaraldi bakarrekoak, eta inoiz orrialde gutxikoak ere (Dasantza-ren kasua, esate baterako).

Oro har, uzta ez zen izan aberatsegia (baina bai batzuetan ausarta), eta garaiko hitz lauzko idazlan handi, ugari eta hedatuena ez dira hauek izango, ondoren ikusiko ditugun argitalpen eliztarrak baizik.

5.3.2. *Argitalpen eliztarrak*

Bi epetan bana genezake Iparraldean XVII-XVIII. urteetako eliz literatur historia: Axularren erretorealdiak hartuko lukeena bata (1600-1643), eta haren inguruko eta ondoko idazle-taldearen ondorengoa bestea, mende eta laurden pasatxo besarkatuko lukeena (1650-1789).

Eliz idazketaren lehen loraldiak bere alde eta kontra izandako egokiera historikotik nahitaez hona ekarri beharra dago garaiko hainbat joera, kezka eta gertakari, batzuetan geureak eta bestetan testuinguru orokorretik gu ere ukitu gintuztenak.

Besteak beste ondoko hauek, behintzat, badute zerikusirik euskal eliz literaturaren loraldi honekin:

1. Trento ondoko eliz Erreforma (1562...), Frantzia osoko Eliza eta Euskal Iparraldekoa ekimen berrietara bultzatu zituena, eta loraldi erlijioso ederra ekarri zuena, San Frantzisko Saleskoa eta Bérulle tar-teko zirela (Latreille 1963, II: 271-349. Moreau, R. 1970: 209-238).
2. Erreforma kalbinistaren parioa hurbila eta arriskutsua izan zen Eliza Katolikoarentzat, eta hark mahai gainean utzitako eliz euskara idatzia-ren proposamena, teorikoa eta praktikoa, hor zegoen betiere (Biblia, Katekesia, Otoitz-liburuak) (Intxausti 1995: pass.).
3. Triskantza odoltsu eta mingarria izan zen Frantziako Erlijio-gerrena, Nafarroako Erregina tarteko zelarik (1562-1598).
4. Berrikitan (1609-1611), morisko espainolen bat-bateko etorrerak zen-bateraino astindu ote zituen Lapurdiko kostaldeko lurrak? Erronka sozioerlijioso berriei erantzun beharra erakusten zuen horrek ere (Echegaray 1945).

5. Bertrand Etxauz-ko apezpikuaren babesa badirudi erabakigarria izan zela, Baionako Gotzain zelarik, noski (hogei urtez: 1598-1618); baina baita geroago ere, hil arte (Tours, †1641): Hierarkia, beraz, hor dago kultur ahalegin honen hasieran, Axularrek berak eta lagunak aitortzen dituzenez (Axular 1976: 4-9: “Gomendiozko karta”).
6. Baina egokiera aparta idazle protagonistak berak dira: apaizarte euskaldun prestatuago baten presentzia –batzuetan Unibertsitateetan ibilia– erabakigarria suertatu zen, nahiz eta Seminario baten eskasiaz prestakuntza orokorra nahitaez mugatua zen (Moreau 1970: 218-229).
7. Ziburuko frantziskotar errekoletoen komentuen eskaintzen zituen aukerak (bilera-leku eta apaizentzako Ikastegia) ez ziren galdu, nonbait, izan ere Etxauzek asmo jakinez sortua zen komentu-etxe hau (1611). Herrietan banandutako apaizek lagunarte kezkatu eta eskolatuagoa izan zuten bertan, “konpainia on batean” (Axular 1976: 13; Intxausti 1998c: 170-178).

Badirudi aipatu izan den garaiko jasoaldi ekonomikoa ez dela, beste gabe, aintzakotzat hartzekoa, eta hipotesi hori eskueran dauden datu berrietara ekarri behar dela (Goyhenetche 2001: 47-65, 109, 169-171). Historian jakina denez, batzuetan egoera eskas edo txar bat sustagarri ere gerta daiteke gizartean (ekimen berriak pizteko, aldakuntzak eragiteko, , etab.), eta garaiko zailtasunek ere *lagundu* egin zuten, itxuraz.

Ezingo dugu esan gabe utzi beste datu jakingarri bat: Baiona eta Oloroeko Apezpikuei dagokiena. Bi Diozesietan zenbait Gotzain euskaldunekin topo egiten dugu, kalitateko gizonak dira eta euskarazko pastoraltzaz arduratuak; beren laguntzaz edo erabakiz emango da argitara hainbat argitalpen, XVII-XVIII. mendeetan (Moreau 1970: 209-216; Goity 2007: 105-164). Episkopologio honen historia egiten hasi gabe (Veillet 1910: I, 189-201, 204-209, 228-240), aski izan bedi hemen beren izenak eta Gotzainaldiak adierazita uztea:

GOTZAIN EUSKALDUNAK (BAIONA, OLOROE, XVII. MENDEA)

<i>Apezpikua</i>	<i>Egoitza</i>	<i>Gotzainaldia</i>	<i>Urteak</i>	<i>Orotara</i>
B. Etxauz	Baiona	1598-1618	20	--
Cl. de Rueil ⁶³	Baiona	1621-1628	7	--
J. Oltza	Baiona	1643-1681	38	Baiona: 65
A. Maitia I	Oloroe	1597-1623	26	--
A. Maitia II	Oloroe	1623-1646	23	--
A. F. Maitia III	Oloroe	1659-1681	22	Oloroe: 71

Hau da, 65 urtetan euskaldunak izan ziren Baionako Gotzainak XVII. mendean, eta Oloroen, berriz, Maitiatarrek, hiruren artean, 71 urteko Gotzainaldi euskalduna bete zuten. Datua gogoan izatekoa da, uste dugunez.

Aterpe horiekin eta testuinguru zabal hartan loratu zen eliz idazketa katolikoaren udaberri hau. Banan-banan, egindako guztiaren berri ematea ezinezkoa dugu hemen, baina argitalpenen lagin bat bederen aurkeztu nahi dut. Hona, bada, argitalpen nagusien zerrenda hautatu bat.

IPARRALDEKO IDAZLEEN ELIZ ARGITALPEN LARRIENAK (1617-1789)
(Katolikoek eliz eta fede-bizitzarako liburuak)

<i>Urtea</i>	<i>Idazlea</i>	<i>Liburua</i>	<i>Orriald.</i>	<i>Ediz.</i>	<i>Obarrak</i>
1617	Estebe Materre	<i>Dotrina christiana</i> ⁶⁴	383 ²	5	
1635	Joanes Haranburu	<i>Devocino escuarra</i> ⁶⁵	512 ¹	5	
1636	Joanes Etxeberri	<i>Eliçara erabiltceco liburua</i> ⁶⁶	542 ¹	3	

⁶³ Etxeberri Ziburukoak (1626) euskaldun berritzat edo emana, bere liburuari egindako laudoriozko eta fidagarriega ez den testu batean. Moreau-k ere bai (213).

⁶⁴ Vinson 1983: 51-55; Villasante 1961: 69-70. Ikus Dedieu 1977.

⁶⁵ Vinson 1983: 74-76, 542; Villasante 1961: 72.

⁶⁶ Vinson 1983: 76-78; Villasante 70-71 (2. edizioko orrialdeak).

1641	P. Argaignarats	<i>Avisu eta exortationea</i> ⁶⁷	372	I	
1643	P. Agerre Axular	<i>Gvero</i> ⁶⁸	623 ¹	2	
1656	Silvain Pouvreau	<i>Guiristinoaren dotrina</i> ⁶⁹	307	I	Richelieu-rena
1664	Silvain Pouvreau	<i>Philotea</i> ⁷⁰	557	I	S. Frantzisko Saleskoarena
1665	Silvain Pouvreau	<i>Gudu espiritual</i> ⁷¹	334	I	Scupoli-rena
1686	Bernard Gasteluzar	<i>Eguia catolicac</i> ⁷²	479	I	
1716	--	<i>Exercicio spiritual</i> ⁷³	371 ²	7	
1720	Mixel Xurio	<i>Jesus Cristoren imitacionea</i> ⁷⁴	426	4	Kempis-ena
1731	Grazien Haroztegi	<i>Bigarren Catichima</i> ⁷⁵	467 ¹	3	Lavieuxville Apezpikuarena
1749	Joanes Haraneder	<i>Philotea</i> ⁷⁶	569 ¹	I	San Frantzisko Saleskoarena
1750	Joanes Haraneder	<i>Gudu izpiritual</i> ⁷⁷	355 ¹	I	Scupoli-rena
1758	Baionako Diozesikoa	<i>Eucologia Ttipia</i> ⁷⁸	547 +ccxx	2	Frantsesekotik itzulia

⁶⁷ Vinson 1983: 85; Villasante 1961: 72.

⁶⁸ Vinson 1983: 86-92; Villasante 1961: 72-83.

⁶⁹ Vinson 1983: 98-99; Villasante 1961: 83-86.

⁷⁰ Vinson 1983: 109-114; Villasante 1961: 83-86.

⁷¹ Vinson 1983: 114-123; Villasante 1961: 83-86.

⁷² Vinson 1983: 135-137; Villasante 1961: 90-91.

⁷³ Vinson 1983: 149-160, 568-570; Villasante 1961: 112.

⁷⁴ Vinson 1983: 162-166; Villasante 1961: 107-108.

⁷⁵ Vinson 1983: 178-180, 571-572; Villasante 1961: 113. Gogoan har bedi *Bigarren Catichima*-ri dagokion oinarritzko Katixima txikia, hainbat argitaraldi izan zituena (Vinson: 173-178, 571-572).

⁷⁶ Vinson 1983: 197-198; Villasante 1961: 108-109.

⁷⁷ Vinson 1983: 198-199; Villasante 1961: 108-109.

⁷⁸ Vinson 1983: 205-206, 579; Villasante 1890: 113. Ematen ditugun orrialdeak 2. ediziokoak dira (1790).

1759	M. G.	<i>Jesusen Bibotz sakratuaren. . . devocionea</i> ⁷⁹	512 ²	I	Frantsesetik itzulia
1775 -1777	Beñat Larregi	<i>Testamen çabarreco eta berrico historia</i> ⁸⁰	377 +454	I	Royaumont-en obra itzulia
p.1775	-- (Barkoxekoa)	<i>Uscara libria</i> ⁸¹	350 ¹¹	I	
1778	Alexandre Mihura	<i>Andredena Mariaren Imitationea</i> ⁸²	305	I	Hérouville-ren itzulpena
1782	López	<i>Perfeccioniaren pratica</i> ⁸³	466	I	A. Rodríguez-en itzulpena
1784	Andre Baratzia	<i>Guiristinoqui bicitceco eta biltceko moldea</i> ⁸⁴	312 ²	2/3	
<p>ITURRIA: Vinson 1983 -- OHARRAK: Orrialdeen zifra-ondoan eman ditugun superindizeek datuaren edizioa adierazten dute. -- Orrialdeen kopurua ez da erabakarrekoa, baizik eta obra bakoitzeko aipatu edizioan ageri diren orrialdeen motakoa (liburuen arteko orrialdeetako testu-masa berdindu gabea, hortaz).-- Edizioen kopurua 1617-1789. urteen tartekoa bakarrik da (ondokoak ez dira hemen jaso).</p>					

Lauki honetan ditugun liburuak urte haietan Iparraldean Elizari buruz edo elizarako argitara emandako argitalpenak dira (1617-1789), baina argitalpen haietako edizioen batean 300 orrialdetatik gora izan zituztenak bakarrik ekarri ditugu hona. Hau izan da laukirako jarri dugun muga, betiere testu-masarik handiena izan zutenak aintzakotzat hartuz, eta balio kualitatiboak albora lagaz (literatur nahiz teologi balioak, esaterako). Beraz, ondoko iruzkinak, ezarritako muga horien barruan ulertu behar dira⁸⁵.

⁷⁹ Vinson 1983: 206-207; Villasante 1961: III.

⁸⁰ Vinson 1983: 224; Villasante 1961: 109-110.

⁸¹ Vinson 1983: I*, 243-247; I**, 589-590. Villasante 1961: 113.

⁸² Vinson 1983: 226-228; Villasante 1961: 112 (*RIEV* IV, 1910, 478).

⁸³ Vinson 1983: 228-231, 587; Villasante 1961: 112.

⁸⁴ Vinson 1983: 234-237, 587-588; Villasante 1961: 110-111.

⁸⁵ Salbuespen txiki bat egin dugu, orrialde-kopuru hori 1789tik ondorengo edizioen batean gainditu duen birekin: *Uskara libria* eta *Jesusen Bibotz*-ekin. Haren lehen edizioak (p. 1775) 142 orrialde bakarrik izan zituen, baina ondoren etorri zen edizio-sail handian (gutxienez 14 izateraino) inoiz 386 orrialde ere izan zituen (1851). Bigarrena, berriz, lehen edizioko 159 orrialdeetatik 512tara pasatu zen 183In.

Argitara emandakoak dira, eta ez garai haietatik geratu zitzaizkigun eskuizkribuak, Haraneder-en Testamentu Berriaren antzera bere garaian egun argirik ikusi gabeak (1740)⁸⁶, orduan eta Hegoaldean geroxeago bezala, honelakorik egon baitzen Iparraldean ere (Axularren “bigarren partea” galdurik dela ere pentsa daiteke!) (Villasante 1972: 96, 121-122), eta ez derrigorrean zentsura ofizialagatik, arrazoi eta ezin ekonomikoek edo ardurarik ezak horretara eramanda baizik.

Inprimategietan argitara emateko bideak ez zuten, segur aski, sasirik gabekoak izan behar Iparraldean. Badakigu zinez hiri honetako moldiztegi batean inprimatutako lehen liburua 1642koa dela, Vinson-ek esaten digunez (Vinson 1983: xxviii), eta handik aurrerakoetan ere Baionatik kanpo egin (behar) izan zirela sarritan inprimaketa-lanak geroago ere, XVII. mendean noski, baina baita hainbat aldiz XVIII.ean ere.

Erran gabe doa, Iparraldeko produkzio osoa aztertu nahi bada (eta ez, hemen egingo dugun lehen hurbilketara mugatu), idazlan larrien hauen ondoan beste hainbat ekarri beharko genukeela hona, eta, gainera, kasu batzuetan ez euskal literaturan gutxien entzun edo argitaratuak izan direnak, esate baterako, Etxeberri Ziburukoaren *Noelak* (hamarren bat edizio XVII-XVIII. mendeetan).

Gisa berean, nola ahantzi Kristau Ikasbideak, Baionak bezala Oloroek beren diozesietarako hain sarritan atera zituztenak? Zalantzarik gabe, hauek izan ziren (izen eta egile batekin edo besterekin), herritarren eskuetan sarrienik eta gehien zabaldutako eliz argitalpenak. Batzuetan ofiziosoak ziren, baina indarrik handiena Katixima ofizialek izan zuten, noski: Pouvreau (1656), Belapeire (1696), Maitia (1706), Aulan (c. 1745), etab. Katixima herritar apalen ondoan inoiz edo bestetan apaizentzako katekesi-liburuak ere agertu ziren, Lavieuxville/Haroztegi-ren hura bezalakoak (1731).

Jaiera edo deboziziozko liburuak –sarritan, lehenengoan txikiak, eta gero, hurrengo argitaraldietan haziz joan ohi zirenak– aipatu beharra dago. Gehienak ez dira ageri laukian, orduan (1617-1789) eta gero izan zuten indar guztiarekin, baina garbi dago beren argitara-maiztasunak aditzera ematen digunez, liburu estimatuak eta erabiliak izan zirela: otoitzak, kantikak eta santuen bizi-

⁸⁶ Haraneder-en hau Harriet-ek kaleratu zuen 1855ean (Baiona: E. Lasserre), eta berrikitan egin da edizio kritikoa: Haraneder, I., 1990, *Jesu Christoren Evangelio Saindua*, Bilbo: Euskaltzaindia. (Patxi Altunak paratua).

tzak batera etortzen ziren horrelakoetan. Biblia urrun zegoenez⁸⁷, Iparraldeko kristau katolikoek debozio- eta gogoeta-liburuei heltzen zieten, batez ere. Ikusiko dugu.

Argitalpenen aurreko bi laukiak alderatuz gero (ez-eliztarrak / eliztarrak), lehen begiratuan nabari ageri zaigu gai ez-eliztarren eta elizakoen artean ageri den aldea, idazletan bezala idazlanetan. Ez-eliztarren artean hor ia dena jaso dela esan genezake, zegoen guztia; beste bigarren lauki honetan, berriz, hautatu gutxi batzuk bakarrik, eta, hala ere, eliztarrok beren hautapen mugatuan askotxoz ere ugariagoak dira ez-eliztarrak baino, kopuruz eta mamiz: haietatik, hamar idazle aipatu ditugu, bakoitzari lan bana dagokiola (Etxeberri Sarakoa dugu salbuespena); beste hauetan, aitzitik, 21 obra aipatu behar izan ditugu, 18 egilerenak. Bederatzi obra dira XVII.ekoak, eta 12 XVIII. mendekoak.

Garaiko Hegoaldearekin erkatzen bada, Iparraldeak ia mende eta erdiko aurrerapena duela ikus dezakegu: Materreren lana 1617koa dugu, baina Hegoaldean zinezko liburu-idazketaren lana Mendibururekin hasi zela emanez, 1747a arte ez dugu aurkitzen tamaina bertuko libururik (387 orrialde); berehala izan zituen beste bi argitaraldi (Iruñea: 1747, 1751), jaiera honek orduan hartutako indarrari erantzunez, noski (Mendiburu 1747).

Laukiratu ditugun idazleek zein soslaia sozial eskaintzen dute?

Denetik dagoela esan genezake: apaiz diozesiarrak eta erlijiosoak (baita Iparraldean etxerik izango ez duen jesulagunen bat ere), diozesiarren artean Erretore eta Bikarioak (Axular, Argaignarats, Xurio, Harizmendi, etab.), euskalki ezberdinetako idazleak (Lapurditik Zuberoaraino). Azkenik, atzerritarrek ere baditugu, hortxe ausart eta behargin saiatu, bertakoak lotsarazteko moduan.

Dakidanez, herritar laiko eta emakumerik ez da ageri; baina segur aski emakumezkoak izan ziren eliz liburuen erabiltzailerik finenak, *Geroren* ale zahar batean ikus daitekeenari jarraiki: “Marianna Galharrague jingoitico etheco andria da liburu hunen jabea”, idatzi zuen bertan etxeoandre baten eskuak (Intxausti 1990: 85).

Laukitik, lehendabizi, estreinako bultzada handia eman zutenak gogorazi behar ditugu, Donibane eta Sara ingurukoak. Segida izango zuen euskarazko lehen idazketa abiarazi zuten, hizkuntzaren *idaztasuna* ahalbidetuz; baina ez hori bakarrik: idazketa hori kalitate handiz hornitu eta loratu zuten, eta ondokoen-tzako *idatz-eredua* proposatu. Praktikotasunari ez ezik (mezua pasarazteari, alegia), duintasunari eta edertasunari ere begiratu zioten.

⁸⁷ Ikus Euskal Biblien zenbait azal: Labayru 2002: 60.

Laukian daudenak (Materre, Haranburu, Etxeberri, Argaignarats, Axular) aipatu behar dira, eta baita hor izendatu gabeak ere: Harizmendi, Klaberia, etab. Talde hark elkarren arteko hurbiltasun nabariak erakusten ditu: bata besteen liburuetan onarpen ofizialak ematen, laudoriozko bertsoak edo hitzaurreak idazten ageri zaizkigu (Villasante 1972: 90-93).

Batzuetan idazle bat-berak liburu bakarra baino gehiago idatzi zuen, nahiz eta laukian ez denak agertu. Etxeberri Ziburukoak hor agerian duena ez ezik (*Eliçara erabiltceco liburua*, 1636), beste bi baditu: *Manual devotioñezcoa* (1627) eta *Noelac* (1631). Beraz, luma-ofizioko gizona zela esan beharko genuke, “goren kalitateko pertsonaia, eskolatua eta humanista” izateaz gain. Idazten ziharduen garai berean, inguruko lagunei eta euskalgintza berriari bere itzal eta jakinduriaz beste, zituen gidari-dohainak ematea izan zen Etxeberriren zerbitzurik onena.

Idazle-kalitatean guztiok lehentasuna aitortu dioguna dago: Pedro Agerre, *Axular*. Salamancan eskolatua zen Pedro Agerre (1592-1595)⁸⁸. Iparraldera joatean (1596), artean ez zen apaiz, izan ere 1596an apaiztu baitzuen Tarbeko Apezpikuak; hortaz, heldutasun onean ordenatu zen, eta zergatik ez dakigula, bere Iruñeko Diozesitik (berea bai, baina jaiotzezkoa ez zenetik⁸⁹) Baionakora pasatu zen (Villasante 1972: 38-40), eta hasteko, Donibane Lohizunen jarri bizitzen, 40 urte zituela. Saran Erretore izango zen hau (1600-1644) bere heldutasun betean inguratu zen herri horretara. Badakigu predikari onaren sona zuela jada 1601ean, Enrike IV.aren gutun batek dioenez (Villasante 1972: 41). Zahartzaro adinduan, jada hiltzear zelarik, kaleratutako *Gero* (1643), urrundik zetorren prediku-lanen emaitza da, begi-bistan dagoenez. Axular liburu bakarreko idazlea dugu, bizitza osoko liburua osatu baitzuen argitaratutako hartan.

Ongi bertakoak ziren horien ondoan gogoratzekoa da hastapen haietan bi atzerritar nola jarri ziren euskaraz idazten: Estebe Materre eta Silvain Pouvreau. Materre fraide frantziskotarra zen, Saran ikasi zuen euskara eta, inondik ere, euskal apaizarteko giro hartan sartu zen berehala. Berarena izan zen Donibane-Sarakoen lehen liburua: *Dotrina christiana* (1617). Materreri bere Probintzia erlijiosoko gobernu-kargutan ibiltzea egokitu zitzaion, beharbada

⁸⁸ Itziar Mitxelenak aurkitu zituen Salamancako urte hauetako matrikula-agiriak (1972). Ikus Villasante 1972: 36, I. oh.

⁸⁹ Urdazubi sorterrria Baionako Diozesikoa zen 1556an; pentsa daiteke politikak ezarririk diozesiarte-ko muga-aldakuntza administratiboak (1567) ez zituela aldatu berehala herritarren Iparralderako joerak, bide eta topografiak ere jendea hara bideratzen zutenean.

lehenik-edo Baionan, baina baita La Réole (Gironde) eta Tolosan ere. Horrek moztu zion, beharbada, hemengo idazle-lana (Dedieu 1977).

Silvain Pouvreau belaunaldi bat geroagokoa da, eta bere argitalpenak 1650-1670etan eman zituen. Bourges-en jaio, Euskal Herrira etorri eta Saint-Cyranen idazkaria izan zen; giro hartan euskara ikasi zuen, eta handik urte batzuetara Bidarteko Erretore bilakatu (1640-1644). Laukian ditugun idazle-arten emankorrenetakoa da, Etxeberri Sarakoa eta J. Haraneder-en ondoan. Laukian hiru liburu dituen bakarra da Pouvreau: *Guiristinoaren dotrina* (1656), *Philotea* (1664) eta *Gudu espiritual*a (1665). Hirurak dira itzulpenak eta azken bi hauek espiritualitatearen historian *klasikoak*, Euskal Herritik joan eta gero Parisen kaleratuak. Zinez, funtsezko lan bati heldu zion euskaldun berri honek; zoritxarrez, argitara eman bai, baina ez ziren pasatu lehenengo ediziotik aurrera. Euskara-frantsesa hiztegi bat ere utzi zuen, baina ez zen bere garaian argitara eman (Villasante 1972).

Idazle emankorrenen artean sartu behar dira XVIIIko bi izen, gutxienez: Joanes Haraneder eta Beñat Larregi. Berriz ere, biak dira itzultzaileak, eta Haraneder-en kasuan, itzulpen errepikatuak ditugu, gainera: hau da, Pouvreau-ren lana berriro egin zuen Haraneder-ek laurogei urte geroago, hark bezala *Philotea* (1749) eta *Gudu espiritual*a (1750) ostera euskaratuz eta argitara emanez. Errepikapenaren hau eliz literaturako paradoxetako bat da, Kempis-ekin ere behin eta berriz jazoko dena.

Beñat Larregi-k hartu zuen egitekoa ere zabala izan zen, bi liburuki marduletan emana, eta hau ere itzulpena: Royaumont-en *Testamen çabarreco eta berrico historia* (1775-1777). Kristau espiritualitateari begira egindako lanak dira Haraneder-en eta Larregi-ren hauek, eta berauena osatzera etorri zen A. Rodríguez-en *Perfeccioniaren pratica* (1782), Jesusen Lagundiko tradiziotik zetorrena eta López-ek euskaratua.

Ikus daitekeenez, euskal eliz produktiorik handiena itzulpenena dugu, eta nabaria da kultura beregain batek behar duen baino askoz harago doan itzulpen-gintzaren aurrean gaudela. Euskarazko eliz literaturak, Donibane-Saran halako beregaintasunez jaiotakoak, gerora ez zuen zaindu ahal izan bere testuan hasierako originaltasuna (bere mezuan behintzat segur aski erlatiboa zena), nahiz eta aitortu behar den itzulpen-lanak Teologian eta Espiritualitatean hizkuntzari eskatzen zizkion trebeziak ontzen lagundu zuela.

Itzulpenen ondoan, azpimarratzekoagoa da mende eta erdi honetan ekoizpen originala egin zutenena: Etxeberri Ziburukoa, Axular, edo Gasteluzar-ena, adibidez. Hitz-lauz eta bertsoz, bietara, egindako azkeneko honen lana merituzkoa izan zen. Euskal Herritik kanpo bizi behar izan zuen Gasteluzar-ek,

Pauen, baina euskaldunei behatuz idatzi zuen, eta gero badakigu herritarrek gogoz jaso zizkiotela bere bertsoak elizkizun arrunt eta bestelako ospakizunetan.

Burututako hau guztia ez zen agortu emaitza eman zutenen belaunetan; alderantziz, egindakoa ondokoentzat zinezko ondarea izan zen, eta hainbat kasutan Iraultza-ondoan argitaraldi berriak ezagutu zituzten obra haiek. XIX. mendean, aurrekoetako hauek dira berrargitara emanak, adibidez: Xuriorren *Imitationea* (4 edizio), Haraneder-en *Philotea* eta *Gudu espiritual*a (edizio bana), *Eucologia Ttipia* (5 edizio), *Uscara libria* (15 edizio, gutxienez) eta apenas aipatu dugun Baratzia-en *Guiristinoqui bicitceko* (12 edizio, gutxienez). Liburu txikiagoen artean (laukian jaso gabeetan, alegia) ez da falta horrelakorik: Haroztegiaren *Guiristinoen doctrinak* (1733) XVIII.ean bederatzi argitaraldi izan ondoren, hurrengo mendera luzatu zuen bere bizialdia beste lau edizioekin.

Axularren kasua berezia da: 1864an Iparraldean hirugarren edizioa ezagutu ondoren, XX. mendean Hegoaldean piztu zen *Gerorekiko* interesa, lehenagoko Añibarroren bizkaierazko itzulpenetik hasi eta Urkixo, Lekuona eta Villasanteren edizioetara nahiz Euskaltzaindiaren edizio faksimileraino⁹⁰. Eliz liburu hau euskaldun anitzentzat literatur liburu bilakatu da, hizkuntzaren eskola.

Oro har, 1617-1789. urteetako Iparraldeko argitalpen larrienek gehien landutako eremuak ondoko hauek izango lirateke:

1. Elizarako eliz liburu orokorrak: aldi berean meza eta sakramentuetarako testu lagungarri, jaierazko otoitz-bilduma, kantategi eta inoiz hagiografia ziren liburuak daude lehenengo. *Exercicio espiritual*a edo *Eucologia Ttipia* dira adibide onak, edo zubererazko *Uskara libria*.
2. Katiximak: Herriarentzakoak dira ugariak (laukian ageri ez badira ere) eta apaizentzako “maisuliburuak” dei ditzakegunak, Katekesirako liburu gidariak. Katiximen hau da Hierarkiak gehien lagundutako eremua.
3. Espiritualitate-liburuak: Etxerako liburu irakurgarriak dira, bakarka edo sendian irakurtzekoak; normalean, kanpoko Maisu handien obrak ditugu hauek (*Philotea*, *Imitationea*).

⁹⁰ Ikus Villasante 1972: 120-131. Añibarro, P. A., 2001, *Gueroco guero*, Bilbo: Euskaltzaindia. Blanca Urgell Lázarako paratutako edizio kritikoa.

4. Jaiera berezietarako liburuak: ongi hiltzen laguntzekoak batzuetan; garaiko zaletasun eta interesei ere erantzuten diete honelakoek (adibidez, Jesusen Bihotzaren debozioari, XVIII.ean).
5. Predikurakoak: laukiak neurri batean bakarrik islatzen du honetarako apaizei proposatutakoa, *Gero* gida-liburuarekin, baina ezin dira ahantzi eremu honetan inprimaturik eman ziren langaiak (iganderoko Ebajelio-ondoko oharrak: *Pronus* deituak, esate baterako).
6. Bibliaren mundua: Biblia oso modu mugatuan iristen zen herrira (norberaren etxeko irakurgai arrunt izatera heldu gabe, eta ia beti Liturgia ofizialaren kariatara); hutsune hori estaltzeko Larregik itzultitako *Testamen çabarreco eta berrico historia* dago (1775-1777) jasotako zerrendan, Hegoaldean XIX.ean Lardizabalek eskainiko zuenaren antzekoa.

Katekesi-eremuan Hierarkiaren ardura zuzen eta iraunkorra ageri da, kasik zerbait programatua, baina, gainerakoan, badirudi ekimen pribatuek dakartez baliatzen dela eliz Erakundea, eta zinezko eliz inkulturazio teologiko-linguistiko egitarauturik ez dela abiarazten. Iparraldeak egin zuen ekarpen aski aberats hau, eskasa eta maingua dela esan liteke, nahiz eta laukitik kanpoan geratu diren 300 orrialdeetatik beherakoak ere hobeki begiratu behar diren, azterketan ondorio egiaitiak eskuetan izateko.

6. Atzera begiratu batean

Ikusi ditugunetatik (eta ez dira begiratu beharreko denak, gutxiagorik ere) zein ondorio atera dezakegu euskarak edo eliz Erakunde barruko euskaldunek Eliza Katoliko Erromatarrean bizi izan duten hizkuntz trataeraz?

Azterketa jarraitu ahal izateko zenbait datu orokor aurreratu nahi izan dugu hemen, gogoan hartu beharrekoak direlakoan. Lehenik, “Liburu-erlijio” unibertsal handiek hizkuntzekin (izan) dituzten harreman hertsia gogorarazi ditugu; Kristautasuna ere testuinguru orokorrago horretan dago.

Atal-galduka ibili gabe, aztergaiari bere osoan so egiteko (“Eliza/Euskara” gaiari, alegia) eta Elizako hizkuntz(ar)en eremuak definituz joateko aztergai izan daitezkeen aurkezpena egin dugu lauki batean; lauki teoriko osagarri eta zuzengarria da hori.

Horren ondoren Erdi Aroaz egin dira azpimarraketa batzuk, arazo honetan mende haiek ahantziegiak ditugulakoan; Aro Moderno-Garaikideetarako azterketa-kronologia bat proposatu dugu, eta Iparraldeko liburu-lagin bati gainbegiratua eman (XVII-XVIII. mendeak), oraingoz gaia agortzeko asmorik gabe.

Ikusitakoetatik beharbada bidezkoa da ondorio batzuk atera edo hipotesi batzuk bederen egitea, Aro eta eremu ezberdinei begira.

1. Zer esan euskaldunen kristautzeaz? Kolonizazio politiko eta erlijiosotan gertatu izan denaren arabera, eta Euskal Herriko erromatar kolonizazio kulturalak zekartzan urei jarraiki, lehen kristautzean zenbait hiritako euskaldun elebidunekin —eta berorien bidez— hasiko zen Eliza bere mezu mintzatua pasatzen. Lehendik edo orduan latinizatutako euskaldun elebidunak dira, bada, euskaldun elebarrarengana iristeko bitartekariak. Hizkuntza mintzatuak bete zuen egiteko hori, eta jakin ez dakigu aldi bertsuan ezer idatzirik egon zenentz. Hau da aurkitu dugun hutsune historiko larri bat, lehen kristau-euskara idatziarena.
2. Zer pentsa gure Erdi Aroaz? Euskal Herriko kristautzeaz izan diren eztabaidak gorabehera, gurera bilduz (hau da, hemengo lehen Eliza kristauak hizkuntzarekiko izan zuen burubideaz galdetuz), ikusi dugu Erdi Aroak ez digula utzi euskarazko testu bibliko, liturgiko edo pastoralik (hortaz, mila edo, nahiago bada, bostehun urteko hutsunea). Euskarazko predikurik egon zela, halabeharrez segurutzat eman dezakegu, baina horren lekukorik ere ez dugu. Beren tradizio kultural (jatorri beneditarreko Monasterioak) eta pastoralarengatik (Eskeko Ordenak) garrantzizko ekarpen idatziak egin zitzaizkion Ordena Erlijiosoei, dakigunez, ez zioten aurkeztu halakorik euskaldungo kristautuari.
3. Aro Modernoan, Hegoaldean bezala Iparraldean, Elizak ofizialki gogoan hartzen du euskara, ofizialtasun mugatu batekin, Katekesi eta Predikura begira batez ere, eta praktika hori eliz gobernu baterako premiazkoztat ikusten den neurri edo unean (Trento ondoko arau eta sinesgaiak zabaldu eta berritzeko, adibidez). Hortik aurrerako hizkuntz erabilpen eta garapenak (Biblian, teologian, espiritualitatean, administrazio idatzian eta abarretan) ez ziren eraman modu egitarautu batean, ez eremuz eremu, ezta denbora-segidatasun batekin ere. Bestalde, egindako lanean ere desoreka eta desberdintasun nabarmenak daude Euskal Herriko Lurralde, Diozesi eta klero ezberdinen artean.

Badirudi, gainera, Diozesien eraketak eta Hegoaldean batik bat ezaguna den Hierarkiaren erdalduntasun jarraituak zerikusi handia izan dutela Elizaren hizkuntz normalizazio hain mugatu horretan.

4. Euskararen historia sozial orokorrean kokatu behar da elizako hau ere: botere politikoak, interes sozial orokorrak eta aipatu ditugun beste arrazoi zehatzak zama handia izan dira Elizarentzat Euskal Herriko bere hizkuntz inkulturazioan, oro har Mendebaldeko Europa honetako herri minorizatu guztietan bezala eta Estaturik izan ez duten edo galdu dutenetan bezala.
5. Eliza Erromatar latinoak teorian (eta praktikan, hein batean) izan dituen bi hizkuntz politika orokorren artean (Misioetarakoa, Mendebaldeko Estatuetakoa) Euskal Herriari bigarren honetan egoitea egokitu zaio, baina, latinaren ondoan, Estuetauko hizkuntzak ere Elizan lehiakide eta nagusi dituela. Kasurik onenean, euskararen Elizako presentzia oso ezberdina izan da hizkuntza mintzatuan eta idatzian, latina hobetsi izan zen eremuetan eta hizkuntz hautapen libreagoak izan dituztenetan.
6. Eliza Erromatarrak berez izan dituen muga guztiekin ere, hainbat Gotzainek eta elizgizon saiatuek ekoizpen idatzi estimagarria burutu zuten XVII. mendetik aurrera Iparraldean eta XVIII.etik hona Hegoaldean. Gure liburugintzako katalogoek ongi erakusten dute hori, eta are nabarmenago egindakoa Herri-Erakundeek egin ez zutenarekin alderatzen bada.
7. Euskararen eliz normalizazio historikoak eskatuko zukeena aditzera emanda dago Elizako hizkuntz eremuak jasotzen dituen laukian: ez dirudi, adibidez, ez Iparraldeko goraldiak, ez hemen ia begiratu gabe gelditu den Eusko Pizkundeak normalizazio teoriko hartako eremu guztiak bete dituztenik.
8. Esandakoak osatuz, eta bukatzeko, nabarmen dezagun hogeigarren mendeak eskaintzen duen aparteko interesa: beste herrialdeetako Eliza Katolikoan bezala, Euskal Herrikoaren hizkuntz politikak normalizazio-abagune paregabea ezagutu du, mendetako tradizioa irauliz (Vatikano II.a), horrek erakutsi dituen aurrerapauso nabariek, eta

geldirik geratu diren hainbat eremurekin. Badirudi, belaunaldi baten epe motzean, lanari ekitean historia osoko funtsezko arazoak batera azaleratu zaizkigula.

Orrialde hauek azterlan berrietarako gonbita izan nahi dute, gure iragana begirapuntu zabaletatik so egin eta euskaldungoaren hizkuntz bizitza bere garapen eta bilakaera sozialean gero eta hobeki ezagutzeko.

BIBLIOGRAFIA

Oro bar, laukietan jaso ditugun euskal erreferentzia bibliografikoak oin-oharretan emanda daude eta, beraz, ez ditugu bona biltzen.

- Agirre Sarasola, P., 1998, "Belapeirez", *ASJU* XXXII-2, 1998, 313-364.
- Agirrebaltzategi, P., 1996, "Euskal Herria eta euskara: Kantabriako Frantziskotar Probintziaren erantzuna eta erantzukizuna", *Cantabria Franciscana* L, 1996, 25-56.
- Agirrebaltzategi, P., 2004, "Euskararen «normalkuntza» Euskal Herriko Erlijioso-Institutuetan: aldeko eta aurkako arrazoibideak. Frantziskotarren (ofm) adibidea" in *Intxausti* 2004a, I, 534-552.
- Alonso Montero, X., 1973, *Informe -dramático- sobre la lengua gallega*, Madrid: Akal.
- Andrés Martín, M., 1980, "Espiritualidad española en los siglos XV y XVI. Movimientos y disputas" in García Villoslada, III/2º, 327-361.
- Arana Martija, J. A., 2004, "Erlijiosoak Euskaltzaindiko jarduera eta bizitzan" in *Intxausti* 2004a, I, 317-320.
- Arauxo, M.-A., 1975, *A fe cristiá ante a cuestión da lingua galega*, Santiago: Sept.
- Audisio, G., 1998², *Les Vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIe-XVIe siècle)*, Paris: Fayard.
- Axular, P., 1976, *Gero (Después)*, Arantzazu: Jakin/EFA.
- Azurmendi, J., 1980, "Bertsolaritzaren estudiorako", *Jakin* I4/I5, 1980, 139-164.
- Azurmendi, J., 1985, "Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herrian" in *Intxausti* 1985, I, 357-386.
- Bañales, G.; Gorrotxategi, M., 2004, "Edward Spencer Dodgson (1857-1922). Recopilación de sus publicaciones en prensa diaria : homenaje a las puertas de su 150 aniversario", *Euskera* 49, 2004-I, 265-349.
- Berceo, G. de, 1992, *Obras completas*, Madrid: Espasa-Calpe.
- Blau, J., 1969, "L'apparition du type linguistique néo-arabe", *Revue des Études Islamiques*, 1969-2. [Aparteko inprimaldia, Paris: Libr. Orientaliste Paul Geuthner].
- Brenon, A., 1996, *Les cathares. Vie et mort d'une Église chrétienne*, Paris. Jacques Grancher.
- Chizhevski, D., 1983, *Historia comparada de las literaturas eslavas*, Madrid: Gredos.

- Comerma Vilanova, J., 1923, *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Editorial Políglota.
- Dedieu, H., 1977, "Etienne Materre, franciscain français écrivain d'expression basque", *Bulletin du Musée Basque* 76, 1977, 97-100.
- Delumeau, J.; Wanegffelen, Th., 1998⁹, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris: PUF.
- Diocèse de Bayonne, Lescar et Oloron. Annuaire*, 2002, Bayonne.
- Echegaray, B., 1945, "¿Se establecieron los moriscos en el País Vasco de Francia?", *Bulletin Hispanique* XLVII, 1945, 92-102.
- Feliu, F.; Iglésias, N. (ed.), 1997, *Llengua i religió a l'Europa moderna*, Barcelona: Quaderns Crema.
- Fernández-Gallardo, G., 2004, "La supresión de los franciscanos conventuales en Navarra (1566-1567)" in Intxausti 2004a, 555-567, 598-808.
- García Fernández, E. (ed.), 1994, *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*, Bilbao: UPV-EHU.
- García Oro, J., 2004, "Conventualismo y Observancia. El proceso de las Reformas religiosas en el País Vasco y en Navarra, durante el Renacimiento" in Intxausti 2004a, 555-567.
- García Villoslada, R. (ed.), 1979-1982, *Historia de la Iglesia en España* (7 libk.), Madrid: BAC.
- García, F. (ed.), 1944, *Obras completas castellanas de Fray Luis de León*, Madrid: BAC.
- Gardère, M., 1996, *Rituels cathares*, Paris: La Table Ronde.
- Glassé, C., 1991, *Dictionnaire encyclopedique de l'Islam*, Paris: Bordas.
- Goity, B., 2007, *Histoire du Diocèse de Bayonne*, Bayonne : Secrétariat de l'Évêché de Bayonne. [N. B.]
- González de Castillo, P., 1621, *Constituciones Synodales del Obispado de Calaborra y La Calzada*, Madrid: Viuda de Alonso Martín.
- Gonzalo Maeso, D., 1960, *Historia de la literatura hebrea*, Madrid: Gredos.
- Goñi Galarraga, J., 2004, "Panorama histórico-geográfico de las Diócesis de Euskal Herria" in Intxausti 2004a, I, 45-128.
- Goñi Gaztambide, J., 1979-1999, *Historia de los obispos de Pamplona* (11 libk.), Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Goyhenetche, M., 2001, *Histoire Générale du Pays Basque. III. Évolution économique et sociale du XVIe au XVIIIe siècle*, Donostia: Elkarlanean.
- Grandguillaume, G., 1983, *Arabisation et politique linguistique au Maghreb*, Paris: Maisonneuve & Larose.
- Halaoui, N., 1997, "Langue dominante, langue rejetée: le Hassaniya en Mauritanie" in *Divers Cité Langues* I, Québec : Université.

- Hinojo, G., 1997, “Llatí *versus* vulgar: antecedents i conseqüències d’una polèmica” in Feliu; Iglèsias 1997, 59-86.
- Holmes, G., 1984, *Europa: Jerarquía y revuelta, 1320-1450*, Madrid: Siglo XXI.
- Institutum Historicum S. I., 1898..., *Monumenta historica Societatis Iesu*, Roma.
- Intxausti, J. (ed.), 1985, *Euskal Herria*, Donostia: Jakin / Caja Laboral.
- Intxausti, J., 1990, *Euskara, euskaldunon hizkuntza*, Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Intxausti, J., 1995, “Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571), Erreforma-Kontrarreformatako ilun-argitan”, *RIEV* XL, 1995, 119-160. [Orain liburu honetan emana].
- Intxausti, J., 1997, “Euskararen Eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556)”, *Sancho el Sabio* VII, 1997, 243-274. [Orain liburu honetan emana].
- Intxausti, J. (ed.), 1998a, *Hizkuntzen aldeko mugimendu sozialak. Donostiako Udako XII. Ikastaroak. 1993ko Uztaila*, Bilbo: EHU.
- Intxausti, J., 1998b, “Talde euskaltzaleen garapen historikoaz (XVI-XX. mendeak)” in Intxausti 1998a, 17-56. [Orain lehen liburukian emana].
- Intxausti, J., 1998c, *Euskal historialariak eta frantziskotarrak. Azterketa historiografikoa*, Arantzazu: EFA.
- Intxausti, J., 2000, “Euskararen erabilpen-debeku eta arauak lehen Gobernu frankisten eliz politikan (1937-1940)” in Ormaetxea et al. 2000, 193-230.
- Intxausti, J. (ed.), 2004a, *Euskal Herriko erlijiosoen historia. Familia eta Institutu Erlijiosoen Euskal Herriko Historiaren I. Kongresuko Aktak*, Arantzazu: EFA.
- Intxausti, J., 2004b, “Frantziskotarren Euskal Herriko historia” in Intxausti 2004a, 347-373.
- Intxausti, J., 2004c, “Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz”, *Hemen* 4, 2004, 63-80.
- Iserloh, E., 1973, “La vida interna de la Iglesia [en la Baja Edad Media]” in Jedin, IV, 857-883.
- Jedin, H. (ed.), 1966-1987, *Manual de Historia de la Iglesia* (10 libk.), Barcelona: Herder. [Jatorrizkoa: *Handbuch der Kirchengeschichte*. Gazt. ed.: Ruiz Sanz, D. et al.].
- Jimeno Jurío, J. M., 1999, *Navarra, Gipuzkoa y el Euskera. Siglo XVIII*, Pamplona: Pamiela.
- Jimeno Jurío, J. M., 2004, *Retrosceso histórico del euskera en Navarra*, Pamplona: Pamiela.
- König, F., 1964, *Diccionario de las religiones*, Barcelona: Herder.
- Labayru ikastegia, 2002, *Iglesia y euskera / Eleiza eta euskera*, Bilbao: Instituto Labayru Ikastegia.
- Lambert, M., 2003, *La otra historia de los cátaros*, Madrid: Ediciones Martínez Roca.

- Latreille, A. et al., 1963, *Histoire du catholicisme en France*, Paris: Spes.
- Leclerc, J., 1999-, *L'aménagement linguistique dans le Monde [datu basea]*, Laval Unibertsitatea. <<http://www.tlfq.ulaval.ca>>
- Léonard, E. G., 1967, *Historia general del Protestantismo* (4 libk.), Barcelona: Edicions 62.
- Lepe, P., 1700, *Constituciones Synodales antiguas, y modernas del Obispado de Calaborra y La Calzada*, Madrid: Antonio González de Reyes.
- Macek, J.; Mandrou, R., 1984, *Histoire de la Bohème. Des origines à 1918*, Paris: Fayard.
- Malaxechevarría, J., 1926, *La Compañía de Jesús por la instrucción del País Vasco en los siglos XVII y XVIII*, San Sebastián: Libr. e Impr. San Ignacio de Loyola.
- Mallea-Olaetxe, J., 1988, *Juan Zumarraga. Bishop of México and the Basques: The Ethnic Connection*, Reno: University (Basques Studies Program).
- Mallea-Olaetxe, J., 1989, "Zumarraga Mexicoko apezpikuaren gutuna Urti Abendainori 1547n idatzia", *Euskera* 34, 1989-I, 309-319.
- Mallea-Olaetxe, J., 1992, "The private Basque World of Juan Zumarraga, firsts Bishop of Mexico", *Revista de Historia de América* (IPGH, México) 114, 1992, 41-60.
- Mansion, J., 1931, *Esquisse d'une histoire de la langue sanscrite*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Marcos, B., 1980, "Literatura religiosa en el Siglo de Oro español" in García Villoslada III/2°, 443-552
- Marín, T., 1952, "La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco (1495 -1556)", *Hispania Sacra* V, 1952, 264-326.
- Mendiburu, S., 1747, *Jesusen Bibotzaren devocioa*, Donostia: B. Riesgo Montero.
- Menéndez Pidal, R., 1926, *Orígenes del español*, Madrid.
- Merino Urrutia, J. B., 1978³. *La lengua vasca en la Rioja y Burgos*, Logroño: Diputación Provincial.
- Michelena, L., 1964, *Textos arcaicos vascos*, Madrid: Minotauro.
- Molas, J.; Massot, J., 1979, *Diccionari de la literatura catalana*, Barcelona: Edicions 62.
- Moral, R. del, 2002, *Lenguas del mundo*, Madrid: Espasa-Calpe.
- Moreau, R., 1970, *Histoire de l'âme basque*, Bordeaux: Imprimerie Taffard.
- Muro Abad, J. R., 1994, "El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen" in García Fernández 1994, 53-82.
- Nimegako Katekesi Institutua, 1975, *Kristau Bidea*, Arantzazu: Jakin.
- Ormaetxea et al., 2000, *Txillardegi lagun-giroan*, Bilbo: UEU.
- Orpustan, J.-B., 1999, "L'espace bascofphone ancien" in *La langue basque au Moyen Âge (IXe-XVe siècles)*, Baigorri: Éditions Izpegi, 17-39.

- Otazu Llana, A.; Díaz de Durana 2008, *El espíritu emprendedor de los vascos*, Madrid: Sílex. [N. B.]
- Otte, E., 1979, “Juan de Zumarraga, vasco” in *Les cultures ibériques en devenir: essais publiés en Hommage à la mémoire de Marcel Bataillon (1895-1977)*, Paris: Fondation Singer-Polignac, 489-496. [Ikus *Euskera* XXVI, 1981, 4-14].
- Pinedo, I., 2004, “Jesuitas en el País Vasco / Navarra” in Intxausti (ed.) 2004: 574-577.
- Portilla, M., 1979, “Datos y noticias sobre el vascuence en Alava (siglos XVI y XVII)”, *Norte Express. Extra. Fiestas de la Virgen Blanca* 1979: 56/50 [sic].
- Prats, M. (ed.), 1995, *Política lingüística de l'Esglesia catalana. Segles XVI-XVII*, Girona: Eumo (Univ. de Girona).
- Redjala, M., 1970, *Remarques sur les problèmes linguistiques en Algérie*, Paris: Paul Geurthner. [Aparteko inprimaldia].
- Rementeria, J. M., 1975, “Euskal Kristau Ikasbideen historia laburra” in Nimegako Katekesi Institutua 1975, XVII-XXV.
- Rica, M., 1975, “Traduction en basque de termes politiques sous la Révolution”, *ASJU* IX, 1975, 3-175.
- Riquer, M. de; Comas, A., 1964, *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Edicions Ariel.
- Rodríguez Puértolas, J. (coord.), 1983-1984², *Historia social de la literatura española* (3 libk.), Madrid: Editorial Castalia.
- Sáenz-Badillos, A., 1988, *Historia de la lengua hebrea*, Sabadell: Editorial Ausa.
- Sáinz-Ripa, E., 1996, *Sedes episcopales de la Rioja, III. Siglos XVI-XVII*, Logroño: Diócesis de Calahorra y La Calzada-Logroño.
- Saraiva, A. J.; Lopes, O., 1985¹³, *História da literatura portuguesa*, Porto: Porto Editora.
- Saugnieux, J., 1982, *Berceo y las culturas del siglo XIII*, Logroño: Diputación Provincial.
- Sawyer, J. F. A.; Simpson, J. M. Y. (ed.), 2001, *Concise Encyclopedia of Language and Religion*, Amsterdam: Elsevier.
- Steiner, G., 2001, *Préface à la Bible hébraïque*, Paris: Albin Michel.
- Tourn, G., 1991², *Les Vaudois. L'étonnante aventure d'un peuple-église*, Torino: Claudiana.
- Trebolle Barrera, J., 1993a, “Colecciones de libros bíblicos. Libros canónicos y no canónicos” eta “Historia del texto y de las versiones del Antiguo y del Nuevo Testamento” in Trebolle Barrera 1993b, 157-270, 271-385.
- Trebolle Barrera, J., 1993b, *La Biblia judía y la Biblia cristiana*, Madrid: Editorial Trotta.
- Uribe, A., 1996, *La provincia franciscana de Cantabria. II. Su constitución y desarrollo*, Arantzazu: EFA.

- Urquizu, P. et al., 2000, *Historia de la literatura vasca*, Madrid: UNED.
- Varii, 1994, *Oibenarten laugarren mendeurrena*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Veillet, R., 1910, *Recherches sur la Ville et sur l'Église de Bayonne*, Bayonne/Pau.
- Villasante, L., 1961, 1972, *Historia de la literatura vasca*, Bilbao: Sendoa.
- Vinson, J., 1983 [1891, 1898], *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* (2 libk.), Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína.
- Widengren, G., 1976, "La formación del canon", in Widengren, G., *Fenomenología de la religión*, Madrid: Cristiandad, 527-544.

IGLESIA Y CULTURA VASCA Notas sobre la historia de sus relaciones *

Iglesia y cultura vasca. Para evitar mayores imprecisiones, bueno será delimitar el significado de los términos. Entendemos aquí por *Iglesia* el conjunto de hombres y mujeres consagrados *ex professo* al servicio de la institución denominada Iglesia Católica. Así, pues, utilizamos el vocablo en una acepción restringida, aunque alguna vez nos podamos referir también a laicos de los movimientos institucionales (AC, JOC, etc.) o simples fieles que han colaborado en el desenvolvimiento de la cultura vasca intraeclesial (tal, por ejemplo, Orixe).

La *cultura vasca* viene a significar aquí cualquier forma de manifestación cultural en lengua vasca, prescindiendo por el momento de otras realizaciones idiomáticas históricamente presentes en el país y otros ámbitos culturales igualmente valiosos (folklore, artes plásticas, música, etc.).

Aludimos, por tanto, con el término a la vigencia social genérica del idioma, su conocimiento, uso y promoción en la Iglesia o fuera de ella por iniciativa de eclesiásticos, a las actitudes frente al euskera, su regulación legal, etc.; sus creaciones literarias orales y escritas, su organización social, su empleo eclesiástico y civil, popular o culto.

No hace falta decir que no es, desde luego, la primera vez que se toca la cuestión de las relaciones de la Iglesia con la cultura vasca: durante los últimos veinticinco años ha sido tema constante de estudio de las reuniones de religiosos en Loiola, de la Coordinadora de sacerdotes de Euskal Herria, de los propios Obispos que han proporcionado abundante material de trabajo y de las asambleas de Superiores Religiosos¹. De igual modo, algunos intelectuales conocidos se han preocupado de darle un encuadre histórico crítico².

* 1996, in Askoren artean, *Euskal Herrian eta Elizan*, Euskal Herriko Apaiz Konfederakundea. [Polikopiatua, 14 orrialde].

¹ Existe una abundante documentación dispersa de dichos colectivos, que no ha sido formalmente publicada en ediciones accesibles al público en general.

² Por ejemplo, Monreal Cia, G., 1978, "Elizaren praxia euskarari buruz", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 30-39.

Por nuestra parte, contemplamos este tema de examen desde el punto de vista de la historia social de la lengua (que incluye su normalización sociocultural), y desde la perspectiva de la historia del propio pensamiento de la Iglesia sobre su inculturación en los pueblos evangelizados³.

I. Cristianización y Edad Media

Los primeros contactos de los cristianos con el territorio de lengua vasca y la población vasco parlante debieron de ser tempranos, al menos allá por el siglo III de la Era, y no sólo en las lindes de la más extensa Euskal Herria de entonces, sino incluso en las fronteras del actual País Vasco. La cristianización general fue ciertamente un proceso largo que bien pudo demorarse hasta finales del primer milenio.

Antes ya de esta presencia aquí, la Iglesia cristiana de Roma se había latinizado, prescindiendo de su anterior bilingüismo grecolatino. En adelante, la Iglesia de Occidente optó por la unidad idiomática latina que vino a ser, además, símbolo de la propia unidad de la Iglesia. De este modo, la política latinizante del Imperio tuvo su continuación en la Iglesia regida desde Roma, lo que no pudo menos de afectar al patrimonio lingüístico de los pueblos no-latinos del Occidente europeo. Fue el segundo gran momento de la latinización de Europa, que no logró sumergir al euskera, entre otras razones porque pudo resistir a la primera acometida que eliminó las demás lenguas prerromanas y adaptarse, más tarde, al lento proceso posterior de cristianización.

Los misioneros llegados —sobre todo, mensajeros de un Libro y portadores de la Palabra—, utilizaron sin duda el euskera en la predicación; de hecho, un testimonio de Eutropio a comienzos del siglo V parece confirmarlo. El Cristianismo, incidió en el *corpus* interno del idioma, y el acomodo social a las nuevas circunstancias culturales no hubo de ser fácil para ninguna de las dos partes.

³ Sobre el término *inculturación* la Comisión Teológica Internacional decía lo que sigue en su documento *La fe y la inculturación* (1988): “El proceso de inculturación puede definirse como el esfuerzo de la Iglesia para hacer penetrar el mensaje de Cristo en un determinado ambiente socio-cultural, llamándolo a crecer en todos sus propios valores desde el momento en que éstos son conciliables con el Evangelio. El término inculturación incluye la idea de crecimiento, de enriquecimiento mutuo de las personas y de los grupos, por el hecho del encuentro del Evangelio con un ambiente social” [El subrayado es nuestro]. Una breve y clara exposición del término puede verse en Carrier, H., 1994, *Diccionario de la cultura, para el análisis cultural y la inculturación*, Estella: Verbo Divino, s. v. “Inculturación del Evangelio”.

No obstante, este momento de encuentro del mensaje cristiano con la comunidad vascofona no vino acompañado ni de la creación de un alfabeto propio, ni de traducciones bíblico-litúrgicas, ni de una literatura religiosa escrita en euskera, al contrario de lo que contemporáneamente sucedía de forma casi planificada en los pueblos cristianizados en Oriente. El País Vasco, en el seno de la Iglesia latina de Occidente, no pudo ser una excepción a la regla general.

En los casos de evangelización fronterizos entre Oriente y Occidente se pudo ver mejor cuán difícil era bajo Roma el desarrollo de procesos de una sincera inculturación de la Iglesia en los nuevos pueblos cristianizados: al respecto, la implantación de la Iglesia entre los pueblos eslavos occidentales por Cirilo y Metodio (siglo IX) resultó particularmente conflictiva, por el cruce de intereses políticos y culturales.

Cuando, sobre todo a partir del siglo XIII, la oficialización y hegemonía cultural creciente de los romances se confirmó para el occitano, catalán o castellano, y se inició la literatura culta —profana y religiosa: recordemos a Alfonso X o, de otro modo pero ya tan cerca, a un Berceo, por ejemplo— tampoco llegó la asunción escrita del vascuence para la instrucción del pueblo euskaldun, y desconocemos en qué medida fuera efectivo el uso oral del euskera en la instrucción religiosa. Carecemos de toda noticia de una literatura religiosa medieval en euskera.

2. Reformas y Contrarreforma

Como en tantos otros pueblos europeos, será la época del Renacimiento y la de ambas Reformas, la protestante primero y la católica después, la ocasión en que se iniciará un nuevo camino. El mismo año de 1545, un sacerdote de la Baja Navarra (Bernat de Etxepare) publicó el primer libro vasco, y un ilustre obispo calagurritano de origen alavés, B. D. de Luku, llegó a la diócesis y planteó de forma expresa la necesidad de una instrucción en euskera, en la fecha misma de la apertura del Concilio Tridentino. Toda una coincidencia simbólica.

Sin embargo, la gran obra religioso-literaria del siglo XVI vino de la mano de la Reina de Navarra y un pastor calvinista: la versión euskérica del Nuevo Testamento, por Joanes de Leizarraga (1571). Parecía que cambiaban los signos de los tiempos; sin embargo, aquello no pudo tener continuidad, y la Contrarreforma católica fue más lenta y tímida al respecto. Sabemos que la exposición de las normas tridentinas se hizo, al menos en parte, en euskera, según muestran testimonios de la Llanada alavesa, allá por la década de 1560.

En el siglo y medio que va de 1550 a 1700, las diócesis vascas no ignoraron la existencia de una comunidad creyente vascófona, y de ello se hicieron eco los Sínodos calagurritanos, con una normativa favorable para la predicación en euskera y para la impresión anual de catecismos (1621, 1700). La diócesis de Pamplona, que abarcaba también buena parte de Gipuzkoa, deslindó su territorio en dos zonas administrativas, estableciendo en la Curia oficiales que atendieran diversamente a las comarcas *romanizadas* y *bascongadas*, es decir, vascos-hablantes.

Estas medidas, las capitulaciones de carácter lingüístico que se incluyeron en los documentos fundacionales de los conventos de religiosos (Zarautz, Mondragón) o las peticiones de los regidores pamploneses (1604), muestran a las claras que tanto los eclesiásticos como los seglares preocupados por la formación de sus conciudadanos tuvieron conciencia clara de la inadecuada política lingüística que practicaba la Iglesia.

Pero, llegados aquí, es obligado recordar también la dejación política de las Instituciones Públicas respecto al idioma propio, más grave que la que se dio por parte de la Iglesia. A pesar de que la práctica totalidad de amplias zonas del País era euskaldun monolingüe, y de que la lengua pública y local hablada era el euskera, intereses foráneos y de grupos sociales del País concurrieron a que la lengua escrita e incluso hablada de las Juntas Generales fuera preceptivamente la castellana. Y, fuera ya de la oficialidad o no de la lengua en las Instituciones, en el ámbito de la vida cultural y social ignoraron su deber de apoyar iniciativas en favor del desarrollo de la lengua. Todo ello contrasta con la política —aunque tardía, insuficiente sin duda— de la Iglesia.

No obstante las mencionadas normas eclesiásticas, no parece que la predicación y catequesis euskérica de los siglos XVI-XVII llegaran a gozar de una práctica general, fiel y constante; más bien hay datos para suponer lo contrario. Consiguientemente, no podemos constatar tampoco una alfabetización de la población derivada de esta formación religiosa, tal como sucediera en países protestantes. Por otra parte, la atonía literaria de Euskal Herria peninsular contrasta con las decididas iniciativas literario-pastorales de un grupo sacerdotal que actuó en el País Vasco continental, también en este caso al amparo de algunos de sus obispos y más particularmente de uno de ellos, el obispo Bertrand de Etxaus al que dedicó Axular su obra *Gero* (1643). Es éste un hecho a destacar, por ejemplar e inusual.

3. Coyuntura de cambios (siglo XVIII)

Será en el siglo XVIII cuando, de nuevo por iniciativa de eclesiásticos, surgirá la demanda de una predicación euskérica más cuidada (Larramendi), y también la reivindicación de los derechos lingüísticos de los euskaldunes en la Iglesia y en la vida secular, hasta formular tímidamente un *idearium* teológico al respecto (Kardaberaz).

Se puede pensar que la amarga experiencia alavesa del retroceso del euskera —observada también por el círculo de Larramendi— debió de despertar la conciencia de algunos hombres de Iglesia. Como bien recordaba un documento que describió el estado sociolingüístico de la Vicaría de Vitoria, Alava era vascófona en buena parte (1787), pero se era consciente de la pérdida acelerada del idioma, fruto también de que los curas ignoraban la lengua de sus feligreses.

Al dar este diagnóstico, Landázuri anticipó una de las graves acusaciones hechas por observadores de los siglos XIX-XX a la Iglesia: la desidia de muchos hombres de Iglesia, y el menosprecio de algunos de ellos, en relación a este patrimonio lingüístico del País y la feligresía vasca, con el agravante del incumplimiento de las propias normas eclesiásticas al respecto.

Hay que recordar, no obstante, que las publicaciones preparadas para ayuda del clero euskaldun y para la catequesis de los fieles tropezaron también con dificultades impuestas por el poder civil. Los casos de censura o prohibición a Kardaberaz o Gerriko fueron ilustrativos. Estas interferencias de las autoridades seculares en la política eclesiástica de la Iglesia no harán sino agravarse en el siglo XX, lo mismo con la República laica francesa que con el sistema confesional canovista, o en las dictaduras que siguieron (1923-1931, 1936-1975).

Pero, retomando el hilo de lo ya dicho, la coyuntura del XVIII fue decisiva para el inicio de una tradición literaria en Hegoalde, para la publicación de obras lingüísticas —Gramática, Diccionario— y escritos de carácter pastoral en euskera entre los años 1750-1850.

Hay que subrayar que todo esto era fruto del desvelo de los más directamente implicados en la labor pastoral, por lo general del clero más modesto. El mérito de estos protagonistas es múltiple, pues en la formación de los futuros sacerdotes se ignoraba la lengua vasca, y los instrumentos culturales para la actividad pastoral se ofrecían en otros idiomas (latín, francés, castellano).

Los Axular, Agirre, Haraneder, Kardaberaz, Mendiburu, Gerriko, etc. no trabajaron dentro de un plan oficial liderado por la Jerarquía —y del que estaba

tan necesitada la comunidad creyente vasca⁴—, al modo que lo hicieran en su momento el Sínodo calvinista de Pau y el equipo de Leizarraga⁵. Sin duda, es ésta una deuda que debe ser recordada, es decir, la que la historia vasca tiene con individualidades eclesiásticas que hicieron su aporte a las letras modestamente, pero con frecuencia con abnegado sacrificio personal y de ordinario sin cobijo institucional.

4. En *Eusko Pizkundea* (Renacimiento Vasco, 1876-1936)

El siglo que media entre el final de la última Guerra Carlista, o la abolición foral consiguiente (1876), y la desaparición de Franco (1975), ofrece una rica historia de posicionamientos pastorales y políticos de la Jerarquía eclesiástica ante la cultura vasca. Inevitablemente, la cúpula eclesiástica vivía en la Península una doble y contradictoria presión: la de la política oficial del Estado —siempre próxima, y día a día acuciante— y la de la normativa eclesiástica general, teóricamente favorable y clara, en los límites convenidos, a la cultura autóctona de los pueblos, pero siempre más lejana en su universalidad y en todo caso débil aquí, en su incidencia práctica.

En cuanto al colectivo sacerdotal y religioso, la presencia de eclesiásticos será numerosa en las iniciativas nacidas en *Eusko Pizkundea* (Renacimiento Vasco: 1876-1936), y no faltarán entre ellos quienes lideren asociaciones e instituciones de recuperación cultural.

En una actitud de oposición hacia el poder central (como en Iparralde), o amistosa en exceso (como la mantenida en Hegoalde hacia la Corona), la Jerarquía católica no pudo menos de encontrarse con el problema idiomático; pero la mentalidad de los obispos no estaba en modo alguno predispuesta a entender la reivindicación de la cultura euskérica en su hondura. Retomando y ampliando algunas iniciativas episcopales precedentes, fue el obispo Mujika quien ofreció un talante algo más abierto en la época. Quedaron lejos las disposiciones autoritarias de Cadena y Eleta entre 1910-1913 a propósito de los bautizos y los nombres vascos.

⁴ Aunque grupos de sacerdotes (caso de Axular), u órganos subalternos del Clero (caso de Gerriko, en Gipuzkoa), sí estimularon en alguna ocasión la redacción y publicación de obras de entidad mayor.

⁵ Véase Intxausti, J., 1995, “Leizarraga eta Leizarragatarrak (1563-1571), erreforma-kontrarreformetako ilun-argitan”, *RLEV* 40, 1995, 119-160. Más concretamente, pp. 147-159.

En la medida en que entre los eclesiásticos iba aumentando el número de sacerdotes y religiosos más proclives a los nuevos aires, también la inculturación eclesial en nuestro pueblo fue tomando características más activas y operativas. El movimiento cultural euskérico —el general y el intraeclesial— fue a la vez causa y resultado del paulatino cambio general de mentalidades en el País. Sacerdotes diocesanos y religiosos tomaron parte en la publicación de revistas y libros, en la creación de agrupaciones pastorales euskéricas o meramente culturales, y participaron en instituciones civiles de índole cultural.

Se crearon grupos de trabajo como *Jaungoiko-zale* (1912), y se fue haciendo un lugar en los Seminarios para la cultura vasca. Barandiaran y Lekuona fueron profesores del de Vitoria desde el segundo decenio del siglo, más tarde Intxaurreondo, del de Pamplona; los capuchinos publicaron los trabajos de Bera y Arrigarai; los jesuitas comenzaron a editar el *Jesus-en Biotzaren Deya* (1916), los claretianos Zabala, Arriandiaga o Urrutia sus escritos gramaticales y pastorales...

En los veinte años siguientes (no hay que olvidar el Congreso de Oñati, 1918) se reforzó la aceptación institucional del euskera en la sociedad vasca. En 1921, la diócesis de Vitoria dispondría de un nuevo Catecismo oficial en euskera. Mons. Mujika —obispo entonces de Pamplona: integrista, sí, pero no desprovisto de las evidencias nativas de su villa natal, Idiazabal— siguió el ejemplo y quiso, además, abrir brecha para la renovación de las mentes eclesiásticas: se encargó al Padre Intza la nueva redacción del Catecismo en lengua vasca (1927), y lo que es aún más sintomático, en 1926, en el Seminario de Pamplona el discurso inaugural del curso versó sobre los criterios del uso eclesiástico de las lenguas y sobre la aplicación de los mismos al euskera.

No puede menos de recordarse que en las décadas veinte y treinta diversos sacerdotes y religiosos procuraron plantear el problema teórico de la inculturación de la Iglesia en el País Vasco, de acuerdo —se decía— con los criterios de la tradición eclesiástica, y más precisamente con las orientaciones emanadas de Benedicto XV. Urrutia lo hizo en Gernika (1922), como lo había hecho Ibero en otro contexto y lo repetiría Aitzol en su momento (este recurso a la enseñanza misional y social de la Iglesia iba a ser nuevamente utilizado en los años 50 y 60, por Gandiaga y otros).

A pesar de esta presencia del pensamiento social cristiano y pontificio entre los eclesiásticos vascos, el episcopado del País en modo alguno ofreció una seria reflexión propia acerca de la pertinencia y del procedimiento de una inculturación eclesial en el País Vasco, y tampoco, desde luego, sobre el proceso cultural general que se estaba gestando entre nosotros. Ninguno de los Obispos ofreció

nada parecido, en entidad y definición, a lo que en Cataluña elaborara Mons. Torras i Bages (*L'Església i el Regionalisme*, 1887; *La tradició catalana*, 1892), y más modestamente Mons. Morgades (1893, 1900)⁶.

Pero los sectores más motivados del clero, no se desanimaron por ello. También en campos alejados de la ética social, por ejemplo en el de la teoría literaria o el análisis de la vida social de las lenguas, o la pedagogía bilingüe, jóvenes o no tan jóvenes sacerdotes hicieron aportaciones estimables: el jesuíta Estefanía, el escolapio Mokoroa, el sacerdote secular Ariztimuño, *Aitzol*, el capuchino Altzo deben ser tenidos en cuenta al respecto. Así, pues, el pensamiento teológico y la teoría literaria de eclesiásticos contribuyeron a presentar nuevas perspectivas de defensa y desarrollo de la cultura vasca.

Junto a la teoría, la práctica social. En los años 20 y 30 numerosos clérigos aparecían como promotores, impulsores o guías de sociedades en favor de la cultura en euskera: en la Academia de la Lengua Vasca (Azkue, Olabide), en la sociedad Euskeltzaleak, en las publicaciones y revistas, en la Sociedad de Estudios Vascos, etc. Además de los nombres mencionados, podríamos ampliar la lista con otros muchos: Artzubiaga como editor, *Aitzol* como promotor cultural, Txomin Agirre como novelista, Aita Donostia como recopilador de la música popular, etc. Algunos de ellos lo pagarían en 1936 con la vida o el destierro: *Aitzol* fue ejecutado en el cementerio de Hernani el 18 de octubre, y el poeta Jaka-Kortaxarena viviría más de cuarenta años en la Pampa argentina.

Pero, sin embargo, incluso en los años de más apertura, la Iglesia mantuvo algunos de sus ámbitos institucionales más importantes casi exclusivamente en francés o castellano: la enseñanza y vida común de los Seminarios, la vida ordinaria de las casas religiosas (monasterios, conventos, residencias), la enseñanza

⁶ En modo alguno queremos sugerir, desde luego, que aquella aportación sea hoy válida: sólo subrayamos aquí la ejemplaridad de aquel esfuerzo pastoral, gesto de lealtad eclesial al pueblo que se deseaba servir. Una buena introducción a la historia de las relaciones de la Iglesia Católica y la cultura catalana puede encontrarse en Bonet i Baltà, J., 1984, *L'Església catalana de la Il·lustració a la Renaixença*, Montserrat: Publicacions de l'Abadía. Existe también una breve exposición en euskera, de la mano de un conocido historiador: Massot, J., 1978, "Eliza eta kultura katalana", *Jaunaren Deia* 62, 1978, 53-59. Puede verse la valoración no eclesiástica del hecho en la historiografía actual: Hina, H., 1986, *Castilla y Cataluña en el debate cultural. 1714-1939*, Barcelona: Ed. Península, 184 ss. — Dada la inevitable brevedad de estas notas que no permite ulteriores matizaciones, bueno será recordar, ya en fechas próximas a nosotros (1968-1992), la reflexión de los Obispos vascos sobre nuestra sociedad y cultura: 1992, *Una ética para la paz*, Donostia: Idatz. Algún día deberán analizarse sus contenidos referentes a la cultura.

de los colegios religiosos, etc. E incluso no faltó la desidia en la propia obra pastoral, como la denunciada por Eusko Ikaskuntza en la Diócesis de Pamplona (1933, 1934). Se manifestaba a las claras la minorización lingüística de la comunidad vasco parlante en aquellas prácticas internas y en estas deficiencias parroquiales. De cualquier manera, el trabajo realizado por muchos eclesiásticos, tanto por iniciativa personal propia como por encargo institucional, dejó una importante cosecha de trabajos.

5. Guerra y posguerra en el franquismo (1936-1960)

La Guerra Civil y la posguerra tuvieron un significado muy particular en Euskal Herria: los sacerdotes ejecutados en la retaguardia lo habían sido por los nacionales. Los nacionalistas vascos, católicos, habían estado con la República, el Obispo de Vitoria hubo de marchar al exilio, muchos religiosos y sacerdotes conocieron destinos extraños, en la Península o en países lejanos.

Las tensiones generadas por la guerra llegaron a los cabildos parroquiales, conventos y seminarios. El nuevo régimen y la Jerarquía *puesta al día* escasamente podían ser protagonistas de una mejora en la pastoral euskérica o la cultura autóctona. Por otra parte, los restos salvados de la hecatombe —en el mejor de los casos, silenciados con la connivencia de autoridades civiles y eclesiásticas— fueron anulados, cuando no represaliados.

También en las instituciones eclesiásticas hubo de comenzarse desde una penumbra encubierta y penosa: el euskera no existía ya en los programas de estudio, se redujo al mínimo la presencia de la lengua en la vida pastoral, se suspendieron las publicaciones religiosas en euskera. Hubo una primera década de hielo y silencio. La historia de la represión lingüístico-cultural llevada a cabo en la Iglesia y por medio de la Iglesia está aún por hacerse, una represión que afectaba a los propios eclesiásticos y a la feligresía en general⁷.

Aunque el movimiento iniciado en la preguerra había sido descabezado (en sus dirigentes y obras culturales), quedaba, sin embargo, el rescoldo para nuevas iniciativas: los jóvenes eclesiásticos, educados por la generación precedente, precisaron de algún tiempo para dejar pasar el vendaval y tomar aliento. A

⁷ Aun dentro del sistema impuesto por el Alzamiento Nacional, cada Diócesis y cada Congregación tuvo políticas variadas y acomodaticias, según circunstancias personales de los represaliados/protegidos y de acuerdo con el talante político-religioso de los Superiores, o las circunstancias de momento y lugar.

finales de los 40, los Superiores de algunas Ordenes religiosas (casi siempre más alejadas de las autoridades del régimen) pudieron permitir iniciativas nuevas en la formación de sus aspirantes al sacerdocio, en los centros rebosantes de vocaciones. Comenzaron tímidamente a impartirse clases de euskera, o a reunir grupos de trabajo en lengua vasca. Algo después vendrían los Seminarios diocesanos.

Las primeras publicaciones del interior fueron de carácter religioso o autor eclesiástico: *Cristau-Dotriña* (1940: lejos quedaba *Kristau-Bidea*, de 1921), *Argi Donea* (1946), *Arantzazuko Egutegia* (1947), y ya de más entidad cultural: las sucesivas ediciones de *Euskalerraren Yakintza* de Azkue (Madrid: 1942-1947), *Kristiñau-Ikaskizuna* de Etxeandía (1947), el *Diccionario* del P. Bera, *Iesu Aurraren bizitza* de Lekuona (1948). Más emblemáticas resultaron las obras de S. Mitxelena, particularmente su *Arantzazu. Poema* (1949), y el *Meza-Bezperak* latinovasco de Orixe (1950).

Este vacilante despegue no puede ocultarnos la precariedad de aquel andamiaje cultural: aquel *Cristau-Dotriña* hizo *tabula rasa* del precedente Catecismo oficial y se vio obligado a ignorar las normas ortográficas de la Academia; el Misal hubo de publicarse en Tours (Francia), gracias al trabajo de un seglar, Orixe, a costa de una benémerita cristiana seglar, M. Barriola, para ser, por fin, difundido clandestinamente por pueblos, parroquias y conventos. Las insuficiencias de la Iglesia oficial eran, pues, manifiestas, sometida a las presiones de un régimen aceptado, y con unas relaciones Iglesia-Estado no reguladas aún por el Concordato que había de fijar, al menos, las reglas de juego.

El malestar y las ambigüedades de la situación ofrecieron una doble cara en un acto solemne tenido lugar en la “Diputación de Vizcaya”, en el ingreso del Rvdo. P. Luis Villasante en la Academia de la Lengua Vasca, el 23 de mayo de 1952: entraba en Euskaltzaindia un religioso a cuyo discurso de ingreso otro colega respondió con la bienvenida de ritual, pero denunciando inmediatamente las complicidades culturales de la Iglesia con el régimen. Así ganó Krutwig su exilio.

En la posguerra larga que nos lleva hasta los 60, posiblemente el aporte sociocultural más notable de la Iglesia fue el de la costosa fidelidad de su gente mayor (Azkue, Olabide, G. Manterola, M. Lekuona, Ibargutxi, Jautarkol) y la generación primera de posguerra (cada diócesis y congregación tuvo sus hombres: Etxaniz, Garate, Mantzisor, Onaindia, Goiria, S. Mitxelena, Villasante, Kerexeta, Iturria, Tx. Irigoien, etc.), sin olvidar naturalmente a los eclesiásticos de Iparalde (Oxobi, Laffite, Iratzeder, Xarriton) ni el Exilio americano (Mokoroa, Zaitegi, Jaka-Kortaxarena).

Los años 50 mostrarían que, casi imperceptiblemente, los estudiantes de los centros eclesiásticos daban ya un vuelco más decisivo aún: hubo publicaciones de escritores noveles (Garaialde, Sorarrain, Galarraga, Etxenagusia) y firmas que han hecho historia (Gandiaga, Zarate, J. M. Lekuona), y en los años 1956-1964 cada Seminario diocesano o religioso se hizo presente con modestas revistas culturales en euskera, emulando al guatemalteco *Euzko-Gogoa* y oficioso *Egan*. Se conocen las estadísticas de sus colaboradores. Por entonces comenzaron las reuniones entre estudiantes con proyectos culturales en ciernes, ayudando a cohesionar un movimiento incipiente.

6. En la resistencia cultural y la rebelión social (1960-1980)

En 1956, se reiniciaban ya abiertamente los trabajos de la Academia, se abrían las primeras ikastolas (alguna de ellas, por ejemplo, con la firme colaboración de un militante cristiano como Carlos Santamaría), se difundían las colecciones literarias y el ensayo crítico en euskera, los movimientos laicos eran un hervidero de ideas y acción, la Iglesia entraba en Concilio, la alfabetización euskérica daba los primeros pasos.

En las horas de revuelta de 1968, el debate ideológico, las acciones armadas y el estado de excepción alteraron la paz de las gentes. La crisis general de los Seminarios dio lugar a la siembra social de multitud de jóvenes más o menos preparados para el trabajo cultural en euskera. Lo que la (in)existente Universidad había negado al País vino, más en precario, por un camino imprevisto, el de la crisis vocacional.

Entre tanto, Juan XXIII y Paulo VI con sus Encíclicas, y el Vaticano II con su *aggiornamento*, hicieron acto de presencia: la resistencia cultural se sintió corroborada. Desde otra vertiente y superando precedentes vacilaciones romanas, el Concilio proponía a la Iglesia latina una reconversión lingüística sin precedentes en su historia: prácticamente, todos los ámbitos de la vida religiosa podrían expresarse en las lenguas del pueblo cristiano. Los planes de traducción de los últimos treinta años son [este artículo es de 1996], sin duda, apasionantes, por la meticulosidad romana que los ha presidido y las iniciativas y trabajos regionales y nacionales en que han tomado cuerpo.

También en el País Vasco la Iglesia local ha asumido la responsabilidad de ofrecer la versión de los textos bíblicos y litúrgicos en euskera. Hay que señalar que la calidad lograda en el empeño ha sido alta, gracias a plumas de reconocidas figuras literarias de la Iglesia, y merece subrayarse la unidad de fondo

lograda en la lengua estándar eclesiástica (sobre todo, si se tiene en cuenta que son textos para la proclamación litúrgica).

El esfuerzo llevado a cabo ha dotado a la Iglesia (al igual que con la oficialidad del euskera sucede en la Administración Pública) de un *corpus* lingüístico mucho mejor dispuesto para todas las tareas y campos de la vida y cultura religiosas. Sobre ese fundamento queda un largo camino por cubrir, que difícilmente lo será sin una expresa y cuidada colaboración de todas las fuerzas (interdiocesanas, e interreligiosas, si no interconfesionales también): en la publicación de fuentes cristianas, en la enseñanza de la teología y ciencias religiosas, en la predicación y catequesis, el ensayo o el debate religioso-cultural, y, en general, en la respuesta cristiana al mundo contemporáneo en euskera.

(En un paréntesis debe llamarse la atención sobre el actual proceso normalizador de la cultura vasca. He aquí algunos hechos paralelos a los vacíos señalados: recuérdese la colección *Klasikoak*, traducción de clásicos del pensamiento universal, mientras carecemos de todo proyecto de textos y autores clásicos cristianos en euskera⁸; téngase presente la enseñanza e investigación *en* euskera en la Universidad del País Vasco y Universidad Pública de Navarra, con clara desventaja para las Universidades privadas y las Facultades de Teología; contrástense la calidad y cuantía de servicios de cultura religiosa en castellano/francés y en euskera; compárese el desarrollo editorial secular y religioso, etc. Los colectivos religiosos que se marginen de todo esto tomarán el camino de su minorización cultural, o de una Iglesia exiliada de esta cultura vasca en desarrollo. Pero no nos anticipemos a los sucesos).

Entre tanto (1960-1995), la Iglesia se ha hecho presente en los procesos de cambio y crecimiento de la cultura vasca. Muy diversos medios y proyectos sociales han sido testigos de ello: los medios de comunicación, la Ikastola, el mundo editorial, la formación de enseñantes, etc., singularmente hasta comienzos de los años 80.

Desde 1956 surgieron Emisoras de Radio de la Iglesia, unas veces de carácter provincial o comarcal, otras de ámbito local. Muy pocas han perdurado hasta hoy, pero pueden servirnos para evocar aquellas experiencias: Arrate, Segura, Loiola... Una de las características de aquellas iniciativas fue la utilización del euskera en sus programas. Fue la primera escuela del periodismo

⁸ Otras culturas minoritarias mejor atendidas nos pueden dar algunas pautas: por ej., la “Collecció catalana de classics cristians” (1931), o “Clàssics del Cristianisme” (1988), con títulos de Savonarola, Péguy, Newman, Müntzer, San Francisco, San Agustín, etc. vertidos al catalán.

hablado en euskera, el igual que la Prensa periódica fuera desde el s. XIX: *Eskualduna* (1887), *Euskalzaile* (1897), *Z. Argia* (1919, 1963), *Herria* (1944), etc.

La Enseñanza en euskera fue desde finales de los 50 una demanda y reclamación social irrenunciable. Bastantes de las iniciativas de las primeras ikastolas nacieron entre los eclesiásticos, y en todo caso, la práctica totalidad de las que se crearon tuvieron el amparo legal e institucional de las Diócesis u Ordenes religiosas, incluso con un delegado episcopal que hiciera el seguimiento de las mismas. Las tensiones que la posterior emancipación de esta tutela eclesiástica generó en las ikastolas son comprensibles en el contexto general de conflictos de los años 1970-1975.

Señalemos, no obstante, que, desde el punto de vista de la cultura vasca y desde Moyano (1857) a Villar Palasí (1970), la historia del sector religioso de la Enseñanza —fundamentalmente, la de los colegios religiosos de ambos sexos— debe considerarse, en términos generales y a pesar de la ingente labor llevada a cabo, uno de los capítulos más revisables de la acción cultural de la Iglesia en Euskal Herria: ha sido tradicionalmente brazo dócil del sistema educativo vigente, sin apenas paliativos. La proscripción del elemento cultural autóctono ha resultado total en esos centros, al igual que lo era en el resto del sistema, y el personal eclesiástico comulgó con todo ello, incluso con fervor⁹. (Téngase en cuenta que hablamos de la historia anterior a 1975). Es esa una penosa coyuntura cuya gravedad difícilmente puede disimularse, en largas décadas en que se dieron pasos de gigante en el camino para la posible sustitución lingüística (bilingüización general de los vascohablantes: compárense los datos sociolingüísticos de 1866-1868 y 1991).

Sin embargo, han existido también algunas excepciones más o menos notables en este campo de la Enseñanza, al menos en períodos concretos. Recordemos a los claretianos, a La Salle, y episodios más localizados y recientes en otras Congregaciones. Hay que señalar, desde luego, que antes (Kardaberaz,

⁹ Bien estará recordar un documento episcopal excepcional, cuyas consecuencias prácticas desconozco: *Lettre circulaire pour instituer et organiser l'enseignement des langues régionales dans les établissements diocésains*, publicada por el Obispo de Bayona, con su programa de estudios correspondiente (1923). Que sepamos, nada parecido se dio en Euskal Herria peninsular, aunque cuarenta años después sí constatamos una participación activa (de amparo y suplencia) de la Iglesia en el desarrollo de la Ikastola, mientras los colegios religiosos, en términos generales, sólo entraron por la vía de la bilingüización como respuesta obligada a la propuesta oficial de los modelos lingüísticos, en los años 80. Naturalmente, téngase en cuenta las salvedades que se sugieren más adelante.

por ejemplo) y durante la escolarización general del último siglo y medio (Altzo, Aitzol, Lekuona), hombres de Iglesia denunciaron con reiteración la injusticia de una política institucional que consideraban inadmisibles, aunque fuera perfectamente legal. Por otra parte, el conformismo legal eclesiástico contrasta con iniciativas civiles coetáneas, encaminadas a facilitar el acceso del euskera a la Escuela (por ej., en las Escuelas de Barriada de Bizkaia, 1921-1936, o en la Koruko Amaren Ikastola, de M. Muñoa, en Donostia).

Parece que la Jerarquía eclesiástica vasca de los 70 había comprendido la lección de este pasado embarazoso, al tiempo que sintonizaba con los nuevos proyectos de País. En un gesto previsor se anticipó a abrir las Escuelas de Magisterio de la Iglesia (Donostia, Derio) de las que habían de salir muchos de los profesores de EGB que irían a cubrir, en los 80, buen número de las plazas del nuevo sistema de enseñanza bilingüe.

Son prematuros aún una síntesis y juicio históricos concluyentes acerca de las relaciones de los encuentros/desencuentros de la Iglesia con la cultura vasca en la historia y más próximamente en los últimos años. Faltan estudios, o es una andadura demasiado reciente para disponer ya de una valoración crítica que quiera ser definitiva. No obstante, nos permitimos aventurar algunas notas, con el propósito de suscitar una reflexión común.

7. Observaciones finales

La Iglesia, tradicionalmente, ha participado en el desenvolvimiento de la *cultura vasca*, y en cada momento histórico lo ha hecho, obviamente, condicionada por circunstancias propiamente eclesiásticas —desde la Iglesia universal o local— y por condicionantes más generales —sociopolíticos, culturales; internos o externos, que no ajenos, al País; mentalidades e intereses—.

En la historia de las relaciones con la cultura vasca es conveniente distinguir la iniciativa institucional detentada por la Jerarquía en cualquiera de sus niveles, y la que arranca de ideas y propuestas personales de eclesiásticos (sin rango jerárquico, o actuando en nombre más bien personal). No tienen el mismo significado y eficacia las medidas institucionales y las iniciativas meramente individuales. El historiador debe tenerlo en cuenta.

Además, en lo institucional, no todo tiene el mismo valor: las normas lingüísticas conciliares, sinodales, diocesanas o parroquiales, del clero secular o regular pueden coincidir o contrastar entre sí, y en todo caso, la incidencia práctica de cada nivel de decisión es distinta.

De igual modo, en la medida en que la historia lo permita, es necesario deslindar en cada caso los criterios y legalidad vigentes en la política lingüístico-cultural de la Iglesia, por una parte, y la praxis real seguida habitual o coyunturalmente, por otra. Así, por ejemplo, el significado de las conocidas Sinodales de Calahorra –valiosas en el contexto general de la historia de la cultura del País Vasco– quedan cuestionadas por una práctica deficiente, o relativizadas, con una visión más amplia, al contemplarlas desde la Península y el Hexágono, o la Iglesia universal.

Para entender la historia sociolingüística de la Iglesia en sus matices, se hace necesario también ir parcelando los campos de uso de las lenguas en su vida social interna, porque, en la Iglesia latina particularmente, la consagración de monolingüismos yuxtapuestos/superpuestos ha hecho del empleo de las lenguas un mosaico de normas y prácticas complementarias, durante siglos, hasta que en nuestra generación se ha roto sustancialmente la estructura de esa tradición.

Queremos decir que los criterios y legalidad de las Iglesias cristianas han sido variables en el tiempo y el espacio: recuérdese, por ejemplo, qué rostros tan contrapuestos presentan los Concilios de Trento y Vaticano II en la definición de sus políticas lingüísticas. En otra perspectiva, recordemos también que las Iglesias romano-latina y orientales han seguido al respecto criterios antagónicos. Tales contextos generales son también ilustrativos para la historia socioeclesial de la lengua vasca.

Además, esta historia debe atender, creo, no sólo los *hechos positivos* que han contribuido al desenvolvimiento o decadencia de la lengua vasca, sino también la *historia de las omisiones* que hayan podido incidir significativamente en el proceso. Aludo, sobre todo, a la trayectoria seguida en el País Vasco en la aplicación local de la normativa general de la Iglesia para la evangelización de los pueblos. El estudio comparativo de la política lingüístico-cultural de la Iglesia en los pueblos cristiano-viejos (permítasenos la extrapolación del término) y de la seguida en el mundo misional puede ser esclarecedor para el historiador.

En América, el catecismo mexicana publicado por la imprenta de Fr. Juan de Zumarraga en la Nueva España de H. Cortés se anticipó al primero en vascuence del que tenemos noticia (1561), en Europa. Por obra de un misionero (Andrés de Olmos) el náhuatl tuvo su gramática publicada desde 1547, es decir, 132 años antes de que el jesuita Larramendi editara la del vascuence. Entre 1524 y 1572, sólo en Méjico aparecieron 109 obras *en o acerca de* las lenguas indígenas (prácticamente, en su totalidad obra de eclesiásticos), mientras que tenemos tan sólo cuatro referencias bibliográficas en euskera para todo

el siglo XVI en el País Vasco que ya disponía de imprentas: dos Catecismos tardíos, los poemas del sacerdote Etxepare y la versión calvinista del NT. (Esta lejana referencia americana no es extemporánea: nuestro obispo Díaz de Luco conoció, por oficio y corazón, la obra de Zumarraga y de la primera evangelización americana (1532), años antes de llegar a Vitoria (1546) y de expresar sus preocupaciones lingüístico-pastorales inmediatamente para su propia Diócesis de Calahorra).

Mientras, la Iglesia catalana había ya hecho un largo camino, desde Raimon Llull y Eiximenis (siglos XIII-XIV), y la castellana disponía también de un catálogo de obras religiosas de cultura y espiritualidad en romance¹⁰. En el siglo XVI, fue enriqueciéndose considerablemente este patrimonio de la Iglesia hispana, hasta alcanzar con Fr. Luis de León (1583) o el navarro Malón de Chaide (1588) incluso cimas de alto valor literario. El pueblo euskaldun no comenzó a disponer de nada similar —aunque mucho más fragmentario y modesto— hasta mediados del XVII en la Euskal Herria continental y segunda mitad del XVIII en la peninsular.

¿Qué significan históricamente vacíos, omisiones y retrasos como éste en la historia de la Iglesia del País Vasco? ¿A qué se debieron? ¿Cómo incidieron en el desarrollo cultural de Euskal Herria?, y, ¿en la propia vida de la Iglesia en Euskal Herria? ¿Qué responsabilidad cabe atribuir a la institución eclesíástica en el País?

Como ha recordado un historiador castellano de la Iglesia vasca, cuando Mons. Mateo Mujika marchó por segunda vez al exilio, lo hizo “dejando su espléndida diócesis con 2.150 sacerdotes seculares, el 6% del total español; 1.549 religiosos, el 12% de España y 5.123 religiosas, casi el 11% de todas las del país” (y en esta consideración quedan al margen Navarra e Iparralde). El País Vasco contribuía con sus hijos intensamente a afirmar la presencia social, e incluso misional, de la Iglesia. En contrapartida, ¿había ella comprendido, como institución, su deber de inculturación en el País? En este sentido ¿es que se ha propuesto alguna vez, y logrado, configurar una “Iglesia institucional y culturalmente vasca”?

¹⁰ Desde luego, las historias sociales del catalán y el castellano, en sus estatus institucionales respectivos, muy poco se parecieron al caso del euskera. La acción propia de la Iglesia en este campo debía partir en Euskal Herria desde un nivel de carencias culturales mucho más radical. Es dato a tener en cuenta, al contemplar el caso de la Iglesia en el País Vasco.

La insuficiencia de nuestros conocimientos de la historia de la Iglesia vasca, en general, y, en particular, de su historia lingüístico-cultural aconseja prudencia en la respuesta a estas y otras preguntas, pero, honestamente, las cuestiones deben ser planteadas, y en la medida de lo posible, estudiadas y respondidas. Me atrevo a decir, además, que éste es un campo de reflexión e investigación que interpela más expresa y directamente a las gentes de Iglesia.

En una sociedad profundamente secularizada —con la independencia que le corresponde, o marginada de lo eclesiástico, tal vez alejada o escéptica—, o, por el contrario, en parte sencillamente cristiana ¿qué credibilidad cabe a una *Iglesia en el País Vasco* que no sea *Iglesia vasca*? Difícilmente se puede recurrir a coartadas de *universalidad* y *catolicidad*, ante una comunidad eclesial donde el componente misional ha sido ejemplar en sus Congregaciones religiosas y también en el Clero Secular, y donde cada creyente ha conocido hijos/as de su familia y pueblo que marcharon a Misiones.

La historia es larga al respecto, desde Zumarraga y Mendieta, pioneros en la inculturación eclesial-amerindia de Nueva España, a San Francisco Javier o San Martín en el Japón, desde el mundo islámico del oriotarra Lertxundi (autor y editor de obras sobre el árabe) a la China de Etxeberria (editor de la Biblia de Olabide), desde las campañas misionales y euskaltzales de Ariztimuño en la propia Euskal Herria a la Colombia de Plácido Mujika, desde Sagarminaga (guía de la Obra Misional Pontificia) al Garaigordobil de Los Ríos, o a las tragedias de Ruanda, sin olvidar la inacabable lista de religiosos y religiosas que optaron muchas veces por la inculturación misionera en otros pueblos y lenguas, en ocasiones a pesar de las ambigüedades colonial-misionales, y aunque los criterios que los guiaban no eran igualmente aplicados en su tierra natal.

En los últimos quince años la presencia cultural relativa de la Iglesia en el País Vasco es claramente decreciente, y por fortuna, resultado en gran parte del desarrollo de la sociedad civil extraeclesiástica. La Iglesia no puede sino gozarse de este florecimiento, pero no parece forzosamente deseable o justificable la (auto)marginación, sobre todo si ésta responde a la falta de proyecto, o, más radicalmente, al rechazo de una *Iglesia vasca*. El término, y la idea subyacente en el mismo, difícilmente podrán aclararse con la denuncia de un pretendido peligro de *nacional-catolicismo*, cuando hace ya casi treinta años los medios culturales vascos dieron por finiquitado el arcaizante debate de *euskaldun-fededun*.

Las vicisitudes y características de nuestra andadura histórica, y la deficiencia de nuestros actuales conocimientos al respecto, seguramente permitirían hoy redactar una acabada *historia-apología* de las buenas relaciones del binomio

Iglesia/cultura vasca; pero sería una historia, al menos, inútil, como probablemente lo sería otra posible *historia-denuncia*.

Para una comprensión más fecunda de nuestro pasado se precisa superar las meras apologías y denuncias y pasar al estudio crítico del mismo. Pero obsérvese que no todas las etapas históricas nos pueden servir por igual para comprender el presente, y para hacer fecundas las tareas próximas: en este sentido, creemos que el magisterio aunado de nuestros obispos en los decenios últimos, algunas de las empresas llevadas a cabo, el talante con que Jerarquía y Comunidad creyente han vivido una etapa difícil de nuestra historia son un capital importante para el porvenir inmediato.

Cuando la *Iglesia vasca* se configure con su *ethos* propio podrá heredar esta su pre-historia con todas sus potencialidades, y proyectar su futuro en la libertad y unidad que se merece.

2

AHALEGIN GOMUTAGARRIAK

Euskarak bere historia izan du eliz bizitzaren barru eta inguruan, bere emaitza eta mugak izan dituena. Historia oso horri heldu ondoren, hemen kasu gogoangarri batzuk bildu ditugu.

Elizen hizkuntz politikaren iraganean, XVI. mendea bihurgune erabakigarria gertatu zen, eta mende horretako Eliza Kristau biren politikak begiratzen ditugu orrialde hauetan.

Galduxea izan dugun Luku Gotzainaren ekimenak gogoraraziko ditugu, batetik, eta, bestetik, oso bestelako esanahia duten Leizarragaren lana eta testuingurua dakartzagu hona, zenbait albiste osagarriekin.

Malon Etxaide nafarraren historiak, latinaren ondoan leku eginda, gaztelaniari urratu nahi zitzaizkion kultur ohitura herritarragoak gogorarazten dizkigu. Zinez, adierazgarria izan zen eztabaida hura.

Galdera bat geratzen zaigu airean esekita: XVI. mende hartan, Euskal Herriko Eliza euskaldunak nola jokatu zuen abagune hartan?

EUSKARAREN ELIZ ERABILPENA ETA LUKU GOTZAINA (1545-1556)*

I. Mendeurrenaren karietara (1495-1995)

Joan berria den 1995 horretan bete dira 500 urte *Juan Bernal Díaz de Luco* sortu zenetik, 1495eko abuztuaren 19an jaio baitzen gerora Calahorrako Gotzain izango zen hau. Eta urte berean berdindu dira, gainera, 450 urte Euskal Herrian Araba eta Bizkai gehienak eta Deba arroa hartzen zituen Elizbarruti hartako Apezpiku izendatu zutenetik. Ospakizun bikoitza, beraz, Luku-ri zor dioguna.

Haren eliz ardurak gorabehera, beste arrazoirik badugu, ordea, Lukuren oroitzapena orrialde hauetara ekartzeko: ikusiko dugunez, gure herriko euskaldungoari eta berorren hizkuntzari buruz hark idatzitakoengatik lehen leku jakin bat –jasoena ez bada ere– zor zaio Gotzain honi elizgizonen artean. Lukuk bultzatutako euskararen eliz erabilpenak guztiz berriak ezin zitezkeen izan, noski, gutxienez bostehunen bat urte lehenago osorik kristaututa zegoen herri honetan, baina, era berean, ez dago zalantzarik eliz erabilera hori hark berritu edo indarberritu nahi izan zuela.

Badago hirugarren arrazoi bat ere aurkezpen labur hau egiteko: badirudi ez dugula sobera ezaguna Joan Bernal Luku, eta inorenarekin ez ezik haren beraren buruarekin ere nahastekatu dugula¹, guztiz ahantzi ez dugunean².

* *Sancho el Sabio* 7, 1997, 243-274.

¹ Ikus, adibidez, *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*, Donostia: Auñamendi. Bi sarrera eman dizkio pertsonaia bat berari: s. v. “Bernal Díaz de Luco, Don Juan” eta “Díaz de Luco, Juan Bernal”. Izendatuak berak bere burua inoiz (ikus eranskinean, 1545eko gutunean) eta bestek ere bai, artean pertsonaia bizirik zela, “Doctor Bernal” bezala aipatu izan zutenez, pertsonaiaren bigarren izena lehenengo abizentzat ere erabili izan da, eta hortik, noski, entziklopedia honetako sarrera bikoitza; bestalde, horko zertzelada biografikoak zaharkituta daude, azken ikerlanen ondoren. E. Amezaga, bere *Autores vascosen* (1987) zuzenago dabil, baina honek ere sarrera “Bernal Díaz de Luco” gisara eman du (II, 270).

² Ikusi besterik ez dago azken urteetan argitara emandako Penintsulako Elizaren Historia landuenean, nola hutsaren hurrengo aipuren bat bakarrik eskaini zaion. Ikus García-Villoslada 1980: izena aipatu besterik ez da egiten (III-I: 162, 163, 181, 380; III-2: 353).

Gaizki-ulertze horiekin edo argibide egokiagoen eskasiarekin ere, izan da gure artean pertsonaiaz arduratu denen bat edo beste (Urrutia 1916; López de Guereñu 1965), eta inoiz bidenabar, jaso da euskal Historia orokorren batean haren albiste galduren bat ere, Labayru-renean adibidez (Labayru 1971, IV: 236-242, 250-251, 257-258, 299, 766-768), edo Historiako Errege Akademiaren hiztegi geografiko-historikoan (1802: s. v. "Luco", I, 460-468).

Ikerlan monografikoagoetara gatozela, Mañarikuari zor diogu zerbait gehiagorik, izan ere Begoñako Santutegiaren historian saiatu baitzen Gotzain honen albisteak ere biltzen (Mañaricua 1950a: 187-193, 23*-30*); geroxeago, Telletxeak hartu zuen aintzakotzat Luku, gotzain-erreformaren historiaren ikuspegitik aztertuz (Tellechea 1956: pass.; 1963: 45-65).

Euskal Herriko ikertzaileetatik at, zenbait urtetatik hona historiografiak berreskuratu ere egin duen norbait da Luku, dagoeneko. 1995eko urte horrek ekarri dituen ikerlan berri edo lehendik argitaragabeen aitzinetik berreskurapen-lanetan bizpahiru ikertzaile gogorarazi behar dira aurrena. Lehenengoa, Tomas Marín errioxarra da, Lukuren biografia argitu, haren harat-honatak aztertu eta idazlanak argitaratzen saiatu delako³, eta besteak, Marcel Bataillon frantsesa eta Hubert Jedin alemana ditugu.

XVI. mendeko bizitza espiritual-kulturalaren bilakaera, gertakari eta pertsonaien zurajea eta mamia egun-argitara ekartzera zuzendu zen Bataillon-en lan erraldoia (1895-1977). Bere obra nagusiaren 1966ko edizioan bide batezko bi aipu laburretara mugatu zuen Lukuren oroitzapena (Bataillon 1966: 339, 534), baina historialari frantsesak lehenagotik sumatua zuen Lukuren arrasto historikoa (1952) eta iradokirik zeukan haren biografia baten premia ere, Elizaren beraren barne-erreformaren historia ulertzeko ez ezik, Penintsulan eta Mundu Berrian humanismo kristauak izan zuen susperraldia hobeki konprenitzeko ere (Bataillon 1976: 270-271).

Hubert Jedin-ek beste ikuspuntu batetik barrundatu du Lukuk duen interes historikoa. Jedin, gaur egun indarrean dagoen Elizaren Historia orokor onenetako baten zuzendari eta idazlea dugu, eta XVI. mendez berezitua; Trentoko Kontzilioaren historiarik eginena zor zaio berari (1949-1975), eta iker-eremu horretan topo egin du Jedinek Luku Gotzainarekin. Kontzilio hartako batzarkideen artean honela lekutu du Jedinek Luku Gotzaina (Jedin 1972: 64I; ikus, gainera, obrako aipu-aurkibideak):

³ Ikus bibliografian T. Marín-ek kaleratutakoak. Baina, dakigunez, baditu inprentaratu gabeko lanak ere, bereziki biografiari dagokiona, eta Lukuk Euskal Herrian burutu zuen pastoral-lanaren historia.

Junto a los italianos, que formaban en términos redondos las tres cuartas partes [Trentoko Kontzilioaren lehen epealdiaz ari da], sólo los españoles estaban representados en número notable, y por eminentes obispos (Astorga, Calahorra, Badajoz) y bajo la dirección del cardenal Pacheco, obispo de Jaén, formaban, junto con los obispos de Nápoles, Sicilia y Cerdeña, un grupo cerrado en cuestiones de relevancia política. Francia estaba representada por tres obispos; Alemania, tras la marcha del obispo auxiliar Heding en enero de 1546, sólo por los procuradores de los obispos de Maguncia y Tréveris.

Luku ez zen egon, beraz, mende hartako erabaki-leku handietatik urrun, erran nahi baita ez zela izan Elizbarruti ezezagun batean galduta geratu zen Gotzaina, eta aldiz, horrexegatik hain zuzen, garaiko arrangura eta eliz plangintzen oihartzuna suma dakizkieke bere Diozesian sustatu eta gidatu nahi izan zituen zereginei. Garaitasun horrek eta Lukuren nortasun beteak zuzenesten dituzte Mañarikuak idatzitako hitzok: “Calahorrako Aulkia bere historia luzean gidatu izan duen gotzainik loriatsuena izan da beharbada On Joan Bernal Diaz de Luku, handienetako bat behintzat. Izan zituen karguengatik, Trentoko Kontzilioan izan zuen parte hartzeagatik, Elizbarrutiaren gobernuan zor zaionagatik eta idatzitako liburuengatik, haren izenak urrezko hizkiz zizelkatua izatea merezi du gure herriko historia izpiritualetan” (Mañaricua 1975b: 19).

Bataillon, Jedin eta abar aipatu ditugu, baina historialari horien ondoan, Calahorrako Elizbarrutiaz zihardutenen lanetan ezinbestekoa izan da Lukuri buruz honi zegozkionak ematea (San Juan de la Cruz 1925: 173; Alamo 1949: 300-301; Marín 1972a: 307). [N. B.: Idazlan honen argitaraldi honetan aipatzekoa da, gainera, Errioxako Gotzain-Egoitzei berrikitan eskaini zaien Historia eta bertan Lukuri buruz esandakoa: Sáinz Ripa 1996]. Tomas Marín da, hala ere, albisteak bildu eta Lukuren bizitza eta obra propio aztertu dizkiguna, eta komeni da berorren lanetako berritasunak gure artean eskueran jartzea. Biografia zabalago baten zain gauden bitartean, betiere baliagarri gertatuko zaigu jada biografo honek eskainia duen bizitza laburragoa (Marín 1972b, II: 750-753).

2. Bizitza eta lanak (1495-1556)

Joan Bernal Diaz de Luku Sevillan jaio zen, 1495eko abuztuaren 19an. Marínen lanetan frogatutzat eman da hori (Marín 1972b: 750; Akademiarena jasoz: 1802, 460). Joan Bernal haurrak ama arabarra zuen (Luku herriko alaba), eta aita, berriz, jatorriz edo jaiotzez Huelyakoa. Nahikoa segurutzat eman liteke, amaren izena Maria de Lekeitio zela, eta segurutzat Cristóbal Díaz aitarena, subdiakonoa berau eta Sevillako katedraleko arrazionaria. Elizgizon baten sasikoa zen, beraz, haur jaioberria, baina hala izanik ere, gora egin ahal izan zuen Elizan. Seguru asko, aldarean aitari jendearen begi onez lagundu ahal izan ez ziona, azken buruan amaren herritarren aurrean Gotzain bilakatuko zen, merezimendu osoz⁴.

Jaioterria gorabehera, Lukuren arabartasunak erro zindoak ditu: amaren sorterriaren izena hartu eta erabili zuen deituratzat (ondoko hainbat historia-larik deitura, nahasturik, *Lugo* bezala eman zuen arren: San Ignazioaren gutun-biltzaileak ere ez dira hortik libratu); oztopagarri izan zitekeen bere sasikotasunak ez zuen jatorria ezkutatzera eramane. Bere familiartea eta Luku herria biziki maite izan zituen, bere hilburuko borondatean eta testamentu-erabakietan agerian utzi zuenez; zer esanik ez, Euskal Herriko eta herri euskaldunetako jendearekiko ardura bizia ikusten zaio Joan Bernali bere lan pastoraletan. Azkenik, Lukuko elizan ehortzi zuten, noiz eta nola ziurki ez dakigun arren, eta hantxe dago egon ere, hain maiteak izan zituen herritar haien ondokoen artean, elizako aldare aurrean (López de Guereñu 1965: 224; Marín 1972b: 752; Calleja 1997).

Jakituna, idazlea eta garaiko politikan sarturiko elizgizona izan zen On Joan Bernal. Unibertsitate-ikasketak Salamancan egin zituen, Dekretuetan (1510-1521), baina doktoretza Huescako Unibertsitatean hartu zuen (1525). Horren aurretik, ordea, bere lehen liburua argitara emanda zeukan (1520) (Marín 1952: 268).

Ondoren, argitalpen juridikoak eta zerbitzu pastoral-politikoak, denak batera joan ziren Lukuren bizitzan, eliz Hierarkiaren eta Koroaren faboretan. Tavera kardinalaren zerbitzari zela, eta egiteko hau utzi gabe, 35 urterekin Indietako Kontseiluko izendatu zuten (1531), eta honek aukera eman zion

⁴ Barka bekít ahopeko ironia ttipi hau, Calahorrako Sinodaletan arautu zena gogoraziz (1553): “Que ningún hijo bastardo de clérigo ayude en público a missa ni a los officios divinos a su padre” (fol. 31 vo). Merezimenduena berehala ikusiko da, ostera.

Mundu Berriko gorabeherak ezagutu eta Aurkikunde eta Konkistek Penintsulan eta European sortu zituzten arazoetan lekuko izateko, izan ere Indietako Errege Kontseilu Goren hau baitzen Ameriketako politikarako Koroaren erakunde nagusia⁵. 1541ean –Amerikarekiko politika osoa krisian erortzera zihoan unean– Kontseiluari “erresidentzia” egin zitzaion (gaur auditoria esango genukeena), eta Luku izan zen garbirik eta sano atera zen kontseilukide bakarra. Ez da harritzekoa, hortaz, 1549an Las Casas-ek, Luku berriro Kontseilura itzulera zezatela eskatzea (Bataillon 1976: 258).

Lukuren alderik nabarien eta lehiatsuenetakoa haren erreformazetasuna izan zen (Marín 1954a: 261). Ardura horrek, Hierarkiaren eta, oro har, kleroaren zabarkeria eta nola-halako burubideak salatzen eraman zuen, batetik, eta kristau-herriaren heziketa hobearen premia azpimarratzen, bestetik (predikua, katekesia).

Burutik hasita biziberritu eta bizi-hobetu nahi izan zuen Eliza: Toledon, artean gizon gordina zela (1536), Errege Kontseilutik, noski, eta Trenton eta Calahorrako Elizbarrutian gero (1546, 1553). Idazlanek, hitzaldiek, Sinodoek eta harreman politikoek, guztiek balio izan zioten apaizeriaren eta eliz ardura-dunen erreforma sustatzeko.

Baina erreforma-politika honen aurretik eta aldi berean, Lukuk bibliografia zabala utzi zuen idatzi eta argitaratuta, edo argitara gabe: hogeita hamarren bat obra dira haren lumatik irtendakotzat eman ditzakegunak, latinez eta gaztelaniaz. Bi kapitulu nagusi handitan bana daitezke idazlan hauek: legeria kanonikoa eta espiritualitatea, betiere teoria hutsetara baino praxira begirago zeudenak (Marín 1972b: 752). XVI. mendeko eliz idazle handien artean ez badago ere (Vitoria, Soto, Karrantza, edo Granada eta Frai Luis Leongoa), Lukuk toki aski duina merezi du mende hartako eliz idazleen artean (Marín 1962: 366; 1963: pass.).

Lukuren ahotsa Penintsulan ez ezik Trentotik European –eta Kontseilutik Ameriketara ere– entzun ahal izan zen, betiere jatorrizko argitalpenak eta itzulpenak lagun; haren obretako batzuek, gainera, zabalkunde ederra ezagutu zuten mende hartan, autorea bizi zela eta hilondoan ere (*Index*: 1524an, eta beste lau edizio; *Aviso*: 1536an, eta beste bost edizio; *Practica criminalis*: 1543an, eta 26

⁵ XVI. mendean Koroak bi erakunde goren zituen Ameriketako politika gidatzeko: Sevillako Kontratazio-Etxea (1503) eta Indietako Errege Kontseilua (1524); hark politika ekonomikoaren ardura zuen, eta honek politika orokor osoa zaindu behar zuen urte haietan (1524-1557). Elizgizonek garrantzizko erantzukizunak izan zituzten Kontseilu honen barnean, edo kanpotik, berorrenzat lan egitean.

ediziotaraino XVI. mendean; *Regulae*: 1546an, eta beste lau edizio) (Marín 1952: 301-308).

Elizgizon idazle honen barrunbe intelektuala beste alde batetik ezagutzeko, hark esku artean izandako liburutegi pertsonalaren albisteak ditugu, hain zuzen Lukuren beraren garaian egindako katalogoa iritsi baitzaigu —nahiz eta Calahorran egon beharko zukeen biblioteka bera galdua den—. Bostehun eta hamabost titulu bildu zituen Lukuk bere liburutegian, ia 650 liburukitan banatuta (Marín 1952: 265-267, 301-306). Ondare honen argitan, historialariak honela deskribatu digu Lukuren aurpegi kulturala:

[...] además de obispo, Padre de Concilio y Consejero de Indias, fue jurista eminente teórico y práctico, versadísimo en teología y ciencias eclesiásticas [...], profesor de lenguas clásicas y cultivador de la historia, escritor fecundo, buen literato y sabio de vastísima erudición un poco al modo de aquellos humanistas coetáneos suyos que llegaban a disertar de omni re scibili. Así se explica que en su biblioteca se confundieran los libros de Derecho y de matemáticas, de teología y de medicina, de Santos Padres con autores clásicos y renacentistas, de predicación y ascética con profana literatura, los escriturarios y litúrgicos con otros de filosofía, historia, bellas artes y asuntos de Indias. [...]. Prescindiendo del número y atendiendo a su calidad, nos sorprenden algunas obras en francés, portugués e italiano, tratados en varios idiomas, libros de rito ambrosiano y mozárabe, un tratadillo de cambios, etc. (Marín 1952: 267-268).

Mundu zabalera begira bizi izandako gizona zen Luku, bere izaera eta jarreraz ez ezik, ofizioz eta egokieraz ere, eta hori da liburutegian ispilatu zena; ez gaitu, bada, bibliotekako edukiak sobera harritu behar. Aristoteles eta Azpilikueta, *Biblia Poliglota* eta *Aritmética y Geometría en romance*, Zizeron eta Kontzilioen agiriak, Gaztelako Erreinuko Kronikak, Dante eta Eiximenis, Erasmo, Vives eta R. Etienne, Bizkai nahiz Aragoiko Foruak, Nebrija, edo Mudarra-ren musika-liburuak, Elizbarrutiko herri eta elizen albisteak, Seneka eta Soto, etab. (Marín 1954b: 52-82).

Kultur irekitasun horrekin batera, idazlearen nazioartekotasuna ere azpimarrara liteke hemen. Haren liburuen argitara-hiriak European zehar barreiatzen zaizkigu: Salamanca, Lyon, Medina del Campo, Venezia, Lizarra, Okzitaniako Tolosa, Alcalá, Brescia, Paris, Burgos, Anberes, eta autorea hil ondoko hamarkadetan: Erroma, Mainz, Leipzig, etab.

Inprimatzaile sonatuen eskutik kaleratu zituen bere lanak: Brocar-en moldiztegitik, noski, baina baita Egia, Bosozzelli, Junta, Millis, Pagano, eta abarretik ere. Bestalde, erbestean egonaldi luzerik ere egin zuenez (eta inoiz egonean egon beharrean suertatu), idazlanak nonahi sortu zituen, eta Penintsulan bezala (Valladoliden, adibidez) atzerri urrunagoan ere geratu zaio eskuizkribu argitaragaberik (Veronan, kaputxinoen komentuan) (Marín 1952: pass.).

Bere adin-heldutasunera iristean, bi zeregin-molde ezberdinetarako egokiro prestatutako gizona zen Diaz de Luku: Zuzenbidean lan intelektualerako, eta Elizaren goi-politikatik berorren erreforma egiteko. Karlos V.ak ere halatsu ikusi zuen, 50 urte betetzear zituela Calahorrako Gotzaindegirako aukeratu zuenean, 1545eko udaberrian.

3. Calahorrako Gotzain

Zenbatekoa eta nolakoa zen, ordea, Lukuren ardurapean jarri zen Calahorrako Diozesi hura? Penintsulako beste Elizbarrutiek in alderatuz, eliz jendez hornituegia zela esan behar da, eta prestakuntza eskaseko kleroa zuela. Kristau-herria, ostera, bizilekuz, kulturaz eta hizkuntzaz konplexua zen. Bestalde, eliz erakundeak ez zuen harreman errazik agintari zibilekin, ikusiko dugunez (Azcona 1981: 78, 80; Tellechea 1981: 108). Gaur egungo historia-lariak bat datoz Muro-ren iritzi honetan:

El tipo de clero mayoritario en las diócesis vascas [...] está compuesto por gentes de un bajo nivel cultural, escasamente formados en sus tareas específicas y con modos de comportamiento y medios de vida similares a los del pueblo. Para acercarnos a la realidad cuantitativa del fenómeno clerical vasco baste decir que, a finales de la Edad Media el obispado de Calahorra era considerado «el más populoso y de más gente de toda España y de mayor clerecía, cabeza de Celtiberia, Cantabria y Vasconia», con un número aproximado de 20.000 clérigos para tan solo 15.000 beneficios, lo cual da idea de su nivel de vida (Muro 1994: 54).

Kleroaaren gaitasun eskasa halakoxea zen, nonbait, baina kopuru kuantitativo horiek *koroatu*en arazoarekin lotuta daude, hau da, eliz benefizioen jabe egiteko haurtzarotik tontsuratuak izandakoekin alegia (gerora gehienak apaizgora iritsiko ez ziren eliz jende ugaria, hain zuzen) (Azcona 1981: 79-80; Muro

1994: 76). Elizbarrutiko ekonomiaz eta gotzainaldien iraupenaz ari garela, gogoan hartzekoa da Telletxearen ohar hau:

Pamplona, Calahorra y Bayona son diócesis modestas, si nos atenemos a su renta. Esto explica el que funcionen como diócesis de entrada o tránsito y que sus obispos no permanezcan largo tiempo en ellas (Tellechea 1981: 108).

Lukuren Gotzain-izendapena tradizio berri baten abiaburuan dago, hau da, jatorri noblean baino balio pertsonalean oin hartutako hautapen-molde baten hastapenetan. Erreforma Katolikoko aldi berri baten ezaugarria ere bada, beraz (Marín 1954a: 260).

Badirudi, Karlos V.ak Calahorrako Elizbarruti zabala haren eskuetan jarri zuenean⁶, beste asmo batekin ere egin zuela hautapen hura: Trentorako *bere* gizonak behar zituen, konfiantzaz eta jakitez Enperadorearen eliz politika ere defendatuko zutenak (Marín 1954a: 263, 298-299). Horietako bat Luku izan zitekeen, Penintsulako beste hiruzpalau Gotzainekin batera. Horixe izan zen gerora gertatu zena, guztion buru Pacheco kardinala zela (hain zuzen, Iruñeko Gotzain izana eta Jaén-era aldatu berria berau) (Goñi Gaztambide 1985, III: 340-341).

Izendatu eta berehala heldu zion Lukuk Elizbarrutiko lanari: maiatzean jabetu zen Diozesiaz, eta uztailaren 5ean gotzain-hirian zen. Trentorako irten aurretik, urtebete eskas gelditzen zitzaion Elizbarrutiaren berrikuntzari ekiteko; berritu diogu, izan ere Luku ez baitzen, beste gabe, iragan egina jasateko gizona: aldeztu aurretik zekien hark zein moldetan jardun nahi zuen eliz bizitzaren berrikuntzan.

Pentsamoldez eta joeraz erreformazale bezala aski definituta zegoen ordu-rako Gotzain berria. Horretaz, idazle bezala esanda zeuzkan esatekoak, bere idazlan juridiko eta pastoraletan, eta Salamanca nahiz Toledoko Elizbarrutietan entseaturik zegoen erreforma-zereginetan ere, Indietako Kontseilutik buruturikoak ahantzi gabe. Horrela, Fonseca, Espainietako Primatua suharki eztenkatu zuen Lukuk, artean gaztea izanik, bere Artzapezpiku-barrutian erreformari ekin ziezaion: 1530eko *Epístola Exhortatoria a Don Alonso de Fonseca* (Marín 1952: 288). Horregatik idatzi ahal izan da zerau:

⁶ Calahorrako Elizbarrutiaren eremua ezagutzeko, ikus mapak: Alamo 1949: 290 eta Mañaricua 1964: 316-317 (Gasteizko Elizbarrutia sortu-aurreko egoera).

Semejante afán de reforma sobre una base eminentemente conciliar debió de tener en los años y oficios sucesivos del Dr. Bernal manifestaciones constantes, y el concilio universal por que venía clamando la cristiandad entera encontró en él uno de sus paladines más decididos y contundentes. En su biblioteca particular se alineaban cuando murió mas de veinte obras de asunto conciliar (Marín 1954a: 261-262).

XVI. mendeko erreforma-korronteen barnean ikusi behar da Luku –agian inoren korronte-eskolatan osorik sartu gabe–. Garaiko zenbait erreformazale-gandik jasotako iradokizunak, bere labean ondu ondoren, tokian tokiko beharretara eta egokiera bakoitzera moldatu zituen, proposamenak eta erabakiak bere gisara egin eta hartuz.

Erreformazaletasun honetan, Marínek beren berengi erakutsi du Lukuren jite erasmista, beronen ingurua, idazlanak, politika eta ideiak holandarraren ahaidetasunean lekutzean (Marín 1962: 57-65). Valdés-en edo Erasmo beraren salakuntza literarioki bortitzagoetara iritsi gabe, Lukuk beti bizirik mantendu zuen erreformaren asmoa, baita erasmismoak bere beheraldia hasi zuenean ere (1535) eta, ondoren, Trenton eta ondoko urteetan (1545-1556).

Zehazkiago, haren liburutegian aurkitu dira etxean bertan zituen iturri humanista erreformazaleen argitalpenak: Vives, G. Budé, adibidez, eta Erasmo batez ere (Marín 1954b: 63). Marínek, Lukuren *Colloquium elegans* deitua dela -eta (Paris, 1542), erasmismo-aztarnak aurkitu ditu liburutegian ez ezik autorearen pentsamenduan ere. Bestalde, korronte-inguru horretako hainbatekin ere izan zuen harreman hurbilik: Hernando Colón bibliofiloarekin, edo zenbait Gotzain erasmista nahiz Alcala-ko giro erreformazalearekin (Marín 1962: 56-60; 1952: 292).

Penintsulan lehendik zetorren erreforma-arrastoan eta erasmismoak bere egunik onenetan zabaldukoaren ondoren (1525-1537), garaiek eskatzen zuten hobekuntzak egiteko mentalitatea zuen 1545eko izendapenaren aurretik ere. Horregatik, iturri ezberdinetatik zetorkion erreformazaletasunak bere goia Kontzilioan jo zuen Lukurentzat. Kontzilioaren ondoren, bada, are egintzeta-rago pasa beharra zeukan.

Aspaldidaniko historia pertsonal haren ildotik, 1545eko irailean bertan sinatuta daude Gotzaindegiko erakundeak birmoldatzeko erabakiak, eta hurrengo otsailean Sinodoa bildu zuen Gasteizen, Elizbarrutiaren gobernu hoberako oinarri juridikoak eguneratuz. Hain zuzen, Gasteiz izango zen Lukurentzat bere bigarren gotzain-hiri nagusia (Logroñoren ondoren, baina

Calahorra bera baino lehenago). Lanari, bada, serioски heldu zion, eta Euskal Herrian bertatik bertara, gainera (Marín 1972b: 751).

Zeregin hauek guztiek atzerarazi zioten Kontziliarako bidaiara, eta berau hasia zen Luku Batzarrera iritsi zenean, 1546ko maiatzaren 28an. Batzar handi hartako aktetan ikus liteke Lukuk zein leku izan zuen hango lanetan (adibidez, *CT*, VII: 645-647). Honela laburtu da Lukuren Trentoko historia hori:

Asistió a diez sesiones solemnes y a unas cuarenta y cinco congregaciones generales, formó parte en varias comisiones de prelados canonistas, cincuenta y cinco veces emitió voto consultivo y catorce deliberativo, interviniendo en la discusión de los siguientes problemas, sin contar otros más particulares y secundarios: el pecado original, la residencia canónica, lectura y predicación de la sagrada escritura, la justificación, la certeza de la gracia, los Sacramentos en general, la Eucaristía, Penitencia y Extremaunción, la Misa y el Orden, la reforma eclesiástica, traslación del concilio a Bolonia y su suspensión en 1552 (Marín 1954a: 265).

Ukitu zituen arazoetan azpimarra ditzagun, Bibliaren predikua ziharduen dekretugaiaren azken testuari egin zizkion oharak —berandu iritsi zelako eztabaidan parte ez hartu arren— (ikus *CT*, V: 226-228, 231-232: 1546-uztaila-15).

Sei urte luze emango zituen hiri hartan, Kontzilioa Boloniara aldatu zenean ere hantxe jarraituz eta Enperadorearen gainerako Gotzainekin batera hasierako egoitza gordez. Boloniako tartealdiaz baliaturik (1547-1551) eta bere betiko idazteko grinak eztenkatuta, *Historiae sanctorum episcoporum* (eskuizkribuan geratu zena) idatzi zuen eta, ondoren, Elizbarrutiarekiko ardurak eraginda Trenton idatzi zituen *Instrucción para los visitadores del Obispado* (1548ko urrian) eta *Carta desde Trento* deitu izan dena (1549ko urtarrilean). Horrela, gutun, liburu eta bere mezuen bidez ahal zuen guztia egin zuen urrun utzitako Diozesiaren alde (Marín 1952: 295-296; 1954a: 315-317; 1954b: 62).

Hori gorabehera —esan behar da— Trentoko erbestealdi hark ez ziezaiokeen lagundu Elizbarrutiko lanari nahi zuen heinean ekiten (nahiz eta bitartean bere ordez J. Díaz de Gaona izan zuen Calahorran bertan Gotzain Laguntzaile), eta hona itzultzean (1553ko otsailean), zekarren atzerapenari gaina abiamen azkarrez hartu gura izan zion, gelditzen zitzaion hiru urte eta erdi laburrari zuku guztia atera nahi izan balio bezala.

Etorri bezain pronto bildu zituen bi Sinodo, bata Gasteizen eta bestea Logroñon; ondoren, bi urte geroago, artean Gotzaina bizirik zela, argitaratu ziren bi Batzar haietako erabaki eta ebazpenak (1555). Oinarri orokor horrez

gain zehaztopen berriak eman zitzaizkion erreformari: Elizbarrutiko meza-liburua, Miserikordi Etxearen arauak, etab. Beraz, ondoko hamarkadetarako funtsezko arautze-lan hau, oro har, eginda geratu zen.

Arauetatik ekintzetara pasatuz, erreforma trentotarra hiru ildo nagusitan abiarazi zuen Lukuk: prestakuntza eskaseko kleroaren ezinak gainditzeko, jesulagunak Euskal Herrira deitu eta herri-misioak ematen jarri zituen; klero harekin, agintari zibilekin eta kristau-herriarekin betiko urruntasunak hausteko, euskal eliz eskualdeak pertsonalki ikustatzeari ekin zion (Marín 1962: 15).

Trento aurretik eta ondoren, erreforma, hala ere, ez zitzaion samurra gertatu, politika berriak lehendik indarrean zeuden eskubideak uki baitzitzakeen: esate baterako, Calahorrako Kabildoarekin tenka batean jardun behar izan zuen, eta Bizkaiko Jaurerrian ere harreman-historia neketsua zegoen, han bat-batean eskua sartu ahal izateko. Azkonak dioskunez, “el rechazo del obispo se dio en grado más agudo en Vizcaya, aunque participaban en dicha actitud la tierra de Alava y la provincia de Guipúzcoa” (Azcona 1981: 94-96; Labayru 1971: 251, 257-258, Mañaricua 1950a: 187, 189-191; 1951: 8-17; Val Valdieso 1985: 167-179; Insausti 1964: 259-276).

Gotzainaren eta Jaurerriaren arteko harreman zailek Bizkaiko Elizaren egitura sozioinstituzional erdiarrotarrean zituzten beren erroak, Ahaide Nagusiek elizen zaingoan zuten eskumenean, alegia. Hala ere, izaera zaharkitu hari gaina hartzeko Lukuren gotzainaldia erabakigarria gertatu zen, eliz erreformaren atarian:

[...] a mediados del siglo XVI se operaría el milagro de que Vizcaya aceptara al obispo que siempre se había negado a admitir, contribuyera a hacer nacer al apóstol de la Contrarreforma, San Ignacio de Loyola, y se dispusiera a acoger la doctrina elaborada en el Concilio de Trento. Todo ello sin perjuicio de que el primer obispo al que se deja entrar en el Señorío, don Juan Bernal Díaz de Luco, tenga que lamentarse a San Ignacio de la incultura religiosa del área vascongada de su diócesis (Val Valdivieso 1985: 163, 173).

Oztopoak oztopo, Apezpikuak suharki ekin zion, ikustaldi pertsonalen bidez, Trentoko Erreforma Euskal Herrian ere ezartzeari. Araba, Bizkaia eta Oñati aldeetaraino iritsi zen Luku bisitaldi haietan. Eliz egituretara ez ezik (kleroaren erreforma) herri-herriarengana ere hurbildu nahi izan zuen Lukuk, eta horretarako bere adiskide San Ignaziori eskatu zion laguntza, jesulagunetako batzuk bere Euskal Herrira prediku- eta misio-lanetara bidal zitzala galdatuz.

Trentoko Erreformaren egitarauak gogo eta bihotz onak aurkitu zituen Gotzainarengan, Euskal Herria bere balio kulturalekin —eta hizkuntzarekin ere— aintzakotzat hartu ahal izateko. Hain zuzen, alde hauxe da hemen berezi-kiago azpimarratu nahi duguna: Lukuk, bere artzain-eginkizunetan, euskarari izan zion itzala, eta beronekiko erakutsi zuen jarrera.

4. Euskararekiko ideiak eta jarrera

Joan Bernal Diaz de Lukuk Calahorrarako bidea hartu zuenean, bazekien nora zetorren: amaren sorterrira itzultzen zen semea. Gotzain berriak bere fami-liarteko eta herritar euskaldunekin egin zuen topo. Amaren hizkuntza zen euska-ra, seme eusko-sevillarrarentzat. Eta nork daki, hurbileko zer bait, seguru asko.

4.1. Hizkuntzen testuinguruan

Lukuk maitea zuen hizkuntzen mundua, eta badirudi, gainera, denbora batez hizkuntza klasikoen irakasle-lanetan ere ibilia zela (Labayru 1971, IV: 239; Alamo 1949: 300; Marín 1972b: 750). Nolanahi ere, batez ere bere ikasturteetan (1510-1525) leku zabala eman zien latin eta grekoari ez ezik hebreerari ere (Marín 1952: 269). Gauza bera iradokitzen du haren bibliotekan aurki zitekeen hainbat liburuk, autore klasikoenak batzuk, Errenazimentuko humanista klasikozaleenak besteak; jada esandakoen zerrenda osatzeko hona izenak: Zizeron, Ovidio, Seneka, Plutarko, Plinio, Suetonio, eta Petrarka, Piccolomini, Budé, Etienne, Erasmo, Vives.

Gisa bertsean, garaiko hizkuntza biziak ere gogoan zituen. Liburutegi berean bildu ziren beste obra hauek ere: *Vocabularium quinque linguarum, latine, ita-lice, hispanice et alemanice* bat (Nuremberg, 1529), beharbada Europako ibilaldie-tan lagundu ziona, eta jabearen eleaniztasuna erakusten duten besteok: *Librillo en francés*, *Obras en italiano de la doctrina cristiana*, *Un libro en francés en ochavo de pliego* edo *Tratadillo en seis lenguas* (Marín 1952: 273-275; 1954b: pass., 82-84).

Nabari agertzen da, bada, hor bigarren mintzaira edo beste hizkuntzekiko izan zezakeen irekitasuna. Agian, bere inguru soziokulturalean ikus zitzakeen pentsamolde eta jokabide linguistiko kontrajarrien artean (1492-1530) aska-tasunaren eta errespetuaren aldeko hautapena eginik zuen Lukuk. Trenton entzundakoek ere emango zioten zer pentsa.

Kontzilioan, oro har, entzungo ziren iritzi kontrajarriak gorabehera, espai-nolek berek jite ezberdinetako jarrerak erakutsi zituzten Batzar hartan: Bibliaren

itzulpenei buruzko Pacheco-ren hertsitasunaren ondoan (1546), tokiko hizkuntz esperientzia pastoral zehatzen aurrean zabalkiago jokatu nahi zuten erabilpen-proposamenak aurki daitezke geroago (1562). Izan ere, Gaztelako bi hizkuntz tradizio eliztar agertu ziren han buruz buru: Granadako moriskoekiko Talavera kardinalaren irekitasuna eta, aldiz, Cisneros-en jokamolde bortitza (González Novalín 1980: 379-380; Intxausti 1993: 73).

Latina gaindituz, abian zetorren gaztelaniazko katekesi herritarra ere eza-gutzen zuen, noski, Bernal Doktoarek, eta tradizio herritarrago horri arabiera bera ere errespetatzera ausartu zen beste tradizio hura gehitzen bazitzaion, errazagoa zen agian euskara ulertu ere egin zezakeen Gotzain batentzat gaztelania ez zen beste hizkuntza batez susmo txarrik gabe baliatzea, katekesi-predikuetan bederen. Susmo txarrik gabe, eta baita adeitsu ere.

Hizkuntzekiko irekitasun hau, prestakuntza juridikoa eta gobernu-esperientzia –denak batera– zituen Díaz de Luku Gotzainarekin, Calahorrako Elizbarrutia bihurtune historiko batean aurkitu zen, eta Euskal Herria ez zen hortik kanpo geratu.

4.2. Euskal Herriari begira

Diozesiaren historia egitean, besteak beste XVI. mendez zera idatzi da: “se da cara decidida, sobre todo a partir del obispo Díaz de Luco, al problema espiritual de la región vascongada” (Marín 1972a: 307). Herri euskaldunetako Elizaren erreforma-premia nabaria zen, kleroarenetik hasi eta herriarenaraino, Araban bezala Gipuzkoan edo Bizkaian (Azcona 1981: 97-99, 103-105; Muro 1994: 56-59, 65, 79).

Etorriko ziren ondoko lanei aurrea hartuz, Elizbarrutira iritsi eta berehala sinatu zuen “Escritura de capitulación y concordia con el Señorío de Vizcaya” deitua (Mañaricua 1951: eranskina; Labayru 1971, IV: 239, 242, 766-768). Jokamolde honek zerikusi gutxi zuen aurreko mendean bizi izandakoarekin: izan ere, gogorarazi izan den bezala, 1453-1503. hamarkadetako bost Gotzainak “es seguro que ninguno de ellos pisó su diócesis en la «parte del vascuence»” (Azcona 1981: 94), nahiz eta egoera hori ez zen Gotzainen utzi-keriez bakarrik gertatu (Val Valdivieso 1985: 169-170).

Baina ez zen Bizkaia soilki bere artzain-zereginetan zaindu behar zuena, Araba eta Gipuzkoako mendebaldea ere bere ardurapean zituen, eta, horri erantzunez, Lukuk burututako lanetan, Elizbarrutiko Euskal Herriari zegokionak muntarik handiena izan zuen gotzainaldiko urte laburretan:

Esos trabajos [herri-misioek eta jesulagunen bidezko lanek, alegia] tuvieron particular importancia, siendo D. Bernal *el primer obispo que pensaba eficazmente en sus intereses espirituales*. [...]. Y en su testamento consiguió [= consigné] el Obispo quinientos ducados para el colegio y casa de la Compañía en Oñate, encargándoles *que tengan memoria de hacer fruto en la tierra vascongada de mi obispado*. Personalmente consta que pasó temporadas en la ciudad de Vitoria, visitó con detención los arciprestazgos de Vizcaya y Oñate, interesándose especialmente por los problemas eclesiásticos y espirituales de la villa de Bilbao (Marín 1952: 275-276; 1954a: 319-320). [Azpimarra gurea].

Elizbarrutiaren erreformak berarekin zekarren erakunde-egiturak indarberitu beharra eta, nola ez, fededun herritarrekiko harreman pertsonalizuagoak azkartzeko premia. Horretarako predikua eta katekesia ez zen orduan, erreforma-giro berrian, asmatu zen zerbait, jada bere tradizioa ere bazuena baizik, katiximak, adibidez, ezagunak baitziren lehendik ere (García Fernández 1992, 1994a; Sánchez Herrero 1986, 1988).

Hala ere, erreforma bere helmugetara eramateko, tradizio hori bizkorrazazi eta hobetu beharra zegoen, eta inguru sozialera egokitu, baita kristau-heziketan hizkuntz hautapena ere gogoan izanik, Iruñean bi mende lehenago Barbazan Gotzainak bere katiximan (1354) latinetik erromantzera jauzi egin zueneko arrazoi bertsuengatik (Goñi Gaztambide 1979, II: 152):

Por ende... avemos ordenado et delivrado fazer una breve suma et compilatione en lengoa vulgar et maternal porque los dichos rectores vicarios et capellanes algunos de los quoaales non saben latin puedan claramente entender los articulos en la dicha suma de suso escripta contenidos (García Fernández 1994a: 31, 6. oh.).

Barbazan-enean eliz arduradunei buruz idatzitakoak, areago balio zuen XVI. mendean, herri euskaldunarentzat, eta are gehiago oraindik katekesi mintzatuan. Argi zegoen Gotzainarentzat, prediku eta kristau-heziketa euskal gizartearen errealitate kulturalera –euskaldungoari– egokitzea ezinbesteko erreforma-eskakizuna zela, lurralde euskaldunean.

Calahorrako Elizbarrutiko pastoraltzaren egokitzapen euskaldun hauxe izan zen, ziur asko, Lukuren ekarpenik jatorrenetakoa (eta Trento aurretik ere pertsonalki sustatua), nahiz eta ezer gutxi dakigun beronen ondoko segidaz (1556-1600).

4.3. San Ignazio Loiolakoarekin harremanetan

Erabaki horren ondorioz, Indietako misioez jardutean bezala, Luku berriz ere San Ignazio Loiolakoarekin harremanetan jarri zen. 1545-1552. urteetako da Euskal Herriaz eta euskarazko eliz lanaz diharduen bien arteko eskutitz-trukea. Gutuneria honen berri aspalditxotik dakigu, izan ere *Monumenta Historica Societatis Iesuk* (MHSI) 1898-1911. urteetan eman baitzituen argitara eskutitz horiek, bi multzotan: *Epistolae Mixtae* sailean, eta *Monumenta Ignatianan*⁷.

Lukuk San Ignaziori idatzitako gutun multzoa ezagutzen dugu, Lagundiko Artxiboatatik bilduta; bide beretik, zazpi dira, gutxienik, San Ignaziok Lukuri idatzitakoak. Euskal Herriaz nahiz bestez diharduten eskutitz guztiek hamar-kada oso batean zehar luzatu ziren, 1543tik 1552 arte; bestalde, eskutitzetatik kanpo, MHSI horietan bada harreman haiekiko zeharbidezko edo alboko beste albiste llaburrik ere.

MHSIen lehen argitalpen horren ondoren, egia esan, zerbait begi-bistatik galduta ibili dira eskutitzok, batez ere euskalari nahiz euskaltzaleontzat: Malaxechevarria-ri zor diogu azpimarratze llabur bat (Malaxechevarria 1926: 27-29, 31, 606-607), eta geroago Mañarikuak utzi zigun antologia zabalagoa, arestian aipatutako Bizkaiko eliz historia hartan erdi-galdu zaiguna (Mañaricua 1950a: 187-193).

Besteak beste, Lopetegik –San Ignazioren euskalduntasuna osoenik aztertu duenak– ongi azpimarratu du, alde honetatik, Lukurekiko harremana, eta eskutitz-trukaketa hartan hizkuntzaren ardurak izan zuen lekua ere (Lopetegi 1961: 64-66). Gisa berean, orain hemen, Lukuren mendeurrenak egokiera aproposa dakarkigu hizkuntzaren historiari dagozkionak berritu eta osatzeko.

Garaiko iturriek behin eta berriz gogorarazten digute bi pertsonaia hauen arteko, eta Gotzainaren eta Lagundiaren arteko, adiskidetasuna eta elkarren estimua. Antonio Araotz Lagundiko Probintzialak honela idatzi zion San Ignaziori Valladolidetik Erromara, 1545eko martxoan:

El Obispo de Calahorra nuevamente electo, que es el Doctor Vernal, de V. R. muy amigo, de la Compañía zelador, y mi muy antiguo deuoto, con mucha ynstancia nos pide para coadjutores y cooperarios, saltem ad

⁷ Aita Ignazio Zavala Loiolako Biblioteka Ignaziotarraren liburuzainari nire esker ona zor diot hemen, lanerako eman dizkidan erraztasunengatik.

tempus, para su dyoçesy; viendo en nosotros depender de V. R., pienso ará confiado recurso (*MHSI/Epist. Mixt. I*: 202-204).

San Ignaziok Lukurengan Lagundia are finkatuagotzeko abagunea ikusi zuen, izan ere Gotzain honen bidez proposatu nahi izan baitzuen Elkartea Kontzilioan bertan ere berretsia izatea (*MHSI/Polanci Chronicon*, II: 254-255). Era berean, Gotzainaren onginahiak Lagundia Euskal Herrian errotzea ekar zezakeen, eta testuinguru horretan, bere sorterriko fededunak indarberritzen laguntzeko parada eman zion Lukuk Loiolakoari. Aldiz, Lukuri, bere erreforma-asmoak haragi-gorpuzteko giza baliabide trebatuak eskain ziezazkiokeen Ignazio Loiolakoak. Adiskidetasunak bazuen, bada, bere alde praktikorik ere. Hori horrela, Lukuk harekiko adiskide-agerpenak ez zituen Elizbarrutira mugatu, eta jesulagunak Trentora agertu zirenean —teologo nahiz ikasle gazte— Calahorrako Gotzainaren babes osoa izan zuten, babesa, laguntza eta aholkua (Polanco 1894, II: 254-255, 268, 429; Marín 1954a: 309-312).

Une hartako zenbait euskal pertsonaia goren —elkarrekin harremanetan zirenak, eta gisa batean nahiz bestean Luku topa-aukera zutenak— Euskal Herriko Elizaren hobekuntzaz elkarren artean arduraturik ikusten ditugu: San Ignazio eta Araotz, Zumarraga eta Luku. Laster izango ziren Lagundiarekin harreman horietan Iruñeko Fonseca Gotzaina, Nafarroako Frantzisko (Ciudad Rodrigo-ko Apezpikua eta Orreagako Abade ohia, alegia) (*MHSI/Epist. Mixt. I*: 225; Thalamas 1970).

Hortaz, Calahorra eta Iruñea: euskal Hegoalde osorako berritze-asmoak zeuden, bada, tarteko. Bi gotzain-hirietatik izan zuten Apezpikuen deia jesulagunek, Nafarroatik Bizkairaino herrien heziketa kristauari hel ziezaioten (*MHSI/Borgia*, III: 134-135; Polanco 1894: 341-345).

Horrela, ez da harritzekoa Frantzisko Borjakoak ere —Calahorrako Gotzain Laguntzaileak Oñatin apaiztutakoak eta hemen predikari gisa zebilenak—, Luku Trentotik itzuli berria zela-eta, San Ignaziori zera idaztea:

Después de la que á V. P. escreuí el mes pasado, lo que se ha ofrecido de que dar auiso es, que el señor obispo desta dióçesis es venido á ella del concilio avrá XX ó XXV días, que no ha sido poco bien para esta tierra, según la necesidad [que] tenía de su pastor (*MHSI/Borgia*, III: 133. Oñatitik, 1553-02-28an).

4.4. Gotzaina, euskaldunen zerbitzuan

Lukuk bere lehen deia egitean gaztigatu zuen bezala, misiolari eta predikari berriek euskararekin topo egin zuten, herri eta auzoetara irten orduko. Inguru euskaldun horretan, bakoitza ahal zuen modura moldatu zen. Aita Araotz edo Otxoa bezala euskalduna zenak, euskarari helduz, eta erdaldunek, behar eta ahal zenetan interpreteak bilatuz.

Jakin badakigu Borja-ren lehen Mezan nolako jendetza bildu zen Bergaran (1551ko azaroaren 15ean: 12.000 lagun?), eta pertsonaiaren sonak erakarrita erbestetik Oñatira zetozkion handikien ondoan hemen bertako herri xumea ere inguratzen zen, nonbait, Konderrira, eta Borja bera irten ere egin zen prediku-lanetarako, Bilbo edo Gasteiz bezalako hiri handietara ez ezik, Elgeta bezalako txikietara ere (Astrain 1902, I: 314-320). Hona labur-labur hilabete haietan ikustatu zituen herriak, Otxoa jesulagun nafarraren arabera: Bergara, Arrasate, Segura, Bilbo, Oñati, Azkoitia... (*MHSI/Litt. quadrimestres*, I: 490-495; Dalmases 1983: 93-95).

Herri txikietan, ordea, apenas zegoen erdara ulertzen zuenik eta zalantza bat baino gehiago izan zuen Borjak prediku-lanari erdaraz ekiteko, “por no ser entendido el castellano entre el vulgo de aquella tierra” (Astrain 1902: 316; *MHSI/Litt. quadrimestres*, I: 557).

Holakoetan, interpretearen bitartekaritza baliatu zen apaiztu berria, eta badakigu euskaratzailearen izena ere: Hernani Lizentziatua; berau izan zen haren Oñatiko egonaldian eta inguruetakoa predikuetan hitzaldiak euskararazten zizkiona, herri xume euskaldun elebakarrak uler zitzaizkien (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, III: 431*). Polanco-k dioen bezala:

[...] quidam etiam licentiatu Hernani, theologus, et natione cantaber, Patrem Franciscum Borgiam comitari solebat, et in cantabrica lingua populo rudiori conciones ejusdem Padris, quas in castellano idiomate habebat, vulgo non intelligenti hoc idioma, in cantabrico ipsis vernaculo declarabat (Polanco 1894, III: 340).

Hernani Lizentziatua Zumaiako Bikarioa zen, Lagundian sartuko ez sartuko zebilena, jaiera eta jakitate handiko apaiza, Bizkaian ere fruiturik franko emana, eta handik hilabete gutxira Lekeition hil zena (*MHSI/Epist. Mixt. III: 597-598, 4. oh.*).

Predikari euskaldunek, noski, erraztasun hobea zuten euskaldunengana iristeko; horrela, Ubillos mutrikuarra eta Otxoa nafarra elkartuta ibili ziren,

predikuak egin eta dotrina irakasten. Ubillosek berak nahikoa luze eman zion Polancori, Lekeitio, Markina, Oñati, Eibar, Ermua, Bergara, Arrasate eta Azpeitian egindakoaren albistea. Guztiaren emaitza honela laburbildu zuen Ubillosek:

Sabrá V. R. [Polancok, alegia] que ha quinze meses que he andado con el P. Miguel [Otxoa], enseñando la doctrina xpiana. em bascuence, en Vizcaya y Guipúzcoa, donde por la misericordia y bondad de nuestro Señor han aprendido tam bien, que es para alauar á nuestro Señor (*MHSI/Epist. Mixt. III: 282-285*).

Hortaz, predikuari ez ezik kristau-ikasbideko lanei ere ekin zitzaien orduan euskaraz. Euskaraz egite horri balio gehigarria ikusi izan zitzaion, nonbait, zeren hilabete batzuk lehenago Aita Gou-k Valladolidetik San Ignaziori gauza bera adierazi baitzion:

En todas las partes donde hay gente de la Compañía por acá, se sirue mucho N. S., y se hace muy grande fructo en las almas. De Oñate scriuen que enseñan la doctrina xpiana, en aquella lengua los domingos y fiestas (*MHSI/Epist. Mixt. IV: 47, 1554-01-25ean*).

Lehen pausoetarako ez ziren esperientzia txarrak, jendeak samaldaka erantzuten baitzuen, lekukoek esaten digutenez; baina eliz zereginetarako euskararen premia ez zen Luku lehenengoz jabetu jesulagunen edo Borjaren predikuen emaitzengatik (1551-1554). Lehenagotik zekarren horren kontzientzia Gotzainak, berehala eta geroago ere ikusiko dugunez.

San Ignazio eta Lukuren arteko gutunetan eskura dugun lehenengoa hark honi 1543ko urtarrilaren 16an idatzitakoa da, eta aurreko gutun bati erantzunez, Espainia eta Indietarako jesulagunen lankidetzaren pastoral bati buruz orokorrean dihardu, besterik gabe, artean ez baitzen hemengo Elizbarrutiko Gotzain (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. pr. I: 239-242*).

Hemen gurerako argigarria dugun Lukuren lehenengo gutuna, ordea, Gotzain izendatu bezain pronto izkiriaturia da, eta Lukuk Euskal Herrira Apezpiku etorri aurretik ere ezagutzen zuen egoera soziolinguistiko bati erantzun nahirik agertzen zaigu. Esan dugunez, 1545eko uztailaren 5ean egin zuen sarrera Calahorran, baina San Ignaziori idatzitako ondoko testu hau urte bereko apirilaren 10eko da:

Y como yo sé quán sancta y sana es la [doctrina] que enseñan todos los de la Compañía de V. m., ternia por gran felicidad, si V. m. encargase á alguno ó algunos della, que me ayudasen á doctrinar el Obispado. Y por esto, cuan affectuosamente puedo, le pido por merced, que haga tan gran limosna á aquella tierra, y á mí tan gran caridad y socorro spiritual, *que me embie alguno de sus compañeros, que me ayude, espeçialmente de los bascongados; pues V. m. sabe bien quánta neçesidad tiene aquella tierra, donde se habla esta lengua, de buena doctrina* [...]. Y pues V. m. en ley de charidad deue más á aquella tierra que á otra alguna, justo es que no falte en esto, espeçialmente en tiempo que el Prelado della la pide y desea (*MHSI/Epist. Mixt. I: 210-211*). [Azpimarra gurea].

Trento aitzinetik zegoen, beraz, aurreikusita euskaldunen arteko pastoral-tza euskaraz egin nahi zela. Utzikeria triste batekin hautsi nahi zuen, bada, Lukuk, garaiek eskatzen zuten zerbitzu jatorrago bati bide emanaz. Eta, itxuraz, eliz hizkuntz erabilerarekiko honetan, Gotzaina ez zegoen bakarrik.

Euskarazko prediku horiek baino zerbait ausartagorik ere eskatu zen urte haietan Euskal Herrian (1539), kalonjeek Iruñetik Gotzain euskalduna behar zela Enperadoreari idatzi ziotenean (Goñi Gaztambide 1955). Kezka horrek pastoral-zeregin arruntei ez ezik eliz gobernuko egituren ajei begiratzen zien. Izan ere, historialariaren egiaztapen hau ukazina baitzen:

En la provisión de obispos para estas sedes [Iruñea eta Calahorrakoetarako, alegia] se tenían en cuenta diversas previsiones de buen gobierno; *pero no la pastoral de que fuesen nativos y supiesen hablar el idioma de su tierra* (Azcona 1981: 97). [Azpimarra gurea].

Inondik ere, Lukuk ulertu zuen jokabide horien alde ahula, eta, pastorean bederen, aintzakotzat hartu nahi izan zuen errealitate soziolinguistikoa. Jesulagunak nahi zituen, beraz, baina bereziki jesulagun euskaldunak, gutun hauen argitaratzaileen oharrak ere azpimarratzen duen bezala: “Episcopus ab Ignatio socios postulabat, quibus illa [Cantabrorum lingua] esset familiaris” (*MHSI/Epist. Mixt. I: 210, 2 oh.*).

Sorterriari zor zaion jaieraren izenean eskatzen zuen, gainera, hori Gotzainak (eskutitzetan behin eta berriz aipatzen da, “aquella tierra”, halako atxikimendu bihozkor batekin) (*MHSI/Epist. Mixt. I: 210; V: 720; Mon. Ignat. Ser. I, III: 108*). Ideia bera, kasik modu berean, aurkeztu zion Lukuk Ignaziori Aita Araotz euskalduna Bizkairako eskatu zionean ere:

En lo de Vizcaya yo espero que no le faltará su caridad, pues se a extendido á provincias tan extrañas. Recibiría merced que encargase al doctor Araoz que siempre predicase, quando pudiese por aquellos pueblos de my diócesis donde se hallase, pues ellos tienen tanta necesidad y él es tan obligado (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, XII: 403*).

Nolanahi ere, San Ignazioentzat ez zen samurra Gotzainaren eskeari erantzutea, 1545eko hondarrean adierazi zion bezala (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, I: 313*).

Predikuetatik aitzina, pauso berri bat emanez, katekesia ere behar zen. Honela laburtu zuen hark kristau-dotrinaren premia zuen ustea, Loiolakoari zera esan zionean:

Yo trabajo que en my obispado se enseñe la doctrina xpiana. á los niños, y creo, cierto, que es la obra más importante que se puede agora hazer, de las que son de tanta facilidad, para ayudar a la reformation del pueblo y institución de los xpianos (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, XII: 403*).

Logika horretan hizkuntzen erabileraren alderdi pastoral gero eta argiago ager zitekeen, garaiko zalantzen artean, nahiz eta hizkuntzen eliz erabilerak kristau elizen arteko eztabaidagai bilakatu ziren XVI. mendean, eta berorri buruz bakoitzak bere esperientzia eta interesetatik hitz egiten zuen. Protestantismoak ekarritako Bibliaren itzulpenen arrakastak susmoak baizik ezin zitzakeen hainbat buru-bihotz kontrarreformistetan sortu, eta Trenton Pacheco kardinalaren teologo zen Alfonso de Castro-k oso argi azalduta utzi zuen hori⁸. Herritarren heziketa eta alfabetatze biblikoen bidea orduan itoarazi zen, Kontrarreformaren segurtasun-beharrez.

Luku Kontzilia iritsi zenerako (1546-05-28), juxtu, herri-hizkuntzen Elizako erabilerarekin zerikusia izan zuen eztabaida handia (itzulpen bibliko-

⁸ Pachecoren nortasunaz ikus *Dicc. Hist. Ecl. de España*, eta haren Iruñeko gotzainaldiaz: Goñi Gaztambide 1979-1985, III: 299-341. Bibliaren itzulpenen aurkako Pachecoren iritzia atzean Alfonso de Castro zegoen, teologo bezala. Zuzenbide Penalaren sortzaile eta Enperadorearen predikari frantziskotar honen azalpen historiko-dogmatiko-linguistikoak eredu garriak dira Kontrarreformaren jarrera politiko-linguistikoak ulertzeko, eta berdin beste zenbait elizgizonek (Zumarragak, adibidez, lehentxeago bederen) izandako bestelako joerak beren testuinguruan kokatzeko.

tara mugatua) igarota zen (1546ko martxoan eta apirilean), baina haren oihartzunak bizirik egon behar zuen inondik ere, han ondoan zuen gotzain-talde lagunaren barnean batik bat.

Bibliaren erabilerarako hizkuntz joku-arau orokorrenak, bada, emanda eta berretsita aurkitu zituen Lukuk Trenton (gero, Luku hil ondoren, Liturgiarena 1562an arautuko zen batez ere): italiara edo gaztelania bezalako hizkuntza ofizialagoetarako balio zuten arauak ziren haiek, eta gurea bezalako mintzaira saihestuagoetarako zer esanik ez. Horren ondoren, prediku-katekesien eremua geratu zen herri-hizkuntzetarako libre eta aske.

Horrela, bada, euskarazko prediku-katekesien beharrezana, Trentotik itzultzean, areagotu baizik ez zen egin Gotzainaren baitan: Bibliak eta Liturgiak, praxi katolikoan, latinez segitu behar baldin bazuten, beste eremuetan —katekesi, prediku, jaiara pribatuetan...— are premiazkoagoa zen herri-hizkuntzei, guztiei, leku ematea⁹.

San Ignaziori idatzi zizkion eskutitzetako ia denak Trentotik izkiriatuak dira (eskura ditugunen artean, noski), eta zazpi bederen, 1551koak. Kontzilioaren azken hilabeteetan, San Ignaziorekiko harremanak bizkortu egin zituen Lukuk; esan bezala, Trenton jesulagunei eman nahi zien laguntza eskainiz, Euskal Herrirako Lagundiko indar euskaldunak biltzeko asmoz, eta batez ere “vascongados” hitzez izendatzen zituen euskaldunen mesedetan (*MHSI/Epist. Mixt.* III: 124; IV: 284; V: 720).

Bost urte eta erdi lehenago esandakoak errepikatu zizkion Loiolakoari, 1551ko urtarrilaren 31n idatzitakoan, ostera ere sorterritarrekin gogabera izan zedila eskatuz, berauek zituzten hizkuntz baldintzak gogoan hartuta:

Yo creo bien que V. m. no tiene olvidadas las ánimas de su naturaleza [jatorri berekoak, alegia]; pues entre las otras de todo el mundo (de cuya saluación tiene mucho desseo) tienen estas particular razón para que V. m. se acuerde de ellas, mayormente estando tan ynformado, como está, de la gran necesidad que en aquella tierra ay de doctrina, y de la imposibilidad que ay para que allí se pueda plantar, sino por personas naturales de la mesma lengua, y de la falta de eclesiásticos vascongados [euskaldunak, alegia] que puedan y quieran aplicarse á predicar por aquella tierra. Y aunque yo tengo todo esto por cierto, por lo que en ello me va no puedo dexar de tornar á

⁹ Ez dezakegu hemen Trentoko hizkuntz politikaz beste zertzelada eta ñabardurarik eman. Agian izango da, horretarako, aukera egokiagorik.

encomendar a V. m. que, por amor de nuestro Señor, no pierda el cuidado de hazerles bien [...], pues no ay en el mundo prouinçia á quien sea tan obligado; y es cosa justa que ganen aquellas ánimas en auer nuestro Señor criado en sus tiempos vn varón de tanta charidad y zelo, natural de la misma tierra (*MHSI/Epist. Mixt. V: 720*). [Azpimarra gurea].

Trentotik Elizbarrutirako bidean zela –berehala bertatik bertara arteztu beharko zuen lanari ekiteko bezperatan– bere gogoa berriro azaldu nahi izan zion San Ignaziori, Milandik idatzi zion eskutitz honetan (1552ko uztailaren 6an):

Muy gran merced recibiré que scriba V. m. al doctor Araoz [jesulagunen hemengo Aita Probintzialari] y al duque [Frantzisko Borjakoari], para, quando fuere venido, que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que tuuieren doctrina, *vascongados, en predicar en su lengua las más vezes que pudieren*, y repartiéndose por la tierra, pues sabe V. m. la necesidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello (*MHSI/Epist. Mixt. V: 755-756*). [Azpimarra gurea].

Ikusten da, bada, Gotzainak bazekarrela euskarazko kristau-heziketa herritar baterako gogoa ez ezik proiektua ere, eta hona iritsi orduko giza baliabideak prest nahi zituela ukan. San Ignaziok ez zien entzungor egin Gotzainak errepikatutako arrazoiei, eta hemengo egoera linguistikoari eman beharreko ihardespen egokiaz otsailean Erromatik honela erantzun zion goian jaso dugun 1551ko urtarrilekoari:

Y á la verdad, haze por todos V. Sría. en ser *ángel de los vascongados* (á quienes no se puede negar que tenemos particular obligación de compadezer y ayudar), como antes lo era V. Sría de las Indias, quando también auía particulares respectos de serlo [...]. Quanto al effecto de lo que V. Sría me manda y encarga, en esta parte *yo he hecho lo que he podido para que fuesen algunos de la mesma lengua*, y otros que sin ella mucho podrán ayudar á la edificati3n de las ánimas [...] (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, III: 319-320*). [Azpimarra gurea].

Gutun honek berehala izan zuen Lukuren erantzuna, adeitsua eta bihozko-rra, esker onak emanez eta Lagundiarekiko onginahia agertuz (*MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, III: 321-322*). Bere burua Lagundiaren babesletzat zeukanez, urrats berri

bat ematera ere ausartu zen Luku, San Ignaziori Lagundi barnerako gobernu-irizpide bat iradokiz, euskararena berriz ere, hain zuzen. Frantzisko Borjakoa azkenik hona badatorrela jakitean, honek Lagundia Euskal Herrian nola errotu arazi beharko zukeen esaten zion Gotzainak:

V. m. lo anime mucho [Frantzisko Borjakoa, alegia] á la perseuerancia, y á que procure recoger y dar fauor á los naturales de aquella tierra que quisieren reducirse á la Compañía, porque *importaría mucho que huuiese número de vascongados en ella, para que se pudiesen embiar predicadores y confesores por la Proviñcia y por el condado de Vizcaya* (MHSI/Mon. Ignat. Ser. I, III: 56I. 155I-06-04ko gutuna). [Azpimarra gurea].

Testu hauetako ideiak behin eta berriz errepikatuta ikustean, euskararen eliz erabilerari eta euskaldungoari eman behar zitzaien hizkuntz trataerari buruz honelako kontzientzia pastoral-linguistikoaz bada zer galdeturik. Nondik piztu zitzaion Lukuri halako ardurak? Zerk eraman zuen Luku euskaldunak horrela begiratu eta sentitzera? Arrazoi batzuk azaldu dira dagoeneko, baina komeniko da besterik ere zabalkiago agertzea.

4.5. Hizkuntz jarreraren testuingurua

Eliz zereginetan euskarari leku hau emateko gogo eta erabaki honek, arrazoi pertsonal, soziohistoriko eta instituzionalak zituen, uste dudanez. Arrazoi hauetako batzuk berriak ziren XVI. mendean, baina beste zenbait (eliz pastozari zegozkionak bereziki) aspaldidanikoak zituen Elizak, hemen eta nonahi, orduan eta beti.

4.5.I. Arrazoi pertsonalak

Lehenik, arrazoi pertsonalak gogora daitezke. Ikusi dugu, Luku nola hurbildu zen Europa eleaniztunera, eta saiatu ere bai, nonbait, hiru hizkuntza *sakratuak* ez ezik (latina, grekoa, hebreera), Mendebaldeko beste zenbait hizkuntza bizi ezagutzen. Ez zen, bada, hurrik eman ere, hizkuntzatan adimendu elebakar hertsia.

Aipatu ditugu bere amarengandik zituen familiarteko lotura euskaldunak: badirudi seme bort honek aita-amen sorterriak barne-barnetik maite izan zituela, Huelva eta Araba. Esan denez, amaren herriarekiko hurbiltasuna nabaria du, eta hona Gotzain izendatuta etorri zenetik, are gehiago bere bizitza pertsonalean eta lan pastoralean.

Lukuren ikertzailerik onenak garbi utzi du, amaren sorterriarekiko erabateko atxikimendu pertsonal hau: hain zuzen, honexegatik ere uste izan omen da Gotzaina lukutarra zela, eta hilburukoan ere “abundan las mandas para la iglesia y personas de Luco” (Marín 1972b: 750).

Luku herria guztiz euskalduna zen orduan, eta gero, mende luzetan. Maria Lekeitioko bere ama lukutarrari esker, euskara ez zitzaion agian sekula guztiz arrotza gertatu, ezta Sevillan ere, eta zer esanik ez hain maiteak zituen Lukuko auzotar euskaldunen artean.

Familiarteko eta herriko inguru pertsonal honen alboan, On Joan Bernalek bazuen, ordea, mundu intelektual lagungarri bat ere bere inguruetan, humanismo kristau erreformazale eta herri-hizkuntzazalearena.

4.5.2. *Humanismo kristaua eta herri-hizkuntzak*

Errenazimentuko luma-gizonen artean, humanismo errenazentistan alegia, korronte zabal batek bere baitan izan zituen aldi berean eliz erreformazaletasuna eta hori erraz zezakeen herri-hizkuntzekiko atxikimendua.

Elizaren erreforma-aldietan –lehenago eta orduan ere– *konbertsioa* sarritan ikusi zen hizkuntzaren hautapen berri batekin lotuta, hizkuntz erabilpen irekiagoek Hitzaren mezua fededunengana samurrago helaraziko zutelakoan. Hori horrela sentitu zelako, praxia ez ezik arazoarekiko teorizazioa ere egin izan zen une haietan. XV. mendeko Bohemiako husiten artean, edo berrikitan Luter-enean ere agerian zegoen irizpidea.

Baina ez zen hori, heterodoxien burutazioa bakarrik, Elizaren barneko berrikuntza ortodoxoek ere hizkuntzaren arazo bera zuten, beren erreformei ekitean. Hemen, humanismo kristau erasmistatik urreratuko gatzaizkio arloari, beronek Lukurekin izan zituen hurbiltasunak gogoan ditugula¹⁰.

Luku Calahorrara iritsi aurreko bi hamarkadetan, Erasmoren itzala luzea izan zen Penintsulan, Europako beste inongo herritan baino luze-zabalagoa. Horregatik ere –zabaltasun horretan definitu nahi izan delako, esan nahi da– ez da samurra erasmismoaren muga ideologiko-sozialak –eta, Amerika gogoan izaki, geografikoak ere– ongi marraztea, nahiz eta Bataillon saiatu den horretan (Bataillon 1966: 806-831). Lukuren erasmismoaz esan dugu zerbait, baina osa dezagun arestikoa beste daturen batekin.

¹⁰ Bi ohar hona iristean: a) Zenbait euskal semeren erasmismoaz (eta horien artean Zumarraga-renaz) bada lanik (Thalamos 1970). b) Bestalde, jakitun gara durangarraren erasmismoaz-edo Adeva-k eta lankideek piztu berri duten eztabaida interesgarri eta agian interesatuaz; baina arazo horren azalpenak urrunegi eramango gintuzke hemen. Ikus Adeva 1994 eta 1995.

Erasmus beraren edo erasmismoaren pentsamoldean, herri-hizkuntzek eliz erreforman oro har, eta eliz kulturaren eta herritar xumeekiko pastoral-tza-lanean izan zezaketen lekuaz xehetasun guztietan ez dago hemen zertan sartu, baina zertzeladaren bat ematea argigarri izan liteke. Erasmus Biblia-itzulpen herritarren alde agertu zen (1516, 1522), eta haren ustez predikariek herriaren hizkuntzan prestatuak egon behar zuten, horretarako hizkuntza bakoitzeko idazle eta hizlari maisuak ezagutuz. Baina Erasmus bera mundu klasikoan geratu zen, latina eta grekoa lantzen, eta –idatzitakoez landa– bere bizitzan zehar sekula sermoi bat ere egin gabe, ez latinez eta ez herri-hizkuntzatan ere (Chomarat 1981: 148-150, 1056-1059). Ezagut daitezke jarrera horren arrazoiak.

Lehen erasmismoak, edo hobeki Erasmok berak, ez zuen uste izan batez ere eskolatuentzat aldarrikatzen zuen “erlijiotasun ebanjelikoa” herri-hizkuntzetan eman behar zuenik; hala ere, ondoko erasmozaleei zor zaie, erlijiotasun pertsonalizatuan hezteko, fededun xumeen heziketarako herri-hizkuntzetako hainbat argitalpen berri (Penintsularako: Bataillon 1966: 549-608). Erasmismo herri-tarrago honen ildo horretan zetorren Luku idazlea ere. Eta nola ez, “erlijiotasun ebanjelikoa” ideal hura artzain-lan herritarrean eramatea erabaki zuenetik!

Espanian erasmismoa behera etortzean (1537tik aitzina), eliz Erreformatik Trentotik zehar Kontrarreformara zihoan bide hertsia heldu zion, eta Luku erasmista-ohi erreformazaleak ere bide estuago horretan aurkitu behar izan zuen irtenbidea: Biblia edo Liturgiaren itzulpenetara ezingo zen iritsi (hau da, Luter-en hizkuntz herritartze-punturaino, esan nahi da), baina, Erasmoren funtsezko irizpideei jarraiki, latinaren mugak hautsi beharra ikusi zuten egunero lanean, eta zer esanik ez, prediku edo katekesi mintzatuak herritar xumeei eskaini nahi izan zitzaizkienean.

Humanismo herri-hizkuntzazalea bi Kontinenteetan zegoen bizirik, eta preseskiago humanismo erasmista ere bai. Eta hemen dakargun historia honen arrastoan bada hurbileko daturik. Zumarragak –Lukurekin 1530eko hamarkadatik harremanetan zegoen misiolari durangarrak– eman diezaguke Atlantikoko bi aldean arteko harreman kultural hauen harat-honataren aztarna on bat. Eta interesgarria da guretzat, zeren biek erasmismoaren eskola dastatua zuten, gutxienez, eta Zumarragak ere bere Gotzain-lanean hizkuntz arazoak bete-betean baitzituen. Ikus dezagun horren albistea.

Zumarragak, hil aurreko hilabeteetan Mexikotik Penintsulara liburu-sorta bi bidali zituen, eta lehenago Ameriketara eramandako liburu-etako batzuk Europara itzularazi. Harrera-oharretik jakin dezakegu (1548) zer zen sorta haietako batean zetorrena, eta norako zen hura dena:

los libros que el Señor Obispo enbía para el provincial Fr. Francisco del Castillo [Kantabriako frantziskotarren nagusia berau, eta, itxura guztiz, durangarra hau ere, Zumarraga bera bezala] titulados de su letra, para que el señor provincial los tenga quanto quisiere e después los entregue a la deuota casa e monesterio de Arançaçú, que son por todo *catorze libros con las obras de Herasmo*, los quales son encuadernados e titulados por el mesmo Señor Obispo (Bataillon 1966: 823). [Azpimarragurea].

Inondik ere, Erasmoren *idazlan guztiak* ziren hamalau liburukote haiek. Eta Zumarragaren behialako bidalketan, Erasmorenekin batera “un archa llena de *Doctrinas breves* pertenescientes a la santa fee cathólica *compuestas por el dicho Señor Obispo*” etorri zen (1543-1544. urteetan argitara emana). Hain zuzen, hauxe zen, Apezpikuek aginduta, Molina-k 1546an ia bere hartan mexikeraz kaleratu zuen kristau-ikasbidea. Lukuren adiskide honen bidalketa horretan, etsenplu on batean, kristau-humanismoa eta pastoraltza-liburu itzulgarria eta ordurako itzulia ere batera agertzen zaizkigu (Gómez Canedo 1977: 171; Castro 1988: 499).

Berehala esango direnak gorabehera, bi pertsonaien kristau-humanismoa azpimarratzeko balio du honek. Ameriketako holako bidalketak ez ziren harritzekoak Penintsulan, neurri batean han ere hemen lehendik ikusitako eredu edo irizpideez baliatuz ari baitziren. Eta alderantziz: Mexikotik zetozen albisteek mirespenik handienak pizten zituzten urte haietan Europako elizgizonen artean.

Zumarragaren gutuneria pribatutik ezagutzen dugun joan-etorri hau¹¹, are aberatsagoa zen, ofizioz eta halabeharrez, Indietara begira lan egin behar izan zuen Luku bezalako kontseilukide baten inguruan. Horretaz esan nahi dugu zerbait.

¹¹ J. Mallea-Olaetxek eskaini dio azterlan interesgarria Zumarragaren mundu pribatu horri: 1992, “The private basque world of Juan Zumarraga, first Bishop of Mexico”, *Revista de Historia de América* 114, 1992, 41-60, Mexico: Instituto Panamericano de Geografía e Historia. Ikus, gainera, autore beraren besterik: *Euskera* 34, 1989-1, 309-319.

4.5.3. Ameriketako eredu berri(tu)ak

Honek guztiak beste testuinguru historiko azkar eta zabalera garamatza. Lukuk Euskal Herrian landatu nahi izan zuen zuhaitzak zuztar hedatuak zituen munduan, orduantxe indar berriz zabalduak. Eta Eliza katoliko erromatarra bera zen berrikuntza horren eragile, nahiz eta Elizaren periferian –Indietako misioetan– hemen bertan Europan baino azkarragoak izan horren azalpenak. Dakigunez, misio-gertakari hori oso bertatik segitu ahal izan zuen Lukuk, gainera.

Indietako Kontseilutik begiratuta Amerika ez zen zerbait urrunekoa eta arrotza: Kontseilura etortzen ziren Ameriketako arazoak eta gizonak, bertatik hartzen ziren erabakiak, eta handixe irteten konkistatzaile eta misiolariak. Elizarekiko Errege Zaingoaren betekizunak ere hortik zaintzen ziren, eta, beraz, baita Ameriketako Gotzainen izendapenak ere.

Badakigu, Aspurz-i esker, Kontseiluan lan egin zuen urteetan Indietako misioekiko zuzeneko ardura izan zuela Lukuk: “sabemos de la actuación de este celoso Consejero, que, a lo que parece, debía de tener por encargo propio dentro del Consejo el promover y organizar las expediciones de misioneros” (Aspurz 1946: 95, 2. oh.).

Kontseiluan, Lukuren egitekoa izan zen Ordena erlijiosoak Ameriketako misioetarako sustatzea, eta On Bernali zor dizkiogu Ordena horietako Batzar Nagusiei zuzenduriko eta oihartzun handiko gutun batzuk (frantziskotarrei Tolosako Kapitulura: 1532; eta hurrengo urtean Ordena guztiei bidalia, eta 1538an Aita Santuari jesulagunak eskatuz eta 1542. urtearen azkenean asmo berarekin San Ignaziori zuzendua). Sustapen-ekimen hauetan Errege-Erreginekin batera ari zen Kontseilukide hau (Civezza 1857-1895, VI: 568-570; Aspurz 1946: 95, 100, 103, 110).

Luku Kontseiluko arduretan zebilela etorri zen Zumarraga Mexikotik, hain zuzen Ameriketako misio handien eta begiratueneko burua. Mexikoko albisteak herriz herri zebiltzan (Espainiatik Italiara, eta Flandestik Alemaniara, edo Veneziatik Frantziara, etab.), eta komentuz komentu, joandako lagunen berriak eta balentriak hedatuz, eta, bide batez, indar berriak eskatuz. Esan dezagun, misiolari berriak biltzeko propaganda-arduraduna ere Luku izan zela, eta horretan giroak ere aski lagundu zion:

Por todas las Provincias de Europa circulaban entre tanto las cartas y relaciones de los misioneros describiendo los triunfos sobre la idolatría, el fervor y la sencillez de los neófitos [...]. Era ya un tópico la idea de que Dios quería compensar a la Iglesia con las conquistas de la

fe en el Nuevo Mundo de las pérdidas sufridas por causa de la herejía (Aspurz 1946: 102).

1533an, elkartu egin ziren Zumarraga eta Luku, biek batera ekintza sonatu bat aurrera eramateko: gutun banatan Eskekoei eta Ordena guztiei egin zieten Ameriketarako deia, eta itxuraz ez Penintsulakoei bakarrik, latinez eman baitzuten idazkia (Aspurz 1946: 100-101; Marín 1952: 300). Testuinguru hone-tan, Lukuk adiskide izan zituen Las Casas edo Vasco de Quiroga-ren gisako misiolari eta teorialariak.

Bakoitzari bere ñabardurak ukatu gabe, Bataillon-ek humanismo-korronte berean ikusi ditu izenok, eta antologia berean bildu Xirau-k (Xirau 1973). Elizaren inkulturazioaren arreta, gaurko molde teorikoetan ez bazetorren ere, Kontinente Berriko Misioa pauso bizkor eta aurrerakoiak ematen ari zen Mexikon, inork baino hobeki Aita Jeronimo Mendieta gasteiztarrak kontatu zigun bezala (Mendieta 1973, I: 132-134, 136-137; Baudot 1983: pass.).

Gaur egun hainbat monografia zabaletan ezagut litezke misiolarien orduko gramatika- eta hiztegi-lanak, eta hango jatorrizko hizkuntzetan paraturiko katixima eta eliz liburuak¹². Espainia Berrian misiolariak katekesi-lan gaitzari buru egin behar izan zioten, eta handikiro egin ere: ikusi dugu Frai Joan Zumarragakok argitararazi zuen kristau-ikasbide mexikak, Europako euskaraz-ko lehenengo aipatuari urtetan hartu ziola aurrea (Eltso, 1561).

Hizkuntzen misio-erabilpenerako eta objektiboki geroko haien kultur gara-penerako oinarriak sortuz, misiolari baten eskutik (A. de Olmos), nahuatl hizkuntzak bere gramatika argitaratuta izan zuen 1547an. 1524tik 1572ra, Mexikon 109 obra agertu ziren hango jatorrizko hizkuntzetan, edo beraiei buruz, eta ia denak elizgizonek paratuak (Pottier 1983: 27-28).

Arestian Zumarragaren *Doctrina breve* aipatu da, 1543-1544. urteetan bere lehen edizioa izan zuena. Bertan ikus daiteke Zumarragaren irizpideak noraino iristen ziren herri-hizkuntzen elizako erabilpenen eremuan; prediku-katekesiak ez ezik Bibliako zenbait libururen itzulpen herritarrak ere egin zitezela eskatu zuen Artzapezpikuak, hesiak ezartzen ibili gabe:

¹² 1992ko Aurkikunde-Ospakuntzak medio, lehenengo bibliografia guztiz zabaldu da, batez ere alorrez alor hainbat zertzelada ttipi eta larri jasoz. Urte horretan eta aurretik, Ordena erlijioso ezberdinen lan linguistikoa erakunde erakunde aztertu da. Argitalpenak, Deimos argitaldarien eskutik kaleratu dira (Madril), eta inoiz csček eman ditu argitara.

No apruebo la opinión de los que dicen que los idiotas no leyesen en las Divinas Letras traducidas en la lengua que el vulgo usa: porque Jesucristo lo que quiere es que sus secretos muy largamente se divulguen. Y así desearía yo por cierto que cualquier mujercilla leyese el Evangelio y las Epístolas de san Pablo. Y aún más digo: que *plugiese a Dios que estuviesen traducidas en todas las lenguas de todos los del mundo*, para que no solamente las leyesen los Indios, pero aún otras naciones bárbaras [las pudiesen] leer y conocer. Y si me dixeran que habría algunos que se burlarían desta nuestra doctrina evangélica, también diré yo que habría otros que, conocida, se aficionarían a ella (Xirau 1973: III). [Azpimarra gurea].

Artean (1544), Kontrarreformaren lehorte biblikoa ez zen iritsi, noski, Ameriketara, eta aurreko hamarkadetako izpiritu-irekitasuna bere freskotasunean zegoen, nonbait, Mundu Berrian. Testu hori ez zen Artzapezpikuaren bihozkada hutsa. XVI. mendean Mexikoko ebanjelizatzearen inkulturazioak eta hizkuntzen ezagutzak hartuko zuen gailurra ezagutzeko, hona hemen Aita Jeronimo Mendieta —Gasteizko San Frantzisko komentu nagusitik Indietako Kontseiluko Lehendakariari idatziz— misiolariez eta haietako bakoitzaren hizkuntz prestakuntzaz eman zituen datuen laburpena:

Un testimonio evidente de lo dicho [jatorrizko hizkuntza amerikarrak lantzearen lekuko dela, alegia] es el Informe del P. Mendieta, fechado en Vitoria el 20 de noviembre de 1570, dirigido al Presidente del Consejo de Indias, donde le hace relación de 238 misioneros franciscanos que residían o habían residido en Nueva España. Tres cuartas partes de los mismos sabían y practicaban perfectamente alguna de las lenguas de este gran territorio, algunos incluso sabían dos o tres lenguas de los nativos. [...]. Algunos, no pocos, escribieron y publicaron obras preciosas en esas lenguas hasta entonces desconocidas para los españoles (Castro 1988: 488).

XVI. mendean hizkuntza amerikarrez edo haiei buruz idatzi zuten frantziskotarrak bakarrik 54ren bat izan ziren, eta hauetako batzuk itzal handiko frantziskotar euskaldunak genituen: Orotz nafarra (Azpilikueta Doktore Nafarraren obra bat otomierara itzuli zuena, 1572), Pila bilbotarra (taraskeraz dotrina bat idatzi zuena), Mendieta gasteiztarra (historialari ezaguna eta hizkuntz irakaslea), Zarate arabarra (predikari eta argitaratzailea) (Pazos 1962: 91- 92, 108-110, 113, 147; Castro 1988: 491, 524-525, 531).

Hamarkada haietan erabili ziren misio-metodologiak eta hizkuntzekiko izan zen jarrera nahikoa ongi aztertuta daude gaur egun, eta inkulturazioaren azken eredu asebateak izan gabe, Mendebaldeko Eliza latindarraren emaitzarik onenetakotzat ageri zaizkigu gaurko inkulturazioaren eliz autokritikatik begiratuta, nahiz eta orduan ere kontraesanik ez falta eguneroko lanetan, eta betiere sistema kolonial baten barnean izan (Pazos 1962: pass.; Gómez Canedo 1977: 147-214).

Hizkuntza amerikarren aldeko hautapena ez zen egin gatazkarik gabe, misio-lanean mexikari eman zitzaion lehentasuna ikusiz eta konkistatzaile/misiolarien arteko tenkan, jokabide hori gaztelaniaren kontrako bezala salatua izateraino, erran nahi baita, kultur proiektu kolonialaren aurkakotzat jotzeraino (Pazos 1956: 323-324).

Zalantzarik gabe, horren guztiaren oinarriak jarri ziren lehenengo bi hamarkadetan (1524-1544), aukera ederra izan zuen Lukuk Mexikon, pastortza eta hizkuntzak elkartuz, gertatzen ari zena Zumarragaren bidez ezagutzeko. Agiria eskuetan ez bada ere, aski segurutzat eman liteke gure Gotzainak ongi zekiela misio-lan hartan zer ari zen gertatzen, baita hizkuntzen erabileran ere.

Bukatzeko, datu osagarri bezala, gogora dezadan, Luku eta Zumarragaren artean Mexikoko kristautzea bien ardua izan zen bezala (1532-1533), hark San Ignaziorekin izandako harremanetan ere, Amerikako ebanjelizatzearen aldeko eskeak aurrea hartu ziela (1538), gero, Gotzain izatean, Calahorrako Elizbarrutiaren alde loiolatarrari egingo zizkion deiei.

Arestian jaso dugun pasarteren batek erakusten duenez, Indietako pastortza-eginbeharrak eta hemengoak ez zeuden elkarrengandik urrun: azken finean, eliz misio beraren bi aurpegiera baizik ez ziren, eta halaxe sentitzen zituen Lukuk bezala San Ignaziok ere. Herri arrotzetaraino iritsi den Lagundiak, are arrazoi handiagoengatik egon beharko luke Euskal Herrian, gogorarazten dio Lukuk San Ignaziori (*MHSI/Mon. Ignat.* Ser. I, I: 241; III: 319-320; III: 368-370; XII: 403).

Beraz, pastortza eta herrien hizkuntz izaera uztartuta eraman nahi zituen pentsamendu horren barnean aurkitzen dugu Luku Gotzaina, bizitza pertsonalak eta lan instituzionalak halaxe erakutsita.

5. Azken oharrak

Iragan orrialdeetan saiatu gara Joan Bernal Diaz de Lukuren albiste berrienak biltzen, eta haren euskararekiko interesa bere inguruarekin azaltzen. Gotzainak euskararen alde hartu zituen artzain-erabakiez dakiguna ez da soberra: euskara hobetsi zuela euskaldunei kristau-mezua eskaintzeko, eta irizpide hori egintzetara eramateko behin eta berriz dei egin ziola Ignazio Loiolakoari bere Lagundikoak hona bidal zituan, berezikiago jesulagun euskaldunak. Urrats bat gehiago emanez, Lagundirako *politika euskalduna* ere iradoki zuen: euskaldunak hartzen ere saia zitezela Lagundian, gero Euskal Herri pobre eta euskaldun honen zerbitzura jartzeko.

Euskal Herriko Kontrarreforma, orduan bertatik eta irizpide hauekin azken burura eramaterik ez zuen izan Lukuk, 1556an hil baitzen. Eta Lagundiak bestelako bideak maiteago izan zituen Euskal Herrian XVI-XVII. mendeetan batez ere, ikastetxeetako lanari lehentasuna emanez (XVIII.ean prediku-lana berriz ere indarberritu zen arte). Une batean hastapen ona izan zuenak ez zuen aurrera egin, predikuan eta katekesi herritar zabaldu, iraunkor eta bizi batean.

Bestalde (orain arte heldu ez diogun zerbait aipatuz), Lukuk berak ere euskararen eliz erabilerari buruz ez zuen deus esan bere Sinodo-arauetan (1553/1555), eta ohore hori ondoko mendeko Gotzainei zor zaie (Pedro Manso de Zúñiga, 1594-1612; Pedro de Lepe, 1686-1700). Hala ere, Bernal Doktorea aitzindaria izan zela esan behar da: euskararen eliz beharra aitortuz ez ezik eliz erakunde euskaldun azkar baten premia ere aurreikusi edo barrundatuz.

Euskal Herriko eta bertatik kanpoko Gotzain-hirietan izan ditugun Apezpikuen artean *euskaltzale* goiztiarra da Luku (1545-1556), eta zalantzarik gabe, euskal Diasporatik Herrira itzuli eta jatorrikoen alde leialki ahalegindu zena, inolako txokokeriatan ito gabe. Izan ere, mundura eta herriartera buru-bihotzak irekirik zituen gizona izan zen: Eliza unibertsalera (Trento), garaiko korronte intelektualetara (humanismoa, erasmismoa), munduan suertatzen ari ziren gertakari handietara (Aurkikunde kolonialak, Amerikako ebanjelizatzea, Eliza kristauen erreformak).

Lukuk garaiko *establishment* ofizialetik oso gertu jardun zuen, barnetik lan egin ez zuenean ere (alde hau albora utzi da idazlan honetan); baina, itxura guztiz, herritar apalei, bere jatorrikoiei eta errealitate sozialei adi zegoen idazle eta agintaria zen, nahiz eta bere alderik ezaugarrienetakoa legegizon ikastunarena izan (hemen, bide batez, aipatu baizik egin ez duguna).

Jakingarri gertatzen da, bestalde, XVI. mende hartan gure zenbait gidari erlijioso elkarrengandik zein gertu aurkitu zen ikustea, bizi izandako gertakarietan eta baita garaiko arazo handiei erantzutean ere, munduan sakabanatuta baina sorterrira begira: Erromatik nahiz Trentotik Begoñara edo Lukura, Mexikotik Durangora edo Arantzazura, eta geure herrira bezala herri aurkitu berrietara.

Euskal Herria gidatu duen eliz Hierarkiaren historia modernoan, Gotzainik buruz jantzienetakoa izan dugu Luku, eta agian gure herriaren funtsezko kultur eskubide bati begiramenik abegikorrenetakoa izan diona. Zoritxarrez, berehalako ondokoek ez zituzten adore, gogo eta buru-argitasun berak jarri, behar zen ahaleginean. Kontrarreforma ez zuten gidatu Luku edo Etxaus bezalako *euskaltzaleek*, nahiz eta Venegas de Figueroa-ren bat ez falta Iruñean (1609).

Esan behar da hizkuntzarekiko begirapuntua betiere *pastoral*a zela Lukurengan, hau da, Elizaren beraren helburuetara zuzendua, eta ez herrien funtsezko eskubide beregainetatik behatu eta zuzenean berorien mesedetan norabideratutako politika. Urrun zegoen Luku, artean, gaur egungo inkulturazio-teoria teologikoetatik, eta zer esanik ez, gaur egungo antropologia kulturaletik. Jakitekoa izango litzateke, Ameriketako triskantza fisiko eta kulturala nola epaitu zuen, eta jakitekoa ere, adibidez, beste euskaldun *erbesteko* batek, Aita Vitoriak, hartaz esandakoez zuen iritzia. Dena den, badakigu begi onez ikusi zuela Lukuren lana Las Casas-ek; kolonialismo gordinetik albora egon zen, nonbait, Luku.

Garaiko inguruari begira, Elizbarrutiko kleroaren erreforma ez ezik herri xumeari zor zion zerbitzua ere gogoan hartu zuen Gotzain honek, predikari, misiolari eta dotrina-hezitzaileak herrietara bidaltzen ahaleginduz.

Elizak eta garaiek ezartzen zituzten mugen barnean lan egin behar izan zuen, euskarari Elizan zegokion lekua aitortzean: beti, Eliza erromatar latindarrean, eta Kontrarreforma katolikoaren barruan.

Egindakoa ez zen izan deus handia, guztiz mugatua baizik, eta hala ere, aitzindari honek aipu on bat merezi du, erbestetik beretarrengana etorri eta, besteak beste, berauen jatorrizko giza eskubide bat, hizkuntzarena, ohartuki begiratu eta itzal hobez tratatu zuelako.

BIBLIOGRAFIA

Ondoko bi zerrenda hauetan ez dugu dena jaso nahi izan, ez iturri inprimatu-tuetako oro, ezta ikaslan edo ikerlanetako bibliografia dena; hala ere, aski zabalak izaten saiatu gara, gai-inguru honetara hurbildu nahi izango lukeen ikastunari lehen urratsak samurtzeko asmoz, eta betiere azterlan honen nondik norakoen berri emateko.

I. LUKUREN ARGITALPENAK

Lukuk hogeita hamarren bat obra idatzi zuen, gehienak argitara emanak eta gutxi batzuk eskuizkributan geratu direnak. Haietako batzuek, idazlanean adierazi den bezala, argitaraldi errepikatuak izan zituzten, batez ere XVI. mendean. Hemen, gurerako interesgarrienak bakarrik jaso dira. Bibliografia zehatz eta osoa ezagutzeko, begira Marín 1972b.

Díaz de Luco, J. B., 1532, *Lettres envoyées au chapitre general de Frères mineurs de la régulière observance célébré en la tres illustre et magnifique cité de Tholose en la solemnité de la Penthecoste l'an mil DXXXII*, Toulouse: J. Barrill. [Latinezko originaletik frantse-sera itzulia: gordetzen den bakarra, ikus Marín 1952: 300; Civezza 1857-1895: VI, 568-570].

Díaz de Luco, J. B., 1543, *Practica criminalis canonica*, Lyon. [Ed. ugari izan zituen: ikus Marín 1952: 305].

Díaz de Luco, J. B., 1545, "Capitulaciones entre el Obispo de Calahorra Don Juan Bernal Díaz de Luco y el Señorío de Vizcaya (23-IX-1545)" in Mañaricua 1951, apéndice.

Díaz de Luco, J. B., 1548, *Instrucciones para los visitadores del obispado*. [Valladolideko Sta. Cruz ikastetxeko Artxiboan, ms. I86, 264-267. Ikus Marín 1962].

Díaz de Luco, J. B., 1553a, *Carta desde Trento*. [1549koa da. Ikus Marín 1962].

Díaz de Luco, J. B., 1553b, *Soliloquio o razonamiento secreto con el ánima*. [Marín 1962].

Díaz de Luco, J. B., 1555a, "Capítulos para los oficiales de la Audiencia Episcopal. Vitoria 1545" in Díaz de Luco 1555b, 120-122.

- Díaz de Luco, J. B., 1555b, *Constituciones Synodales del obispado de Calahorra y la Calçada (1553)*, Lyon.
- Görres Gesellschaft (ed.), 1901-, *Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistularum, tractatum nova collectio*, Friburgi Brisgoviae: Herder. [= CT].
- Marín, T. (ed.), 1962, *Soliloquio y Carta desde Trento*, Barcelona: Juan Flors, Col. «Espirituales Españoles».
- Monumenta Historica Societatis Iesu*, 1898-. [= MHSI. Urte eta argitara-leku ezberdinetan agertu dira bilduma handi honetako sortak. Hemen bereziki interesatzen zaizkigunak *Monumenta Ignatiana* eta *Epistolae Mixtae* dira, *Sanctus Franciscus Borgia/III edo Polanci Chronicon* deritzana ahortzi gabe].

2. LUKURI ETA BERE INGURUARI BURUZKO ARGITALPENAK

- Adeva, I., 1994, “¿Fue Zumárraga erasmista?” in Zumarraga, Fr. Juan de, 1994, *Regla cristiana breve. Edición crítica y estudio preliminar*, Pamplona: Ediciones Eunáte, LXXIX-XCIII.
- Adeva, I., 1995, “Fray Juan de Zumárraga: *Regla Cristiana Breve*”, *Hispania Sacra* XLVII, 1995, 109-117.
- Aguirre, J., 1935, “San Ignacio de Loyola y el idioma vasco. Relación justificada de las ocasiones en que el santo utilizó públicamente su lengua nativa”, *Yakintza* 16, 1935, 270-277. [Orain: *Enc. Vasca* I, 1966, 161-183].
- A[guirresarobe], C., 1948, “San Ignacio y el vascuence”, *BAP* IV, 1948-I, 119-120.
- Alamo, M., 1949, “Calahorra et La Calzada, [Diocèse de]” in *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, Paris: Letouzey et Ané, XI, 267-327, s. v. “Calahorra”.
- Aldea, Q., et al., 1972, *Diccionario de historia eclesiástica de España* (5 libk.), Madrid: Instituto Enrique Florez / CSIC.
- Alvar, M., 1991, “La lengua hablada por San Ignacio”, *ABC*, 1991.II.19.
- Amezaga, E., 1984-1987, *Autores vascos* (10 libk.), [Bilbo]: Gorka.
- Aspurz, L. de, 1946, *La aportación extranjera a las misiones extranjeras del Patronato regio*, Madrid: Publicaciones del Consejo de la Hispanidad.
- Astrain, A. (S.J.), 1902-1925, *Historia de la Compañía de Jesús en la Asistencia de España* (7 libk.), Madrid: Administración de Razón y Fe.
- Azcona, T., 1981, “Historia de la Iglesia en el País Vasco. Otoño de la Edad Media: 1378-1516” in *Varii*, 69-106. [Euskal Herriko Elizaren erreformaz: 95-105].

- Bataillon, M., 1966², *Erasmus y España : estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, México: Fondo de Cultura Económica.
- Bataillon, M., 1976, *Estudio sobre Bartolomé de las Casas*, Barcelona: Edicions 62.
- Baudot, G., 1983, *Utopía e Historia en México*, Madrid: Espasa-Calpe.
- Borges, P., 1960, *Métodos misionales en la cristianización de América. Siglo XVI*, Madrid: CSIC.
- Calleja Ansótegui, Z., 1997, “D. Juan Bernal Díaz de Luco (1495-1556) y su lápida sepulcral en Luco”, *Vitoria-Gasteiz Landázuri* 5-6, 1997, 18.
- Castro y Castro, M., 1988, “Lenguas indígenas americanas transmitidas por los franciscanos del siglo XVI” in *Actas del II Congreso Internacional sobre los franciscanos en el Nuevo Mundo (siglo XVI). La Rábida, 21-26 de septiembre de 1987*, Madrid: Ed. Deimos, 485-572.
- Chomarat, J., 1981, *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, Paris: Les Belles Lettres.
- Civezza, M. da, 1857-1895, *Storia universale delle Missioni Francescane* (II libk. Lukuren 1532ko gutuna: VI, 568-570), Roma / Prato / Firenze.
- Colera, A., 1994, “Situación lingüística de Azpeitia a fines del siglo XV, principios del XVI. La(s) lengua(s) de Iñigo de Loyola” in Orella, 483-490.
- Dalmases, C. de, 1977, *Fontes documentales de S. Ignatio de Loyola. Documenta de S. Ignatii familia et patria, iuventute, primis sociis*, Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu. [In *MHSI*].
- Dalmases, C. de, 1979, *El Padre Maestro Ignacio : breve biografía ignaciana*, Madrid: BAC.
- Dalmases, C. de, 1983, *El Padre Francisco de Borja*, Madrid: BAC. [“El apóstol del País Vasco. 1551-1552”: 89-105].
- Galdos, R., 1919, “Un incendio feliz en Aránzazu” in *Primer Congreso de Estudios Vascos (1918, Oñate)*, Donostia: Eusko Ikaskuntza, 569-589.
- Galdos, R., 1953, *Oñate por el Santo Duque. (Documental histórico para una monografía del Bienio Oñatiense de san Francisco de Borja)*, Zarauz: Icharopena.
- García de Cortázar, J. A., 1985a, “Los rasgos de la mentalidad y la sensibilidad vizcaínas” in García de Cortázar, 1985b, III, 107-157.
- García de Cortázar, J. A. et al., 1985b, *Vizcaya en la Edad Media: evolución demográfica, económica, social y política de la comunidad vizcaína medieval* (4 libk.), San Sebastián: Haranburu Altuna.
- García Fernández, E., 1992, “El catecismo medieval de Arnaldo de Barbazán, obispo de la Diócesis de Pamplona (1318-1355)”, *En la España Medieval* XV, 1992, 321-352.
- García Fernández, E., 1994a, “Catecismos y catequesis en las comunidades vascas (siglos XIV-XVI)” in García Fernández, 1994b, 25-51.

- García Fernández, E. (ed.), 1994b, *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*, Bilbao: UPV-EHU.
- García-Villoslada, R. (ed.), 1980, *Historia de la Iglesia en España, III-1: La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI*, Madrid: BAC.
- Garibay, E. de, 1854, *Memorial histórico español: colección de documentos, opúsculos y antigüedades. Tomo VII [Memorias de Garibay]*, Madrid: Real Academia de la Historia.
- Gómez Canedo, L., 1977, *Evangelización y conquista*, México: Editorial Porrúa.
- González Dávila, G., 1647, *Teatro eclesiástico de las Iglesias... de las dos Castillas*, Madrid: En la Imprenta de Francisco Martinez, Pedro de Horma y Villanueva. [II. liburukia].
- González Novalín, J. L., 1980, "Religiosidad y reforma del pueblo cristiano" in García-Villoslada, 351-384.
- Goñi Gaztambide, J., 1955, "El vasco y la elección del Obispo de Pamplona en 1539", *Revista Española de Derecho Canónico* 10, 1955, 743-751.
- Goñi Gaztambide, J., 1979, *Historia de los Obispos de Pamplona. II. Siglo XIV-XV*, Pamplona: Diputación Foral de Navarra.
- Goñi Gaztambide, J., 1985, *Historia de los Obispos de Pamplona. III. Siglo XVI*, Pamplona: Diputación Foral de Navarra.
- Gorricho Moreno, J., 1981, "Geografía eclesiástica del País Vasco peninsular (s. XII-XX)" in *Varii*, 237-247.
- Gutiérrez, C., 1951, *Espanoles en Trento*, Valladolid.
- Insausti, S., 1964-1968, "Competencias de jurisdicción entre autoridades civiles y eclesiásticas en Guipúzcoa", *BAP* XX, 1964, 259-276; XXII, 1966, 81-95; XXIV, 1968, 141-154. [XVI-XVIII. mendeak hartzen ditu].
- Intxausti, J., 1993, "Granada 1492: Garbiketa etniko baten bezperan", *Jakin* 74, 1993, 63-76.
- Jedin, H., 1972-1975, *Historia del Concilio de Trento*, Pamplona: Eunsa. [Jatorrizko alemana: 1949-1975, *Geschichte des Konzils von Trient*, Freiburg in Breisgau].
- Labayru, E. de, 1971 [1900], *Historia General del Señorío de Bizcaya*, Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca [IV. liburukia: 236-242, 250-251, 257-258, 299, 766-768].
- Lopetegui, L., 1961, "La lengua nativa de San Ignacio de Loyola", *BAP* XVII, 1961-I, 51-94. [Lukuri buruz: 64-66].
- López de Guereñu, G., 1965, "Un Documento inédito, o poco conocido relacionado con el obispo don Juan Bernal Díaz de Luco", *BAP* XXI, 1965, 219-224.
- Malaxechevarría, J., 1926, *La Compañía de Jesús por la instrucción del Pueblo Vasco en los siglos XVII y XVIII*, San Sebastián: San Ignacio.

- Mañaricua Nuere, A. E. de, 1950a, *Santa María de Begoña en la historia espiritual de Vizcaya*, Bilbao: Vizcaína. [San Ignazio eta Lukuren arteko gutuneria ere jaso zuen: 23*-30*, ikus 187-193].
- Mañaricua Nuere, A. E. de, 1950b, *Santa María de Begoña y su Santuario*, Bilbao: Vizcaína.
- Mañaricua Nuere, A. E. de, 1951, *Las nuevas diócesis de Bilbao y San Sebastián y sus antecedentes históricos*, Salamanca: CSIC.
- Mañaricua Nuere, A. E. de, 1975a, "Problemas religiosos en la Vizcaya de los siglos XIV y XV" in *La sociedad vasca rural y urbana en el marco de la crisis de los siglos XIV y XV*, Bilbao: Diputación Provincial de Vizcaya, 249-258.
- Mañaricua Nuere, A. E. de, 1975b, *Santa María de Begoña*, Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína, Col. Temas Vizcaínos 6.
- Mañaricua Nuere, A. E. de et al., 1964, *Obispos en Alava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta la erección de la diócesis de Vitoria (28 de abril de 1862)*, Vitoria: Eset, Victoriensia 19.
- Marín, T., 1948, "Primeras repercusiones tridentinas. El litigio de los Cabildos españoles y su proceso en la Diócesis de Calahorra", *Hispania Sacra* I, 1948, 325-349.
- Marín, T., 1952, "La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco (1495-1556)", *Hispania Sacra* V, 1952, 264-326. [Lukuren obra osoa ezagutzeko funtsezko lana].
- Marín, T., 1954a, "El obispo Juan Bernal Díaz de Luco y su actuación en Trento", *Hispania Sacra* VII, 1954, 259-325.
- Marín, T., 1954b, "La Biblioteca del obispo Juan Bernal Díaz de Luco. Lista de autores y obras", *Hispania Sacra* VII, 1954, 47-84.
- Marín, T., 1962-1963, "«Instrucción para los visitadores del obispado de Calahorra» del obispo J. B. Díaz de Luco" in *Homenaje a Johannes Vincke* (2 libk.), Madrid: CSIC, II, 519-535.
- Marín, T., 1963a, "El «Catalogus Sanctorum Episcoporum» del obispo Bernal Díaz de Luco", *Hispania Sacra* XVI, 1963, 374-403.
- Marín, T., 1963b, "El obispo J. B. Díaz de Luco y sus escritos ascético-pastorales" in *Corrientes espirituales en la España del siglo XVI : Trabajos del Segundo Congreso de Espiritualidad*, Barcelona / Salamanca: Juan Flors / Universidad Pontificia de Salamanca, 451-508.
- Marín, T., 1972a, "Calahorra, La Calzada y Logroño, Dióc. de" in Aldea, Q. et al., 1972, I, 305-313.
- Marín, T., 1972b, "Díaz de Luco, Juan Bernal" in Aldea, Q. et al., 1972, II, 750-753.

- Mendieta, J., 1973, *Historia eclesiástica indiana*, Madrid: Ed. Atlas (BAE, 260-261).
- Múgica, P., 1936, "Reminiscencias de la lengua vasca en el «Diario» de San Ignacio", *RIEV* 27, 1936, 57-65.
- Muro Abad, J. R., 1994, "El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen" in García Fernández, 1994b, 53-82.
- Odriozola, A., 1982, "Libros diocesanos del País Vasco impresos antes del Concilio de Trento. Resumen bibliográfico y noticia de una rara edición de sinodales de Calahorra y La Calzada", *Scriptorium Victoriense* 29, 1982-2, 224-252.
- Orella, J. L. (ed.), 1994, *El pueblo vasco en el Renacimiento (1491-1521)*, Bilbao: Univ. de Deusto.
- Pazos, M. R., 1956, "Los misioneros franciscanos de Méjico y las lenguas indígenas", *España Misionera* XIII, 1956, 301-333.
- Pazos, M. R., 1962, *Misionología mejicana. Lingüistas y políglotas franciscanos*, Tánger: Tip. Hispano-Arábica de la Misión Católica.
- Pottier, B. (ed.), 1983, *América Latina en sus lenguas indígenas*, Paris: Unesco.
- Real Academia de la Historia, 1802, *Diccionario geográfico-histórico de España* [s. v. "Luco"], Madrid: Viuda de Joaquín Ibarra.
- Sáinz Ripa, E., 1996, *Sedes episcopales de la Rioja III. Siglos XVI-XVII*, Logroño: Obispado de Calahorra y La Calzada-Logroño. [Lukuri buruz: 80, 216, 219-148].
- San Juan de la Cruz, L., 1925, *Historia de Calaborra y sus glorias*, Valencia: Tip. del Carmen.
- Sánchez Herrero, J., 1986, "La literatura catequética en la Península Ibérica, 1236-1553", *En la España Medieval* 9 (En memoria de Claudio Sánchez-Albornoz II), 1986, 1051-1118.
- Sánchez Herrero, J., 1988, "Alfabetización y catequesis franciscana en América durante el siglo XVI" in *Actas del II Congreso Internacional sobre los franciscanos en el Nuevo Mundo (siglo XVI). La Rábida, 21-26 de septiembre de 1987*, Madrid: Ed. Deimos, 598-648. [Katekesi-argitalpenen Penintsulako historiaz: 589-600].
- Schurhammer, G., 1960, "Nuevos datos sobre Navarra, Javier y Loyola", *BAP* XVI, 1960-3, 251-302.
- Sola, S., 1956, "En torno al castellano de San Ignacio", *Razón y Fe* 153, 1956, 243-274.
- Thalamas Labandibar, J., 1970, "Erasmistas y reformadores vascos", *BAP* XXVI, 1970, 359-402.
- Tellechea, J. I., 1956, "Juan Bernal Díaz de Luco y su «Instrucción de Perlados»", *Scriptorium Victoriense* 3, 1956, 190-209.

- Tellechea, J. I., 1963, *El obispo ideal en el siglo de la reforma*, Roma: Iglesia Nacional Española. [Lukuri buruzkoak: 45-65].
- Tellechea, J. I., 1981, “Del Concilio de Trento a la Ilustración” in *Varii*, 107-121.
- Tellechea, J. I., 1988, “La Iglesia en el País Vasco en los siglos XVI-XVIII” in *II Congreso Mundial Vasco. 3. Economía, sociedad y cultura durante el Antiguo Régimen*, San Sebastián: Txertoa, 383-394.
- Uriarte Ugarte, E., 1916, “Galería biográfica de vascos ilustres. Juan B. de Luco”, *Euskalerriaren Alde* VI, 1916, 734-735.
- Val Valdivieso, I del., 1985, “La organización eclesiástica” in García de Cortázar, 1985b, III, 159-236.
- Varii, 1981, *I Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco*, Vitoria: Caja Provincial de Álava / Arabako Kutxa.
- Xirau, R., 1973, *Idea y querrela de la Nueva España*, Madrid: Alianza Editorial.
- Zubiaur, J. R., 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el siglo XVI (Zaldibia, Garibay y Poza)*, San Sebastián: Univ. de Deusto.
- Zubiaur, J. R., 1994, “Euskara y castellano en el País Vasco en la época de Iñigo de Loyola” in Orella, 472-482.

ERANSKINAK. GUTUNAK.

Euskal Herriko bi eliz gobernatzailerik (bata Gotzaina eta bestea Jesusen Lagundiko Nagusi Jenerala) XVI. mendearen bihotzean Euskal Herriko kristau-herriari begiratu zioten, zituen premiak eta kudea zitezkeen giza baliabideak bideratzeko asmoarekin, eta gure herriaren hizkuntz ondarea ere aintzakotzat hartuta. Luku Gotzainaren eta Ignazio Loiolakoaren arteko gutunen zerrenda eta zenbait gutun jasoko dira hemen.

I. GUTUNEN ZERRENDA

SAN IGNAZIOK LUKURI EGINDAKO GUTUNAK

- 1543-01-16 Joanni Bernardo Diaz de Luco. *MHSI. Mon. Ignat.* Ser. prima, I, 239-242 (59). Roma 16 Januarii 1543.
(Indietarako Lukuren eskeari ere erantzunez).
- 1545-12-?? Joanni Bernardo Díaz de Luco. *MHSI. Mon. Ignat.* Ser. prima, I, 313-314 (91).
Roma declinante anno 1545.
- 1550-07-08 Joanni Bernardo Díaz de Luco. Episcopo Calagurritano.
Roma 8 Julii 1550. *MHSI. Mon. Ignat.* Ser. prima, III, 107-109 (1263).
- 1551-02-17 Episcopo calagurritano. *MHSI. Mon. Ignat.* Ser. prima, III, 319-322 (1582).
Roma 17 Februarii 1551.
- 1551-03-09 Episcopo calagurritano [P. Polanci manu].
Roma 31 Martii 1551. *MHSI. Mon. Ignat.* Ser. prima, III, 367-371 (1671).
- 1551-04-30 Episcopo calagurritano. *MHSI. Mon. Ignat.* Ser. prima, III, 447-451 (1783).
Roma 30 Aprilis 1551

I551-05-05 [Episcopo calagurritano]. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima*, III, 451 (I783).
Roma 5 Maji 1551.

LUKU GOTZAINAK SAN IGNAZIORI EGINDAKO GUTUNAK

- I545-04-10 Joannes Bernal Diaz de Lugo [sic] Patri Ignatio de Loyola.
Vallisoletto 10 Aprilis 1545. *MHSL. Epist. Mixt. I*, 210-211 (61).
(Hizkuntzari buruzko testurik argiena).
- I550-07-21 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 21 Julii 1550. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima*, XII, 402-404 (28).
(Dotrina zabaldu beharraz; Araotz-en prediku-lana sustatuz; Indietakoaz).
- I551-01-31 Joannes Bernardus Diaz de Lugo [sic] Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 31 Januarii 1551. *MHSL. Epist. Mixt. V*, 720-721 (1297).
(Hizkuntzarekikoan testu bereziki interesgarria).
- I551-03-09 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 9 Martii 1551. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima*, III, 321-322 (I582bis).
- I551-04-08 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 8 Aprilis 1551. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima*, III, 368-371 (I671bis).
(Indietako albisteei buruz; Begoñakoaz: Bilbo. Bizkaiko pastoralaz).
- I551-04-23 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 23 Aprilis 1551. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima*, III, 452 (I783bis).
(Begoñakoaz: Bilborekiko interesa).
- I551-05-15 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 15 Maji 1551. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima*, III, 453-454 (I671ter).

- 1551-06-04 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 4 Junii 1551. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima, III, 559-560*
(192Ibis).
- 1551-07-08 Episcopus calagurritanus Patri Ignatio de Loyola.
Tridento 8 Julii 1551. *MHSL. Mon. Ignat. Ser. prima, III, 560-562*
(192Iter).
- 1552-07-06 Joannes Diaz de Lugo [sic], Episcopus calagurritanus, Patri Ignatio
de Loyola.

2. GUTUN HAUTATUAK

Lukuk eta San Ignaziok elkarri idatzitakoetarik bost gutun jasoko ditugu hemen. Gainerakoek ere badute interesik guretzat, beste lau horiei testuinguru zabalagoa ematen dien heinean, baina bost hautatuekin idazlan honetan bildu nahi genituen argibideak aski osatuak geratzen dira, uste dugu, horrela. *MHSL*ko ediziotik ez ditugu jaso: a) gutun bakoitzaren buruko laburpen-oharra, eta b) hizkuntz arazoarekin zerikusirik ez duten oin-oharrak.

I

JOANNES BERNAL DIAZ DE LUGO PATRI IGNATIO DE LOYOLA

Vallisoletto 10 aprilis 1545

Muy Reverendo Señor.

Ya V. m. aurá sabido cómo Su Magestat me ha nombrado para el obispado de Calahorra. Y porque ha muchos días que yo tengo entendido el peligro destas dignidades, y particularmente conozco cuánta más nescesidad tiene esta iglesia de diligente Prelado, estoy con gran cuidado y deseo de disponerme con el favor de nuestro Señor á hazer lo que pudiere, residiendo en el Obispado y procurando que aya en él siempre mucha doctrina y buena.

Y como yo sé quán sancta y sana es la que enseñan todos los de la Compañía de V. m., ternia por gran felicidad, si V. m. encargase á alguno ó algunos della, que me ayudasen á doctrinar el Obispado. Y por esto, cuan affectuosamente puedo, le pido por merced, que haga tan gran limosna á aquella tierra, y á mí tan gran caridad y socorro spiritual, que me embie alguno de sus compañeros, que me ayude, speçialmente de los bascongados; pues V. m. sabe bien quánta nesçesidad tiene aquella tierra, donde se habla esta lengua [*], de buena doctrina; que puede V. m. ser çierto, que yo haré tan buena compañía á los que vinieren, que tengan tanta consolación y quietud, quanto lo podrian tener con cuaquier Prelado de la christiandad, como parescerá por las obras. Y pues V. m. en ley de charidad deue más á aquella tierra que á otra alguna, justo es que no falte en esto, espeçialmente en tiempo que el Prelado della la pide y desea.

Tambien le ruego mucho por amor de nuestro Señor, que, pues conosze quán necesitado estoy del favor diuino, me aya por encomendado en sus oraçiones, y me encomiende á los de su sancta Compañía, pues ya ymporta mucho á muchas personas que Dios me faborezca y no me desampare.

Nuestro Señor le tenga siempre de su mano, y le conserue en su sancto seruiçio en aumento de su gracia.

De Valladolid X de Abril 1545.

Su muy cierto seruidor,

EL DOCTOR BERNAL

Superscriptio: + Al muy R.^{do} Señor, el Maestro Iñigo de Loyola, Prepósito de la Compañía de Jesú, en Roma.

[*] «Sub ejus dioecesi [Calagurritana] Ognatense oppidum et alia complura ex ea provincia continebantur» POLANCUS, *l. c.*, t. III, pag. 341, n. 755. Cum enim ejus incolae antiquissima uterentur Cantabrorum lingua, ideo Episcopus ab Ignatio socios postulabat, quibus illa esset familiaris. Ignatium vero plus illis populis debere Episcopus dicit, quia Loyola, natalis Sti. Parentis domus, ad Cantabriam spectat.

[ITURRIA: *Monumenta Historica Societatis Iesu: Epistolae Mixtae*, I: 210-211].

2

JOANNES BERDARDUS DIAZ DE LUGO EPISCOPUS CALAGURRITANUS
PATRI IGNATIO DE LOYOLA

Tridento 31 Ianuarii 1551

Rdo. Señor. Yo creo bien que V. m. no tiene olvidadas las ánimas de su naturaleza; pues entre las otras de todo el mundo (de cuya saluación tiene mucho desseo) tienen estas particular razón para que V. m. se acuerde de ellas, mayormente estando tan ynformado, como está, de la gran necessidad que en aquella tierra ay de doctrina, y de la imposibilidad que ay para que allí se pueda plantar, sino por personas naturales de la mesma lengua, y de la falta de eclesiásticos vascongados que puedan y quieran aplicarse á predicar por aquella tierra. Y aunque yo tengo todo esto por çierto, por lo que en ello me va no puedo dexar de tornar á encomendar a V. m. que, por amor de nuestro Señor, no pierda el cuidado de hazerles bien, mientras viue y puede, que yo spero en él que dará alguna oportunidad cómo V. m. les pueda socorrer y aprouechar, specialmente si en sus oraçiones lo suplica á nuestro Señor, como parece que es razón que lo haga, pues no ay en el mundo prouinçia á quien sea tan obligado; y es cosa justa que ganen aquellas ánimas en auer nuestro Señor criado en sus tiempos vn varón de tanta charidad y zelo, natural de la misma tierra [*]. Y porque yo creo que para V. m. no es menester hazer más instançia, y me parece que cumplo de mi parte con esto por la obligaçión que tengo, no le quiero más importunar en esta materia. Solamente le pido por special merced, que me haga participante de sus sacrificios y oraçiones, porque tengo mucha necessidad del fauor diuino. Nuestro Señor por largos tiempos prospere la vida de V. m. con augmento de gracia para su seruicio y bien de las ánimas. De Trento vltimo de Enero 1551. A todo lo que V. m. mandare,

EPISCOPUS CALAGURRITANUS

Inscriptio: + Al Rdo. señor, el señor maestro Ignacio de Loyola. En Roma.

[*] In eundem sensum jam pridem scripserat Ignatio ipse calagurritanus antistes, in cuius dioecesi plura erant oppida, quae antiquissima cantabrorum lingua utebantur. *Epist. Mixtae*, I: 210.

[ITURRIA: *Monumenta Historica Societatis Iesu: Epistolae Mixtae*, V: 720-721].

3

EPISCOPO CALAGURRITANO

Roma 17 Februarii 1551

Rmo. mi señor en el Señor nuestro.

La summa gracia y amor eterno de X.o N. S. salude y visite á V. Sría. con sus santísimos dones y gracias espirituales.

Por vna de Trento, de vltimo de Enero, de V. Sría, veo quán dentro del ánima le ha puesto X.o N. S. el cuydado de su grege; y que, aunque la necessidad del bien común fuerza á hazer ausentia corporal, que la charidad sollícita de ayudarle supple la presentia [*]. Y á la verdad, haze por todos V. Sría. en ser ángel de los vascogados (á quienes no se puede negar que tenemos particular obligati6n de compadezer y ayudar), como antes lo era V. Sría de las Indias, quando también auía particulares respectos de serlo, y todos fundados en X.º N. S., y conformes á su santa voluntad; que, según los cargos que da, pide, y suele él mesmo dar special inclinaci6n de amor para satisfacer á ellos.

Quanto al effecto de lo que V. Sría me manda y encarga, en esta parte yo he hecho lo que he podido para que fuesen algunos de la mesma lengua, y otros que sin ella mucho podrán ayudar á la edificaci6n de las ánimas, que á V. Sría. Dios N. S. encarg6, como el bachiller Astudillo más en particular ecriuirá, á quien me remito.

Su santidad ha ya declarado diuersas vezes que es su voluntad que los nuestros, que antes stubieron en el concilio, Mtro. Laynez y Mtro. Salmer6n, se hallen también aora. Sería conueniente el lugar que primero tenían para auer de residir en Trento. Supplico yo, y ellos, á V. Sría., en esto les sea fauorable, como en todas cosas, á gloria de Dios N. S., nos persuadimos en él lo será.

Quien por su infinita y summa bondad á todos dé su gracia cumplida para que su santisima voluntad siempre sintamos, y aquella enteramente lo cumplamos.

De Roma 17 de Hebrero 1551.

A tergo, eadem manu. Copia de vn para el obispo de Calahorra.

Alia manu. Febr. 1550 [*sed perperam*]

[*] Suis ad Ignatium litteris, Tridento 31 Ianuarii 1551 datis, Joannes Bernardus Diaz de Luco enixe postulabat ut ad instituendum, sibi commissum, gregem aliquis e Societate mitteretur, qui vernaculan cantaborum linguam scite calleret. *Epist. Mixtae*, V: 720.

[ITURRIA: *Monumenta Historica Societatis Iesu: Monumenta Ignatiana*. Ser. I, III: 319-320].

EPISCOPUS CALAGURRITANUS PATRI IGNATIO DE LOYOLA

Tridento 8 Julii 1551

Muy Rdo. señor.

Recebí la carta de V. m. de vltimo del passado con las copias de las cartas y capítulos, y con todo ello muy por merced y consolación. Porque, cierto, yo soy uno de los que la bondad de nuestro Señor particularmente se alegran de oyr que por mano de los ministros de su santa Compañía se hagan tan buenas obras, y se aprouechen tanto las ánimas, y tengo grande sperança que an de hazer gran fructo en la yglesia; y particularmente me alegraré de saber que el duque estuuiese tan de asiento, y tuuiese ya elegido sitio para su abitaçión. V. m. lo anime mucho á la perseuerancia, y á que procure recoger y dar fauor á los naturales de aquella tierra que quisieren reduzirse á la Compañía, porque importaríá mucho que huuiese número de vascongados en ella, para que se pudiesen embiar predicadores y confesores por la Proviñcia y por el condado de Vizcaya. Y pues tanto me va en ello, como V. md. sabe, por amor de nuestro Señor le pido que particularmente encomiende al señor duque y al doctor Arauz, que tengan memoria de hazer el bien que fuere posible á las ánimas del condado; porque, cierto, yo creo que todo lo vascongado está aquello lo más peligroso, por la gran falta que han tenido de doctrina y de gouierno spiritual, y por los antiguos y a[r]raigados odios que ay en aquella tierra.

Yo auía sabido que el duque se auía ordenado, porque mi prouisor y otro criado mío llevaron consigo al obispo que le ordenó, y se hallaron presentes, y le siruieron en todo lo que pudieron, según me an scripto. Yo le scribo mostrando el gran contentamiento que tengo de su llegada á aquella tierra, y del zelo que S. Sría. tiene, por el gran bien que dello spero.

También holgué con ver las cartas del obispo de Módena, porque aurá cinco ó seys días que es llegado aquí, y en mi presencia dixo mucho bien al legado de aquel buen hombre, de Siluestro Landino, que tiene en su obispado; y, çierto, me parece un prelado devoto y zeloso de hazer su officio, y tengo por bien empleado el fauor que se le diere para el gouierno de su obispado, mayormente teniendo tan malas nueuas, como aquí emos tenido algunas vezes, de aquella ciudad de Módena.

Estoy muy alegre de saber la venida de Laynez y Salmerón, y no veo la hora que sean llegados. Parésçeme bien que, pues vienen por mano de S. S., que sean

recogidos y substentados por mano del legado. Yo terné cuidado, antes que lleguen, de hablar al señor cardenal de Trento, y darle cuenta de esto, y agradecerle de parte de V. md. y de toda la Compañía la merced que les auía offrecido; que, cierto, es de tenerlo en mucho, por auer sido de su proprio motu y con tanta liberalidad. Y quando vinieren los maestros, yo me yré con ellos, para que particularmente le besen las manos por esta merced, y por la buena voluntad que tiene á la Compañía.

Siempre recibiré merced que en lo que supiere de las buenas obras que se hazen por su Compañía, V. md. me dé parte, como agora lo a hecho; porque no aurá tanta ocupación, que no se busque tiempo para leer tan buenas historias.

Siempre me encomiendo en las oraciones y sacrificios de V. md., aunque yo creo que por su mucha bondad y la voluntad que me tiene, no creo que es menester replicar esto muchas vezes.

Nuestro Señor guarde y conserue por largos tiempos la vida de V. md. con aumento de mucha gracia para su seruicio, y salud de las ánimas.

De Trento á VIII de Julio 1551.

Hará todo lo que V. md. mandare,

EPISCOPUS CALAGURRITANUS

Inscriptio: + Al Rdo. señor, el Mtro Ygnacio de Loyola, prepósito general de la Compañía de Yhesús, en Roma.

[ITURRIA: *Monumenta Historica Societatis Iesu: Monumenta Ignatiana*. Ser. I, III: 560-562].

5

JOANNES DIAZ DE LUGO EPISCOPUS CALAGURRITANUS
PATRI IGNATIO DE LOYOLA

Mediolano 6 Julii 1552

Muy Rdo. señor. Recebí la carta de V. m. de XVIII del pasado, y muy señalada merced con ella y con las copias de las cartas que dió á Astudillo que me embiase. Y cierto, yo doy gracias á N. S. por tam gran beneficio como me a hecho, en embiar á aquella mi diócesi al duque de Gandía, para tanto bien della como cada día se ve y spera, y tengo temor que el rey de Portogal le a de detener allá más de lo que yo querría. Si es cosa que se sufre y paresciere á V. m., yo recebería merced que todauía le scribiese que lo más breuemente que pudiese se boluiese á su asiento; aunque, si él a podido cumplir el propósito que lleuaua, ya estará en el obispado, porque me scriben que pensaua boluer para Sant Juan.

Muy gran merced recebiré que scriba V. m. al doctor Araoz y al duque, para, quando fuere venido, que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que tuuieren doctrina, vascongados, en predicar en su lengua las más vezes que pudieren, y repartiéndose por la tierra, pues sabe V. m. la necessidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello [*].

Vi la relación de lo que ha pasado en el negocio del Mtro. Antonio Marín y su hermano, y para mí no era menester tam particular cuenta dello, porque yo tengo tanta satisfacción de V. m. y de essa su religiosa casa, que jamás creeré que en ella se dexa de hazer todo lo que se deue con las personas que á ella vienen; mayormente que yo sé bien, que aun V. m. por mi respecto, y por me hazer merced, haría con el maestro y su hermano obras de superogación, como claramente me pareçe que se an echo. Ame pesado que ayan echo esta mudança, por el deseo que tenía que perseuerasen en essa sancta religión, y porque también yo speraua que con su presencia el maestro pudiera seruir á la Compañía; pero como la perseuerancia en estas cosas es don de Dios, no se comunica á todos. El los encamine en su seruicio por do quiera que fueren, porque no les sea peligroso para su saluación auer començado á gozar de tam sancta y buena religión, y tornado atrás. Siempre me encomiendo en las oraciones de V. m., cuya vida y muy Rda. persona N. S. guarde por largos tiempos, con el aumento de gracia que desea para su seruicio. De milán á 6 de Julio 1552. Hará lo que V. m. mande,

EPISCOPUS CALAGURRITANUS

Inscriptio: + Al muy Rdo. señor, el señor Mtro. Ignatio de Loyola, prepósito general de la Compañía de Jhesús. En Roma.

[*] Haec saepius inculcaverat Ignatio idem calagurritanus antistes. Vide supra, epist. 1297.

[ITURRIA: *Monumenta Historica Societatis Iesu: Epistolae Mixtae*, V: 755-756].

LEIZARRAGA ETA LEIZARRAGATARRAK (1563-1571) Erreforma-kontrarreformatako ilun-argitan*

Ondoko orrialdeok iturri ezberdinetako iradokizunez joan dira mamitzen: badute zerbait euskal literaturaren kanpo-historiatik, berdin XVI. mendeko Eliza kristauen historia liskartsu eta bizitik, orobat itzulpenen historia sozioerlijiosotik. Baina oraintsu, gutxitan egokitu ohi diren gertakari kultural horietako batek ekarri nau honetara.

1994ko uda sartu-berrian *Elizen arteko Bibliaren* aurkezpenean egoteko parada izan dugu¹. Berorren inguruan eman litezkeen albisteak beste nonbaiterako utziz (Intxausti 1994), baina egokiera galdu gabe, euskal letretako Biblia itzulpenen lehen kapituluari (Leizarragari dagokionari, alegia) begiratu historikoko bat eman nahiko genioke hemen.

Testamentu Berriaren lehen itzulpena (1571)² hainbat ahalegin sozial eta konbentzimenduren emaitza izan zen, eta inola ere ez idazle isolatu baten kasketaldia; aitzitik, bai ordea ingurune europar zabal jakin bati esker jaiotako

* *RIEV* 40, 1995, 119-160. Lehen aragitaraldi horri bere itzulinguru europar eta erreformatu orokorrak osatzeko zenbait albiste berri gehitu zaio oraingo honetan, betiere erabateko osotasun asmorik gabe.

¹ 1994, *Elizen arteko Biblia*. (Ikus VI. orrialdean argitaratzaileen xehetasun guztiak). Honela banatzen da edukia: a) Atarikoak: I-XXIII or. b) Itun Zaharra: I.478 or. c) Itun Berria eta Osagarriak: 514 or.; 9 mapa eta plano, koloretan. Osagarrien artean (415-514 or.), zera sartu da: “Bibli hiztegia”, “Aurkibide analitikoa”, “Euskalkien arteko hiztegia”, “Taula kronologikoa” eta “Leku-izenen aurkibidea [mapak]”. Eusko Jaurlaritzaren, Nafarroako Gobernuaren eta Akitaniako Lurralde Kontseiluaren diru-laguntzak jaso ditu argitalpen honek. Edizioa: 15.000 ale (jada 7.100koa, eta gainerakoa agian udazkenean). Salneurria: 1.854 pta.

² *Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria*, Rochellan: Pierre Hautin, Imprimaçale, 1571. “Hautin” hori sarrienik “Haultin” bezala agertu izan da: ikus Vinson 1983: 37. Inprimategien Arroxela-ko historia laburki ezagutzeko: Lebaud-David 1989: 32-40. Ondoren egingo diren testu-aipuak Euskaltzaindiaren edizioaren arabera jasoko dira: Leizarraga 1990.

landarea. Leizarraga bera ere ohartuta zegoen horretaz, zera idatzi baitzuen: “[...] consideratzen nuenean, nola gure demborán-ere anhitz personage iaquin-surik Testamentu berriaren translationean emplegatu izan den, hambat Latinez, Francesaz, nola anhitz berce lengoage abratsez eta praticatuz [...]” (Leizarraga 1990: 252). Hain zuzen, lan honetan, testuinguru zabal horretaz eman nahi da zenbait albiste.

Etxeparegan, Leizarragagan baino nabariagoak diren ideia estilo zaharrak ukatu gabe, mirestekoa da alde askotatik gure poesia idatzi eta prosaren bi gurasook beren garaiekin izan zuten kidetasun eta sintonia; esan bezala, leizarragatarrengan batez ere. Azken hauen garaikidetasuna XVI. mendeko Europaren mugimendu erlijioso-kulturalaren—mota guztietako eliz Erreformen—barnean begiratu eta ulertzekoa da, inondik ere. Eta ikuspegi horretatik lihoa-keen ulerpen historiko egokiago baterako lagungarri gisa bildu dira ondorengo albisteak.

I. Berandu, baina artean garaiz (1563)

Berandu? Luter-ek berrogeita hamar urte lehenago (1522) eman zuen argitara Testamentu Berriaren itzulpen alemana, tradizio Ebanjelikoari oinarriak jarritz; baina lanaren handia, gure herri banatuaren txikia eta zenbait antzeko herri (Gales, 1563-1567; Eslovenia, 1584) gogoan hartuta, Bibliaren euskal itzultzaileak ez ziren heldu beranduegi lanera³; aitzitik, askoren aurretik Leizarraga eta leizarragatarrak izan ziren lehenengoetakoak Protestantismoaren bigarren olatualdian, Kalbinismo Erreformatuan alegia (1563-1571).

Bidezkoa zenez, Joanes Leizarraga (inprimatuen artean eskueran genituenean gure bigarren euskal idazle ezaguna) pausa-une behartua izan da beti hizkuntza idatziaren historian. Bibliografoek ere gogoz bilatu izan dituzte haren urrats eta aztarnak (Vinson-en ekarpenak aipu nabarmenagoa merezi du, kasu

³ Vinson 1983: ikus “Table méthodique” delakoan “Bible et Nouveau-Testament” (454-455). XX. mendekoaz, ostera: Torrealdei 1993: 189-193 (035 epigrafea). Beste zentzu batean Bonaparteren argitalpenek ere badute interesik franko gure hizkuntza idatziaren historian (eta dialektologian). Bibliari eman izan zaion lekua ezagutzeko Bonaparte-ren adibidea: González; Arana 1989. Eta Printzeak berak inprimatuen artean: Bonaparte 1991. Bonaparteren eskuizkribuetan geratu zitzaizkigun lanen argitalpenak, in: Pagola, R. M. et al. 1992 [Bizkaiera-3]. Pagola R. M. et al. 1993 [Gipuzkera-6]; batez ere hemen daude bilduta Uriarte-ren lanak.

honetan)⁴, eta atzerriko ikastun euskalariak ere maitekiro begiratu izan dute leizarragatarren obra (Dodgson, Schuchardt)⁵.

Idazleaz albiste biografiko oso mugatuak ditugun arren –edo agian horregatixe– Leizarragarekiko jakin-mina gure egunak arte luzatu zaigu, eta suspertu ere egin da (Akesolo, Kintana; Hordago-ren eta Euskaltzaindiaren edizioak: 1979, 1990)⁶, eta batuaren arazoa abiaraztean ere izan zuen lekurik interes horrek (Aresti, Kintana)⁷.

Euskal Herriaren kristautze osoa beranduenera ekarrita ere (VIII-X. mendeak)⁸, hipotesirik hertsienean zazpiehun bat urte igaro ziren gutxienez kristautze hartatik Biblia (eta ez osorik) euskaldunentzat itzuli zen arte (1571). Berehala ikusiko dugunez, ez da hau atzerapen nabarmenegia Mendebaldean, beranduago ere Eliza erromatarrak kristautu zituen beste herrietako hizkuntzen historiarekin alderatzen bada, behintzat. Besterik izango zitzatekeen, ordea, gure historia Ekialdeko kristauen zenbait herritan gertatutakoaren parean jarri izan behar balitz⁹.

Gurean bestelakorik dugu. XV. mendean euskal literatura herritarrak idatzita utzi zizkigun lanen ondoan¹⁰, ortodoxia katolikoak itxura guztiz ez zuen

⁴ Honek bere bibliografi saio handian, orrialde luzeak eskaini zizkion Leizarragaren obrari: Vinson 1983, I: 5-46; II: 521-529.

⁵ Dodgson-ena ikus: Bilbao 1970-1981, s. v. “Dodgson: Leizarragana”, eta Bañales; Gorrotxategi 2004: 327-328, 329-330 (A. Campión), 347 (J. Urkixo), 348-349. Schuchardt-ena: Bilbao 1970-1981, “Schuchardt, H.”. Leizarraga 1990: 9-240.

⁶ Leizarragaren historia osatuz joateko, Akesolorena zinez interesgarria izan da: Akesolo 1989, I: 208-216; II: 823-851. Bestalde, gogoan har bedi *Euskal protestantismoa zer zen* liburuan (Leizarraga 1970) X. Kintanaren hitzaurrea.

⁷ Begiratzekoa da euskara baturako proposamenetan Leizarragak izan zuen oihartzuna, adibidez: Aresti; Kintana 1970. Gero, Arestik bi azterlan eman zituen argitara urte haietan Leizarragaren lanari buruz: “Flexiones verbales empleadas por Leizarraga de Briscous, en sus traducciones vascas de 1571” (Aresti 1972), eta “Léxico empleado por Leizarraga de Briscous” (Aresti 1973). Gogoratzekoak dira, gainera, Zulaikaren bi argitalpenak: Zulaika Ijurko 1999 eta 2008.

⁸ Azkarate 1987, III: 25-50. Ondoko eztabaidako ñabardurak lan hauetan ikus daitezke: Azkarate 1988. Eta Julen Urkiza-ren lanak: *Karmel* 1988-I, 71-78; *Karmel* 1989-I, 96-101. Era berean: Sayas 1994: 279-290. Larrañaga 2007: 558-615.

⁹ Ikus, adibidez, sirieraren historiaz: Sélis 1988: 17-21.

¹⁰ J. K. Gerra-ren lanak gogoan ditugula, aipa dezadan guztiontzat begira-erraza den: *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco. Literatura*, Donostia: Auñamendi, I: 36-55.

katixima bat bera ere euskaraz eman¹¹, eta heterodoxian, Durangoko heretikoak (1442-1445) ere ez ziren heldu, dakigunez, euskal eliz prosa edo kantutegirik sortzera¹².

Durangokoaren mende berean, gure egoeraren kontra-argigarri gerta daiteke Erdialdeko Europan suertatutako beste kasu bat hona ekartzea: Bohemiako husstarrena, alegia. Pragatik Huss-ek (1369-1415) sustaturiko erlijio-iraultzak zerikusi hurbila izan zuen mugimendu txekiar nazionalarekin ez ezik, baita hizkuntzekiko orduko jarrera sozial eta hizkuntz politikarekin ere.

Huss-ek berak ekin zion lehenengo hizkuntzaren *corpus*a egokitzeari (lexikoa garbituz, ortografia berrituz). Ondoren, predikari, jakitun eta gidari politiko txekiar andana gida-postuetara iristeak ondorio bizkorrak izan zituen hizkuntzaren bizitzan, Bentzeslao IV.aren erreinaldian txekiera hizkuntza ofizial bilakatu baitzen (1363-1419): udal liburuak txekieraz idazten hasi ziren, eskutizketa ofiziala ere halaxe egin zen, eta areago oraindik, garaiko zientzia nagusia ere –Teologia– partez bederen txekiartu egin zen. Ondorioz, jakitunen eztabaidak eskola eta plazetan herri hizkuntzan entzun ahal izan ziren¹³.

Euskal *literatura* hain eliztarra izan arren, eliz bizitzak ez du bete izan gurean Erdialdeko Europako adibide horretan dugun antzeko normalizazio idatzian halako zereginik, ez orokorrean, ez eta propioago osorik eliz bizitzan (Teologian, eta eliz erakundearen barne-bizitza osoan: prediku eta herritarren hezkuntzaz gain, irakaskuntza jasoagoan edo ikerkuntza teologikoan, Zuzenbidean eta abarretan). Esandakoa ñabartzeko, menderik emankorrenera etorrira, 1900-1992. urteetako euskarazko liburuen katalogoan ikus liteke eliz liburuen produkzio-tamaina, bilakaera kronologikoa eta gai-hedadura: 1.228 liburu (euskarazko liburu-produkzio osoaren %9,5) (Torrealdei 1993: 161-209 eta XVI).

¹¹ García Fernández 1994b: 31. orrialdeko 6. oharrean Calahorrako Sinodoetatik jasotako arau hura (Erretore eta kapilauentzat “fazer una breve suma et compilatione en lengoa vulgar y maternal”) ez dirudi euskararaino iritsi zenik; latinetik erromantzerainoko jautzia bakarrik izan zen, itxuraz.

¹² Argibide orokorrak: García Fernández 1994a. Uribe 1988: 247-256. (Aipatuta du hor bibliografia zabala: Iturri, Allende-Salazar, Mugartegui, Labayru, Menéndez Pelayo, Mata Carriazo, Goñi Gaztambide, Cabanelas, Meseguer Fernández, Avelle-Arce, La Fuente, Mañaricua, Aranzadi). Artola 1986. Olai-zola 1993: 81-87. Azkenik: Bazán Díaz 2007.

¹³ Macek; Mandrou 1984: 119. Txekiera eta Erreformaren arteko zenbait datu: Bohatcova 1984.

Mendez mende gure eliz liburugintzak ukan dituen mugak aipatzean, Leizarragak buruturiko lana erraldoi ageri zaigu, gaur egun ere, eta haren garai-ko testuinguruan are nabariagoa da bikaintasun hori. Testuinguru huraxe da orain ezagutzera eman nahi duguna.

2. XVI. mendeko eliz argitalpenen testuinguru europarra

Europako eta Hexagonoko mundu soziokultural jakin batean sortutako obra izan zen leizarragatarrena¹⁴. Eta baieztapen honek gisa berean balio du XVI. mendeko Europan itsasgora zetorren Erreforma protestanteaz eta berorren barruan indarrean jarri zen proiektu kultural-biblikoaz.

Gure kasuan, Erreforma hark Eliza Erreformatu kalbinista esan nahi zuen. Protestantismoaren mugimenduan, bigarren olatualdi handia Kalbinismoarena izan zen Europan, hain zuzen Luteranismoa erakundetu ahala (gogora, 1555eko Augsburg-eko Bakea), lurralde eta herri berrietarako hedapen-indarrak azkarrena erakutsi zuena. Egokiera historiko horren barnean lehertu ziren, mendearen bigarren partean, Frantziako Erlijio-Gerrak (1562-1598). Eta hor lekutzen da, bete-betean, Joana Albretekoaren erlijio-politika.

Politika, erlijio eta gerren arteko giro hartan, ordea, propagandak ez ezik, premia erlijioso-kulturalek leku behinena izan zuten, eta berorien barruan idazlan eta itzulpen inprimatuek. Izan ere, moldiztegiaren aro berrian gaude.

2.1. Moldiztegia eta Bibliaren argitalpenak (1447-1520)

Erdi Aroa ez zen guztiz arrotza izan Bibliaren itzulpen herritarretan¹⁵. Izan ere, azken mendeetan Bibliaren eskea gero eta biziagoa izan zen kristau kezkatuen artean.

Mendebaldean XIV-XV. mendeetan nagusi zen Teologi Eskola (Ockham eta beraren jarraitzaileena) ez zen atzera geratu eske horren oinarri teorikoak

¹⁴ Hexagonoko Protestantismoa ezagutzeko, tradizio bereko historialari baten bi sintesi-obra gogora litezke hemen: Léonard 1958, III: 3-114; Léonard 1967. Bi kapitulu hurbilenak azpimarratuko ditut: "Calvino, fundador de una civilización" (I: 263-314) eta "La adaptación francesa del calvinismo" (II: 77-139), biak ere eranskin bibliografiko aberatsez hornituak.

¹⁵ Delforge 1991: 31-44. Lortsch 1984. Lourdaux; Verhelst 1979. Lampe 1969. Riché; Lobrichon 1984. Lobrichon 1993. Leonardí 1993.

aldarrikatzean¹⁶. Eskolastika berrienarentzat, bada, Bibliari lehentasun berri bat eman behar zitzaion gogoeta teologikoan.

Bestalde, kristau herriaren erreforma-gogoak Bibliaren argitalpenak biziki sustatu zituen XV. mendearen bigarren partean. Herbehereetako *Devotio moderna* deituaren espiritualitate-korrante berritzaileak, adibidez¹⁷. Beronen barruan jaiorik, halako hedapena eta arrakasta ezagututako Th. Kempis-en *De Imitatione Christi* liburuak (a. 1441) Eukaristiaren pareko balio erlijiosotzat jotzen zuen Bibliaren irakurketa¹⁸: kristauak bere arimaren bazka bi mahai horietan bilatu behar duela dio Kempis-ek, Mezakoan, alde batetik, eta Liburu Santuak irakurriz, bestetik¹⁹. Espiritualitate-proposamen horren arabera, Jauna bietan zegoen presente, Gorputzez nahiz Hitzez.

Itzulpen herritarren hedapenean bi garai bereizi behar dira, nahitaez: moldiztegiaren aurrekoa eta ondokoa; izan ere, moldiztegia sortzean izan zuten Bibliak eta beronen itzulpengintzak egokiera hobea herritarren artera iristeko, herritar eskolatuen eskuetara behinik behin.

Lehenengo inprimakiaren ondoren (egutegi bat: 1447), Guttenberg-en lan handia Bibliaren inprimaketa izan zen, horrela geroko liburugintzari bide berriak urratuz (*42 lerrotako Biblia* deitua, latinezkoa noski). 1455ean, jada Bibliaren 185 ale inprimatu zeuden kalean (150 paperean, 35 pergaminoan). Lehendabizi, *Vulgata* latinoaren edizioak egin ziren, ugari, 1475-1517. urteetan; Parisen bakarrik, hamasei argitaraldi izan zituen, eta Mendebaldeko herrietan

¹⁶ Bibliaren inguruko katolikoek pentsamolde pastoral eta politika ezberdinak: Rapp 1973: 264. Erreformak aurreko mendeetan izan zituen oinarriak: 265-269. Ockhamismoak Bibliari aitortzen zion lehentasunaz: 274, 276, 279.

¹⁷ XIV-XV. mendeetan garatu zen espiritualitate-korrante hau, mistika alemanaren eta G. Groote-ren (†1384) Biziera Elkartuko Anaiei eragin eta sustapenez: Eskolastika korapilatu eta nekagarriaren ondoan fededun herritar oroentzako espiritualitate laño bat proposatzen zuen “jaiera moderno” honek.

¹⁸ *De Imitatione Christi*: I. libk. 5. atalburua eta 4. libk. II. atalburua dira Bibliaz dihardutenak. Lehenengo irakurleak izan behar duen jarrera espirituala deskribatzen du: irekia, apala, egiazalea, xaloa, leiala; bigarrenaren izenburua zera da: “Quod corpus Christi, et sacra Scriptura sunt animae fidei necessaria”. Hortaz, Erdi Aroak utzi zigun espiritualitate-testurik klasikoenean Eskritura Santuek beren balioespen argia dute. (Hainbat euskal itzulpen dituen *De Imitatione Christi* edizioetatik hona bat: Chourio, M., 1788, *Jesu-Christoren Imitacionea*, Baiona, [Donostia: Hordago 1978]).

¹⁹ “Una mensa est sacri altaris, habens panem sanctum, id est Corpus Christi praetiosum. Altera est divinae legis continens doctrinam sanctam, erudiens fidem rectam, et firmiter usque ad interiora velaminis, ubi sunt sancta sanctorum, perducens” (ibid.: 4. libk., II. atalb., 4. pasarte).

1520 aurretik gutxienez *Vulgataren* 156 edizio oso egin ziren²⁰.

Garaiko askoren pentsamoldean, elkarrekin lotuta ikusi ziren Elizaren erreforma jatorra eta berori ahalbideratzeko fededun xumeek behar zuten Bibliaren ezagumendu hurbilagoa. Hortaz, Biblia, herri-hizkuntzetan ere eman beharra zegoen herritarrentzat. Erreforma-aurreko hamarkadetan ere konbentzimendu aski hedatua zen hori²¹.

Alemanian bakarrik, 1466-1520. urteetan Bibliaren 22 itzulpen egin ziren, eta beste herritan ez zen falta izan: frantsesez, 23; italieraz, 12; Espainian gogorra ditzagun bi: Zaragoza 1485, Toledo 1512. Horrela, 1520an Biblia alemanaren 6.600en bat ale zebiltzan irakurleen eskuetan, 13.000ren bat beste hizkuntzetan, eta Testamentu Berritik, ostera, 100.000ren bat ale²².

Iberiar Penintsula hain betean harrapatu zuen erasmismoaren historialariak ere, Marcel Bataillon-ek alegia, deskribatu zuen Biblia erromantzeen eta haren moldaketa herritarren historia²³.

1559ko bihurgunea baino lehen (urte horretakoak ditugu bi *Indices* sonatuenak: Erromakoa eta Inkisizio espainiarrarena), zenbait itzulpenen ondoan, Bibliak gisa ezberdinetako presentziak izan zituen Iberiar Penintsulan, izan ere eliz idazleek bide luzea eginda zuten, mendearen lehen urteetatik bertatik: kartusiar eta frantziskotarrak izan ziren orduan bizkorrenak, batez ere Bibliaz baliaturiko moldaketa herritarrak eskainiz.

²⁰ *Vulgataren* eta gainerako edizio bibliko latinoen historia kulturala ez da batere gutxiestekoa: alde bateatik, batez ere beroriek izan zirelako Mendebaldeko Erdi Aroan Eskritura Santuetara iristeko argitalpen eskuragarrienak (mendeetan kasik bakarrak); eta bestetik, itzulpen-lan gaitza egin izan zelako (eta ez bakarrik San Jeronimo-rena) eta baita testu biblikoekin egin ziren moldaketa ezberdinetatik zetozenak ere (Biblia iruzkinduak, historiatuak, etab.). Ikus Delforge 1991: 13-30. Azalpen zabalago baterako ezingo da ahanzi aipatu dugun Riché; Lobrichon 1984, Lobrichon 1993.

²¹ Trento inguruan, lehenago eta ondoren, katolikoek erakutsitako jarrerak –itzulpenen aldeko eta aurkakoak– behin baino gehiagotan aztertu ziren: adibidez, A. Catarino-k zera idatzi zuen (autore domingotar hau Luter-en beraren zuzeneko aurkaria izan zen, bere *Apologia* sonatuarekin: Firenze, 1520): *An expediat scripturas in maternas linguas transferri*. 1522. (Ambrogio Catarino-ri buruz [= Lancellotto Politi], ikus Pioletti, A., 1952, “Politi, Lancellotto (Ambrogio Catarino)” in *Enciclopedia Cattolica*, Città del Vaticano).

²² Delumeau 1967: 20-26. Berrikitan: Delumeau; Wanegffelen 1998⁹: 21-23. Ikus Jedin 1972a, II: 82. Ikus eskuera izan litekeen beste hau: Haag 1975: 1996-2025. Bibliaren itzulpen herritarren esanahi historiko kulturalaz: Febvre 1971a: 54-71.

²³ Bibliaren itzulpen herritarrei buruz: Bataillon 1966: 44-46, 192-193, 359-360, 549-557, 597-598, 704-705, 710-711, 717-718, 814-815.

Ludulfo Saxonia-koren *Vita Christi* (Europar zehar halako arrakasta ezagutu zuena, eta lehenagotik katalanera ere itzulita zegoena) A. Montesino-k frantziakotarrak itzuli zuen gaztelaniara (1501). Ez zen, beste gabe, testu biblikoaren itzulpen hutsa, lau Ebanjelioak batera harturik moldatutako Jesusen Bizitza bateratua baizik, baina bereziki balio izan zuen, bere lau liburuki handien bidez eta antzeko beste argitalpenekin batera, historia biblikoa laikoengana hurbiltzeko. Egindako lanaren arrakasta eta izen onak Errege Katolikoaren mandatu berri bat ekarri zion Montesinori: Liturgian ohikoak ziren Ebanjelio eta Epistoletako testuak gaztelaniara itzul zituzala eskatu zion Erregek, eta 1512-1544. urteetan zazpi edizio izan zituzten itzulpenok (Bataillon 1966: 44-46).

Lan-modu horretan ez zen izan, noski, bakarria Montesino, eta erasmismo espainolaren historia gogorarazi beharra dago hemen. Desiderius Erasmus Roterodamus (umetan nederlanderaz Geert Geerts deitua: 1467-1536) XVI. mendeko kultur fenomeno txundigarria dugu Europar, eta batez ere Espainian²⁴. Mende hasieran umotasun onenean zegoen gizona, bere heldutasun pertsonalean, harreman sozialetan eta Europa osoan aitortzen zitzaion bere maisutasunean. Erasmo europarra da erabat, hamarkada haietako intelektual europarririk europarrarena, monarkia nazionalen mugak hautsi zituen.

Latina zen haren hizkuntz lanabesa, eman zituen idazlan-kopuru erraldoian hizkuntza bakarria izateraino. Historialariak esan duenez, “ostalari eta etxeko zerbitzariekin bakarrik mintzatzen zen nederlanderaz edo alemanez” (bere ama-hizkuntzan, alegia), eta Ingalaterran zenbait urte egon arren filologo jakitun hark ez zuen ingelesa ikasi nahi izan (Margolin 1993). Hala ere, herritarrentzat berauen hizkuntzetan nahi zuen Biblia, kasu bakoitzean egokiago zen hizkuntzan.

Bestelako ikerlan sakonen ondoan, obra espiritualak eta saiakera teologikoak ugari idatzi zituen Erasmok. Hauetan arrakastarik zabalena izandakoa da *Enchiridion militis christiani* (Zaldun kristauaren eskuliburua), 1499-1501. urteetan idatzi eta 1503an argitara emana. Erasmok otoitza eta Bibliaren ezagumendua emango ditu kristauaren funtsezko fede-iturri eta santutasun-gidatzat²⁵.

²⁴ Erasmori buruzko biografia eta ikaslanak bere osoan besarka ezinak dira, idazlearen beraren obra bezalatsu. Biografia llabur zaindu bat Jean-Claude Margolin-ena izan daiteke: Margolin 1993. <www.ibe.unesco.org>

²⁵ “Crede mihi, frater animo meo carissime, nulla tam vehemens hostium impressio, id est nulla tam valida tentatio, quam ardens sacrarum litterarum studium non facile retundat, nulla tam tristis adversitas,

Bibliaz eta espiritualitate biblikoaz arduraturik, 1516an kaleratu zuen *Novum Instrumentum*, hau da, latinera berriro jatorrizko grekotik itzulita prestatu- turiko Testamentu Berriaren edizio kritiko greko-latinoa (Humanismo errena- zentistaren ezagumendu berriez baliatuz, *Vulgata*ko errakuntzak zuzendu nahi zituen). Egokiera hori tarteko, eta eskolatuentzat bezala kristau ororentzat ere idazten zuenez, Erasmok ez zuen saihestu Bibliaren herri-itzulpenen arazoa, eta *Paraclesis ad philosophiae christianae studium* (Kristau filosofiaren ikasketarako deia) idazlana kaleratu zuen aldi berean. Hortik itzuli dugu ondoko pasarte hau (Érasme 1990: 75):

Kristoren irakasgaiak, hain ilunak izaki, teologo gutxi batzuek bai- zik ezin omen dituztelako ulertu, edota kristau erlijioaren defentsarik onena berori ez ezagutzea omen delako, beren hizkuntza herritarra itzulitako Eskritura Santua irakurtzea ezjakinei debekatu nahi dietene- kin erabat desados nago ni. Beharbada, Erregeen sekretuak ezkutuan gordetzekoak dira, baina Kristok bere sekretuak ahalik gehien hedatuak izan daitezela nahi du. Ebanjelioak emakume guztiak irakur ditzatela nahiko nuke, San Pauloren Epistolak ere berdin. Eta testu hauek mun- duko hizkuntza guztietara itzuliak izan daitezela, horrela eskoziarrek edo irlandarrek ez ezik turkiar eta sarrazenoek ere ezagut ditzaten. Nolanahi ere, lehen urratsa beroriek ezagutzea da. [...]. A, nekazaria goldearekin dabilela pasarte batzuk abestuz balebil, eta ehuleak anezka- rekin diharduelarik kantatuko balitu, eta bidaiariak horrelako kontaki- zunekin bere bide-nekea arinduko balu!

Idea hauek, eta itzulpen herritarretarako proposamenak, harrera ona izan zuten Iberiar Penintsulan ere. *Enchiridion*a 1524an itzuli zen gaztelaniara, Palentziako kalonje baten eskutik, eta 1526an kaleratu Inkisidore Nagusiari eskainita. Eta hemen guri berezikiago interesatzen zaiguna: *Enchiridion*ari Paraklesitik eta hitzurre zenbaitetatik jasotako Bibliaren itzulpen herritarren aldeko testu erasmotarrak gehitu zizkion A. Fz. de Madrid itzultzaileak (1529). Erasmoren ideiak onartuz gero, berez zettorren, inondik ere, ondorio hauetara iristea (Bataillon 1966: 190-192). Gaztelako Koroaren lurraldeetan

quam non redat tolerabilem. [...]. Ergo si te totum studio scripturarum dedicabis, si in lege domini mediteris die ac nocte, non timebis a timore nocturno sive diurno, sed ad omnem hostium insultum munitus atque exercitatus eris" (*Enchiridion*, cap. 2).

—Penintsulan eta Ameriketan ere— oihartzun irekia eta emankorra izan zuten ideia hauek (ikus dugunez, Zumarraga da ideia-hedapen horren lekukoetako bat) (Bataillon 1966: 814-815, 823-825).

Biblia herritartzearen honek bere bide praktikoa egin zuen Penintsulan XVI. mendeko lehen erdialdean, harik eta —Europar Protestantismoa finkatuz zihoan aldi berean— 1551tik aurrera Liburu Debekatuen *Indices* direlakoek bideak sasitu eta zaildu zituzten arte. Horren aurretik, F. de Enzinas-ek Testamentu Berria itzuli zuen gaztelaniara (Antwerpen, 1544), baina laster izan zen salatua, eta debekatua; hala ere, ugariak ziren urte haietan fededunen eskuetan zebiltzan atal bibliko itzuliak, gaztelaniaz bezala katalanez ere. Arau orokor bezala, 1551ko *Indexak* debekatu zuen lehenengoz, hainbat Biblia latinoren ondoan, “la Biblia en romance castellano o en otra cualquier lengua” (Bataillon 1966: 552). Bortitza zen itzulpen biblikoen aurkako korronea (Alonso de Castro, M. Pérez de Ayala), Bibliaren irakurketa zabalduak ekar zezakeen heresien arriskua aipatzen zuela.

Horregatik Karrantza-k, adibidez, itzulpen hautatuak hobetsiko ditu, batez ere irakurgai moral eredugarriak eskainiko zituzten itzulpenak lehenetsiz eta dogmarenak albora utzita. Hain zuzen, horixe izango da gehienbat praktikan egingo dena XVI. mendeko lehen erdialdean batik bat, Bibliaren atal aukeratuak eskaintzean (Bataillon 1966: 555-556). Hala ere, bigarren erdialdeak ere eman zuen emaitza handiagorik, modu ezberdinetako biblismo begiratu eta mugatu baten bidez (Arias, Montano, eta literatura espiritualak: Fr. Luis Leongoa, etab.) (Bataillon 1966: 738-749).

Leuven-eko Unibertsitateak —beste zenbait gune intelektualetan bezalatsu— eztabaidatu zuen itzulpen herritarren arazoa, eta, Bataillonek dioskunez, orduan idatzi zuen F. Furiók espainiar batek sekula sinatutako itzulpen-defentsarik bortitza (1556), mota guztietako arrazoiketak eta irakurleak gogoan dituela (baita emakumeak eta Indietako kristau bataiatu berriak ere). Itzulpenen aldeko arrazoi sortarik ederrena da hau, baina Penintsulan oihartzun handirik izan ez zuena (Bataillon 1966: 552-554).

Karlos V.aren azken urteetatik hasita, Europar egoera politiko-erlijioso berri bat jaiotzera doa: Enperadore *liberala* nekatu da luteranismoa bide zuzenera erakartzen, eta amore eman du (1555). Politika berriak, gordetako Herrialde katolikoak zaindu nahiko ditu, eta horixe da Felipe II.ak jasoko duen irizpide politiko nagusia.

Kontrarreforma ideologiko horren adibiderik gogorrena Paul IV.aren 1559ko Erromako *Indexean* daukagu: beste helburu orokorragoen artean, *arrisku bibliko* protestantea ez ezik Biblia-zaletasun erasmista zabaldu berria garbitzea

izan zen debekuen xedea. Erasmo, bere idazlan guztiak debekatzen zaizkien idazleen artean jarri zuen horrek, eta orrialde batzuk geroago Biblia debekatuen zerrenda emango da, gainera²⁶:

AUCTORES QUORUM LIBRI ET SCRIPTA OMNIA PROHIBENTUR. [...]. Desiderius Erasmus Roterodamus cum universis Commentariis, Annotationibus, Scholiis, Dialogis, Epistolis, Censuris, Versionibus, Libris, et scriptis suis, etiam si nil penitus contra Religionem, vel de Religione continent.

Azpimarratzekoak dira kondenua zein orokorra den *libri* eta *scripti* aipatzen baitira, mugarik gabe; are gogorrago oraindik: idazleari begiratzen zaio, eta erlijioaren kontrakorik ez duenean ere (*si nil penitus contra Religionem...*) haren obra osoa da debekatzen dena.

Bibliarekiko edizio latinoetatik 29 Biblia eta berorien 55 argitaraldi debekatu zituen *Index* erromatar horrek, baina ez debekuari orokortasun mugagabe bat gehitu gabe: “*antzeko* eta *nonabiko* Bibliak” ere debekuan sartu baitzituen²⁷. Biblia oso horiekin batera, Testamentu Berriaren edizioak berezikiago debekatu ziren, Erasmorena propio aipatuz: *Novum Testamentum cum duplici interpretatione D. Erasmi & Veteris interpretis*.

Biblia oso edo Testamentu Berri herritarrei (*vulgaris* deituei, alegia) aparteko arretarekin begiratu zitzairen:

Biblia omnia vulgari idiomate, Germanico, Gallico, Hispanico, Italico, Anglico, sive Flándrico etc. conscripta nullatenus vel imprimi, vel legi, vel teneri possint absque licentia sacri Officii S. Rom. Inquisitionis in scriptis habita. [...].

Novi Testamenti libri vulgare idiomate conscripti sine licentia inscriptis habita ab Officio S. Rom. et universalis Inquisitionis nullatenus vel imprimi vel teneri possint.

Hortaz, latinezko edizioek beren bide arautua baldin bazuten, Biblia herri-tarroi eragozpen are oztopagarriagoak ezarri zitzaizkien, batez ere politika praktiko hertsiena nagusitu zenean.

²⁶ Ondorengo testu hauek <www.aloha.net> atarian bila daitezke (Houghton Library, Harvard University).

²⁷ “Cum universis similibus Bibliis, ubicumque excusis”, dio testuak.

Trentoko Kontzilioak ez zuen pauso erabakigarririk eman itzulpenen eremu horretan (1546)²⁸, baina bai Kontrarreforma katolikoak, itzulpen herri-tarrak oztopatuz²⁹. Azken buruan, Kontzilioak baino gehiago Monarkia katolikoetako politika erlijiosoek baldintzatu zuten ondoko bilakaera, adibidez Spainian gisa batean eta Frantzian bestean³⁰.

Paulo IV.ak indarrean jarritako Inkisizio erromatarraren mugarik gabeko arau haiek (1559) ez zuten izan ez Eliza Katolikoan orokorki, ez Iberiar Penintsulan finkotasun iraunkorrik. Urte bereko *Index* espainiarrak edo Trentokoak (1564) ez zituzten debekuak hertsitasun teoriko berarekin eman,

²⁸ Jedin 1972a, II, 109: “La cuestión vivamente debatida de las versiones a lenguas vulgares queda igualmente indecisa”. Oraingoz aski izan bedi historialari berezitu honen aipua. Kontzilioko Gurasoen artean zein jarrera kontrajarriak zeuden jakiteko, ikus autore bera (Jedin 1972a, II: 83, 86-88: Pacheco eta Madruzzo kardinalen artean; 90-91: Mottola eta Bertano Gotzainen artean; 99-100: berriz ere Pacheco eta Madruzzo/Bertano-ren artean). Trentokoa aztertzeo iturriak: Jedin 1972a, II: 99-100, 34. oh. Ikerlan interesgarriak: Revilla 1930: 88-104. Cavallera 1945: 37-56. Trentori buruzko iturri inprimatuak: Severolus 1901: 40-44. Massarelli 1901: 514-528. Ehses 1954: 27-31, 90-92. Iturri bezala gogoan har: *Corpus Tridentinum* bilduma. Liturgia-liburuen Trentoko historiaz: Basurko 2006: 310-324, eta *Nuevo dicc. de Liturgia*, Madrid: Ed. Paulinas. s. v. “Libros litúrgicos”. Liturgiako hizkuntzaren arazoaz beherago aipatzen den Venturi-ren artikulua (74. oh; bibliografia interesgarria): Kontzilioak bi aldiz aztertu zuen hizkuntzaren arazoa, eta liturgiarena 1562ko irailaren 17ko saioaldian (XXII) erabaki zuen.

²⁹ Ez gara hemen xehetasun gehiagotan sartuko; izango da beste aukerarik horretarako. Katolikoaren artean itzulpenok debekuak ere izan zituzten: Frantzian Sens-eko Sinodoan (1528) eta Pariseko Parlamentuan (1543); Spainian, ostera, Errege Katolikoengandik zetorren hori (Jedin 1972a, II: 82). Nafarroa eta Bibliaz, ikus Pérez Goyena 1944. Espainiaz berri zabalagorik nahi duenak ikus: Enciso 1944. Izenburua gorabehera, Trentokoaz, berorren aurreko eta ondokoaz ari da idazlana, eta bereziki interesgarria gertatzen zaigu hau bi arrazoiengatik: a) Iruñetik erreforma katolikoa diozesian gidatu zuen Pacheco gotzainaren pentsamendua aski zabalki eta testu hautatuekin azaldu zuen autoreak artikuluan. Jedin-ek, laburrago, modu aski gordinean laburtu du Pacheco-ren jarrera: “Fuera de la Vulgata, todas las traducciones [Bibliarenak, alegia], incluso los Setenta, debían ser prohibidas” (Jedin 1972a, II: 86, 99-100). b) Espainiako Koroaren eta bertako Elizaren politika bibliko-linguistikoak ere euskal Hegoaldean, bederen, erabat moztu zuen itzulpen haietatik etor zitekeen euskararen garaiko kultur garapena. Politika kontrarreformista horren iturriak Pacheco-ren antzeko pentsamolde eliztarrean bilatu behar dira, nahiz eta azpimarratzekoa den, noski, ez zela izan hori (1546an bederen) beste hainbat katolikoren mentalitatea. Ikus, gainera, Bataillon 1966: 549-557. Komeni da A. de Castroren *Adversus omnes haereses* eta *De punitione haereticorum* gogoan izatea, Bataillon-en arabera urte haietan izan zuen pisuagatik. Ikus, gainera, Jedin 1972a, II: 81-82.

³⁰ Ikus beherago “Euskara Erreforma Katolikoan” deritzon pasartea. Erreformaren eremu horretan Frantziako historia katolikoa ezagutu nahi duenak, Delforge 1991 begira dezake: Delforge 1991: 96-111 (XVI. mendea), 128-162 (1661-1715. urteak), 191-197 (XVIII. mendea) eta 237-267 (XIX. mendea). Espainiaz: aipatuta dugun Enciso 1944.

eta espainiarra debeku-multzoaren mugapen kalkulatu bat bezala ere ulertu zen; hala ere, ordura arte debekatu gabeko Montesino-ren *Epístolas y Evangelios* hura edo Frai Luis Granada-koaren eta Frantzisko Borja-koaren zenbait lan ere debekatuak izan ziren (Bataillon 1966: 718). Ez zen gozo urte hartako giroan! Cano domingotarrak salaketa bezala aurpegiratu zion Inkisizioaren aurrean Karrantza-ri Bibliako itzulpenekiko zuen bere iritzi neurtua³¹.

Erasmoren obra ere ez zen ongi atera trantze hartatik. Hala ere, oraingoan ez zuten debekatu osorik, *Index* erromatarrean bezala. Mingarriena, zalantzarik gabe, *Enchiridion* gaztelaniaratua zerrendan sartzea izan zen, *Novum Instrumentum* eta *Paraclesis* latinoak jakitunentzat salbaturik zeuden bitartean (Bataillon 1966: 718-719).

Egia esan, arau horiek baino gehiago beroaldi hartako *politika praktikoak* gogortu zituen gauzak 1560etan, arauen erabilera praktikoak, alegia, zeren eta kasu honetan arauak egintzetara hertsiki eta puntuz puntu eraman baitziren:

El Índice de Valdés [1559], no cabe duda, modifica de manera profunda las condiciones de vida espiritual española. Pero, al menos en el punto preciso que nos ocupa [Erasmori dagokiona], su influencia se debe no tanto a la extensión de sus prohibiciones cuanto al rigor nuevo con que se empeña en hacerlas respetar.

Ondoko urteek, beren *Indices* berriekin (Antwerpen, 1571; Quiroga, 1583-1584; Sandoval, 1612) ñabardura berriak ekarri zituzten, baina itzulpen biblikoen debeku orokorra indarrean egon zen 1782 arte³².

Zinez, historia zaila, aldartetsua eta tristea Biblia herritar katolikoek hau.

2.2. Luter-en itzulpen-bultzada (1522-1546)

XV. eta XVI. mendeetako lehen bi hamarkadetako hastapen katoliko horiek gorabehera, itzulpen biblikoen goraldirik garaiena hurrengo hamarkadetakoa izan zen, mugimendu protestante erreformatzailearen eskutik joan zena.

³¹ “[Este libro de los *Comentarios sobre el catechismo cristiano*] da al pueblo rudo en lengua castellana cosas de teología y Sagrada Scriptura dificultosas y perplejas”, dio Cano lehenengo salaketa bezala (Bataillon 1966: 710-711).

³² Itzulpen-debekuek eta askatasun honek, adibidez, katalanaren historian izan zuen zerikusia begiratzeko: Bohigas 1979.

Ahalegin emankor hau protestanteen pentsamendu teologikoaren eta hedapen-beharraren ondorio zuzena gertatu zen. Izan ere, Erreforma protestantea Fedearen eta Hitzaren Erreforma da batez ere: sinesmolde berriak zioenez, fede-bidezko salbamendu pertsonala Hitzaren hausnarrean egiaztatu behar zuen fededunak³³.

Horretarako eta horregatik, Europa eleaniztuna izaki, itzulpenen bidez hizkera ulergarri batean (herritarrean, alegia) eraman behar zen Biblia fededunen buru-bihotzetara, eta ez latin ulertezinaz, Eliza katolikoaren praxi orokorrenak nahiago zuen gisan. Itzulpenen aldeko erabaki honek ondorio erlijiosoak baino haragokoak ere izango zituen Europaren parte on batentzat³⁴.

Urtebetean egin zuen Luter-ek Testamentu Berriaren itzulpena (1522: aurreko abendutik hurrengo abendura), eta bi urtetan hamabost bat edizio izan zituen. Ondoko hamabi urteetan egin zuen Testamentu Zaharraren itzulpena, 1534an osorik argitaratuz: hil aurretik itzulpenaren 377 edizio oso eta partezko ezagutu zituen Luter-ek (Léonard 1967, I: 82 eta 400).

Lehen itzulpenak egin zituenetik aurrera, bere heriotzaraino (1546), testua zuzendu eta zuzendu jardun zuen Luter-ek beti, etengabe, eta lankide askoren laguntza bilatu zuen eginkizun horretarako (filologoena barne), ez baitzuen sekula onartu Biblia itzulpena lagun bakar baten obra izan zitekeenik; baina, horrela ere, Luter-en beraren jeinua zen han nagusi, haren hizkuntz intuizioa, haren testuen ulerpenean, haren hizkera gihartsu eta bizia³⁵.

Alemanian Luter-en Bibliak izan zuen arrakasta ez zen Erreformen kasu isolatua izan; beste hainbat herrialdetakoa ere gogoratzekoa da.

³³ Ikus Léonard 1967, I: 24. Ezingo da hemen ahantzita albora utzi, humanistek Bibliarekiko izan zizuten hurbiltasunak, eta Erasmo guztien aurretik (*Novum Testamentum*, 1516). Luter bera ere, humanista hauen etsenpluari eta metodoei jarraiki trebatu zen bere itzulpen alemanerako (Delumeau 1967: 23).

³⁴ Gaurko ikerlanek Protestantimoaren alde honi aitortzen dioten munta, ondoko liburuaren azpitu-luan antzeman liteke: Furet, F.; Ozouf, J., 1977, *Lire et écrire. L'alphabetisation des français, de Calvin à Jules Ferry*, Paris: Minuit.

³⁵ "Pasó [Lutero] la mayor parte de los años que le restaban revisando el texto constantemente, tarea para la que requirió la ayuda de muchos colaboradores, pues nunca admitió que la traducción pudiera ser obra de una sola persona. Pero su genio presidía el trabajo: su gran intuición en el empleo del lenguaje corriente, su innata sencillez y aquella virtud para interpretar los hechos bíblicos, dieron a la traducción una calidad extraordinaria" (Rupp 1970: 57). Iserloh-k ere azpimarratu du Luter-ek inguruan bildu zuen lankidegoaren hau: "Para la traducción del Antiguo Testamento, que se prolongó hasta 1534, se ayudó Lutero de especialistas filólogos. Hay que verla, pues, más como trabajo de colaboración" (Iserloh 1972b: 155-156. Ikus bertan zenbait ohar bibliografiko).

2.3. Bibliaren itzulpenak Europan barrena

Luter-ek bere itzulpena osorik burutu baino lehenago ere (1534), herrialde anitzetan erreformatzaileek —eta sarritan agintariak ere— Jainkoaren Hitza herri-ratzeari ekin zioten, Erreforma osoaren lehen pauso gisa. Itzulpen-egitasmoa luma ongi zorroztuak eraman ohi zuten aurrera, eta behin baino gehiagotan maisulanak burutu ziren.

Lanok luma nagusi batetik etorri ohi ziren maiz, baina bakar-lanak zirenean ere, talde-lanean burutu ohi ziren azkenik, eta Luter bera geroko askoren-tzat izan zen eredu, baina ez beti eta bakarra. Gerora ikusiko zenez, Wittenberg-etik bezalatsu Genevatik, Erreformatzaile handiek eskola literarioak ez ezik, eskola-lantegiak ere sortu zituzten zeregin hauetarako.

Luter-en itzulpen-lanaren neurri historikoa miresten handiz epaitu dute literaturen historia handiek, hala nola Queneau-k frantsesez eta Riquer / Valverde-k gaztelaniaz zuzendutakoek:

À partir de Luther, il y a une langue allemande. Quel que soit le jugement que l'on porte sur son influence [...], Luther est à l'origine de l'Allemagne moderne (Maxime Alexandre) (Queneau 1978, II: 1093).

Desde que se cierran los ciclos medievales germánicos de la épica y la lírica amorosa hasta llegar, por lo menos, a la época de Goethe, la parte fundamental de la literatura alemana está en la prosa de reflexión, en el fondo siempre religiosa. [...]. Hasta el final del siglo XVIII, el escritor alemán más importante sigue siendo Lutero. [...]. En 1522 aparece su traducción del Nuevo Testamento, y en 1534 su traducción íntegra de la Biblia, monumento fundacional de la tradición de prosa vigente en Alemania desde entonces (Riquer; Valverde 2007, I: 475, 478).

Herri ezberdinetan gertatutakoa laburtzeko, esan dezagun, lehenengo Testamentu Berriari heldu ohi zitzaiola, eta handik urte batzuetara burutu ohi zela Zaharraren itzulpena, batzuetan autore berak egin eta bestetan ondoko tradizioan burutua: Petri-k eman zuen suedieraz Biblia (TB 1526, osorik 1541) Estienne-k frantsesez (1528), Pedersen-ek danieraz (TB 1529, osorik 1550), Gottskálksson-ek islandieraz (TB 1540, osorik 1584), Agricola-k suo-

mieraz (TB 1543; eta mendebete geroago Biblia osoa: 1642), eta abar³⁶.

Arestian iradoki dugunez, historia hau Elizen historian ez ezik, Europako kultura eta literatura nazionaletan ere gogoan gorde da³⁷. Monarkia handietan, Estatu txikiagoetan eta Estaturik gabeko herrietan nahiz hiztungo txikarretan antzeko gertakariak aurkitzen ditugu, beti ere kasu bakoitzean inguru politiko-linguistikoko propioarekin, noski.

2.3.I. *Ingalaterra*

Ingalaterran, adibidez, beste herri erreformatu gehienetan baino atzera-aurrera gehiago ezagutu zuen itzulpengintza horrek. Bibliaren lehen itzulpen ingelesa ez zen batere luzatu, alemanaren urte bertsuetan burutu zen (TB: Worms, 1525; W. Tyndale / M. Coverdale, 1535-1539) (Elton 1970, II: 161); hala ere, Erregea ez zen fido Luter-en inguruetatik etor zitezkeen berrikeriez, eta aldabideak bere eskuetatik gidatu nahi izan zituen Koroak.

Bibliaren irakurketa herritar libreari eta berorrek ekar zitzakeen ondorio politiko-instituzionalei begira zenbait erabaki mugagarri hartu zuen Enrike VIII.ak, 1535eko ediziotik zortzi urteren burura: Bibliaren irakurketa klase sozial jakinetara mugatu nahi izan zuen (1543)³⁸.

Haize libreari, ordea, ez zegoen aterik jartzetik: politika erlijiosoaren aldar-teei erantzunez, hurrengo hamarkadetan behin eta berriz edizio ofizialak egin behar izan zituen Eliza Anglikanoak, eta azkenik arrakastarik handienarekin gainera (*Bishops' Bible*, 1568)³⁹. Belaunaldi luze bat pasatuta gero, errege itzul-

³⁶ Itzulpen haiek literatura nazionaletan izan zuten lekua ezagutzeko, ikus autore ezberdinen lanetan: Queneau 1978, II: 322-323 (islandieraz), 343-344 (galesa), 951-952 eta 982 (daniera), 1007 (suediera), 1060 (suomiera), 1296 (erromantxea), 1351 (poloniera), 1408 (lusaziera), 1468 (kroaziera), 1415 (hungariera), 1473 (esloveniera), 1526-1517 (estoniera), 1541 (letoniera).

³⁷ Ez dago esan beharrik literatura alemaniarren historialari alemaniarrek Luter-en obraz nolako estimua erakutsi duten: “una obra maestra cuya amplísima distribución no sólo fortaleció la causa protestante sino que también dio a Alemania un lenguaje literario” (Friederich 1973: 51).

³⁸ “[...] las consecuencias de esa lectura [libre de la Biblia por los laicos] pronto alarmaron al rey. En 1543 ordenó que sólo la nobleza, la clase media campesina y los comerciantes podían leer un texto tan peligroso” (Woodward 1982: 99).

³⁹ “In retrospect, these were also turning-points in the story of the English language. Several Bibles now began to appear in English. Between 1535 and 1568 no less than five major versions were published Matthew’s, Taverner’s, Cranmer’s (the «Great Bible»), the Geneva, and the Bishops’ Bible. All were immediate bestsellers, as Bibles are to this day, and were probably the most widely read texts of the sixteenth century, with an enormous influence on the spread of English” (McCrum et al. 1992: 112).

pen/edizio bikain batek koroatu zuen Bibliaren bilaketa-epeldi hau (*King James Version*, 1611) (McCrum et al. 1992: 110-116, 149-150).

Biblia ingeles hauen oihartzuna ez zen mementokoa bakarrik izan, zinez iraunkorra, sozialki zabala eta hiztungoaren hizkuntz tradizioan erro luze-sakonak izan zituen baizik⁴⁰. Horregatik idatzi da Biblia horren ondoko prosa ingelesaren oinarria argitalpen horrek jarri zuela (Riquer; Valverde 2007: 605), eta 2011n handikiro ospatu da itzulpen haren laugarren mendeurrena, balioespen bera agerian jarriz: “Far from bland, the *King James Bible* is one of the great masterpieces of English prose”⁴¹.

2.3.2. Danimarka

Danimarkako erreinuan, Bjurström-ek gogoratu digunez, Erreformak mundu latinoarekiko etena ekarri zuen arren, hizkuntzaren barne-garapen opa-roa sustatu zuen, Kristian III.aren Bibliarekin: “irakurtzen zekitenek oso gutxi izaten segi bazuten ere, Bibliaren espiritu eta estiloan blai eginda geratu zen betirako literatura eskandinaviarra”, idatzi da.

Bibliaren hizkera berria, are hurbilagoa gertatu zen, gainera, berori ahozko herri-literaturatik ondoren Pedersenek berak sorturiko eliz kantutegiarekin. Arrasto honetan etorriko zen garaiko danieraren obra maisua: hurrengo mendean Tomas Kingo (1634-1703) handiari zor zaion obra liriko-erlijiosoa⁴².

Bitartean, iparralde haietan, suediera bere kultur garapen berriari ekin ezinik ageri zen (Jeannin 1970: 58), norvegiara danieraren itzalpean itotzear zegoen (Jeannin 1965²: 25), baina suomierak bere geroko Pizkundeari oinarriak jarri zizkion orduan.

⁴⁰ “Les travaux de Tyndale, de Coverdale et, pour une moindre part, ceux de leurs successeurs (Bibles de Genève et de Reims) servirent de base à la «Version autorisée» de 1611. [...] Son action sur le peuple tout entier fut immense” (Maisonneuve 1978, II: 374). Ingalaterrakoaz albiste gehiago: Neill 1966: pass.

⁴¹ *New York Times*-en (2011-04-23): <http://www.nytimes.com/2011/04/24/weekinreview/24mcgrath.html?_r=0>

⁴² C. G. Bjurström, in Queneau 1978: 951-952. Danimarka eta bere lurraldeetan gertatua gogora liteke: “Si la Réforme, introduite au Danemark au cours du premier tiers du XVIe siècle, signifie la rupture avec Rome et toute l’Europe latine, elle apporte cependant, comme dans les autres pays protestants, un événement d’une portée considérable, la traduction de la *Bible*. La *Bible* dite de Christian III, œuvre de Christiern Pedersen, paraît en 1550 et forme désormais le monument spirituel et littéraire par excellence. Même si le nombre de personnes sachant lire reste très réduit, l’esprit et le style de la *Bible* imprègneront à tout jamais la littérature scandinave”.

2.3.3. Finlandia

Danimarkakoa bezain adierazgarria izan zen Finlandian Erreformaren kultur politika. Biztanlez ez zen batere handia Finlandia: 1571n, 300.000 mila bizilagun zituen. Politikoki Suediari lotuta zegoen, Erreinu berean: prozesu luze baten ondorioz sortutako egoera horri berdintasun-*statusa* 1362an emana zitzaion, Finlandia gainerako probintzia suediarrekin berdinduz.

Baina Finlandiak egoera soziolinguistikoko nahasia zuen: landa-herriak (gehienak) suomierazko, ala (gutxiago) suedierazko barruti elebakarretan banatuta zeuden; hirietan, berriz, bi hizkuntzak ulertzen ziren. Suediera zen Erreinuaren (Finlandia barne) guztien hizkuntza ofiziala, eta premiak eskatzen zuenean, finlandiarrek ere bazekiten berori erabiltzen, batez ere administrazioan parte hartuz joan ziren neurrian. Tokiko hizkuntza, suomiera zen elizgizon, epaile eta Estatuko funtzionarioen artean ere (Juva 1973: 54-56).

Egoera soziolinguistikoko horretatik, kristau-komunitate mugatu horren zerbitzurako egin ziren Bibliaren (1548an argitara emana) eta bestelako eliz testuen itzulpen eta sorketa. Mikael Agricola-k, “suomierazko literaturaren aitak” (c. 1510-1557), Alemanian Erreformaren gurasoekin ikasi ondoren, Turku-ko eskola zuzendu zuen, eta gerora Leizarragak bezalatsu, *Abecekiria* bat (1542) eta *Otoitzen Liburua* (Luter-en *Betbüchlein*en itzulpena, 1544) prestatu eta inprimarazi zituen.

Administrazioan hizkuntza ofizial bakartzat suedierak jarraitu arren, suomierak eliz bidetik izan zuen bere lehenengo garapen literarioa —overtian eta prosan—, azkenik Biblia osoa Erik Rothovius-en ekimenez argitara eman zen arte (1642: gurean Axularren obra agertu aurreko urtean, hain zuzen)⁴³.

⁴³ “Dans l’église réformée, c’est le finnois, langue parlée par la grande majorité de la population, qui remplaça le latin. Aussi assiste-t-on à cette époque à un bel essor du finnois et voit-on apparaître les premiers textes dans cette langue. Mais comme l’administration utilisait le suédois, la langue populaire resta à l’écart de l’école et des tribunaux, pendant fort longtemps. Le «père de la littérature finnoise» est Michel Agricola (v. 1510-1557), qui étudia trois ans en Allemagne avec Luther et Mélanchton et devint ensuite directeur de l’école de Turku, avant d’être nommé évêque en 1554. Il publia en 1537 ou 1542 un petit *Abécédaire* et en 1544 un *Livre de Prières* imité du *Betbüchlein* de Luther. Sa grande œuvre reste cependant la traduction finnoise du *Nouveau Testament*, qui parut en 1548; cette version était si bonne qu’elle demeura en usage, avec de légers remaniements, pendant 300 ans. En 1583, *Jacobus Finno*, élève d’Agricola, publia un *Psautier* contenant 101 cantiques adapté de différentes langues; *Hemmingius Henrici* en donna une réimpression revue et augmentée en 1611-1614, et traduisit en finnois les *Piae Cantiones* en 1616. *Ericus Erici* [Sorolainen], qui fut évêque de Turku de 1583 à 1625, traduisit en finnois quelques ouvrages théologiques et publia en 1621 et 1625 deux volumes de *Postilla*, près de 2.300 pages de commentaires aux évangiles pour toute l’année ecclésiastique. Il prit l’initiative de faire traduire la Bible entièrement en finnois, projet

1686an Suediak ezarritako Elizaren Legeak (*Kyrkolagen*), oso mantso zetorren alfabetatzea bizkortu zuen, eta ondorioz jada egindako suomierazko eliz liburuak ere normahirentzat esku-eskura egon ziren (Kirby 2006: 39-41). Gaur egun apirilaren 9a, Agricolaren heriotza-urteurrena, suomieraren egun nazionala da Finlandian.

Suomieraren kideko kasurik ez da falta Mendebaldeko herri-hizkuntza txikietan edo Estatu propiorik gabekoetan: Suitzako erromantxearen historian⁴⁴ edo Britainia Handiko galesarenean, adibidez⁴⁵. Notario eta magistratu batek, J. B. Tütschet de Samédan-ek, eman zuen argitara Testamentu Berriaren itzulpen erromantxea, Basilean 1560an: “cette œuvre, aussi décisive pour le romanche que la *Bible* de Luther le sera pour l’allemand” gertatu dela idatzi du hizkuntza haren literaturaz Bezzola historialariak⁴⁶.

2.3.4. *Gales*

XVI. mendeko gales hizkuntzak abiapuntu zailetik hasita ekin behar izan zion lanari: Enrike VIII.ak ezarritako *Act of Union of England and Wales*ek (1535), espresuki erakutsitako hizkuntz pentsamolde kolonialistaz gain, hizkuntz politika zapaltzailea jarri zuen indarrean.

Lege eta erakundeen bidezko erreforma politikoa izan zen *Act of Union* hori, baina bere testu laburrean hizkuntzen arazoa espresuki hartu zuen aintzakotzat, Erresuma handi berean ohitura eta hizkuntza ezberdintasunak sortzen omen

qui fut réalisé par un comité dont les travaux aboutirent, en 1642, à la publication de la première Bible finnoise complète” (Barkan 1978: 1060-1061. Perret 1936: 7, 31-32).

⁴⁴ Erromantxearen hizkuntz definizioaz eta arazo historikoez, ikus labur: Camproux 1979: 92-93. Tagliavini 1981: 508-520. Eta arazoen sintesi bibliografikoa: Gargallo 1989: 214-216. Gaur egungo egoeraz, autore ezberdinen eskutik: Giordan 1992: 173 (M. Rossellini), 200-202, 207-208 (J.-J. Furrer).

⁴⁵ Giordan 1992: 350-351. Gales hizkuntzak mundu ingelesarekiko duen lekuaz: McCrum et al. 1992: 48-55.

⁴⁶ “Après les hommes d’Etat et les humanistes, c’est le tour des réformateurs. Ils se servent de la langue du peuple pour lui porter la bonne nouvelle. En 1560 sort des presses de Bâle le *Nouveau Testament* traduit en romanche de la haute Engadine par Jachiam Bifrone Tütschet de Samédan. Ce notaire et magistrat avait fait ses études de droit à Paris. Il réussit par sa traduction magistrale à faire d’une langue de paysan une langue littéraire capable d’exprimer les pensées et les sentiments les plus nuancés. Cette œuvre, aussi décisive pour le romanche que la *Bible* de Luther le sera pour l’allemand, est précédée et accompagnée d’une série de jeux bibliques inspirés des drames latins et allemands des humanistes et réformateurs” (Bezzola 1978: 1296).

zituen tirabirak salatu ondoren, Galesko Administrazioan hizkuntz politika berria ezartzeraino⁴⁷:

[...] Galesko Domeinu horretan herriak [Ingalaterrako] Erresuma honetako jatorrizko ama hizkuntzarekin ezertan kideko edo antzekoa ez den hizkera darabilelako, herritar arlote eta ezjakin batzuek bereizketa eta diferentziak egin dituzte aipatu Erresumako Erregeren menpekoen eta Galesko Domeinu eta Printzerriko menpekoen artean, eta Liskarbide Larri, Kalapita, Eztabaida, Murmurio eta Erreboltak sortu dira aipatu menpekoen artean.

[...].

Eta orobat, aipatutako Agintaritzak zera agintzen du: Justizia, Komisario, Sheriff, Koronel, Espropiatzaile, Administratzaile eta Lotinantek, eta gainerako Ofizial eta Lege-Ministro guztiek hizkuntza ingelesez aldarrikatu eta zuzenduko dituzte *Hundreds Leets* eta *Sheriff Epaitegiak* eta bestelako Epaitegiak. Eta funtzionarioen, zinpekoen, epai-ikertzeetako eta gainerako azalpen zinpeko, epai eta Lege-proposamenetakoak hizkuntza ingelesez egingo dira. Eta hemen-dik aurrera hizkuntza galesez diharduen inork eta inongo lagunek ezingo du Ingalaterra, Gales edo Erregeren Erresuma edo edozein Domeinutan kargu edo ordainsaririk izan edo jaso, kargu eta ordainsariak galtzeko zigorpean, nolatan ez duten halakok edo halakoek hizkera eta hizkuntza ingelesa erabili eta ingelesez egiten [...] [Itzulpena gurea].

Aurrerantzean, Epaitegiek, errege ofizial eta funtzionarioek ingelesez bete beharko zituzten bere zereginak, eta Erregeren agente-lurraldeetan gales-hiztunek ez zuten sarbiderik izango, hizkuntza ingelesa erabiliz ez bazen⁴⁸. Galesarentzat arriskuak nabariak ziren, noski⁴⁹.

⁴⁷ Lege hau “27 Henry VIII, c. 26” bezala aipatu ohi da. Jatorrizko testua ondoko atari honetan aurki daiteke: <http://familyrecords.dur.ac.uk/nei/NEI_27Henry8c26.htm>. Irakur samurragoa da beste honetan jaso dena: <http://en.wikipedia.org/wiki/Laws_in_Wales_Acts_1535%E2%80%931542>.

⁴⁸ Aktaren testua: Petschen 1990: III-II2. Testuinguru historikoa: Morgan 1988: 289: “English language became the fashionable tongue, and Welsh native arts went into decline”. Aurreko historia orokorra ezagutzeko: Jackson 1953. Ikus Fernández 1982: 37-39, 588-589. 1535eko Legearekin sortutako arau-egoera irauli duena berrikitan etorri da: *Welsh Language Act 1993* (1993, c. 38): <<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1993/38/contents>> atarian ikus daiteke.

⁴⁹ Egoeraren arriskuak eta kalteak ongi laburtu ditu Th. Parry-k, in Queneau 1978: 342-343.

Legezko egoera horri kontrapisuren bat ezartzen Elizak lagundu zuen, hasteko Eliza Anglikano ofizialak: Parlamentuaren erabakiz, 1563tik aurrera, Biblia eta Liturgia galesera itzuli ahal izan ziren. Hizkuntzarekiko obra nagusiak erbeste politikoan lantzen ziren bitartean (G. Robert, D. Rhys), Galesen Bibliaren itzulpen osoa burutu zen (W. Salesbury-k: TB, 1567; W. Morgan-ek, osoa: 1588)⁵⁰ eta ondoko hamarkadetan osatu zen gainerako liburu ofizialen bilduma.

Ondoko mendean, iraultza ingelesaren urteetan (1642-1651), puritanoek hartu zioten Eliza ofizialari beren txanda Galesen, 159 predikari bidali, eta 6.000 Biblia eta 3.000 TB jendearen eskuetan galesez zabalduz⁵¹.

Hizkuntzaren batasuna egin eta literatur hizkera finkatuta geratu zen, gutziaren ondorioz⁵². Eliza Anglikanoarekin lehian, metodista, baptista eta abarren igande-eskoletan, Biblia bilakatu zen herriarentzat irakurtzen eta idazten ikasteko tresna erabiliena⁵³.

Hori da, edo antzekoa, Erreforma nagusitu zen lurralde edo Estatuetan haren iraulteta kulturalaren historia. Baina zer esan, Euskal Herrian bezala, Erreformari Kontrarreforma katolikoa garaile gertatu zitzaion beste herriez? Gurearekin kasurik hurbilenetakoa, agian, Esloveniarena da, ñabardura argigarri batzuk tartean direla, baina has gaitzen Polonia katolikoarekin.

2.3.5. *Polonia*

Erreforma protestantea jaio eta laster, Polonia katolikoan ere presente egin ziren kalbinismoa eta beste zenbait Eliza erreformatu, beren teologiei jarraiki itzulpenei ekin beharko zietenak⁵⁴. Dena den, orokorrean, Poloniako literaturaren historia latinaren eta polonieraren artean banatuta ageri zaigu XVI. mendean. Kristautzeak, Eliza katolikoaren tradizioak eta Erdi Arotik zetozen latin-ohitura kulturek pisu nabaria izan zuten Poloniako hizkuntzen hautapen literarioetan, orduan eta geroago.

⁵⁰ Morgan-en itzulpenaren berri jakiteko: <<http://www.llgc.org.uk/big/Chapter4.htm>>.

⁵¹ Martin-ek *Histoire et pouvoirs de l'écrit* lanean, beste hainbat kasuren artean, Galeskoa gogoratzen digu, adibidez: "De même, les puritains prenaient en main, lors de la Revolution anglaise, l'évangélisation du Pays de Galles. Ils décidèrent de mettre en campagne 159 prédicants, de créer 60 écoles nouvelles et d'imprimer dans ce but 6.000 Bibles y 3.000 nouveaux testament en gallois" (Martin 1988: 317).

⁵² Parry, in Queneau 1978: 343-344.

⁵³ Varii, 1986, "El País de Gal-les", *Altres Nacions V*, Barcelona: Ciemen, 1986, 15.

⁵⁴ Eliza protestante poloniarren historiaz, ikus Leclerc 1969, I: 431-471.

Polonierazko literatura posibleari bidea irekitzean, Biernat Lublin-goia –apaiza– izan zen polonierazko lehen liburu profanoa idatzi zuena (1522), alegiak eta emanez. Baina, polonierazko literaturaren lehen gurasotzat Micolaj Rej (1505-1569) aipatu izan da: idazlan guztiak polonieraz bakarrik eman zituen honek, eta hain zuzen kalbinista zen.

XIV. mendean egin ahal izan zen Bibliaren polonierazko lehen itzulpena –katolikoa, noski–, *Biblia króloweg Zofii* edo *Biblia szaraszpatacka* deitua (1455). XVI. mendean kaleratu zen lehen Biblia inprimatua, kasu honetan ere katolikoa: *Biblia Szarffenbergerowska*, Jan Leopolda-k paratua (1561). Hurrengo hamarkadetan ere eutsi zioten katolikoek ahalegin honi, eta ezaguna da Jakub Wujek jesulagunaren itzulpena (1593).

Erreformako jarraitzaileek ere berehala heldu zioten Biblia polonieraz emateari, eta horren emaitza izan zen Brest-eko Biblia (*Biblia Brzeska*), 1563an argitaratu zutena, eta berehala edizio berriak izan zituena (1566, 1585, 1593, 1599). *Gdanska Bibliak* finkatu zuen, azkenik, gizarte erreformatu poloniarrean tradizio bibliko nagusia (1632), beste zenbait ahalegin erreformaturen artean⁵⁵.

2.3.6. *Eslovenia*

Esloveniak, Habsburgotar katolikoek menpean zegoela bizi izan zituen Erreforma eta Kontrarreforma, biak; eta gero, XVIII-XIX. mendeetan, bere pizkunde nazionala, hizkuntzarena barne.

Bostehun urte lehenagotik zetozen hizkuntzaren testu zaharrek lortu ez zutena, Protestantismoak erdietsi zuen Eslovenian: literatura nazional bati oinarriak ematea. Dalmatin-en Bibliak (Wittenberg, 1584) molde literarioak ez ezik, dialektuez gaineko batasuna ere eman zion hizkuntza idatziari⁵⁶.

Protestanteen hizkuntz ereduaren proposamen horren aurrean Kontrarreformarekin zalantzarik sortu arren, c. 1750etik aurrera, berriz ere, hura bilakatu zen baliozko batasun-eredu bakarra eta erabakigarria, 1750-1850etako idazle handiek eta bigarrenez Bibliaren itzulpen berriak (1784-1808) aberastu eta bideratu zutena⁵⁷.

⁵⁵ Eskueran izan ez dudana liburu hau gogoan izan beharko da: Krašovec, J. (ed.), 1998, *The interpretation of the Bible : the International Symposium in Slovenia (1996)*, Sheffield, England : Sheffield Academic Press.

⁵⁶ “Els protestants intentaven escriure de tal manera que arribessin al més gran nombre de població, però sense que es perdés la claredat i l’exactitud del missatge salvífic” (Bañeres 1989: 188).

⁵⁷ “Tot i el fracàs final de la Reforma en terres eslovenes, el més de mig centenar de llibres protestants,

Euskal Herrikoarekin alderatu behar bagenu, Kontrarreformak ekarri zuen etena gogoratuko genuke: Leizarragak ez zuen berehala segidarik izan gure euskalgintzan. Han bezala etena izan genuen hemen ere, baina gurean hizkuntz eredu berri batetik ekin zitzaion lanari (Sarako Eskola). Han, ordea, etenaldia-
ren ondoren, katolikoek ere azkenik Erreformatak landutako batasun-bide eta ereduari –berrituta, noski– heldu zioten XVIII-XIX. mendeetako Pizkunde abertzalean.

2.4. Liturgia, otoitzak, katiximak

Mundu ofizialetatik nahiz ertzetako heterodoxietatik egin ziren politiketan edo misio-egitasmoetan ez zen, ordea, mundu idatzi inprimatua Bibliarekin amaitzen (ikus dugu bidenabar zer bait). Irakurgai bibliko hauen ondoan otoitz-
-liburu liturgikoak⁵⁸, kantutegiak, eta katiximak dauzkagu.

Aipatzekoak dira Luter-en horrelako lanak: Liturgia, *Deutsche Messe* (1526)⁵⁹ eta kantutegia (24 gorazarre edo *lieder*; 1527koa da haren entzutetsue-
na: *Eine feste Burg ist unser Gott*)⁶⁰. “Kyrie”a izan ezik, hitzez eta doinuaz alemana izango zen dena Erreformatzailearen borondatez *Meza aleman* hartan⁶¹. Dena

sobretot la versió de Dalmatin de les Sagrades Escripures, esdevingueren una referència central obligada per a tots els ulteriors intents de codificació. [...] Per raó de l'extrema fragmentació geolectal, i sense altra alternativa possible, el fulcre codificador va haver de col·locarse en la literatura reformada del segle XVI, l'única proposta reguladora que totes les tendències valoraven com a antecessora de la seva pròpia proposta i, per tant, l'únic element de referència que tothom compartia. [...]. L'eslovè [...] tornava a trobar [J. Kopitar katolikoaren gramatika onartuarekin, 1809, eta XIX. mendean] una plataforma comuna en la versió de la Bíblia a càrrec de Dalmatin i els textos dels escriptors reformats del segle XVI” (Bañeres 1989: 188-190, 190-191, 191-192).

⁵⁸ Liturgietako hizkuntzen historia orokorrerako, guztiz oinarritzkoak dira ondoko lan hauek, eta bero-
rietan ageri den bibliografia: Schmidt, H., 1950, *Liturgie et langue vulgaire. Le problème de la langue liturgique chez les premiers Réformateurs et au Concile de Trente*, Roma: Ed. Pontificia Università Gregoriana, Analecta Grego-
riana 53. Liturgiaren itzulpeni buruzko historia: Venturi, G., 1987, “Lengua/Lenguaje litúrgico” eta
“Traducción litúrgica” in Sartore, D. et al., 1987, *Nuevo diccionario de Liturgia*, Madrid: Ediciones Paulinas,
III3-II27; 1994-2004 (Bibliografía zabala du).

⁵⁹ Eliz bizitzaren antolamendu berriaz, ikus: Léonard 1967, I: 108-109; Atkinson 1971: 295-298.

⁶⁰ Kantu hau Protestantismoaren gorazarre-kantu enblematikoa bilakatu zen munduan, ia berrehun hiz-
kuntzatarata itzulia. Léonard 1967, I: 339. Sarean entzun daiteke berau: <<http://www.youtube.com/watch?v=ErKTZchVVeE>>. Edo Bach eta beste hainbatek musikaturik: <<http://www.youtube.com/watch?v=ZoDWQz3CIU&feature=fvwrel>>.

⁶¹ Meyer 1965 (ikus Jedin 1972a, IV-I: 331).

den, hori dena abiaraztean, garaiko giro pastoral-politiko tenkatua zela-eta, Luter-i sortzen zitzaizkion zalantza eta gogoetak agerian geratu ziren jasotako oroitzapenetan⁶².

Fede-heziketarako Katixima handia eta txikia idatzi zituen Luter-ek (1529) (Léonard 1967, I: 117-120. Atkinson 1971: 303-305)⁶³. Garaiko ohitura eta beharrei erantzunez, latinaren eta alemanaren artean egin behar izaten zuen Erreformaren gurasoak bere hautua (Atkinson 1971: 297)⁶⁴; baina, aipatu kasuetan, Bibliaren itzulpenarekin egindako aukera indarberrituta atera zen, betiere alemanaren faboretan.

Ingalaterrara jauzi eginez, gogora dezagun zera: han ere, ingeles-hiztunen irakur-ohitura pertsonal eta sozialari gorputz ematen, sekulako eragina izan zuen, Bibliarekin batera, otoitz-liburu ofizialak, *The Book of Common Prayer* deituak, 1559⁶⁵. Hau da, hain zuzen, mundu ingeles-hiztunean bere pisu soziokulturalagatik Bibliaren paretsuan jarri litekeen kasik liburu bakarra (Iserloh in Jedin 1972b: 473).

2.5. Erreforma eta Europaren alfabetatzea

Protestantismoaren lehen gurasoen pentsamendu eta ahaleginak (Luter, Kalbin, Knox, Elisabet I.a) ez ezik, ondoko belaunaldienak ere zerikusi erabakigarria izan zuen Europaren alfabetatzearekin; horretan, XIX. mendeko estatistiketatik behatuz neurtu izan da bi Erreforma erlijioso kontrajarrien emaitza kultural ezberdina: Europako Iparralde protestantean, alfabetatu gabeak %10 (Suedia) edo %20 (Prusia edo Eskozia) ziren bitartean, Hegoaldean %40-45 (Austria-Hungaria) edo %80 (Italia) izan zitezkeen 1850aren inguruan⁶⁶.

⁶² Michelet; Mettra 1990: 150-153.

⁶³ Biak ere –atzerrietako hedapenaren mesedetan, noski– berehala izan ziren latinera itzuliak. Luter-ek eskolei buruz esan eta katekesi-lanetan egindakoaren albistea: Iserloh-ren laburpena, in Jedin 1972b, V: 339-343. Kontrarreforma katolikoan ere dotrinek izango zuten arrakasta pastoral-soziala ezagutzeko, Canisio-rena da oso argigarria (Rogier et al. 1966: 206).

⁶⁴ Lehen urteetako hizkuntz bitasunak (astegunetako mezak latinez, igandeetakoak alemanez), bateratuz joango dira Luter-engan ere ondoko urteetan.

⁶⁵ “Seul le *Livre de la prière en commun* (1549-1552) compilé sous la direction de Cranmer, conseiller de Henri VIII et archevêque de Cantorbéry, eut une influence du même ordre [que la Bible]” (Maisonneuve 1978: 374).

⁶⁶ “Dans ces conditions qu’en était-il des pays catholiques du sud de l’Europe? Les conditions chiffrées encore fragmentaires qu’on peut rassembler concordent pour montrer que l’Espagne et l’Italie avaient

Alde nabarmen horien arrazoi nagusia Elizen bi tradizio kultural ezberdinetan ikusten da gaur egun, Liburu Santuak irakurri eta Liturgia herri hizkuntzan eta zuzenean ulertuz ospatu beharrak eskolak sortzera bultzatu baitzuten mugimendu erreformatua. Luter-ek lehen ordutik izan zuen gogoan premia hau (1522: TBren hitzaurrean) (Atkinson 1971: 300), eta Melanchton-ek ezinezkotzat jo zuen eskolarik gabeko Eliza (1524). Alemania handi-atzeratuan *eskola-iraultza* hura mantxo joan baldin bazen ere, zenbait kasutan garapen bizkorra ezagutu zen: Estrasburgon milaren bat haur eskolatu ziren aldi berean, 20.000 lagun bakarrik zuen hirian.

Ingalaterran, dakigunez, garaiko edizioetan eskola-liburu eta gramatikekin batera, katiximak izan ohi ziren ale-kopuru handienetakoak. Ez da ahantzi behar Ingalaterrako *eskola-iraultza* ildo honetatik egin zela, 1560-1640. hamar-kadetari: 35 eskolatatik (1480: *petty schools* eta *grammar schools*) 410 eskolatarara (1660) igo zen aztertutako hamar konderritan (Martin 1988: 228, 311-313).

Eskozian John Knox-en jarraitzaileek, aginteaz jabetu orduko, lehen diziplina-liburuan irakaskuntza orokorra proposatzen zuten Eliza Presbiteriarraren eginkizun handietako bat bezala: “il s’agissait de rendre les masses capables de lire et de comprendre la Bible” (Martin 1988: 317).

Prozesu orokor horretan otoitz-liburuek pisu kultural zabala izan zuten: “Biblia ingelesa eta ingelesez zegoen otoitz-liburua, moldiztegiari esker irakurtzen zekiten guztien eskuetara iritsi ziren Tudortarren aroan (1485-1603), eta entzuteko lain bakarrik ziren askorenganaino”⁶⁷.

Biblia eta Liturgiarekin batera berehala aipatu dugun propaganda-argitalpenak eta eskola-liburuxkak ere ekarri beharra dago hona. Britainiar Uharteetan, Kontinentean eta Ameriketara ere horrek guztiak baliabide berriak eman ziz-

alors cumulé leur retard et parfois régressé. De sorte qu’on trouve toujours en 1850, en tête du peloton, la Suède avec 10% seulement d’illettrés totaux, puis la Prusse et l’Ecosse (20%) ainsi que les autres pays du Nord. Viennent ensuite l’Angleterre et le pays de Galles qui n’ont guère avancé depuis un siècle (30 à 35%), l’empire d’Autriche-Hongrie, Galice et Bukovine réunies (40-45%), et, loin derrière, l’Espagne (75% d’illettrés, et l’Italie (80%), en compagnie d’autres pays méditerranéens et balkaniques. Et, enfin, fermant la marche, la Russie (90 à 95% d’illettrés)” (Martin 1988: 318). Baina Britainia eta Euskal Herriko bidezkoa izan liteke Furet-en eta Ozouf-en bestelako arrazoi eta hipotesia (Furet; Ozouf 1977: 344-348), eta txekierari buruz esanak (Martin 1988: 320) ere gogoan izan litezke, edo behar dira.

⁶⁷ “[...] la Biblia inglesa y el libro de rezos en inglés que, en tiempos de los Tudor, gracias a la imprenta, llegó a manos de todo el que sabía leer y de muchos que solo podían escuchar” (Macaulay Trevelyan 1984: 98).

kion herritarren alfabetatzeari (Martin 1988: 317). Eta Euskal Herria ez zegoen batere urrun testuinguru horretatik: adibidez, 1571ko euskal ABCak, Lyon-go *Abezea edo haurrentzako kristau instrukzionean* (1559) aurki zezakeen bere eredu kalbinista (Léonard 1967, I: 446, 31. oh.).

2.6. Euskal Herriaren inguruetan

Europako ideia-irakinaldi hark Euskal Herria ere ukitu zuen, hona ere hurbiltzen ari ziren beste herrietako asmo eta ezinegonak. Gurera, hain zuzen, iturri jakin batetik zetozen haiek, Frantzia zehar Kalbin-en Genevatik. Komeni zaigu, bada, Erreforma-gidari horren arlo honetako burubideak gertuagotik begiratzea.

Genevako erreformatzaileak bere oinarrizko obra teologikoa (*Institutio religionis christianae*, 1536 eta 1539), orduan obra teologiko jasoetan maiz ohi zen eran, latinez eman zuen argitara lehenik, baina baita laster frantsesera itzuli ere (*Institution de la religion chrestienne*, 1541) (Léonard 1967, I: 265, 275, 297)⁶⁸. Itzulpena eta bulgarizazioa, elkarrekin besotik zihoazen lanbideak ziren, humanisten artean bezala erreformatzaileetan ere⁶⁹.

Kalbin-en eliz antolamenduaren eta hedapen-politikaren ardatz jakinak izango dira geroztik itzulpenak sustatzea eta tokian tokiko hizkuntzak ere aintzakotzat hartuz lan egitea⁷⁰. Genevak ohartuki egin zuen, aipatu dugun horretan ere, latinetik frantseserako jauzi linguistiko eta politikoa (betiere 1530-1560etan Europan hizkuntzen erabilpenez lehian zebiltzan joeren artean oreka

⁶⁸ Testu neo-latino humanisten itzulpen herritarren esanahi historikoaz: Millet 1992: 768-770.

⁶⁹ “Les protestants pour leur part exploitent à fond l'imprimerie pour la catéchèse, pour la liturgie et pour le chant religieux. Disposer d'une officine typographique est désormais indispensable pour chaque Eglise protestante” (Gilmont 1990: 497-498. Pastoralta protestantearen jarrera teologiko-kulturala erakusteko balio du aipua). Gilmont-en liburuaren barnean hurbiltasunagatik interesgarriagoak ditugu: Higman, F. M.: “Le domaine français, 1520-1562”, 105-154; Gordon Kinder, A.: “Le livre et les idées réformées en Espagne”, 301-326. Azkenik, gai honetan ere –beste askotan bezala– oinarrizko kontsulta-lekua da: Bataillon 1966 (aurkibidean s. v. “Indices de libros prohibidos” eta “Prohibiciones de libros”). Millet 1992: 771 (oharretan bibliografia). Buridant 1984: 83-96.

⁷⁰ Hala ere, izango luke interesik kalbinismoaren historian frantsesak sarritan izan zuen lehentasun nagusia beharko liratekeen ñabardurekin ulertzeak: Frantziako Monarkiaren lurraldeetan, noski, baina baita kalbinismo frantsesaren diaspora europarrean ere. Bego, oraingoz, arazoa bere horretan. Hemen iradokiak osatzeko, ikus Brunot-en historian XVI. mendea, eta Vossler-en “Le calvinisme et la langue [française]” lana in Vossler 1953: 188-192.

propioa bilatuz), eta lurralde kalbinista irabazi-berrietako hizkuntz politikak handik jaso zituen bultzada eta zentzua, leizarragatarren kasua barne (Millet 1992: 782-785). Frantziako higanot kalbinisten artean, lehen urteetan R. Estienne-ren edizioak erabili ziren: 41 argitalpen, 37 urtetan. Hauetarik, Biblia oso bat eta TBren bi edizio, frantsesez (Léonard 1967, I: 277-278, 446).

Olivetan-en Bibliaren itzulpen frantsesa izan zen, ordea, kalbinistentzat argitalpen ofiziala (1535) (Casalis; Roussel 1987). Alemanian edo Ingalaterran egin zenaren antzera, behin eta berriz zuzenduta, Kalbin bera ere tarteko zela (1545, 1560), 1588an *azken* onarpen osoa izan zuen arte⁷¹. Agian, Olivetan-en hartatik, Kalbinen oharrez aberastuta egindako 1561eko nahiz 1563ko edizioa izan zen Leizarragak ondoan izan zuen begiratuena, *Vulgata*ren ondoan⁷².

Kalbinisten artean ere kantutegiak (Salmotegiak, elizkizunetarako kantu-bildumak...) berebiziko garrantzia izan zuen kristau-elkartean Hitza guztien baitara errazkiago eramateko, talde-oroimen bizi eta bateratzailea sortzeko. Hau dena goiz arautu zen Genevan (1537) (Léonard 1967, I: 292-293. Bibliografia: 338-339). Lutertarren artean bezala, kalbinistetan ere tradizio finko eta bateratua sortu zen honetan, inoiz C. Marot idazlearen gisako (1496-1544) olerkari handien lumetatik zetozen itzulpen bibliko nahiz letra originalekin eta doinu herri-tar(tu) atseginekin⁷³.

Katixima kalbinistak Luter-enean izan zuen aitzindari ona, eta *Institution* deitua argitara aurretik ere, prest egon ziren fede-sinesgaien dotrinak, handia eta laster txikiagoa ere (1541)⁷⁴. 1541eko Ordenantzetan irakas-sistema osoa

⁷¹ Manganot, E., 1912, *Dictionnaire de la Bible*. s. v. "Françaises (Versions) de la Bible", 2364: "Les pasteurs et les professeurs de Genève publièrent, en 1588, une revision de la Bible d'Olivet, qu'ils avaient préparée en corps et à laquelle ils donnèrent une approbation officielle. Le principal reviseur était Bertram, [...]; ses collaborateurs se nommaient Th. de Bèze, Antoine de la Faye, Jacquemot, Rotan et Simon Goullart. [...]. L'œuvre de la «Vénérable Compagnie» de Genève eut une grande vogue parmi les protestants français". Lortsch 1910.

⁷² "Con los datos que tenemos, yo tengo el convencimiento de que en el escritorio de Leizarraga había sólo una versión francesa y, todo lo más, una Vulgata; tengo la certeza, sin embargo, de que no podemos postular, al menos de momento, un modelo griego" (Ruiz Arzalluz 1991: 115).

⁷³ Léonard 1967, I: 281-282, 446, 35-36. oh. C. Marot-ek Nafarroako Erreginarekin izandako harreman hurbilak: Arbeloa Muru 1992: 20, 24. Weber 1971a, I: 474-524. Sarean ikus eta entzun daitezke, adibidez, Salmotegian egindako itzulpen-lana eta ondoko musikatzea: <http://www.naxos.com/catalogue/item.asp?item_code=8.553025> eta <<http://www.info-bible.org/chants/index.htm>>, esate baterako.

⁷⁴ Léonard 1967, I: 293, 449, 56. oharra; eta bereziki: 370 (bibliografia), 450, 78. oh. Guelfucci 1945: 10-31.

arautu zen, lehen mailako eskolak ahantzi gabe (Léonard 1967, I: 300. Hahn 1957), eta horren osagarria izan zen elizako dotrinaren antolakuntzari zegokiona: gurasoak behartuta zeuden igande-eguerdietako dotrinara seme-alaba txikiak bidaltzera (Léonard 1967, I: 303).

Oro har, Protestanteen eta prezeskiago kalbinisten mezuaren hedapen-indarra argitalpen handiek baino orri gutxiko liburuxka txikiek lagundu zuten gizarte-klase ezberdinetan, ideien isilpeko zabalkunderako aproposenak berauek gertatu zirelako, inondik ere: horrela erein ziren eskolatuen artean, gaztelu eta jauregietan, Frantziako bide guztietan zehar, mandazain eta merkatarien joan-etorrietan; botikari, mediku edo nekazari eta harginen etxeetaraino heldu ziren Erreformaren testu llaburrak, otoitz-bildumatxoak, mota guztietako mezu-eramaileak (Hauser 1909. Léonard 1967: 278-279).

Erreforma-ideien zabalkundeak eskatzen zuen sare sozialean eta gizarteko konplizitateetan ikusi behar da —Erreformatzaile handien idazkien balioan baino— arrakasta hedatu horren arrazoia, baita Frantzian ere (Febvre 1971b).

Nafarroako Sinodo kalbinistarentzat eta Leizarragaren taldearentzat alde zuzenetik prest zegoen, bada, pastoral-lanerako eredu teologikoa ez ezik eredu soziala ere. *Testamentu Berria*, *Katixima* edo *ABCa*, erabakita eta esperientzia helduarekin zetorren egitarau baten barruan ikusi eta ulertu behar dira.

Ikusi dugun inguru horretan, ez da sobera harritzekoa, Leizarraga bera irakasle ere bihurtzea, nahiz eta gure hizkuntzaren historia atzeratuagotik guztiz berri modernoa gertatu burubide hura. Izan ere, azken buruan —Genevako Ordenantzek ziotenez (1541)— herritarrek Hitza ezagutzeko premia zuten “hizkuntzen eta giza zientzien ikastetxea” (Léonard 1967, I: 300).

Itzulunguru horretan, Euskal Herrian ere katekesi edo eskolaren bitartez bidera zitezkeen Hitzaren zabalkunde eta hezkuntza bibliko-liturgikoa, predikatu mintzatua ere tarteko zela. Ahalegin handi horretan, baliabide inprimatuek zeregin eraginkorrena izan zuten XVI. mendean eta gero ere. Ez da, bada, sobera harritzekoa, Euskal Herrira hainbat inprimaki protestante iristea.

3. Idazki Erreformatuak Euskal Herrian (1523-1563)

Arrazoi askorengatik, Euskal Herria ez zen Europako uholde protestante idatzitik alboratu geratu; izan ere, ezinezkoa zen hori, Erresumen arteko mugaldeen egonik eta itsasora merkataritza-portuak zabaldu zituela, Iparraldean bezala Hegoaldean.

Inprimaki protestanteen presentzia goiztiarra izan zen Hegoalde euskalduanean: 1523an. Pasaiaiko portutik sartu ziren lehenengoak (Longhurst 1968). Ez da pentsatu behar, beraz, mugimendu protestantearen alde horretatik Leizarragaren lanak, mende erdi bat geroago, erabateko berritasuna izan zuenik.

Ontzi batean iritsi ziren lehenengo inprimakiak, Gipuzkoako portu horretara; hona nola eman zen gertakarien berri Inkisizioko Epaitegi Gorenetik:

Agora avemos seydo informados que los del Passaje tomaron una nao muy rica a los franceses, la qual dize que ellos avian tomado a unos valencianos viniendo de Flandes y que en ella avia un arca llena de libros de las obras del dicho Lúter y de sus secuaces y que los dichos libros se repartieron por algunos bachilleres, clérigos y otras personas de la tierra [...] (Longhurst 1968: 25).

Portura iritsitako inprimakietatik beretzat hartu zuenik ere egon zela jakinik, dena bildu eta sutara eramatea erabaki zuten goitik, eta Inkisizioko mutilak “eskumikupean eta bestelako zigor larrien mehatxupean” biltzen saia zitezela.

Agintarien eraso orokorrako baten barnean suertatu ziren liburuok. Bi urte lehenago iritsi ziren lehen liburu lutertarrak Penintsulara, eta orduan eman zen halako argitalpenak biltzeko lehen ebazpen orokorra (Tordesillas, 1521). Ordutik 1535era arte, behin eta berriz zehaztu zen beste zenbait erabakirekin kontrol-politika bera; lege-sorkuntzan barealdi baten ondoren, 1550-1560etan bigarren aldi gogorrago ezagutu zen Monarkia Katolikoan, Valdés inkisidorearen eskutik⁷⁵.

1558-1559. urteetatik aurrera kontrol-irizpideak zorrozkiago finkatzean, Kontrarreformarako politika erabakiagoa gauzatuko da. 1560-1570etako arrazoiak edo arriskuak ezagunak ditugu: Felipe II.aren Kontrarreformen gaude, Flandrian lehertu da gerra politiko-erlijiosoa, Frantzian eta Bearno-Nafarroetan ere bai, kalbinismoaren hedapen-urte onen egunetan gara (Léonard 1967, II: 5). Eta Euskal Herria –Ipar-Hegoaldeak, biak–, jaiotzear zegoen Europa kalbinistatik Espainiarako atari bilakatu zen.

⁷⁵ Reguera 1984: 125-128. Euskal portuenaz: Reguera 1988 eta 1994. Reguera beraren beste lanek (ikus Urkiza 1995: 394-395) eta ondoren aipatzen ditugunek eguneratu dute Hegoaldean argitalpen protestanteek izan zuten presentziaren historia: Bombín Pérez 1988 eta Fernández Lumbierres 1988.

3.1. Euskal Hegoaldean, Protestantismoarekin erne

Egoki izango da hemen mende erdi hartako (1521-1571) gertabidea edo hainbat gertakari gogoratuz hastea.

Euskal Herriaren mugaldetasuna eta horrek zituen garrantzi eta arriskuak –itsas portuetan eta Pirinioetako mugan– behin eta berriz azpimarratu ziren hamarkada haietan: leiho eta ate ireki horiek zaindu beharra zegoen, Erreformaren ideiei hesiak jartzeko. Asmo horrekin emandako ebazpen eta arauak ugariak dira (1539, 1551, 1558, 1560, 1563, 1565, 1568)⁷⁶. Mugaren beldurra nabaria zen 1570aren inguruan (Reguera 1984: 167).

3.1.1. *Beldur soziopolitikoak: Inkisizioaren lanak*

Horri guztiari aurre egiteko Calahorra-Logroñoko Inkisizioak arreta handiz hartu zuen muga haietatik sar zitezkeen liburu eta inprimaki heretikoek kontrola ongi eratu eta gauzatzea. I. Reguerak landu du batik bat historia hau, eta funtsean bere lanetatik bilduko ditugu datuak.

Inkisizioaren Auzitegietan Protestantismoaren aurka saiatuena Calahorrako hau izan zen Penintsulan, eta etengabe jardun zuen 1539tik aurrera (Reguera 1984: 143, 167). Eta Auzitegi honen barnean, 1560ko hamarkadan, jarduerarik garrantzikoena, hain zuzen, heresiari bideak moztea izan zen (Reguera 1984: 160).

Saiatu zen Inkisizioa lutertar eta kalbinisten kontrako kontrolak ongi antolatzen: portu eta hirietan tokian tokiko bere komisarioak zituen (Reguera 1988: 533) eta urtero-edo inkisidoreek bisitaldi bat egin ohi zuten, baita Euskal Herrira ere (Reguera 1988: 536).

Ezagunak ditugu ikustaldi sonatu batzuetako ibilaldiak ere: Ayala-ren 1523koa, Valdeolivas-en 1538-1539koa, Ybarra-ren 1546-1547koa eta Moral-en 1567-1568koa (Reguera 1984: 133, 144, 167, 148-150, 163-166). Kostaldeko portuak eta barnealdeko hiri eta herriak errenkan ageri dira inkisidoreen berriemateetan: Bilbo, Bermeo, Lekeitio, Mutriku, Deba, Donostia, Pasaia, Errenteria, Oiartzun, Hondarribia, edo Durango, Elorrio, Elgeta, Eibar, Elgoibar, Arrasate, Eskoriatza, Oñati, Bergara, Azpeitia, Segura, Ordizia, Tolosa, Hernani...

Sarritan, Inkisizioaren bisitaldi eta lan-prozedurak ez ziren ongi ikusiak herrietako agintari eta herritarren artean (Reguera 1984: 91-113), eta ezaguna

⁷⁶ Reguera 1984: 131, 138-139, 141, 144-145, 151-152, 163, 165. Fernández Lumbierres 1988: 467-468.

da, batez ere merkatari eta bestelako kaltetuen hainbat kexu. Inkisidoreen buru-bideak kritikatzeko ziren: portuetako merkataritzari ezartzen zizkioten eragozpenengatik (Jaurerria, 1547; Bilbo, 1540, 1580; Donostia, 1539, 1564), diruzaleegi jokatzeko zutelako, edo agintekeriaz ari zirelako⁷⁷. Muga zaintzea ona izan zitekeen, baina kontrolak egoskortu ahala, harremanetarako zeuden portu eta bideetan ito egin zitekeen nahitaezkoa zen atzerritarrekiko harremana; inoiz, estatuarteko gatazkak sortzeraino (Reguera 1984: 156-158; 1988: 534).

Euskal Herria mugalde izanik, aspaldidaniko ohitura zen hemen Gaztelako Erreinuaren eta bertako ekonomiaren joan-etorrietan atzerritarrekiko jendetasuna, eta hauen bertako presentzia. Kanpotarrekin zituzten harreman ugariengatik, bereziki susmagarriak gertatzen zitzaizkien inkisidoreei Donostia eta Bilbo: “Advierta vs. que en San Sebastián no hay cincuenta casas sin mezcladez de extranjeros, que es gran mal”, Moral inkisidore bisitariak zioenez (1567), izan ere maiz, inkisidore berari Bilbon gertatu zitzaionez, heresiagatik auzipetu gehienak atzerritarrak baitziren (Reguera 1984: 163, 165).

1538-1558. urteetan Calahorrako Auzitegiak epaitutako 946 lagunetarik protestante garbitzat eman zituenak 62 izan ziren bakarrik (gehienak atzerritarrek); hiru izan ziren heriotzara emanak, *erlajatuak* (Reguera 1984: 168, 170). 1565eko *Autoan* irtendako hamaika *adiskidetutako*en artetik (*reconciliados*: heresiatik arnegatu, eta sanbenitatuak), hamar ere erbestekoak ziren, gehienak Iruña, Donostia eta Bilbon hartuak (Reguera 1984: 174).

Flandriatik, Frantziatik nahiz Europako beste herritatik etor zitezkeen predikari, liburu edo heretiko saiaturen albisteak alde aurretik jakiteko bazi-tuen Inkisizioak bere berriemaile eta espioiak. Erregek berak abisatu zuen inoiz Bruselatik (1558), baina enbaxadore, funtzionario eta merkatari espainolak ziren batez ere abisuen emaile (Reguera 1988: 538); batzuetan, bidal-puntutik irten aurretik ere (Pauetik, adibidez) ezagutu ahal izan zen liburuak nola iritsiko ziren. Albisteak emateko berdin balio zezaketen enbaxadoreek ere: Paris eta Londrestik jakin zen, Baionan zehar sartu ohi ziren liburuen albistea (1565-1567). Inkisizioaren atxilotuek ere behin baino gehiagotan eman zuten atzerrian prestatzen ziren saio proselitisten berri (Reguera 1984: 130, 160, 162).

Proselitismo horien abiapuntu maizenak ezagunak ziren: Marennes edo Leskarre Akitanian, Flandria eta Londres; urrunago eta hari luzeagoekin, Geneva; baina portuak ziren abiapunturik erosoena: Arroxela, Bordele edo Donibane-Lohizune (Reguera 1984: 139). Portutik porturako joan-etorrie-

⁷⁷ Reguera 1984: 118-124, 141, 146-147, 156, 163-166; 1988: 533-535.

tan merkataritza protestanteen izen jakinak ere aipatzen ziren (Arroxelako Joakin Giradeo, adibidez, 1564an). Batez ere liburu-dendari eta inportatzaileak zaindu behar izaten ziren (Reguera 1984: 140, 161). 1560ko azken urteetan, “el peligro de que la herejía protestante invadiera la península desde Francia era un temor generalizado”, idatzi du Reguerak (1984: 167).

Beldur hau izan da, esate baterako, kostaldean bezala Arrasaten bertan ere, frantziskotarren komentu berriak eraikitzeke aipatu izan zen arrazoi nagusietako bat: protestanteen uholde-arriskuari aurre egin beharra, alegia⁷⁸. Ez da beti erraza jakiten beldurraren arrazoiak zenbateraino erantzuten zioten zinezko egoera bati, eta noraino ziren haiek bestetarako beldur interesatuak. Aita Rekalde azkoitiarrak honela zioen, 1569an:

[...] advirtiendo y considerando que concurren de muchas naciones a ella [Donostiara] flamencos, ingleses, alemanes y franceses, en cuyas tierras hay muchos herejes y luteranos, errores y sectas malas y que a la causa podrían dañar y nacer por estar tan confines con Francia, a donde hay tantos errores y herejes que sienten mal de nuestra Santa Fé Católica y en razón de ello hay urgente y manifiesta necesidad de que en la dicha villa, por estar como está en frontera y por ocurrir como ocurren a ella tantas y tan diferentes gentes contaminadas en la fé haya teólogos y letrados y predicadores doctos [...] (Lasa 1982: 112).

Arrazoi-modu berberak erabiliko dira Arrasateko frantziskotarren komentua eraikitzean (1581eko Bulda). Kasu honetan, komentuarekin batera ikaste-tea ere sortu nahi izan zen⁷⁹.

Oro har, erreparo horiek, gaur egungo historiografiaren argitan badakigu garaiko zinezko beldur zabaldu bati erantzuten ziotela. Dena den, horiek ziren mundu ofizialek –zibilak eta eliztarrak (agian herritar askok ez hainbeste)–

⁷⁸ Ikus Donostiaz: Inzagaray 1951: 198-200. Tellechea Idigoras 1972: 45, 164-165 (Gotzainaren 1568ko ikustaldian). Erijiosoen komentuez: Lasa 1982: 47, 112-113.

⁷⁹ “El nuevo convento –según la Bula– vendría a resolver en parte, en la provincia de Guipúzcoa, un problema agudo de escasez de clero instruido y preparado para un ministerio específico, en una comarca que necesitaba ser especialmente atendida por la proximidad de puertos y fronteras que facilitaban el acceso de gentes extrañas, entre las que se contaban numerosos herejes provenientes de Inglaterra, Escocia, y otros pueblos europeos vecinos. Mondragón, aunque alejado de la frontera y rodeado de montañas, albergaba una población importante de 600 vecinos, en la que se sentía la falta de instrucción cristiana” (Uribe 1996, II: 130-131).

agerian zerabiltzaten arrazoibideak, nahiz eta, maila isilagoetan, inoiz esamesak patxada hobez ere hartu ziren, Moral inkisidoreak idatzitakoaren arabera (1567): “Me alarma que en La Rochela los luteranos dicen que tienen ministros en San Sebastián y que predicán cada noche, pero yo no lo puedo descubrir” (Reguera 1984: 164).

1565etik 1570era, *lutertar* deituek (protestanteak, alegia) leku handiagoa izango dute Calahorrako Epaitegiak kondenatutakoen artean; 37 izan ziren *lutertarrak*, arestian aipatu ditugun 1538-1558. urteetan baino askoz gehiago: 1565eko *Auto* sonatuan 25 lagun (Reguera 1984: 172-173). Handik aitzina gogorki heldu zitzaion arazori: Logroñoeko Inkisizioak 267 lagun epaitu zituen 1570-1574. urteetan, eta ondoren, 1585-1589etan jo zuten sabaia zifra horiek, 405 lagunekin. 1570-1580. urteetan ikusiriko delituetakoko %9,10 izan ziren *luterkeriaz* salatuak (Bombín 1988: 441, 447). Ondoko urteetan ikusten denaren arabera (1580-1635), uste liteke hauek gehienak Logroñoeko Epaitegiarenean Euskal Herrikoak zirela: azken aipatu urteetako hiru laurden halakoa baitzen, eta hauek guztietako %95 atzerritarrak, gainera (Fernández Lumbierres 1988: 480-481).

Lutertarren izenpean, sarritan kalbinistak ere izendatu ohi ziren urte haietan, nahiz eta, dakigunez, frantsesak ia denak kalbinistak ziren. 1565eko *Auto*an, bere burua “huguenao” bezala aitortu zuen 17 urteko mutil frantses bat daukagu, ekaitzak Bermeora ekarri eta liburuxka bategatik atxilotua; baita Bearnoko Artzain eta emakume bat ere, eta beste lau frantses. 1565ean, bederatzi heretikoetarik sei atzerritarrak ziren, baina 1567-1569. urteetan bederatzi *lutertarretako* bat bakarra zen kanpotarra; Donostiako bi merkatari zeuden tartean (Reguera 1984: 174-175).

Frantziako higanoten beldurra oso garaiz aurki liteke inkisidoreen artean, baita Joana Albretekoaren Erreformak pauso erabakiak eman aurretik ere (1562) (Reguera 1984: 159). Nafarroako Erreformak asaldatuta zeuzkan Inkisizioaren funtzionarioak: 1568-1569etan Otsagiko komisarioak Erreforma haren albisteak, eta beldurrak, adierazten zizkion Epaitegiari. Erasoetatik ihesi zetozen katolikoen artean ere bazen, Calahorrako fiskalak zioenez, kalbinistarik: berriz ere, Aragoitik Hondarribirainoko mugak zaindu beharra zegoen (Reguera 1984: 166).

3.1.2. *Liburuen pertsekuzioan*

Esan dugu, lehen liburu protestanteak sartu orduko (1523), ekin ziotela Koroak eta Inkisizioak haien sarrerari kontrola eta debekua ezartzeari: “en aquella provincia de Guipúzcoa hay algunos de los dichos libros por donde parece no se puso la diligencia que convenía”. Badakigu ondoko hilabeteetan

ongi zuzendu zituela Ayala inkisidoreak aurreko zabarkeriak (Reguera 1984: 134-135). 1530ean, gainera, izenburu faltsuz eta sasi-autorepean zetozenak ere biltzeko agindua eman zien Gorenak Aragoi-Nafarroetako inkisidoreei, beste zereginen artean liburu-dendak miatzeko eskatzean (Reguera 1984: 136).

Liburuak ale-banaka etor zitezkeen, edo liburu-merkatarien arteko karga handitan: 1559ko ekainaren 18an Frantziako Lyondik hiru bat mila liburu iritsi ziren Donostiako portura, Alcalá-ra eramateko; 1560an, hiri beretik hamar liburu-fardel Valladolid-erako (Reguera 1984: 139-140). Hauen artean, edo bestelako jenerotan nahasian ezkutaturik, edozein motatako liburu debekatu sartu ohi zen⁸⁰. Liburu heretikoak hemen sartzeko plangintza subertsibo baten ideia zabaldua zegoen agintarien artean.

Liburu kalbinista batzuen berririk ere badugu. 1561ean Erreginaren idazkariak kutxa bat liburu ekarri zuen, eta haien artean, Calahorran ikusi zenez, batzuk heretikoak ziren (besteak beste, Kalbin-en Katixima) (Reguera 1984: 141). Frantziatik enbaxadoreak zioenez, Genevan prestatuta zegoen Espainian liburu heretikoak sartzeko plangintza (Reguera 1984: 162). Bibliaren itzulpen eta edizio debekatuen sarrera ere ongi kontrolatuta eduki nahi izan zen (1551, 1554), horretarako liburu-dendarien biltegiak ere zainduz (Reguera 1984: 129). Biblia argitalpen horien artean egon zen, adibidez, Casiodoro de Reinaren gaztelaniazko Biblia (*Biblia del Oso*, Basilea, 1569)⁸¹.

3.1.3. *Hizkuntzen poza eta nekeak*

Oro har Erreformatak hizkuntzei aitortzen zien leku teorikoaz eta Euskal Herri inguruan hark bere liburu eta argitalpenetan izan zuen hizkuntzen erabilerara praktikoaz, ideiarik agertu izan zen garaiko testuetan.

1523ko Pasaiaiko liburu erreformatu haiei buruz Inkisizioko arduradunek espresuki azpimarratu zuten zein hizkuntzatan zeuden: latin eta erromantzezko testuak zirela, alegia (Longhurst 1968: 26-27). Ondoko urteetan bildutako liburu susmagarriei buruzko “todos en vulgar francés” gisako oharrak ezagunak dira (Reguera 1984: 158).

1539an protestanteak berriro ere hemen genituen, Bilbon eta Donostian, Inkisizioari lana emateraino. Dokumentazio interesgarria utzi digute artxibotan. Kasu honetan, gainera, hizkuntzari buruzko salakuntza inkisitorialik ere ez

⁸⁰ Euskal portuetako liburu gehienak Penintsula-barnealderako izaten ziren: Medina del Campo, Alcalá de Henares, etab. (Reguera 1988: 537).

⁸¹ Bibliaren argitalpen protestante espainolen berri: M'Crie 1950: 117-125; Reguera 1984: 142.

da faltako, Juan Tac deituriko jatorriz flandriar eta hiritar ingeles batek, *Gure Aita* latinez erreztatzea itxuragabekotzat eman baitzuen, eta aitzitik, ingelesez egitea egokiagotzat⁸². Billoko Inkisizioak interprete eta guzti jasotako galdeketan, garbiki ageri da Ingalaterrako lutertarren arteko hizkuntz politika:

Preguntado sy sabia rrezar las oraciones dixo que sabia rrezar las oraciones del Pater Noster e la Avemaria y el credo en lengua latina pero que esta mandado en Ynglaterra que no las rezen syno en lengua yngles en otra lengua alguna (Longhurst 1967: 21).

Ingelesez idatzita zeuden liburuetariko bata irakurtzen ikastekoa zen, eta bigarrena, itzulpen biblikoa. Juan Tac honek berau esku artean izateko arrazoi honela eman zuen, bide batez herritar batek Ingalaterrako argitalpen politika nola ulertu zuen ispilatuz:

[...] y la segunda de esta de tablas con manillas dixo que quando se publico en Ynglaterra que se mandaba por el rrey que todos los que supiesen ler tomasen este libro del Nuevo Testamento y en el leyesen asy lo tomo y compro (Longhurst 1967: 21).

Itzulpenen eta herri-hizkuntzen eliz erabilpenen aitzinean Inkisizioak zuen sentiera ezagutzeko, Calahorrakoaren aurrera eramandako J. Perdriau higanotari egin zitzaion salaketa adierazgarria da: salmoak frantsesez kantatu ohi zituen Perdriau-k, Penintsulara etorri baino lehen (salatzaileen ustez, haren *luteritasuna* nabarmentzen zuen horrek) (Reguera 1984: 158).

Heterodoxiaren arbuio teologiko horren ondoan, Inkisizioak bazuen, gainera, beste susmo-arrazoirik ere: eguneroko lanean interpretatzaileak behar izaten zituen, eta ez zen erraza hizkuntza arrotzen basoan heretikoen ibilera, asmo eta ideiak ongi zaintzea (Reguera 1984: 144). Bada, testuinguru honetan, euskararekiko pasadizo deigarriak.

⁸² “La [proposición] segunda [que Juan Tac] dixo al mesmo Breton [bidaia lagun bati, alegia] estando en la riña: mejor es tener y rezar el Pater Noster en la lengua vulgar yngles como yo lo tengo que no como vosotros los xpianos de aca lo teneyes”. “Preguntado sy en la semana pasada obiese dicho este confesante que el Pater Noster en Latin no balía nada syno en lengua yngles dixo que que [sic] platicando con el dicho piloto dentro en el dicho nabio un día de los pasados dixo que porque no hera tan bueno tener el Pater Noster en lengua ynglesa como en Latin, que en Yngles el tenia escrito letra por letra en un libro que tiene y le entendía y contemplaba mejor en Dios entendiendole” (Longhurst 1967: 19, 22-23).

1567ko ekainean Moral inkisidorea Donostian zebilen bere araketak egi-ten. Mugaldeko hiria izateaz gain, donostiarrengan atzerritarrekiko estimu eta harremanak ikusten zituen jaun inkisidoreak: “en los naturales de esta villa hay demasiada afición a los franceses y se juntan con ellos por vía de casamiento, hablan siempre su lengua dejando la propia y la española”. Ondoren Gipuzkoa osoaz gehitzen duena ez da batere galtzekoa:

Voy entendiendo el humor de esta tierra, que lo que toca a uno toca a todos y lo toman a voz de concejo [...], hacen dos juntas generales al año, cosa peligrosa [...] y se han atrevido en sus juntas generales que no se consentiese entrar la Inquisición en esta provincia y han dado de cuchilladas al alguacil mayor desta Inquisición y hecho otros atrevimientos (Reguera 1984: 163).

Testuinguru orokor horretan euskarari ere suertatu zitzaion berea: inkisido-re jaunak notariarik behar izan zuenean, mesfidantzaz beteta, jatorriz bertakoa ez zena eta *euskaraz hitz egiten ez zekiena nahi izan zuen* (“porque todos son uno” izan zen emandako arrazoia)⁸³. Zorionez, XVI. mendean ez zituzten denek susmo eta errezelo berak, eta beti galde liteke Euskal Herriko Erreformatak –leizarragarren aurretik ere– zein jokabide linguistiko izan zuen.

J. Kalbin, 1509-1564

Joana Albret-ekoa,
1528-1572

⁸³ Reguera 1984: 163. Justu kontrako arrazoiengatik, ez dut hemen gogoratu gabe utzi nahi mugaldeko espioitzan mende haren azkenetan euskarak izan zuen erabilera: Floristán Imizcoz 1993. Satrustegi 1993.

3.1.4. *Erreforma, euskaraz ote?*

Euskarazko lehenengo testu protestanteak 1523koen artean etorri ote ziren esan da, inoiz; ez dut uste horrelakorik frogatu daitekeenik⁸⁴. Hurrengo berehalako hamarkadetan, izan, Euskal Herrian horrelakorik izan baldin bazen, Iparraldekoak eta 1540aren ingurutik honakoak izan ziren segur aski⁸⁵. Data haiez zera idatzi du Lafittek:

Luthertiarren hatzik ez dugu hemen gaindi kausitzen mende hartako berrogoi lehen urtetan. Handik goiti ordean, bai, erlisione berriaren hedatzaileak ikusten dira ipar-Eskual-herriko jauregietan, apeztegiatan eta burgesen etxetan ibilki; buruzagiak eta handi-mandiak nahi dituzte lehenik bildu, gero jende xehek aiseago jarraikiren zaiotelakoan (Lafitte 1972: 144).

Zerbait beranduago, jada Leizarragaren lan-egunetan, bada Euskal Herrira iritsi zen elizgizon bidaiari baten albisterik ere. Euskal Hegoalde-Iparraldeak lotzen dizkigun ikustaldia egin zuen Aita Possevino jesuitak Baiona eta

⁸⁴ Lafittek laburbildu ditu Leizarraga aurreko euskarazko inprimaki kalbinisten albisteak (Lafitte 1984). Hiru ikerlan jakin hartu ditu iturritzat: Ritter 1951-1952, Longhurst 1967 eta 1968, Lopetegui 1949. Horiek abiapuntu dituela, baieztapen interesgarri hau egin du autoreak: “Dès 1523, à Pasages (Guipuzcoa) la propagande en langue basque est assurée par des luthériens, et en 1539, à Bilbao comme à Saint-Sébastien, des Anglais continuent à diffuser des tracts traduits en biscayen et en guipuzcoan, toujours dans la ligne luthérien” (Lafitte 1984: 201-202). Nire aldetik aitor dezadan, Lafittek XVI. mendean lehen erdirako eman dituenak Longhurst-en lanetan oinarritu nahi direla, baina honen dokumentazioan ez dudala ikusten berretsita frogatu nahi den euskararekiko baieztapen hori. Behin baino gehiagotan, eta aukera ezberdinetan aipatzen dute agiriak hizkuntzaren arazoa, baina uste dudanez ez da inoiz euskararik eta euskaraz inprimatutako deus aipatzen. Aitzitik, merkatari eta itsasgizonei hartutako liburu lutertar debekatuak, 1523ko kasuan, latinezkoak nahiz erromantzezkoak ziren: “[...] dentro de XV días del día de la publicación del dicho vuestro mandamiento o del día que de él supiere en cualquier manera, trayga y presente ante vosotros y cualquiera de vos [inquisidores] todos los libros de las dichas obras y traslado de ellos que tuviere, *assí en latín como en romance* [...]” (Longhurst 1968: 26-27. Azpimarra gurea), edo ingelesez zeuden, 1539ko auzian: “todos estos libros son escritos en molde en lengua ynglesa” idatzi zen (Longhurst 1967: 21-23). Muga eta portuetatik Hegoaldera sartu ziren eta sar zitezkeen liburu protestantez albisteak: Olaizola 1993: 201-213.

⁸⁵ Ikus Ritter 1951-1952. (Garazi, Baigorri) eta Lopetegui 1949. Dena den, inprimaki lutertarren aurkako debeku eta jazarpen ofizial arretatsuak nolakoak izan ziren jakinik, beti uste liteke ezagutzen ez dugunik egon, egon zela ere: “Les fameux tracts, libelles et pamphlets protestants en langue basque ont dû être détruits. En tout cas, nous n’en connaissons aucun malgré bien de recherches. Encore moins savons-nous quels en étaient les auteurs” (Lafitte 1984: 202).

Donostiara, 1565ean. Protestantismoaren kontrako kanpainetan jarduna izanik eta Frantzia-Espainietako Gorteak Baionan bilduta zirela, Euskal Herriko lan protestantez arduratzeko gizon aproposa zen Possevino; ez da beraz harritzekoa arazoaz berriemaile izana⁸⁶. Possevinoren bidez ziur dakigu, gaur egun eza gutzen ditugun euskarazko testu kalbinisten aurrekorik hedatu zela euskaraz⁸⁷:

Eta Espainiako Erregina Baionan sartzen zen egun eta ordu beretan, orduantxe egun eta ordu beretan sartzen ziren hirira kontrako atetik Turkoaren enbaxadorea, Chiaussio deitua, konferentzian zelatari-lana egitera, eta aldi berean Geneva-ko kalbinistek hara bidali zituzten liburu-saltzaileak liburu heretikoak eskainiz, eta batez ere Possevino-ren aurka Genevan idatzitakoak, eta *Frantziako mygaldeetan nonabi banatzen ziren euskaraz idatzitako katiximak (izan ere Baionan eta inguruetako herrietan bizkuntza hori erabiltzen baitute, eskuz idatzita emateko ere oso zaila gainera, eta ez bakarrik moldiztegiz argitara emateko)*, eta horrela buruhauste berri bat bizkarreratu zitzaion Possevino-ri, izurrite hura nola geldiarazi ahal izango ote zuen alegia, eta sano eta ortodoxo zegoen Espainiako Erreinu hainbesteko gortesau-andana haren bidez sar zitezkeen liburu kirastu haien sarrera nola eragotz [Azpimarra gurea].

Izan ere, Espainia –Trentoko arauen sustatzaile suharra– haiek era erabakigarrian egikaritzera zihoan. Komeni da, bada, Erreforma katoliko trentotarraren beste aurpegi hau apur bat begiratzea.

4. Erreforma katolikoaren arrastoan (1545-1600)

Elizbarrutiek bezala Ordena erlijiosoek ere, Trentoren eskakizunei jarraiki, berrikuntzari heldu zioten pixkaka Kontzilioaren ondoren (1545-1563).

⁸⁶ Ikus Lopetegui 1949: “El Padre Possevino en Bayona y San Sebastián”.

⁸⁷ Possevinoren testua latinez idatzita dago, eta eskuaren dudana Lopeteguiaren gaztelaniazko itzulpena da. Gogoan hartzekoa da itzultzailearen ohar hau: “El autor dice, «Cantabrice editi cathecismi», catecismos publicados en lengua cántabra, donde fácilmente se ve que se trata de euskera. El paréntesis que le sigue, algo difícil de comprender perfectamente, dice «(nam Bayonae et proximis in oppidis ea utuntur lingua, difficillima caeteroquin quae notis exprimi possit, non modo quae typis proferatur)». «Notis exprimi» ilun hori Lopetegik “ser explicada” bezala itzuli du, “imprimirse”rekin kontrajarriz. Nire aldetik nahiago izan dut “eskuz idatzita” bezala ulertu, eta espresuki inprimaketari kontrajarrita eman.

Iruñeko elizbarrutiaren erreformaren historia berrikitan berraztertu du Goñi Gaztanbidek (Goñi Gaztambide 1985)⁸⁸, eta horren barruan Donostiakoa ere ezaguna dugu, bere bertako parrokia batean bederen (Tellechea Idigoras 1972). Erlijosoen etxeei buruzko zenbait monografia ere bada⁸⁹.

Elizbarrutietako Sinodoek, Gotzainen bisitaldiek, komentu-etxe berriek, prediku zainduagoek, herritarren heziketa arretatsuagoak eta abarrek, geldiro baina aspertzeke egikaritu zuten Erreforma katolikoaren asmoa. Gisa bertsuan balio du oharpen honek Iruñeko nahiz Calahorrako elizbarrutietarako, nahiz eta bilatzen ziren emaitza onak geroago batean etorri.

Biblia herritar katolikoaren historia interesik gabekoa ez izan arren (Jedin 1972a, II: 82), jakina da Eliza Erromatar latinoan Bibliaren erabilpen herritarrak⁹⁰ nahiz Liturgiak erlatiboki gutxi lagundu ziotela⁹¹, erreformaren barruan, herri-hizkuntzen garapenari. Bestelakorik gertatu zen, ordea, katekesi edo predikuarekin, hauetan herri-hizkuntzei eman zitzaien lekuagatik. Badugu haue-taz, gainera, Leizarragaren garaiko albisterik.

4.1. Herriaren heziketa kristaua: Dotrina eta predikua

Eliz erreforma katolikoak leku ardatza eman nahi izan zion fededunen heziketa berriari, katekesi eta predikutik hasita⁹². Eliza osoarentzat balio zuen jokamolde honek, eta baita Euskal Herriko elizbarrutietarako ere. XVI. mendearen erdialdera, Hegoaldean izan genituen apezpikuek baliabide pastoral berak erabili nahi izan zituzten; besteak beste, Pacheco (Iruñea, 1539-1545)

⁸⁸ Berrikitan argitara eta gogoan apenas hartu izan duguna: García Fernández 1994c. Honako bereziki aipagarriak dira: Gastañazpi, 1994, “Redes eclesiásticas diocesanas en el País Vasco (siglos XIV-XVI)”;

García Fernández, 1994b, “Catecismos y catequesis cristiana en las comunidades vascas (siglos XIV-XVI)”;

Muro Abad, 1994, “El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen”.

⁸⁹ Berehala aipatuko ditugunez gain, hona adibide batzuk: Azcona 1983. Rodríguez-San Pedro 1982. Jada aipatu dugun Uribe 1996. Intxausti 2012.

⁹⁰ Catarino, Castro eta Trentoko Guraso eta teologoaren iritzia gogoan hartu behar dira hemen.

⁹¹ Meza katolikoaren hizkuntz historiaz, ikus Jungmann 1951: I, 46, 107, 169, 187, 195, 197, 206, 221, 516, 581, 605, 626; II, 533, 672, 678. Garrantzi berezia du Mezaren erreformari buruzko Trentoko eztabaidak (1562), batez ere ondoko erabaki elebakar praktikoaerako (Pio V.aren Meza-liburu ofiziala, 1570) Kontzilioko gehiengoaren irizpideak argitara ekarri eta atek irekita utzi baitzituen (Jedin 1972a, IV/I: 328-329, 362).

⁹² Jedin 1972a, II: 117-144. Ikus Bareille, G., 1932, “Catéchèse” in *Dictionnaire de Théologie catholique*, II-2, 1877-1895. Manguot, E., 1932, “Catéchisme” in *ibid.*, 1895-1968.

eta Luku (Calahorra, 1545-1556) gotzainak eredugarri izan ziren horretan, biak ere Trenton ahalegin handiz lan egin zutenak, hain zuzen⁹³.

Kontzilioan, eta gero diozesietan, katekesia bezala predikua, fededunen heziketarako elkarren osagarri legez begiratu eta arautu izan ziren; bietatik, ordea, katekesiak izan zuen eragin bereziagoa, bai asteroko betebeharrak gisara arautu zelako⁹⁴, bai, katiximak inprimaraztean, hizkuntzen erabilpen idatzi herritarra sustatzeagatik. Honetan, dotrina katoliko horiek ere baliorik izan zuten, hizkuntzen bizitza kulturala moldatzean⁹⁵.

Katekesiaren esperientziak eta, oro har, heziketa nahiak haur-eskolak eratzeko ekarri zuten XVI. mendean, Iruñeko Elizbarrutian lehenik (Burlata, Belaskoain, Muruzabal, etab.) (Goñi Gaztambide 1985, IV: 204), eta beste herrialdeetan gero. Badakigu, gainera, komentu-etxeak sortzeko eman izan ziren arrazoietako bat, herritarrentzat eskolaren bat sortzea izan zela, hau da, kristau-heziketa hobeki zaindu beharrena (Oñati, 1551; Arrasate, 1582; Tolosa, 1587; Bergara, 1593; Zarautz, 1610, etab.)⁹⁶. Eskekoen eta jesulagunen etxe haiek luzaro iraun zuten lan horretan (geroago etorriko ziren irakas-kongregazioen aurretik ere); XVIII-XIX. mendeetako lekukotasunek erakusten digute zerbait horretaz (Arrasaten edo Donostian, adibidez: 1795, 1815, 1820) (Uribe 1996: 151; Lasa 1982: 104-105).

Azurmendik azpimarratu duenez, Trento ondoko apaizen lanek, heinen batean, eskolagintza ere sustatu zuten (Azurmendi 1985: 377)⁹⁷. Alor horretan, garaiko apaizen betebeharrerako bat zen irakaskuntza zibilaren ikuskatzaileria izatea, eskola-liburuak nolakoak ziren zainduz (Donostia, 1564) (Tellechea Idigoras 1972: 39, 150) eta irakasleen bizi-burubidea begiratzuz (Donostia, 1559) (Tellechea Idigoras 1972: 80, 281).

Esan dugunez, katekesia –beraren irakasgune propioa *dotrina* izan arren– jeneralean predikuari, eta batez ere igandetako predikuari lotuta ageri zaigu: gotzaina, parrokiako erretorea nahiz jai edo ospakuntza berezietako predikari

⁹³ Jedin 1972a, II. liburuan zehar ikus liteke bion parte hartze hori. Preseskiago: Jedin 1972a, II: 121, 2 oh., eta Goñi Gaztambide 1947: 153. García Fernández 1994b.

⁹⁴ Tellechea Idigoras 1972: 69, 73, 78, 245, 265, 271, 275.

⁹⁵ Jedin 1972a, II: 118-119, I oh. (bibliografia).

⁹⁶ Arrasateko frantziskotarren etxeaz eta ikastetxearekiko herritarren eskeaz: Uribe 1996: 162, 171-172, 177, 179, 182-183, 187-188, 197, 200, 202-204. Tolosakoaz: 209-210, 216, 225-232, 234, 235. Zarauzkoaz: 310, 312, 322. Jesulagunen Euskal Herriko historiaz: Malaxechevarría 1926: 28, 33, 42.

⁹⁷ Ikus, gainera, Tellechea Idigoras 1972: 39.

erlijiosoak ziren kristau helduentzako fede-irakasleak. Halaxe ikusi eta erabaki zuen Trentoko Kontzilioak (Jedin 1972a, II: 117-144), eta bereziki horixe zaindu izan zen gotzainek herrietako elizetara egiten zituzten erreforma-bisitaldian (Goñi Gaztambide 1985, IV: 203-205) nahiz erlijiosoen komentuei ezarri zitzaizkien sorrera-baldintzetan.

Ez dirudi, ordea, gotzainek predikurako egindako oharpenek berehalako emaitza iraunkor eta zabalik ekarri zutenik⁹⁸. Calahorrako Luku gotzain arabarrak argiro gogoratu zuen Euskal Herrian (Espainian edo Italian bezalatsu) apaiz eta predikari trebatuen eskasia konpontzeko premia⁹⁹. Urte batzuk geroago (1564), Iruñeko doktore bisitariak gogorki salatu behar izan zuen Donostiako egoera eskasa (Tellechea Idigoras 1972: 149), mendearen hondarretan ere berriro salatuko zen bezala (Tellechea Idigoras 1972: 57-58, 205-206, 208). Haur eta gaztetxoek heziketak aje bertsuak zituen, baita herri txikiagoetan ere (Lasarteko kasua ezagutzen dugu, 1569): haurrek ezer gutxi ikasten zuten dotrinan (Goñi Gaztambide 1985, IV: 203).

Elizgizonei katekesian eta predikuan sumatzen zitzaaien zabarkeria, utzikeria baino gehiago ezina eta prestakuntza faltaren ondorioa zela pentsatu behar da¹⁰⁰. Kontzilioak ere izan zuen eskastasun horien kontzientzia (Jedin 1972a, II: 125), baina Seminarioen sorrera berantiarra arte (XVIII.ean) konponezina izan zen (Tellechea Idigoras 1972: 98), nahiz eta elizgizonen artean asteroko ikas-bilerak eratu ziren hiri handienetan¹⁰¹.

Hauek dira hezkuntz egoeraren alde nagusiak, baina, horiekin batera, komeniko da orain ahalegin haietan euskarari eman nahi izan zitzaion lekuaz zenbait datu biltzea ere.

⁹⁸ Donostiako San Bizente parrokiako Gotzain-bisitaldian ikus liteke (1564) Erreforma zein zaila zen, eta batzuetan zein antzua eliz agintarien borondatea. Katekesiari eta igandetako predikuari buruzko oharren alboan, gerora lekuko batek zera idatzi zuen: “Jamás se ha hecho” eta “Tampoco se a hecho esto. Manda se haga todas las fiestas” (Tellechea Idigoras 1972: 43, 149).

⁹⁹ Ikus testuak: Azurmendi 1985: 377.

¹⁰⁰ Pacheco-ren antzeko Gotzain erreformazale batek herrietako elizgizonei eska ziezaiekeen heziketa-maila ongi apala zen, artean (1540-1545). Goñi Gaztambide 1985, III: 325.

¹⁰¹ Seminarioen faltaz, asteroko ikas-bilerak eratu ziren hurrengo mendean (1634, 1646): Tellechea Idigoras 1972: 71, 75, 255, 267.

4.2. Euskara Erreforma Katolikoan (1545-1600)

Erreforma katolikoaren hizkuntz politikako lerro nagusiak Trentoko Kontzilioan geratu ziren finkatuta, edo, nahiago bada, beren malgutasun nahiz anbiguotasunekin definituta. Horren barruan, tokian tokiko egoera soziolinguistikoek ere baldintzatu zuten haien egikaritze soziala.

Eliza erromatar latinoaren barneko herri-hizkuntzen erabilera ez zen eliz esparru guztietarako erabakarrean erabaki: Bibliaren itzulpen¹⁰², Liturgi bizitza¹⁰³, prediku edo katekesirako¹⁰⁴, kasu bakoitzak izan zuen bere irtenbide propioa, Eliza Erromatarraren betidaniko irizpide nagusien barnean.

Katixima eta predikuari buruz erabaki zirenetan, euskarazko argitalpenen eta predikari euskaldunen premia azpimarratu zen Hegoaldean. Trentoko erabakien lehen orduetan, Joan Bernal Diaz de Luku Calahorrako Gotzainak, Kontzilioa amaitu baino lehen idatzi zuen testu hau (1551):

[...] que tengan particular cuydado de hazer ocupar los clérigos, que tuuieren doctrina vascongados, en predicar en su lengua, las más vezes que pudieren, y repartiéndose por la tierra, pues sabe V.m. la necesidad que ay en ella de doctrina, y la falta de personas que se puedan y quieran ocupar en ello (Azurmendi 1985: 377).

Trentoko Kontzilioa amaitu eta berehala, badakigu Arabako Lautadan eta Arana-n hango erabakien berria herritarrei euskaraz nola eman zitzaizen (1565) (Cierbide; Vallejo 1983: 30-31), eta hurrengo mendean horretan arreta hobetik ere jarri zela, euskaldunei mintzatzean (Portilla 1979).

Aholku hura eta burubide eredugarri hau ahortzi gabe, geroko Sinodo-arauek ere jaso zuten prediku-lanari buruzko ardura, Pedro Manso-k berretsitako konstituzio honetan, adibidez (1600ean)¹⁰⁵:

Que en la tierra Vazcongada los Sermones sean en Vazquence. Porque somos informados, que en la tierra Vazcongada, y especial en los lugares, que

¹⁰² Kontzilioko eztabaidaz: Jedin 1972a, II: 81-115.

¹⁰³ Jedin 1972a, II: 499-540. Goñi Gaztambide 1985, IV: 208.

¹⁰⁴ Jedin 1972a, II: 117-144.

¹⁰⁵ Pedro Manso Gotzainaren arau sinodala (1600). Ikus *Constituciones Synodales Antiguas y Modernas del Obispado de Calaborra y la Calzada*, Madrid, 1700: Constitución XII.

la mayor parte de ellos habla Vazquence, los Predicadores por autoridad predicán en Romance, y no en Vazquence; de lo qual se sigue grande daño; y que la gente que viene de las caserías à oírlos, como no saben Romance, se salen ayunos del Sermon. Por tanto, Santa Synodo Aprobante: Ordenamos, y mandamos, que en los tales lugares los Sermones se hagan en Vazquence.

Predikuaz hainbat erabaki hartu ziren Iruñeko elizbarrutian Erreforma katolikoaren (1539-1561) nahiz Kontrarreformaren barnean (1561-1600); baina giza baliabide diozesiarren muga jakinak ukitzean, berriz ere erlijioso erreformatuetara jo beharra egon zen, hauek beren jende-prestakuntzarako indarrean baitzituzten beren betiko ikastetxeak, edo gai ziren, gainera, erlijioso predikariak prestatzeko, nahiz herritarrentzat eskolak ere eratzeko. Horregatik Erreforma katolikoak erlijioso-etxeen premia azpimarratu behar izan zuen¹⁰⁶.

Horrela, bada, gurean ere saiatu ziren erlijioso eta herritarrak Trento ondoko hamarkadetan komentu berriak irekitzen; esate baterako, Gipuzkoan izan zuten garrantzia ezagutzeko Isastiren obran ditugu 1625eko datuak: erlijiosoen 12 etxe zituzten eta mojek, berriz, 20¹⁰⁷.

Komentu-etxeak sortzeko arrazoi eta baldintzetan predikari trebeenez eskakizuna agertu ohi zen, haiengandik hizkuntz gaitasun zainduagoa espero zelako, nonbait. Arrasateko frantziskotarren etxea eraikitzean, Araotz ongileak, Aita *Guardianoa* (Nagusia) euskalduna izan zedila eskatu zuen: “religioso que sepa hablar y predicar en lengua bascongada”¹⁰⁸.

Beranduago izan arren (1712: betiere Erreformaren olatualdi luzearen barnean, noski), argigarria da Errenteriako kaputxinoen komentuan bizi izandako historia, herrien eta komentu baten arteko harremanetan euskararen lekua definituz nola joan zen jakiteko. Orobat, premia soziolinguistiko bertsuei erantzuteko, Zarauzko misiolarien etxeak (1746) izan zuen pastoral-euskalgintza¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Erlijiosoen predikari bezala betetzen zuten lan osagarriaz: Jedin 1972a, II: 119-121.

¹⁰⁷ Martínez de Isasti 1972: 205-208 (“De los Conventos de Frailes, Padres de la Compañía de Jesús, y de Monjas de Guipúzcoa”). Tellechea Idigoras 1981. Iparraldean Erreforma katolikoaren olatu honek XVII. mendean eman zuena jakiteko, ikus Moreau 1970: 209-238 (“La réforme catholique”). Goñy 2007: 105-164 (“XVIIe siècle: La Contra-reforme”).

¹⁰⁸ Uribe 1996: 129, 5. oharra. Guerra 1918: 27. Intxausti 1992: 82.

¹⁰⁹ Azcona 1983: 45-46, 88-89, 94-99. Bide batez gogora dezagun 1609an, lehen komentua irekitzean,

Eta gatozen prediku-lanetatik euskarazko dotrina-jarduerara. Katekesi-lanetarako laster agertu ziren *dotrinak* (kristau-ikasbideak), latinez bezala erromantzez edo euskaraz (Goñi Gaztambide 1985, IV: 205). Pastoraltzaren eleantzasun honek ez gaitu sobera harritu behar, zeren Euskal Herrian lehendik baitzeturren latina eta erromantzeak erabiltze hau¹¹⁰.

Hegoaldeko lehen liburu inprimatua –baina galdua: Elsoren *Dotrina*– urte haietako giroan begiratu behar da (1561) (Rementeria 1975). Ez dakigu berehalako segida nola izan zuen horrek¹¹¹, itxura guztiz argitalpen-molde haien katean begi anitz galdu baita. Uste liteke, Euskal Herrian hurrengo mendean Erreforma katolikoak izan zuen goraldiarekin lortu zela argitalpen jarraitutasun leialagoa, Betolatzarekin hasi (1596) eta Belapeire (1686) nahiz Otxoa Arinenganaino edo (1713).

Sinodoak izan ziren iritsi zaizkigun edo galduta ditugun dotrinen sustatzailer: Pedro Manso (1600) eta Pedro Lepe (1698) gotzainen Sinodo-arauek aurreko mendetik zetorren hizkuntzarekiko ardura ispilatu zuten. Hizkuntz politika hartan badago berezikiago aipa litekeen alderik¹¹²:

1. Dotrinak, elebidunak izatea nahi zen (“las que se imprimieren en Vazquence tengán también la Doctrina en Romance”, 1600).
2. Euskalki eta hizkuntzaren eskualde bakoitzaren araberakoak izan behar zuten kristau-ikasbideek (“ay en la tierra Vazcongada deste nuestro Obispado diferencia en el Vazquence del Señorío de Vizcaya, Provincia

zarauztar askok ez zekiela, nonbait, gaztelaniarik, Korrejidoreak idazkariari espresuki eskatu baitzion eraikuntzaren berri herritarrei euskaraz ere eman ziezaiela (Uribe 1996: 213). 1587an Iruñeko gotzaindegiak elizbarrutiko herriak *romanizados* eta *bascongados* zat banatzen zituen gisara, Zarauzko komentuan ere fraideek hizkuntzen datua gogoan izaten zuten beren zereginetarako; Aita Añibarrok idatzitako Kronika ofizialean (c. 1820) herri euskaldunen barrutia bere mugetan emana ageri zen. Ikus Villasante 1956.

¹¹⁰ Michelena 1960: 3. Bertan Etxabe-rengandik jaso duen pasartea zinez argigarria da Euskal Herrian heziketa erlijiosoak orduko literaturgintzan izan zuen lekuaz: 59-62.

¹¹¹ Argitalpen hauetarako euskal Elizbarrutietako bertako zailtasunak ezagutzeko Euskal Herriko inprimategien historia begiratzeari lagungarri izan daiteke. Ikus bibliografia klasikoez gain, Uruñuela 1989 (Garibai, Kontrarreforma, moldiztegia eta hemengo argitalpenen arteko zerikusiak iradokita). Hegoaldeko historia orokorra: Mosquera Armendariz; Zubizarreta 1974. Iparralderako ikus Pic 1984a: 104-105 (9-10. oharra). Sanz de Ormazabal 1992: 363-369 (moldiztegiak).

¹¹² *Constituciones Synodales Antiguas y Modernas del Obispado de Calaborra y la Calzada*, Madrid, 1700: 126. Rementeria 1975: XVIII.

de Guipúzcoa y Alaba: [...] hagan imprimir cada año cartillas [...] según el uso de las dichas Provincias, para que los curas tengan cartillas en la lengua propia de cada Provincia” (1600), zeren “hallamos que no es fácil dar impresso texto [...] que uniformemente pueda servir en todas las tierras, en donde se habla este idioma, por la mucha diferencia que ay del Vazquence de unos lugares à otros”, (1698). Euskalkien arteko aldeak gainditzeko, azalpen laburrak emango ziren berorietan (1698).

3. Urtero argitara eman (“los Señores Obispos, nuestros Sucesores, hagan imprimir cada año cartillas de la Doctrina Christiana en Romance, y en Vazquence”, 1600), edo ahal zena egin behintzat (“en quanto ser pueda”, 1698).

Legeetan horrela arautu zen dotrinetako euskararen erabilpena. Arauan aplikazioaz ezer gutxi dakigu: badirudi legeak oso neurri apalean gorpuztu zirela gure gizartean (xehetasun horiekin, behintzat: urterokotasuna, euskalkitasun osoa, irakur-heziketa).

Ez dotrinek eta ez katekesiari hurbiletik jarraiki zitzaizkion aipatutako herri-eskolek ekarri zuten, nik dakidanez, herritarren alfabetatze zabaldurik. Ia osorik ahoz eramandako lan mintzatua izan zela uste da, eta ez zuela herritarrengan euskarazko irakur-ohiturarik sortu¹¹³.

Dena den, beren helburu nagusietan eta hizkuntzen erabileraren aldetik, ezingo ditugu berdindu orduko katekesia eta haur-eskola: hark, fededunaren heziketa euskaraz ere ematearena azpimarratu zuen bere xedeetan; honek, ordea, gehienez halaberrezko euskararen abiapuntutik hasita erdaretara iristea.

5. Joana Albretekoa, Erreformaren Buru (1560-1572)

Nafarroa Garaiko Erreinua Errege Katolikoaren eskuetara eta Gaztelako Koroaren menpera eramán zutenetik (1512), Nafarroako Erresuma burujabearen historia Pirinioz iparraldeko Albretarren mendeko lurraldeetara are begirago bizi izan zen: ezin izan zuen inguru haietako gorabehera aldartetsuei sorbalda emanez bizi izan.

¹¹³ Handik bi mendetara Kardaberaz eta Larramendik egindako oharrak jaso ditu Zalbidek eskolaren ahozkotasan mugagarri horren frogatzat (ikus Zalbide 1990, I: 217-218, 219).

Bestalde, Joana Albretekoaren urteetan (1555-1572) bete-betean iritsi zen Erreinura Kalbinismoaren olatua; eta halabeharrez eta dinastiaren patuz, Frantziako Erreinu hain odoltsuak izango ziren erlijio-gerren artean suertatu ziren Nafarroako Erregeen lurraldeak ere (1559-1598).

5.1. Erreforma nafarraren aurrekoak (1525-1555)

Hori dena, ordea, ez zen hala egokitu aurreko hamarkadatan zenbait aldakuntza, hurbiltasun eta harremanen bidez apurka-apurka bideak horretarako samurtu gabe. Nafarroako Errege Gortea bere herritarrengana ez ezik kanpoko haizeetara guztiz irekia zen, nahitaez Frantziako eta Gaztela-Aragoietako Erreinetara begira segurtatu behar izaten baitzuen bere etorkizuna.

Joana errege-aulkira igo baino ia berrogei urte lehenago jaiota zen Protestantismoa Luter-ekin (1517), eta hamabosten bat urte lehenagotik Kalbin-ek bere egoitza hartua zuen Genevan (1541), hain zuzen Nérac-eko Gorte nafarretik ihesi pasa eta gero. Humanismoak eta Erreformak, Nafarroako Gortea oasi ebanjeliko eta protestante bihurtuko zuten urte batzuen buruan (Arbeloa Muru 1992).

Frantziako Frantzisko I.aren arrebak eta Joana Albretekoaren amak, Margarita Nafarroakoak (1492-1549), ekarri zituen Nafarroa eta Bearnora Humanismo ebanjeliozalearen molde literarioak, lehenik mezenas-lana eginez, eta gero, bere idazlanekin (Cazaux 1984b). Urtez urte hainbat obra idatzi ondoren, hilondoan argitaratutako haren *Heptaméron* gertatu da batez ere gogoratua literatura frantsesaren historian (1559)¹¹⁴.

Ezaguna dugu Margarita Erreginaren kezka erlijiosoa, eta haren obraren parte on bat barruti horixe lantzeraz zuzendua izan zen, betiere mugimendu erreformazalearen arrastoan (Arbeloa Muru 1992: 14-16, 17, 27). Barne-bilaketa horretan, eta bere politikan, franko fededun-gidari pertsegiturari eskaini zion babesa Nérac-en, lehenengo Meaux-ko taldeko G. Briçonnet, Roussel edo Lefèvre Biblia itzultzaileari (1525-1530) (Leclerc 1969, II: 6-7, 17-18), eta gero, erasoetatik ihesi zetorren Kalbini (1534) (Arbeloa Muru 1992: 15, 17, 18-19.). Hurrenez hurren, Leclerc-ek eta Yon Oriak deskribatu dizkigute

¹¹⁴Weber 1971c. Schmidt 1978a. Jaiotza-urteurrena ospatuz, Eusko Ikaskuntzak ere gogotan izan zuen Margarita Erregina hitzaldi-ospakizun bat antolatuz (Iruñea, 1992-11-23/25). Ikus Arbeloa Muru 1992: 15 eta 24 (humanistak); 15-16, 17, 24, 25, 26, 31, 35, 39, 41 eta 42 (Erreginaren obra); 18-19, 27, 50, 57 eta 66 (Kalbin, Beza eta kalbinistekin harremanak).

Margaritaren inguruko joan-etorri humanista-erreformazale hauek (Leclerc 1969: 13-15), eta Kalbinekin izaniko harremanak (Oria 1984)¹¹⁵.

Dena den, Margaritaren eliz erreformazaletasuna epelegia iruditu izan zitzaion Genevako buruzagiari, eta eztabaida teologikoa ere piztu zen honen eta Margaritak babesturiko zenbaiten artean (*nikomeditak, libertinoak*: 1543-1545). Margaritaren ataraxia humanistak edo tolerantzia erlijiosoak ez zuten asebeste sekula Kalbin (Oria 1984: 521-522). Hala ere, Kalbinek beti izan zuen Nafarroarekiko interes bizia, haien gutun trukean ageri denez: beraren kalkulu politiko-erlijiosoen barnean Nafarroari lekurik behinena zegokion Hexagonoan (Léonard 1967, II: 81-84).

Azkenik esan beharra dago, gainera, Genevak ongi ikusi zuela —une hartan eta etorkizunean— Nafarroako Errege-Erreginek Erreformaren alde izan zeza-keten giltza (Garrisson-Estebe 1984b: 41-42): Erregina idazlea hil ostean (1549) eta Joana alaba errege-aulkira igotzean (1555) Nafarroako Koroapean izan zuen Kalbinismoak egokiera politiko distiratsuen, Albretarrekin hasi eta Borboitarrekin gero.

5.2. Nafarroako Erreforma kalbinista (1555-1572)

Idatzi izan denez, “el quietismo místico de Margarita de Navarra no satisfaría a su hija Juana de Labrit, quien sin embargo tenía un gran respeto por los ideales de su madre. [...] Juana era mucho más realista e independiente que su madre” (Oria 1984: 522). Joanaren agintaldian, bada, inguruko Monarkien politika erlijiosoetatik aske jokatzeko adorez aski jantzia zen Erregina gaztea (1528-[1555]-1572).

Inguru guztian eraso nagusi zenean, Joana Erreginak tolerantzia eskaini nahi izan zien ideia eta mugimendu erreformatu protestanteei, lehen urrats bezala¹¹⁶. Erregina ez zen, ordea, 1560ko gabonak arte Erreformara bihurtu, hain zuzen aurreko udan Teodor Beza-koarekin (Kalbinen konfiantza osoko gizona berau) elkarrizketatu arte.

¹¹⁵ Margaritari buruzko tesi bat zor diogu, gainera, ikertzaile honi: Oria, Y., 1981, *Mysticism in the Work of Marguerite de Navarre*, London.

¹¹⁶ Tucóo-Chala 1970: 49-50. Ez gara hemen sartuko hurrengo urteetako (in)tolerantziaren historia eztabaidatua azaltzen: luzeegi gertatuko litzateke. Begira ondoko lanak: Varii 1986: *Réformes et Révocation en Béarn, XVIIe-XXe siècles Conférences et actes du Colloque organisés dans le cadre du Bicentenaire [sic] de l'Édit de Nantes, 1685-1985 (Orthez, 1985)*.

Erabaki pertsonal horren aitzinetik bazen, bestalde, Frantzian, Bearnon eta Nafarroan Erreformarekin *Ebanjeliora biburtutakorik*¹¹⁷. Kalbinismoak hedapen-urte handiak izan zituen ordurako, eta are handiagoak hurrengo hamarkadetan (Léonard 1967, II: 77-145, 279-348). 1560aren inguruko datu soziologiko batzuk ezagunak ditugu: Frantziako eliza kalbinistak gutxi ziren 1540-1550. urteetan, baina 1555etik aurrera gertatu zen goraldi nabaria, 1561ean 500 eliza eta 2.150 lagunarte izateraino. Urte bertsuan, agian 18 milioitarik bi milioi zen protestante Frantzian (Arbeloa Muru 1992: 49, 64).

Higanoten alderdia gero eta handiago eta sendoagoa ageri zen, Parisen eta Probinzietan, eta ekinbide soziopolitiko berriei heltzeko prest zegoen, baita Estatu bera eskuratzeko ere¹¹⁸. Gerora asmo horrek porrot egin zuenean (1572ko *San Bartolome Gaua* deitutik aurrera), higanotek Monarkiaren barnean beren Estatu propioa eraikitzen jo zuten (Léonard 1967, II: 115-122). Gerra-urte gogaikarrien buruan lortu zen xede hori, muga jakin batzuen barruan (1598) (Léonard 1967, II: 131-139).

Eliza erreformatuek 1559an ospatu zuten Frantzian lehenengo Sinodo Nazionala, elkarte kalbinistei beren baitan antolakuntza- eta fede-segurtasuna areagotuz (*Fede-Aitorpena*) (Léonard 1967, II: 91-95). Baina, gizartean zinezko segurtasunik izateko hori nahikoa ez zenez, hurrengo bi urteetan fede-elkarte horiek tokian tokiko *jaun babesleren* baten aterpea bilatu zuten, arrisku politikoei ere aurre egiteko asmoz (Léonard 1967, II: 118-119; Leclerc 1969, II: 11-12).

Ez da, bada, harrizkoa Nafarroako Erreginari —eta Erregeari— Erresuman ez ezik Frantzian ere higanoten gidaritza garaienetakoa eramatea egokitu baldin bazitzaie¹¹⁹; baina, nolana ere, Erreginari erlijio-politika batez ere bertako protestantismoaren gain egin zen, arrakasta ezberdinekin Bearnon eta Euskal Herrian¹²⁰, eta berorri oinarri pastoralala (Genevatik prestatuta zetozen Artzainak:

¹¹⁷ Protestantismoak Frantzian eman zituen lehen urratsak: Léonard 1967, I: 276-280.

¹¹⁸ “Frantziako Erreforma eta aniztasun erlijiosoaren arazoa Estatuan” gaiari buruz azalpen landua: Leclerc 1969, II: 6-194. Léonard 1967, II: 88-89, eta beronen oharretako bibliografia (395, 52. oh.), 95-105.

¹¹⁹ Léonard 1967, II: 89, eta 53. oh. bibliografiarekin (395-396); Dubarat 1926: 32. Dakigunez, Nafarroa-Bearnoetako lurraldean orduan sorturiko Erreforma/Koroa nafarraren arteko ezkontzaren oroitzapenak 1620ko Bearnoren aurkako erasoan ere egun-argitara etorri ziren. Léonard 1967, II: 293-294.

¹²⁰ Ikus Urbain-en oharra (Urbain 1984: 200). Baina higanot euskaldunak ez hain ugari izateak ez du esan nahi, nahitaez, konformidatez pisu txikikoak edo indar ideologiko kaskarrekoak izan zirenik, Leizarragaren hitzaurreek iradokitzen digutenez. Ikus Olaizola 1993: 188-190.

euskaldunak eta beste)¹²¹, intelektuala (Orthezeko Akademia, 1566)¹²² eta eliz eraketa ezarriz eta indartuz (*Ordenantzak*, 1570-1571)¹²³.

Aldakuntza hauek piztu zituzten gatazka, liskar eta gerren historia errepi-katzen ez naiz hasiko. Horretaz xehetasunik nahi duenak eskura du orain Olaizolaren lana, aurreko funtsezkoak ahantzi gabe¹²⁴. Komeniko da, ordea, Erreginaren soslai humanista eta intelektualaz zerbait esatea, garai batean ama bezala, guztion mezenas ezaguna ez ezik idazlea ere izan baitzen Joana Albretekoa.

Cazaux-ek eman digu oraintsu idazlearen berri. Margarita amaren eta Joana alabaren arteko harreman poetikoa da, ezagutzen diogun lehen lan literarioa; 1565ean lau soneto ere utzi zizkigun Erreginak (Cazaux 1984a: 29, 33). Baina, horiek horrela, kulturaren historian aintzakotzat hartzekoa dugu Joana Erregina, batez ere Erresuman sustatu zituen besteren obra literarioengatik eta bultzatu zuen irakaskuntzagatik.

Eliz Artzainen prestakuntza aipatu dugu bidenabar: horixe izan zen Erreginak ongien zaindutako heziketa-barrutia, baina betiere horretara mugatu gabe. Oro har, Ordenantzetan ez da falta haurren hezkuntzarekiko araurik (4. art.) (Garrison-Estebe 1984a: 49). Egia da, garaiko egoeraren barnean, samurragoa gertatu zitzaiola goi-eskolak sortu eta eratzea, herri xumearentzako irakaskuntza orokorra antolatu eta hedatzea baino. Hala ere, asmo honen alde egindako ahaleginengatik idatzi izan da hau:

Quelle vitalité intellectuelle et quelle force de caractère chez cette femme pour que dans le tumulte et les traverses de sa vie courte elle ait trouvé le temps et le moyen, non seulement de pratiquer les lettres mais d'encourager leur formation et leur développement (Cazaux 1984a: 34).

Herritarren kulturarekiko eta Jainkoaren Hitzaren hedapenarekiko politika -testuinguru honetan zetorren, bada, Erreginaren hizkuntz politika ere. "Hizkuntz politika" esamoldea berria dugu, noski, baina Albreteko Joanaren asmoaren muina hori ere bazen: hitzaren -predikatuan emanaren, eta idatzia- ren- kultura ahalik herritar gehienei zabaltzea. Ikusi besterik ez dago.

¹²¹ Olaizola 1993: 121, 126-127. Ikus, gainera, Dubarat 1904: I-Ix.

¹²² Olaizola 1993: 165-171. Garrison-Estebe 1984a.

¹²³ Garrison-Estebe 1984b: 46-50. Olaizola 1993: 137-142. Urbain 1984: 191-198.

¹²⁴ Olaizola 1993: 145-156. Ritter 1951-1952. Dubarat 1900-1904. Dubarat 1926.

5.3. Joana Albretekoaren hizkuntz politika

Esan dugunez, literatur lanak frantsesez idatzi zituen Erreginak, baina horrek ez du esan nahi Erreinuko gizartearen garaiko egoera soziolinguistikoari jaramonik egin ez zionik. Frantsesa baino lehen, okzitania (bearnesa, gaskoia) eta euskara zituen bere menpeko herritarren hizkuntzak eta biak hartu zituen aintzakotzat, hura harreman ofizialetarako eta biak egitarau kulturallean ere.

Urte hauetan, hain zuzen ere, garrantzizko erabaki deigarri bat dago bearnesari buruz: Bearnoko Estatuaren eskeari erantzunez, Errege-Erreginek, betidanik bezala, administrazio-ebazpenak bearnesez ematen jarraitzea agindu zuten (1556). Errege Agindu honen testua biziki interesgarria dugu, Monarkia txiki ongi errotu baten (baina inondik ere garaiko kultur korrontetatik arrotza ez zen) hizkuntzekiko sentiera ulertzeko¹²⁵:

Lo Rey et Regine entenden volen et ordonen que toutes pattendes privileges pleyteyatz et autres actes de justice sien feytes en lengadge vulgary deu present pays de Bearn mandan a toutz lors secretaris justiciers et officiers ainxy lo far feyt a Pau lo vingt quate jours de julh MCV cinquate sieys ainxi signat. *Du Colom*.

Frantziako Frantzisko Laren Villers-Cotterêts-koaren (1539)¹²⁶ pare-pareko arazoa ukitzen zuen Aginduak, baina preseski beste honen kontrako norabidean zihoan erabakia. Joanak, bere jatorrizko hizkuntza frantsesari, nahiz latinari, bearnesak aurre egin ahal izateko eman zuen Agindua; Frantziskok, berriz, lehenik Administrazioetik latina baztertzeko. Gerora, historiak ekarriko zuenaren arabera, azkenean herrialde ez-frantses hiztunetako Administrazioan frantsesa ezartzea sustatu zuen 1539ko ebazpenak, gainerako hizkuntzen kal-

¹²⁵ Erabakiak erantzuten zion Erreinuko Estatu edo Besoen aurreko eskariak zera zioen: “*Au Rey et Regine*. Remonstren las gentz deus tres estatz de Bearn cum per temps immemorial lor ayen usat et acostumat haber toutes pattendes privileges et far toutes scriptures et pleyteyatz en justice en lo lengadge bearnes suplican tres humblement placie mandar aquero far entertenir et no expedir aucunes pattendes de provisions de tiltres appuntamentz ny autres affars de justice confirmations de privileges autrement que en lodit lengadge bearnes aixi signatz, *De castanber sindicq Bearn*” (Pirinio Atlantikoetako Departamentu -Artxiboetan: C 684 F° 66 eta C 685 F° 43). 1556ko Errege aginduaren argigarri dira 1564ko *Stil de la Justice deu Pays de Bearn* XXVIII. errubrikako IV. artikulua, eta hurrengo mendean *Fors et Costumasen* ikus litekeena. (M. Grosclaude-ri zor diot testu hauen albistea: Grosclaude 1986: 87).

¹²⁶ Brunot 1906, II: 30-32. Brun 1973: 87-90, 421-428.

tetan. Epealdi batean, bederen, bearnesa gertatu zen uretatik salbatutako muino bakarra.

1556ko Aginduak eta bertan ageri zen Nafarroako Koroaren jarrera politiko-linguistikoak, nahiz eta Administrazioari begira bakarrik ziharduen kasu horretan, zeharbidez garaiko eta hurbileko kultur joera arriskugarriren batekin bazuen zerikusirik. Izan ere, Agindu haren bidez Errege Gorteko jende eta frantses ohituren eta frantsestzaileen hegemonia nahiari (gogora Margarita amaren inguru literarioa, adibidez) ondoan langa jarri zitzaion¹²⁷. Bearnoko frantses/bearnesen tirabira kulturalen okzitanieraren aldeko partidua hartu zuen 1556-1564. urteetan Joana Albretakoak, aspalditxotik (propio, 1533tik), indarrean zegoen politikari segida eman eta berori *berretsiz*, eta Villers-Cotterêts-ekoari *ez ikusi* eginez¹²⁸. Hortaz, bi Erreinu berezietan (Frantzia eta Nafarroa) hizkuntza ofizial bana eta ezberdin gordeko ziren, Administrazioan gutxienik eta kulturaren ere bai berehala, ahal izango zen neurrian.

Frantsesaren hedapenaren historialariek gogoz begiratu izan dituzte XVI. mendeko Bearnon eta, zabalago, Gaskoinian gertatutako hizkuntz aldakuntzak (Brun 1973: 137-144). Okzitanieraz arduratuagoek ere interesez berraztertu dute mende hartako egoera soziolinguistikoan jazotakoa: Kremnitz-ek eta Robert Lafont-ek egoera bere orokorrean ikertu dute, eta Gardy-k, garaiko idazle gaskoi edo bearnesen hizkuntz hautapen-arazoak ulertu nahirik, B. du Poey-ren obra eta ingurua (1551) behatu ditu¹²⁹.

¹²⁷ Frantsesak Bearnon zuen itzal eta burupeaz, ikus Darrigrand 1984: 272-273.

¹²⁸ 1556ko Agindua ez zen asmo bereko lehenengoa, izan ere 1533ko beste baten ildo beretik ari baitzen, baina bai egokiera historiko askoz erabakigarriago eta esanahitsuagoan zetorrena. Dena den, 1533koaren albistea jasotzea komeni da: orduan frantseseko agirik Erreinu aintzakotzat ez hartzea erabaki zuten Estatu edo Beso nafarrek (1533-03-01eko erabakia. Dep.-Artx. P.A. C. 681, f° 92). Ikus Brun 1923: 13-14. Testu biziki interesgarria da 1533ko hau, Bearnoko hizkuntzaren erabilpen ofiziala ofizialki nola defendatu zen ikusteko; berariaz, hau da, erabaki politikoz frantsesa Bearnoko zeregin ofizialetan sartzea saihestu zuen ebazpen hark. Bila sarean: <<http://ia600303.us.archive.org/20/items/linroductiondel00brunuoft/linroductiondel00brunuoft.pdf>>. Grange 1984: 188.

¹²⁹ Kremnitz 1984. Lafont 1984. Gardy 1984. Azken honek interes puntual berezia du guretzat, Du Poey-ren eskuetatik kaleratu baitzen (1554) Enrike printzearen jaiotza-olerkia (ikus 355-357 orriak), eta Lafitte-ren omenaldi liburuan gureratua: Haritschelhar, J., 1983, "Une poésie basque du milieu du XVIème siècle (1554) célébrant la naissance de Henri III de Navarre (le futur Henri IV)" in *Piarres Lafitte -ri omenaldia*, 259-274. Ondoko mendeetako zenbait zehaztapen: Goyhenetche 1983.

Okzitaniararen beraren barnean, Nafarroako Erresumari (Bearno-ri) eta Gaskoiniari begira, Kremnitz-ek XVI. mendea hizkuntzen arteko garai gatazkatsu bezala ikusi du; baina bi herrialdeen kasua ez zen berdina. Frantsesari aurre egitean, abiapuntu eta erantzun soziolinguistiko kontrajarriak nabari dira Bearnon eta Gaskoinian¹³⁰. Egoeraz eta berorren kontzientziaz ezberdinak ziren bi espazioak.

Bearnesaren eta gaskoiaren bi egoerak, *idazteak* bereizi zituen: Ehun Urteko Gerraketik honantz (1475) frantsesa ari zen bilakatzen Gaskoiniako hizkuntza idatzia (latina baztertuz, eta gaskoia *ez-hizkuntza* bihurtuz). Bearnon, ordea, Nafarroako Koroapean zegoenez, gauzak bestelakoak ziren: lehendik, bearnesa zen hizkuntza idatzia, eta gainera, erabaki politikoz boterearen hizkuntza idatzia izaten jarrai zezala deliberatu zuen Nafarroako Koroak. Bearnoko frantsesa betekizun tekniko osagarrietarako gorde zen bakarrik, baina errege Administrazioa –justu, Gaskoinian gertatu zenaren alderantziz– bearnesez ariko zen (Kremnitz 1984: 260-262). Azken buruan, subiranotasun politikoa- ren arazoa zen hizkuntzarena ere.

Villers-Cotterêts baino lehenagotik zetorren frantsesaren hedapen *logikoari* kontrako bidearekin erantzun zioten bearnesaren aldeko 1556ko Aginduak eta 1560. hamarkadako erabaki bipilek¹³¹. Bestalde, Erreformaren testuinguruan¹³², bearnesaren hobespen politiko honek bere bidetik zekarren (eta honezkero ez gara harrituko) hizkuntzaren eskolaratzea ere.

Pausoz pauso, hizkuntza bearnesa eta Erreformaren arrakasta Erresumaren arazo *nazional* bihurtzear zeuden Erreginararen pentsamendu politikoan¹³³, zeren eta jada hautsia zen Erdi Aroko Kristandadea ahortzi eta botere-gune *nazionalak* eraikitzen ari baitziren XVI. mende hartan.

¹³⁰ Hemen, Kremnitz-en ideia jasoz, *Bearno* = Nafarroako Erregeren herrialdea hizkuntzaz okzitaniarra da, eta *Gaskoinia* = Frantziako Erregeren hego-mendebaldeko herria hizkuntzaz okzitaniarra.

¹³¹ Pic-ek gogoratu ditu datu argigarriak: Pic 1984a: 103 (2. oh.); 104 (4. oh.). Ikus daitekeenez, Kalbinek gogoan izan zuen bearnesa, eta Erreginak bortxatu ere egin zuen apezpiku bat liturgi itzulpenak egin zitzaizkion. Hizkuntz politikaren irizpideak ongi deliberatuta zeuden, bada.

¹³² Horrek ez du esan nahi, ordea, Artzaingo erreformatu jasoenaren barnean zalantzaren bat edo beste ere izan ez zenik (Geneva eta Kalbin frantsesak baitziren). Kremnitz 1984: 263.

¹³³ Kremnitz-ek baieztapen are ausartagoak ditu hemen iradokitzen denaren norabide berean: Kremnitz 1984: 263-265. Gisa berean mintzatuko da besterik ere: Rouquette 1980: 53-54. Ikus Seguy 1968. Erreformak (edo hartaz baliatuz nahiz hari aurre eginez) zenbait kasutan hartu izan zuen betekizun nazionalaz, ikus Leclerc 1969, II: 82-84, 143-144, 158-160, 206-208, 221-223, 259-260, 301-302.

Proiektu kultural horren mesedetan eskatu zion Nafarroako Gorteak Pey de Garròs-i salmoen itzulpena egiteko: 50 salmotako argitalpena 1565ean kaleratu zen Tolosan (*pux que lo Rey ac vo*) (Saint-Bézard 1984: 158). Horregatik eta egokiera orokorragotik begiratuta ere, 1565eko data hau mugarri historikotzat ikusi izan dute historialariek okzitanieraren historian¹³⁴, baina salmotegi inausi hura ez zen aski, eta osorik nahi zenez, 1568an Arnaud de Saleta-ri [fr. *Salette*] eskatu zion Koroak itzulpen bernes osoa egiteko. Asmo hau, Erreforma finkatzeko Erreginaren urte hartakoxe itzulpen-programa oso baten barnean zegoen¹³⁵. Lana 1571n bukatuta zegoela badakigu, zeren eta itzulpena berrikusteko batzordea eratu baitzuen urte horretan Paueko Sinodoak (Pic 1984a: 93-94); hala ere, Erregina 1572an hiltzean, 1583ra arte atzeratu zen argitalpena (segur aski, Koroak ordaindu ez zuen edizio batean, baina Leizarragarena ez bezala, Erresuma barneko moldiztegi sortu-berrian inprimatua). Salmotegi bernes hau, Leizarragaren Testamentu Berriaren antzera, bestelako zenbait lanekin hornitua atera zen (liturgi gaiak, otoitzak, katixima), eta musika eta guzti eman zen, gainera¹³⁶.

Nabarmenezkoa da deus gutxi dakigula Salmotegi bernes honen arrakasta eta zabalkunde sozialaz. Itxura guztiz, 1583ko argitalpen hori azken finean gehiago izan zen 1560-1572. urteetan Joana Albretekoak bernesaren alde sustatu eta gidatutako hizkuntz politikaren eta autorearen ahaleginen emaitza, horrelako edizio baten aldeko 1583ko erabaki ofizialena baino, zeren 1572tik aurrerako urteetan Frantziako Erreformatan ere herri-hizkuntzen aldeko jarrerak ez baitzuten jada beste aurreko garai haietako indar bera izan (Pic 1984a: 94-96).

Datu hauek guztiek –gurera hurbilduz– beste puntu jakingarri hau azpimarratuko ligukete: Saleta-ri egindako mandatuaren data 1568an uzten bada (eta honena izan zen batik bat, Garros-ena baino, okzitanierazko obra handia), euskal Testamentu Berriarekiko erabakiek (1563koak, eta beranduenik 1564koak) Erreginaren politika orokorrean aurrea hartu zieten itzulpen-mandatu bernes ofizialei, bai lanen tamainaren aldetik, bai argitalpen-dataren aldetik.

¹³⁴ Camproux 1971: 84-85. Berry 1978: 1520-1522. Rouquette 1980: 53.

¹³⁵ Pic 1984a: 93. Saleta-ren obrari buruzko hainbat xehetasun aurki dezake idazlan honetan irakurleak. Beste hizkuntzetako Biblia itzulpenen hedapenerako laguntzarik ere posible ikusten zen Nafarroan, eta Casiodoro de Reina-ren gaztelaniazko Bibliaren argitalpenerako Nafarroako Erreginaren babes-proposamenik ere egon zen (ikus Olaizola 1993: 119-120, 122, 125).

¹³⁶ Salette, A., 1983 [1583], *Los Psalmes de David metuts en rima bernes*, Orthez: Per Noste. (Darrigrand, R. ed.).

Esandako guztiok, bada, biziki aztergarri bihurtzen dute Leizarraga eta leizarragatarren historia.

6. Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571)

Arroxelako hiri eta portu xarmantean ikusi zuen egun-argia euskarazko lehenengo *Testamentu Berriak*, sona handiko historia protestantea ezagutu zuen hiri batean, beraz. Berrikitan irekitako bi irarkola zeuden hirian: bata Bertondarrena (1562-1573), eta bestea bizitzarik luzeena izan zuen Haultindarrena:

En 1571, nous trouvons les Haultin, imprimeurs et libraires, qui y exercèrent leur métier jusqu'en 1620. Ils formaient une dynastie d'imprimeurs, tels les Hus à Saintes et les Didot et les Estiennes à Paris (Lebaud-David 1989: 36-37).

Haultin-darrak etorri berriak ziren Arroxelara, 1570ean, itxura guztiz Joana Erreginak deituta, hain zuzen Pierre Haultin-en eskuetatik kaleratutako lehen argitalpena Leizarragaren hau izan zen:

En 1570, s'installe à La Rochelle un autre imprimeur, Pierre Haultin, venu de Lyon et sans doute appelé par Jeanne d'Albret. Pierre Haultin (1571-1589) est le premier d'une dynastie d'imprimeurs de grand renom, qui se distinguera à la fois par l'union de la lignée et par la qualité de ses réalisations. Après Pierre, son neveu Jérôme lui succède (1590-1600), puis c'est le tour du gendre de ce dernier, Corneille Hertmann, de 1600 à 1620. Aucun concurrent ne peut alors rivaliser avec la maison Haultin. Sa disparition signe la fin de l'âge d'or de l'imprimerie à La Rochelle. Le premier texte édité par cette imprimerie est un traduction en basque du Nouveau Testament, faite par le pasteur Jean de Lissarague (Vray 1999: 100).

Hortik aurrera Arroxela bilakatu zen Hexagonoan Protestantismo frantsearen inprima-leku emankorrenetako bat, hiri hau izan baitzen orduan eta gero (Nantes-eko Hitzarmenaren ondoren, 1598) mugimendu berriak bere garapen pastoral eta kulturalerako izandako babesleku bizkorrenetako. Inguruko barruti hurbilaren (*colloque*) eta probintziaren buru gidaria zen Arroxela,

Frantzia osoarekin eta atzerrikoekin harreman azkarrak zituena, ekonomian, kulturen eta eliz arazoetan (Vray 1999: 97-99).

Urte hartantxe, 1571n, bildu zen han Frantzia osoko Eliza Erreformatuen Sinodoa, nahiz eta aurreko eta ondoko urteetako setio bortitzak dena arriskuan jarri zuen¹³⁷. *Testamentu Berriaren* jaiotza-urte eta hiria ongi inguru kalbinistan suertatu ziren, hortaz.

6.1. Erabaki ofizialak

Testamentu Berria ez zen, ordea, autore edo itzultzaile saiatu bakar baten erabakiz zetorren zerbaite: tartean, noski, itzultzaile jakin bat zegoen, baina baita lankidegorik ere, eta are gehiago, Erakunde ofizialen asmoa.

Joanes Leizarragak zortzi-hamar urtetako lana burutu zuen. Bera ageri da hitzaurreetan lanaren sinatzaile bakar bezala¹³⁸, baina testuan, badu ondoan izan zuen taldeari buruzko aipurik:

& voyant l'occasion qui se presentoit [Jainko-Hitzaren itzulpena egiteko, alegia], esperant aussi qu'il y auroit de plus suffisans que moy qui tiendroyent la main à l'œuvre (comme il s'est trouué quand par ordonnace du Synode de vostre pays de Bearn, il a esté question de reueoir & conferer la besoigne) [...] (Leizarraga 1990: 247).

[...] eta ikussirik ecen occasionea presentatzen cela, bayeta sperañaz ecen ni baino sufficientagoric-ere içanen cela obrán escu eduquirren luenic (nola eriden-ere içan baita Bearnoco synodoaren ordenañaz

¹³⁷ Nanteseko Ediktuak (1598-1685), Kalbinismo frantsesari ehun eta gehiago herri eta hiri utzi zizkion Frantzian, hainbat gerraren ondoren higanotek beren segurtasun-hiriak izan zitzaizten. Hauetako handiena —estimatu eta gorrotatuena— Arroxela izan zen. Berau bilakatu zen, azkenean, barnekoentzat guztietan seguruena eta Koroarentzat, portuagatik, arriskutsuena. Ikus, gainera, Lebaud-David 1989: 90-91, 97-106: “Rappelons que ce siège dura environ sept mois et coûta la vie à vingt mille sur quarante mille hommes du côté armée royale, et à cinq ou six mille sur vingt mille âmes, côté rochelais, et que trente mille coup de canons furent tirés contre la cité” (91. orria). Beraz, Leizarraga, bi setioren artean egon zen Arroxelan, moldiztegi-lanetan.

¹³⁸ Frantsesez, Erreginari “son treshumble & tresobeissant seruiteur Iean de Liçarrague de Briscous” bezala aurkezten dio bere burua; euskaraz, ostera, “bere cerbitzari gucizco chipiac eta gucizco obedientac, Ioannes Leiçarraga Berascoizcoak” egiten dio eskaintza, “Rochellan Agoririlaren 22. 1571”. Leizarraga 1990: 243, 249, 253.

lan eguina visitatu eta coneritu behar ičan denean) [...] (Leizarraga 1990: 252)¹³⁹.

Eta baldin speranza dugun beçala, oraindrano eguin den hunetán heuscaldunac goçoric edo edificationeric hartzen badu, hunetan empletatu ičan diradenéc bihotz harturen duté, oraindanic gogo-ere duten beçala, eguin denaren berriz ikusteco eta corregitzeco (Leizarraga 1990: 254).

Leizarragarena ez zen izan, bada, ahalegin pertsonal eta pribatua, aurreko orrialdeetan ikusi ditugun urruneko nahiz hurbilagoko eragin-ekimenen bidetik iritsi zitzaigun emaitza baizik, eta Erregina eta Sinodoekin batera beste laguntza sozialak ere bildu zituen baina. Joanes Leizarragak bere hitzaurreetan gogoratzen digunaren arabera, babesle boteretsu batzuen izenak bada-kizkigu¹⁴⁰:

Eta dena den beçala erran deçadançat, Çure verthute handiac, Andréa [dio Erreginari], eta principalqui nic orain aippatu ditudanac, bayeta orduan çure Loctenant general Agramondeco Iaunaren ezhortatione handiac, eta Belçunceco eta Meharineco Iaunén eta cenbeit berce ene adisquideren sollicitatze ardurazcoac, ene goga eraciteco asco eta sobera ičanagatik [...] (Leizarraga 1990: 251-252).

Bide batez, gogora dezagun urte haietan Erreformak Euskal Herrian botatako erroek bizitza luzea izan zutela gerora euskal kulturari, nahiz eta mugimendua bere osoan galtzaile politiko gertatu, erlijio gerrateen ondoren¹⁴¹.

¹³⁹ Jatorrizkoak zeinu diakritikoz emaniko “n”ak “n” etzanez idatziko dira lan honetan.

¹⁴⁰ “Et afin que ie die ce qui en est, encores que voz grandes vertus, Madame, & principalement celles desquelles i’ay parlé, & les exhortations vehementes de monsieur de Gramont (qui estoit pour lors vostre Lieutenant general) ensemble les frequentes sollicitations de messieurs de Belsunce & de Meharin, & quelques autres mes amis, ne fussent que trop suffisantes pour m’esmouuoir” (Leizarraga 1990: 245-246).

¹⁴¹ Olazola 1993: 188-190. Begiratzekoak dira, gainera: Agirre Sarasola 1998 (“Belapeirez”), eta autore berak Belapeireri eskainitako tesian sarrera historikoa eta bibliografia (1996. Tesi argitaragabea).

6.2. Leizarragaren talde-lagunak

Leizarragaren aipu horietatik hasita, ikertzaileak saiatu dira Leizarragaren lankideen nortasunak argitzen: Vinsonek bildutako xehetasunak osatuz (1891, 1898, 1908), Jaurgainek (1907) eta batez ere Lacombe (1931) eman dizkigute Leizarragaren lankideen albiste-apurrak¹⁴², berrikitan Olaizolak gaztelaniara itzulita eskaini dizkigunak (Olaizola 1993: 177-183). Guztien iturriak Sinodo kalbinistetako agiriak eta *Rolle des offices* deitu bat dira¹⁴³. [2002an, eskuizkribu jakinetatik, Sinodoen iturrietako (bi eskuizkribu jakinetako) testu-bilketa eta azterketa burutu zituen M. C. Urbistondo-Picaveak, A. Arkotxa euskaltzainaren zuzendaritzapean, eta bi liburukitan jasota dago (2002)]¹⁴⁴.

Ikertzaile hauek bildutako albisteei esker osa dezakegu ondoko laukia, talde-lagun bakoitzari buruzko datu aipatu guztiekin:

*A esté ordonné
que les quatres ministres basques
verront & corrigeront
Le Nouveau Testament
que ledit Lissarraque a tourné en basque.[...].
Monsieur de Bonnefont a promis
les faire payer de leur despence.*

Oloroe-ko Sinodoak (1565-05-01) erabaki zuen lau Artzainek gainbegiratu eta zuzenduko zutela Leizarragaren itzulpena, eta lan hori ordaindu egingo zitzaicela.

¹⁴² Vinson 1983, I: 5-46; II: 521-529. Ikus *Revue de Linguistique et de Philologie comparée (RLPhC)* aldizkaria orain Interneten (<http://www.archive.org/details/revuedelinguisti44pari>). Jaurgain 1907. Lacombe 1931.

¹⁴³ *Synodes du Béarn de 1563 à 1579 et de 1594 à 1623*, eta *Rolle des offices et mandements de finances expédiés par commandement de Monseigneur de Gramont* (1564ko apirilaren 27tik 1565eko azaroaren 28ra): azken honek itzultzaile-zuzentzaileei egiten zitzaizkien ordainketen berri ematen du. Jaurgainek eta Lacombe aipatuak.

¹⁴⁴ Urbistondo-Picavea, M. C., 2002, *Les Basques et le Protestantisme en Basse-Navarre et en Soule entre 1563 et 1623, à travers l'étude comparative et l'analyse des Manuscrits Ms 1J1387/4 et Ms 433/4 des Synodes du Béarn*. [Argitaratze polikopiatua: Octubre 2002]. Gure 1995eko lan hau, bada, ekarpen berri horren argitan osatu-zuzendu beharko du ondoko irakurle eta ikertzaileak.

LEIZARRAGA ETA LANKIDEAK (1563-1601 BITARTEKO ALBISTEAK)

<i>Urtea</i>	<i>Sinodoa</i>	<i>Aipatutakoak</i>
1563, 14-III 1565, 01-V	Paue Oloroe	Lissarrague: itzulpenak egitera deitzen dute Lissarrague: ordainagindua Lankideak: - Piarres Landetcheverry (Undurañe) - Sanz de Tartas (Sarrikotapia) - Joanes Etcheverry (“petit basque”, de la Rive ere deitua. Donibane- Lohizune) - Tardetz (zuberotarra omen)
1565, 5-IX	Salbaterra	De la Riue, Tartas (Nabarregose-tik), Landecheuerry (Rivehaute-tik), Tardetz (Bastidatik). Itzulpena bukatzeaz dago: ulergarria, euskalkien gainetik ere. Argitalpenerako laguntza berresten zaie, agindutakoaren arabera.
1565, 10-VII	<i>Rolle</i>	Soldatak: Lissarrague, Tartas, La Rive (J. Etcheverri edo Cheverry), Tardetz Itzulpenaren aurkezpena: bukatuta (30-IX)
1566, 5-VI	Nay	Bilduta: Landacheuerry (Rivehautetik) Tardetz (Bastidatik) Lissarrague: beronen dohainak aipatu ziren
1567, 13-IV	Paue	Lissarrague: ministrotarako aztertu eta onartua Tartas: Luc-era bidalia Lissarrague: Bastidara bidalia Tardetz: “Oxtauaeinx” (Oztibarre?) eta Donapaleura bidalia
1568, 17-IV	Paue	Bilduta: Landecheuerry, Lissarrague, La Riue eta Tartas

1569, 10-X	Leskarre	Bilduta: Landecheuerry, Lissarrague, La Riue Erabakiak: La Riue, Nabarregose-ra, eta Tartas eta Lissarrague euskaldunen artera
1570, 13-VI	Leskarre	Bilduta: La Riue, Landecheuerry, Lissarrague, Tardetz, Tartas
1571, 17-X	Paue	Bilduta: La Rive, Tartas, Landetcheverry Erabakia: Lissarrague, Bastidara
1573, 13-X	Paue	Erabakiak: Landecheuerry Charre-ra, Lissarrague Bastidara, Tardetz Donibane eta Oztibarrera (<i>Ostobat</i>) Lissarrague: inprima-gastuen ordainketa
1574, 15-XII	Paue	Bilduak: Tartas, Donapaleutik Tardetz, Oztibarretik (<i>Ostobatz</i>) Lyssarrague, Bastidatik Erabakiak: Haurrak Leizarragaren eskolara TBren banakuntza, Barrutietan (<i>colloques</i>) Tartas, Salbaterrara
1577, 16-VIII	Paue	Bilduak: Lissarrague, La Riue, Landecheuerry, Tardetz, Tartas
1579, 8-IX	Paue	Bild.: Liçarrague, Landecheuerry, Tartas, La Riue
<i>(Urte-tarte bonetan agiriak falta dira)</i>		
1594, 20-IX	Paue	Ez ziren egon: Lissarrague, zaharra zelako L'Andecheuerry, Charre-ko minis. zaharra
1596, 20-VIII	Paue	Ez zen Liçarrague egon: gaixo eta zaharra
1601, 17-VII	Paue	Bastida, beste Artzain baten kargu

Urbistondo-Picavea 2002: 15-21. orrialdeetan ikus daiteke kronologia osatuagoa.
Izenak, jatorriz ageri diren modura jaso dira lauki honetan

Horrela, bada, izenak ez ezik talde-lagun bakoitzaren nondik norakoak ere ezagut ditzakegu, XVI. mendearen bigarren partean: lehen euskal idazle protestanteen historia jakiteko, gaingiroki bada ere, balio digute datuok.

6.3. Lanaren antolatze ofiziala

Halako erantzukizun ofizial handiko itzulpen luze batek, eliz mailan ere egitekoa antolatzea eskatzen zuen. Horretaz Sinodoetan badugu bizpahiru testu interesgarri, hemen bere horretan jaso beharko genukeena:

Lapurdin dagoen Leizarragari hona [Paue-ra] etortzeko aginduko zaio, Testamentu Berriaren, otoitzen eta katiximaren itzulpena egin dezan, eta berak gogo garbiz hala nahi badu, herri honetan nahiz Nafarroa Beherean Ministeriotzan zerbitzatzeko presta dadin, eta Eliz Kontseiluari eskatzen zaio bera manten dezala etorri nahi badu, izan ere bera etor dadila baita Erreginaren borondatea (Paueko Sinodoa, 1563-martxo-I4). [Itzulpena gurea]¹⁴⁵.

Lafitte eta Olaizolarekin batera, itzulpen-mandatu honen data 1563an jarri behar da. Mandatua, ordea, ez zen TBrako bakarrik, itzulpen-programa oso baterako baizik. Ikusita ditugun Erreformako itzulpen-egitarauen arabera proposatua, betiere: Bibliaz gain, otoitzak, sakramentuak, katixima, irakurgaiak, etab.

1571ko argitalpenaren arabera badakigu, gainera, hamabi bat liburu-liburuxka atera zirela argitara, eta itxura guztiz, hauetako batzuk bederen aparteko edizio bereziak ere izan zituztela (Olaizola 1993: 181).

Mandatua Erreginaren borondatez eman zitzaion, eta Sinodoaren bizkar joango ziren lan-gastu eta ordainketak (gerora jakingo dugu Leizarragak berak ere bere kontura jarri behar izan zuela zerbait argitalpena burutzeko). Lanari segida segurtatzeko hastapen ona zen hura, diru eta babes ofizialak ez ezik lankideak behar izanik halakoak inguratu ahal izateko.

¹⁴⁵ "Lissarrague qui est au pays de Labourt sera mandé de sen venir icy pour s'employer a La traslation du Nouveau testament prières et Catechisme en Langue Basque et pour se preparer asuervir au Ministère en Ce pays ou en La Basse Nauuarre sil se veut obliger purement, & sera prié le Conseil Ecclesiastique Lentretenir sil sen veut venir veu qLa volonté de la Royne est quil Vienne" (Lacombe 1931: 363-364). Ikus Olaizola 1993: 177-178.

1564ko albisterik ez dugu: Leizarraga, inondik ere, bere gisara ari zen lanean. Baina bai hurrengo urtean: 1565eko udaberrian, Oloroen ospatutako Sinodoan. Lehen idazketa-lana burutu samarturik zegoen, nonbait, eta ohiko lan-molde kalbinistari jarraiki, lantalde bat sortzearen beharra ikusi zen orduan, ofizialki Leizarragarekin lankidetza hertsian jardun zezan¹⁴⁶:

Testamentu Berria lau Ministro euskaldunek berrikus eta zuzen dezatela agindu da, eta beren familietatik at denbora luzez egon beharrean izango direnez, Bonnefont Jaunak hitzeman du haien gastuak ordaintzeko, egiteko horretan beren etxeetatik urrun izanen diren bitartean, eta bestalde –igandetakoetatik salbu– beren prediku-lanetatik aske izanen dira [Itzulpena gurea].

Hura, bada, zinezko lantaldea izan zen, beraien etxeak utzi eta elkarrengana lanerako bildua. Bakoitzari eguneroko soldata izendatu zitzaion, baina azpimarratu behar da aurrekontu ireki baten gain zihola lana, hau da, behar izango zen denbora hartzeko eragozpenik gabe. Eguneko hainbesteko batekin ordainduko zen egindakoa, horretarako Sinodoak agindu eta eskatuta zeuzkan diru-laguntzak elizetan bilduta ordainduko zena¹⁴⁷.

Honetan oso zehatza da *Rolle des Offices* hori, zera baitio 1565eko uztailaren 10ean¹⁴⁸:

1565eko Uztailaren 10, Leizarragari, Testamentu Berriaren euskararako itzultzaileari, ezkongabeko Ministro bezala dagokion soldata [ordainduko zaio] 1565eko urtarrilaren 1etik hasita, Kontseiluaren aginduz. Tartas-i, La Rive-ri (Joanes Etxeberri, eta Txeberri ere deituari) eta Tardetz-i, aipatutako itzulpenaren zuzentzaile eta berrikusleei 6 sos eguneko, datorren Sinodoa arte, lanean hasi ziren egunetik hasita.

¹⁴⁶ “A esté ordonné que Les quatre Ministres Basques Verront et Corrigeront Le nouveau testament qu’il Leur faudra ce faisant demeurer Longuement hors Leurs familles, Monsieur de Bonnefont a promis Les faire payer de Leur despence, durant Le temps qu’estans absens de Leurs Maisons Ils Vaqueront audit Labeur dauantage Leur a este Accordé quils seront Excusez de prescher en Leurs Eglises durant Ledit temps expté Le dimanche” (Lacombe 1931: 364).

¹⁴⁷ Leizarraga eta bere taldearen lanaren finantzaketa hau elizek eraman zuten batez ere, osorik ez baldin bada: Olaizola 1993: 179-180. Pentsa liteke erbesteko eliza zaharragoetan ikusitako burubidea segi zela kasu honetan ere.

¹⁴⁸ *Rolle des Offices*: ikus testu itzulua, Olaizola 1993: 179.

1565eko irailaren azkena. Lehengo berei, 6 sosetako kopuru bera eguneko, berrikusketa hori amaitu arte.

Berehala –soldatak noiz etorriko zitzaizkien begiratu gabe– jarri ziren lanean (Leizarraga lehenengo, zuzentzaileak gero), zeren hor *Rollek* dioskunez, uztailaren 10ean egin zitzaizkion hari ordainketa batzuk (Olaizola 1993: 179); hilabete batzuk geroago, urte bereko udazken aurretik, eginda zeukan taldeak kontu emateko bere txostena, Salbaterrako Sinodoarentzat (1565-iraila-5)¹⁴⁹. Irailaren hondarretan lanean ari ziren eta, antza, artean puska batean segitzeko asmotan¹⁵⁰.

Leizarragaren taldekideen lau izenak ezagutzen ditugu (laukian ikusi dugun bezala): Tardetz, Sanz Tartas, Piarres Landetxeberri eta Joanes Etxeberri (De la Rive ere deitua)¹⁵¹. Arestian aditzera eman denez, lantalde honen eraketa kalbinsten lankidetzat-moldeen tradizioaren barnean ulertu behar da¹⁵².

6.4. Hizkuntz ereduaren arazoa

Taldeak bi motatako itzulpen-zailtasunak aurkitu zituen, gutxienez, bere zereginean: Bibliaren itzulpen orori zegozkionak, eta euskara hezigaitz batekin moldatu beharrak zekartzanak. Lehenengo arazoaz asko zekiten itzulpen-talde erreformatuek, eta Leizarragak ez zituen, nonbait, ahantzi aurreko hamarkada haietako protestanteen lanak¹⁵³, berean erabil zitzakeen irizpideak aldez aurre-

¹⁴⁹ “M. de la Rive & les deputez pour voir La traduction du Nouveau testament faite par M de Lissarraga ont fait bon rapport de Ladite traduction Estans en différent de quelque dialecte ont este Remies a gens qui Entendent Le Language telz qui Leur Semblera bon d’eslire pour Les Mettre hors de différent au Reste ont esté priés de faire diligenter de voir La traduction du Nouveau testament aux mesmes Conditions que dessus Et le magistrat prie de subuenir aux fraix ce qu’il a promis” (Lacombe 1931: 364).

¹⁵⁰ “Dernier septembre 1565. Aux mêmes, pareille somme de 6 s. par jour durant qu’il vaqueront à ladite traduction” (Jaurgain 1907: 288).

¹⁵¹ Tardetz, horrelaxe agertu ohi da (“z”rekin). Joanes Etxeberri hau lapurtarra zen, donibandarra: euskal literaturan beste bi “Joanes Etxeberri” ere baditugunez (Ziburukoa, Sarakoa), honi “Etxeberri Donibanekoa” deitu beharko genioke.

¹⁵² Millet 1992: 765-870 (hirugarren parte: “Du latin au français”), 767-786 (berezikiago: “La langue vernaculaire”).

¹⁵³ “[...] hala-ere consideratzen nuenean, nola gure demborán-ere anhitz personage iaquinsuric Testamentu berriaren translationean empletatu içan den, hambat Latinez, Francesez, nola anhitz berce lengoage abratsez eta praticatuz: eta guero nola Translataçale beréc eta hayen ondoan bercéc anhitz gauçatan, bay sensuan bay lengoagean cer erran eriden vkan dutén: eta ikussiric ecen halacoequin comparatzera ez-deus

tik ezagututa jardun ahal izateko. Bigarrenaz, berriz, Leizarragaren testuetan bertan eta Sinodoetakoren batean ikus daiteke, nola arduratu ziren euskararen irtenbidea samurtzeaz, abiapuntua guztiz basa baitzen eta etsigarria:

[...] eta guti falta cedin non ezpainendin choil guibelera, nacussanean hambatez ene empresa handiago, cembatez nic scribatu dudan lengoage motá baita, sterilenetatic eta diuersenetatic: eta oraino, translationetan behinçat, vsatu gabea (Leizarraga 1990: 252)¹⁵⁴.

Horregatik, “Heuskalduney” atarikoan, lanean ulergarri gertatzeko, euskararen *corpusaren* gain jarri behar zen arreta gogoratu zuen Leizarragak, eta badakigu hain zuzen lantaldea ere horretaz kezkatu zebilela:

Gaineracoaz den becembatean, batbederac daqui heuskal herrian quasi etche batetic bercera-ere minçatzeco manerán cer differentiá eta diuersitatea den: raçoin hunegatic sensu eguiazcotic aldaratu gabe, lengoageaz den becembatean *ahalic guehiena guciey adi eraciteari iarreiqui içan gaitzaitza*, eta ez choil edocein leku iaquineco lenhoage bereciri (Leizarraga 1990: 254). [Azpimarra gurea].

Leizarragaren “ahalic guehiena guciey adi eraciteari iarreiqui içan gaitzaitza” esaldiak, euskalkien gainetik talde-lagunek euskaldun guztien alde egindako hizkuntz ulergarritasunaren aldeko jarrera erakusten digu. Urte batzuk lehenago, 1565eko Sinodoari taldeak zuzendutako txostenean ageri zen hizkuntz batasun eta ulergarritasunaren kezka bera da, eta Erreginak berak okzitaniera bearnesean zaindu zuena, nonbait¹⁵⁵. Luter-ek lehenengo, alemanaz, eta

baino ez-deusago nincela [...]”. “[...] toutesfois quand ie consideroye que mesme de nostre temps tant de sçauans personnages se sont empoiez à la traduction du nouueau Testament tant en Latin, François qu’en autres langues fort riches & usitees: & que depuis les mesmes traducteurs, & apres eux les autres ont trouué plusieurs choses à redire, tant au sens qu’au langage, me voyant moins que rien en comparaison d’eux, [...]” (Leizarraga 1990: 252 eta 246).

¹⁵⁴ “& peu s’en fallut que ie ne desistasse entierement, voyant mon entreprise d’autant plus grande, que la langue en laquelle i’ay escrit est des plus steriles & diuerses, & du tout inusitee, pour le moins en traduction” (Leizarraga 1990: 246).

¹⁵⁵ Olaizola 1993: 179. Grange 1984: 183-184 (185): “Que podem hornir enquèra: [...] dab 400 ans d’avança, la Rèina Jana que hè «pan-occitan»: viure (viver), tots jorns (tostemps), ab (amb, dab), cascun (cadun), puixança (poder)... La rèina que’s mescla los parlars de las soas numerosas senhorias”.

gainerako itzultzaileek beste hizkuntzatan gero izandako arazo berak zituzten leizarragarrek ere¹⁵⁶.

Horregatik, hipotesi logiko gisa, uste izan liteke Genevatik etorritako irakasle handiak (Jean Raymond-Merlin¹⁵⁷ edo Pierre Viret: urte hauexetakoak zen Orthezeko Akademiaren eraikuntza: 1564-1568)¹⁵⁸ eta Artzain erreformatuak, nahiz hemendik hara ikastera joandako gazte euskaldunak¹⁵⁹, itzultzean, bide kultural berrien esperientziaz mintzatu behar izan zitzaizkiela Euskal Herriko itzultzaile hauei, eta beharbada arazoak argitzen lagundu, gertatzen ari zirenen jakitun ageri baita, ikusita daukagunez.

Euskal prosa jaioberriaren hizkuntz batasunaren eta hizkera estandarraren alde zirenek, aldeaz aurretik begiz jota zituzten argitalpenaren hedapen herritarra eta herrian, eskola eta katiximaren bidez edo, irakurlego alfabetatua sortzea.

6.5. Itzulpenaren hedapena, eta euskararen eskolaratzea?

Erreginari, Sinodo eta noblezia euskaldun erreformatuei esker, Leizarraga eta beronen taldearen lana ez zen gaztelu-zoko batean galdu, baizik eta garaiko talde sozial nagusiek eman zioten herrira iristeko biderik.

Sinodoak agindu bezala, “kolokioetan” (hau da, eliza kalbinistak ezarri zituen barruti geografikoetan) banatu ziren TBren edizioa (edo edizioak) eta liburu ezberdinak, izan ere talde haren lanak (dozenaren bat iritsi da guganaino) banaka eta berezita ere zabaldu baitziren (Olaizola 1993: 181, 183-184); besterik da, gero, Kontrarreformaren eta gerra galduen hodeipean noraino heldu ahal izan zen hedapen hura.

¹⁵⁶ Luter-en itzulpenari buruz ere batasun-zentzu hori azpimarratu izan diote historialariek: “importante desde el punto de vista religioso por su enorme difusión y su autoridad, la obra bíblica de Lutero daría a Alemania, que hasta entonces se expresaba en casi doscientos dialectos, una lengua literaria cuyo fondo era el idioma hablado en Wittenberg” (Léonard 1967, I: 81). Beranduago, baina herri txikiago baten hizkuntzaren, eslovenieraren, kasua ekar liteke hona: “J. Dalmatin (c. 1547-1589), original de Krsko, sobre el riu Sava, en el límite entre el baix-carniolà i l’estirià [eslovenieraren bi dialekto], en la seva traducció de la Bíblia a l’eslovè (Wittenberg, 1584) intenta de combinar les varietats lingüístiques dels autors protestants precedents. Així, la Bíblia de Dalmatin hi contribueix amb una síntesi supradialectal, amb aportacions de l’alt i del baix-carniolà i àdhuc amb algunes tènues coloracions del dialecte del Litoral” (Bañeres 1989: 188).

¹⁵⁷ Pic 1984b: 207.

¹⁵⁸ Garrison-Estebe 1984a: 77.

¹⁵⁹ 1559tik aurrera ezagutzen ditugu Suitzara joandako gazte euskaldunak. Ikus Olaizola 1993: 122.

Bibliaren zabalkundea, ordea, ezin zitekeen izan arazo guztiz mekanikoa, eta kultur garapen berrietatik at gera zitekeena. Kristau-herriaren baldintza kulturalak aldatuz bakarrik lor zitekeen zinezko hedapena, alfabetatzearekin edo kultura eskolatuarekin. Horregatik (eta lehenik eliz arduradunen artean berezikiago zaintzeko arazoa zelako), euskal eskolaren lehen sorrera ere une hartan ikusi izan da.

Uste edo burutazioetatik errealitate ezagunera etorriz, esan dezagun itzulpen-lankidetzan gorputz hartutako hurbiltasun pertsonal-instituzionala ondoko hamarkadan ere luzatu zela, eskola-lanaren bidez. Argitalpena kaleratu ondoren, Leizarraga bere lankide izandakoen haurren irakasle bilakatu zen hain zuzen, Sinodoaren testu honek erakusten digunaren arabera (1574)¹⁶⁰:

Nafarroari dagozkionetan, Tartas jaunaren semea, Landetxeberri jaunarena, Tardetz-ena, hirurak, urtebete Nafarroa Beherean izango dira euskara ikasteko, eta Leizarraga jaunaren eskutan jarriko dira eta gero ondoren Leskarreko ikastetxean jarraikiko, Kolokioak aztertu ondoren, eta aipatutako haurrok Kolokio beraren Nafarroa Behereko Eliz diruetatik mantenduko dira [Itzulpena gurea].

Hartutako erabaki honek eraman zuen Piarres Lafitte zera idaztera: “Bagaude ez ote zen izan eskual ikastoletan lehen-lehena!” (Lafitte 1972: 147). Garbi dagoena zera da: euskal kalbinismoak ez zituela galdu nahi hemengo hizkuntza erroak, eta beroriek segurtatzeko, hurbilena zuenari helduz premiazkoa ikusi zuela, “Seminario Ttipia” edo “Lehen Seminarioa” sortzea gerora Leskarren, Orthezen nahiz Pauen hezi zitezkeen Artzaingai gazteentzat, Erreginaren borondatez eta Sinodoaren erabakiz eta diruz.

Eskolagintzaren plangintza orokorragoaren aldetik, garaiko ekaitz gogorren artean, hura bide-erdian geratu bazen ere, helburu nagusiak —erlijiosoak, kulturalak, politikoak— garbi ikusi zituen euskal Erreformatak, Europako beste hainbat lekutan bezala.

¹⁶⁰ “Quant à la basse Naurre l’enfant de Monsieur Tartas, celuy de Mr Landecheurry, celui de Mr. Tardetz seront tous trois un an en La Basse Naurre pour apprendre Le Language Basque, & mis es mains de Mr. Lyssarrague et puis Apres seront continuez au College de Leskar, apres avoir esté Examinez par Le Colloque & seront Entretenuz lesditz Enfans des deniers Ecclesiastiques de la Basse Naurre audit Colloque” (Lacombe 1931: 365).

7. Ondoriobidezko zenbait ohar

Azaldutakoen laburpen gisa, komeniko da azken oharpenen bat ematea, irakurlearen mesedetan eta orrialdeotako aztergai ardatzak bilduz.

1. Euskal prosa (idatzia, eta argitara emana: 1571), Bibliaren itzulpen baten altzoan jaio zen, baina ez erbesteko eragin sozialik gabe, garai bertsean Europako zenbait herritan gertatu zenaren antzera baizik. Alde horretatik, kanpoko lan-antolakuntzen erduei jarraiki, Leizarragak eta lagunek burututako lanak originaltasuna baino gehiago garaikidetasuna du, bada, bere sorreran.
2. Itzultzaileak ohartuta zeuden molde honetako lanetan Europan gertatzen ari zenaz, bere osoan beharbada ez ezagutu arren. Ikusi dugu beste herritan ere, zein antzeko lan-egitarauak egon ziren 1520-1570eko hamarkada haietan.
3. Erreforma protestantearen eta prezeskiago kalbinistaren testuinguruan egin zen itzulpen-lan hura: fede-erlijioso eta Erakunde jakinen zerbitzuan eta kalbinismoaren hedapen handiaren urteetan hain zuzen (kalbinismo nafar-bearnes eskolatuak sustaturik, noski, eta Paueko Sinodoetan hartutako erabakien ondorioz).
4. Lan ofizial horretarako mandatua eta babes, eta haren hartzaileak ere, ordea, nafarrak izan ziren, itzulpen-argitalpenak Nafarroako Erreginarene borondatez egin zirelako eta Nafarroa Behereko herriaren mesedetan, baina gainerako euskaldunak ere gogoan hartuta.
5. Deliberamendu ofizial hori, aldiz, Erresumako politika erlijioso-linguistikoko orokorraren katebegi bezala ikusi behar da: a) Erreinuko hizkuntzekiko politika orokor baten barruan (bearnesa/euskara vs latina/frantsesa); b) eliz argitalpen-programa osoaren parte gisa (Biblia, baina baita bestelako eliz liburuak ere).
6. Erabaki politiko orokor horrek, oster, ez zuen nondik jaiorik izango, aurretik ia mende erdiko kultur bizitza eta ideia-mugimendua Nérac-eko Errege Gorte nafar errenazentista-erreformazale irekian bildu ez balira: Margarita eta bere alaba Joana, eta erbesteko pentsatzaile eta irakasleak,

baina hemen bertako proiektu politiko-kulturala ardatz zela (Bearnoko Orthezen edo Pauen bezala, Nafarroa Beherean).

7. Hizkuntz politika hark eta ondorioz burututako argitalpen-egitarauak bi euskarri ideologiko nagusi izan zituzten: a) Erreforma protestantearen Bibliarekiko pentsamendu teologikoa, eta b) Nafarroako Erresumari bere nortasun *nazionala* erlijioz eta hizkuntzaz ere, bien bidez, indarberritu nahi zion asmo politikoarena.
8. Elkarren pareko proiektu kultural baten barnean, euskarak eta bearnesak parekotasun ofiziala lortzeko aukera izan zuten orduan, eliz bizitza kalbinistan bederen. Erresuma elebiduna izan zitekeen, eta hizkuntzen eremuan erbesteko hizkuntzetatik ongi berezia. Horrek balio historiko nabaria zuen: Monarkia handiek hizkuntz zentralismora jotzen zuten unean jokatu zen horrela. Leizarraga eta Saleta, euskalduna eta bearnesa, biak izan ziren aldi berean Erreginak babestuak. Horiek horrela, bearnesari erabateko ofizialtasun bakarra eman ordez, euskara ere kultur bideetara bultzatu nahi izan zen.
9. Hala ere, hamarkada pasatxo batean lortutakoek (1560-1572: argitalpenetan bezala berorien erabilpen soziokulturalean) eta ondoko politika orokorrak ez zuten euskararen aldeko plangintza kultural berriaren geroa segurtatu ahal izan, inguruabar erlijioso eta politikoak alderantzikatu zirelako; izan ere, Hexagonoko erlijio-gerrek bete-betean atzeman zuten egitasmu hura, eta Nafarroako Enrike III.a katoliko egin eta Frantziako Errege bilakatu zen (1592); Hexagonoko lorpen kalbinista irabazi berriak gorabehera (Nantes, 1598), Frantziako Koroapean Kontrarreforma nagusitu zen.
10. Aurkeztu ditugun testuinguruek (kristau Elizen bi Erreforma kontrajarrien mundu kulturalak), leizarragatarren lanaren eta Erreforma katolikoko argitalpenen pisu historiko erlatiboak ulertzeko balio lezakete. Kasu batean eta bestean, asmoetan eta errealitatean, hizkuntzaren garapen soziokultural haiek xede eta baldintza, osotasun eta muga, erritmo eta arrakasta ezberdinak izan zituzten.
- II. Leizarragatarren lanak mirespena baizik ez du merezi gure hizkuntzaren historian, are gehiago nolako handinahiez ekin zitzaion lanari begiratu eta epe labur batean eskuratutakoa ikusten bada.

12. Lan *interesatua* izan zen hura –pastorala, alegia–, katolikoaren artean Calahorrako Sinodalen erabakiak ziren bezalaxe, baina horrek ez die ukatzen argitalpen haiei zinezko jatorrasunik. Aitzitik, garaian garaiko erronkei erantzuteko hitzunek behar zituzten bide berriak aurkitzen asmatu zuten Erreginak, Sinodoak eta lankideek, beraien eskumenean ez zegoen hurrengo arrakasta ukatu baldin bazitzairen ere.
13. Kasik lehenengoz eta behin, euskal erakunde publikoek eta Elizak (garaiko Eliza Erreformatuaren irizpideei jarraituz, noski) elkartuta ekin zioten euskalgintzari, beren interesen ildotik, bai, baina nolana ere Euskal Herriaren kultur ondarea zapuztu gabe, eta aitzitik, proiektuak beronen gain eraikiz.
14. Erreforma katolikoak eta Kontrarreformak Euskal Herrian bideratu zuten politikaren nondik norakoak hobeki ulertzeko ongi etorriko da, besteak beste, Eliza kristauetako eliz jokabide linguistikoak zabalago begiratzea, honako puntuok aintzakotzat hartuta:
 - a) Ekialdeko Eliza *nazionalen* hizkuntz politikak.
 - b) Eliza Katoliko latinoaren Mendebaldeko irizpide eta praxi linguistikoak (Euskal Herriko Elizak hortxe baitzuen bere joko-barrutia, eta eliz idazle katolikoek, halabeharrez, horko eskei erantzun behar izan baitzieten).
 - c) Protestantismo ebanjeliko eta Erreformatu europarren hizkuntz asmo pastorala, hortik jaso baitzituzten Erresuma eta Kalbinismo nafarrek egin nahi zutenerako indarra eta nondik norakoa.

BIBLIOGRAFIA

Leizarraga eta Protestantismoa

Ondoren datorren bibliografia hau beregaina da, neurri handi batean, hau da, alde batetik aurreko idazlanean interesgarrienak iruditu zaizkigunak biltzen ditu, eta bestetik, idazlanean ez dagoen zenbait gehitu dugu euskal ikertzaile eta ikasleentzat, lehen sarrera bibliografiko orokor gisa balio dezakeelakoan.

Hemengoaren ondoko hurrengo urrats praktikoa (duen erosotasunagatik diot) Millet-en obran topa daiteke: Millet, O., 1992, *Calvin et la dynamique de la parole*, Paris: Libr. H. Champion. Protestantismoaren historiaz diharduen bibliografia handietara heldu aurreko lana samurtzeko balio dezakete hemengo iradokizunek eta Milleten zerrendak.

Zerrenda alfabetiko bakarrean jaso dugu gure dena; hala ere, berorren aurretik ohar honetan sailkatzen ditugu azter-eremu historiko ezberdinetarako bibliografiak, gai bakoitzaz arduratuak liburu eta idazlanen multzo barne-kidetuak izan ditzan.

Iturri argitaratuak. Idazlan guztiak. Bohatcova 1984; Calvin 1842, 1863-1900, 1927, 1957, 1973; Droz 1970-1975; Dubarat 1900; Luther 1883-, 1957-; Melancton 1834-1860, 1929; Pic 1984a; Sanz de Ormazabal 1992; Urkiza 1995; Uruñuela Bernedo 1989.

Protestantismo eta Humanismoaren historiak. Atkinson 1971; Bataillon 1966; Cazaux 1984b; Chaunu 1986; Érasme 1990; Febvre 1971a, 1971b; Haag 1966; Hauser 1909; Iserloh 1972a, 1972b; Latreille et al. 1963; Lebaud-David 1989; Leclerc 1969; Léonard 1958, 1967; Lortz 1964; M'Crié 1950; Margolin 1993; Michelet, Mettra 1990; Neill 1966; Pannier 1931; Rupp 1970; Schmidt 1978a; Urbain 1984; Urbistondo-Picavea 2002; Weber 1971c.

Hizkuntza(k) / Herrialdeak. Hizkuntzen historia orokorrak. Bañeres 1989; Barkan 1978; Berry 1978; Bezzola 1978; Brunot 1967; Brunot, Bruneau 1969; Camproux

1971, 1979; Chaurand 1972; Cohen 1987; Fernández 1982; François 1959; Friederich 1973; Gardy 1984; Gargallo Gil 1989; Giordan 1992; Intxausti 1990-1992; Jackson 1953; Jeannin 1965, 1970; Kirby 2006; Macaulay Trevelyan 1984; Macek, Mandrou 1984; Martínez de Isasti 1972; McCrum et al. 1992; Morgan 1988; Petschen 1990; Tagliavini 1981; Therive 1954; Vossler 1953; Weber 1971b; Woodward 1982. *Hizkuntzak XVI. mendean*. Castor, Cave 1984; Demaizieres 1978; Dubois 1970, 1972; Gerighausen 1963; Huchon 1988; Longeon 1989; Rickard 1968; Seguy 1968; Varii 1982. *Elizak, Humanismoa eta hizkuntzak, XVI.lean*. Coletti 1987; Grosse 1879; Guerlain de Guer 1937; Haase 1890; Higman 1967, 1976; Huguét 1916; La Garanderie 1988; Meinhold 1958; Millet 1992; O'Rourke Boyle 1977; Peronnet 1981; Reverdin 1984; Schmidt 1950; Van Andel 1953; Wartburg 1966.

Euskara. Euskararen historia. Agirre Sarasola 1996, 1998; Bañales, Gorrotxategi 2004; Bonaparte 1991; Cierbide, Vallejo 1983; Furió 1556; González Echegaray, Arana Martija 1989; Goyhenetche 1983; Portilla 1979; Satrustegi 1993; Villasante 1956; Zalbide 1990.

Literatura. Cannuyer 1993; Curtius 1986; Grosclaude 1964; Haritschelhar 1983; Kluge 1935; Kushner 1987; Lefranc 1934; Maisonneuve 1978; Michelena 1960; Millet 1984; Moore 1930; Pannier 1930; Perret 1936; Pineaux 1971; Plattard 1935, 1939; Queneau 1968-1978; Richter 1973; Riquer, Valverde 2007; Roethe 1918; Rouquette 1980; Sayous 1970; Schmidt 1978b; Stephan 1945; Togeby 1959; Vermeil 1924.

Eliza katolikoa / Eliza kristauak. Artola 1986; Azcona 1983; Azkarate 1987, 1988; Bazán Díaz 2007; Bombín Pérez 1988; Ehses 1954; García Fernández 1994a; Gastañazpi 1994; Goity 2007; Goñi Gaztambide 1947, 1985; Guerra 1918; Intxausti 2012; Inzagaray 1951; Larrañaga 2007; Lasa 1982; Massarelli 1901; Muro Abad 1994; Rapp 1973; Rodríguez-San Pedro Bezares 1982; Rogier et al. 1966; Sayas 1994; Sélis 1988; Severolus 1901; Tellechea Idigoras 1972, 1981; Uribe 1988-1996; Urkiza 1995.

Hezkuntza. Azurmendi 1985; Borgeaud 1900; Delormeau 1976; Furet, Ozouf 1977; Garin 1968; Gilmont 1990; Hahn 1957; Harbison 1956; Hartfelder 1889; Lecoultre 1926; Lukacs 1965-; Malaxechevarría 1926; Martin 1988; Stelling-Michaud 1959.

Liburugintza. Propaganda. Angenot 1982; Buridant 1984; Cartier 1893; Martin, Chartier 1983; Mosquera, Zubizarreta 1974; Peter, Roussel 1987; Telle 1976; Varii 1957, 1983.

Itzulpengintza: Biblia. Bedouelle, Roussel 1989; “Bibelübersetzungen” 1957, 1958; Bohigas 1979; Bruneau 1951; Buridant 1984; Casalis, Roussel 1987; Cavallera 1945; Dictionnaire de la Bible, 1912-1926; Dolet 1830; Eheses 1908; Enciso 1944; “Françaises (Versions) de la Bible” 1912; Garavaglia 1993; Greenslade 1963; Guillerm 1988; Haag 1975; Higman 1970; Intxausti 1994; Jedin 1972; Krašovec 1998; Labrichon 1993; Lampe 1969; Lanson 1894; Leonardi 1993; Lobrichon 1993; Lortsch 1910, 1984; Lourdaux, Verhelst 1979; Marmelstein 1921; Mendiguren 1988, 1992; Nemer 1977; Norton 1974, 1984; Pagola et al. 1992, 1993; Pérez Goyena 1944; Reuss 1979; Revilla 1930; Riché, Lobrichon 1984; Russell 1985; Saint-Bézar 1984; San Martin 1981; Stauffer 1980; Trebolle Barrera 1993; Varii 1971-1976, 1980, 1988, 1993; “Versiones de la Biblia”, 1970; Worth 1988; Zuber 1971.

Liturgia, katiximak, aitorpenak. Agirre Sarasola 1996, 1998; Basurko 2006; Büchschütz 1900; Colin 1989; Fatio 1986; García Fernández 1994b; Godefroy 1925; Grange 1984; Guelfucci 1945; Jungmann 1951; Lecerf 1942; Meyer 1965; Millet 1989; Pic 1984b; Rementeria 1975; Venturi 1987.

Leizarragaren eta lankideen obra, bere testuinguru historikoan

Erreferentzia bibliografikoak horrelako lan orokor nahiz berezietatik jaso behar dira, eta zenbait kasutan ikertzaileen lanetatik. Hemen ez da eman nahi izan euskarazko itzulpen biblikoen zerrendarik (horretarako: Vinson 1983, Bilbao 1970-1981, Zabaleta 1988, Torrealdei 1993). Itzulpen horiei buruzko azterlanetatik: a) ez dugu apenas bildu nahi izan alde filologikora guztiz mugatu direnak (Dodgson-en lan-zerrenda luzea, esate baterako, salbuespenen bat espresuki sartu da: Schuchardt, adibidez), b) eta bestelako azterlanetatik, Leizarraga-renei dagozkien eta XX. mendeko itzulpen handi klasikoenekiko kritika-lanen aipua jaso dugu bakarrik: Lafitte, Mitxelena, Mendiguren, Etxezarreta, Amundarain, Altuna. Uste dugunez, ikerlanik gabeko itzulpen handirik bada (Kerexeta, Etchehandy, etab.). Leizarraga eta Olabide-ri eskainitako bi aldizkari-ale gogoratzeoak dira: Olabide-renaz, *Euzko-Gogoia*, 1959, 5-6. zk.; Leizarragarenaz, eta euskarazko beste itzulpen biblikoez: *Senez*, 1988, 1-2. zk.

Obra bibliografiko orokorrak. Bilbao 1970-1981 (1985-1987, 1996); Torrealдай Nabea 1993; Vinson 1908, 1911, 1983.

Leizarragarren testuinguru historikoaz. Testuinguru orokorra. Akesolo 1989-1992; Arbeloa Muru 1992; Bohatcova 1984; Delumeau 1967; Delumeau, Wanegffelen 1998; Dubarat 1895, 1900, 1926; Elton 1970; Fernández Lumbierres 1988; Floristán Imizcoz 1991, 1993; García Fernández 1994c; Garrisson-Estebe 1980, 1984; Grosclaude 1986; Juva 1973; Lebaud-David 1989; Longhurst 1967, 1968; Lopetegui 1949; Moreau 1970; Olaizola 1993; Oria 1984; Reguera 1984, 1988, 1994; Ritter 1951-1952; Roelker 1979; Tucoo-Chala 1970, 1986; Urkiza 1994; Varii 1986; Vray 1999; Weber 1971a; Zulaika Ijurko 2008. *Hizkuntzen egoera eta aldakuntzez; bizkuntzekiko ideiak.* Brun 1923, 1973; Brunot 1906; Cazaux 1984a; Colloque International d'Orthez (1983) 1984; Intxausti 1987, 1989; Irigoyen 1990, 1992; Kremnitz 1984; Lafitte 1984; Lafont 1943, 1984; Zubiaur 1990. *Leizarraga eta leizarragarren obrak.* Akesolo 1970, 1972; Arana Martija 1990; Gavel 1908; Jaurgain 1907, 1908; Lacombe 1907, 1931; Lafitte 1972; Lafon 1972; Leizarraga 1970, 1990; Olaizola 1984; Rolle des offices et mandements de finances expediés par commendement de Monseigneur de Gramont 1564-1565; Ruiz Arzalluz 1991; Schuchardt 1908, 1911, 1990; Urbistondo-Pikabea 2002; Urquijo 1918; Villasante 1972; Vinson 1908.

Leizarragaren euskara. Aresti 1972, 1973; Aresti, Kintana 1970; Bañales, Gorrotxategi 2004; Darrigrand 1984; Zulaika Ijurko 1999.

Biblia. Euskarazko Biblia itzulpenak. Akesolo 1989; Altuna 1994; Amundarain 1988; Delforge 1991; Dodgson 1894; *Elizen arteko Biblia* 1994; Etxezarreta 1981, 1988; Intxausti 1994; Lafitte 1958, 1959; Mendiguren 1990; Mitxelena 1959, 1988; Olaizola 1922; Ormaetxea *Orixe* (1959) 1991; Ruiz Arzalluz 1987; San Martin 1981; Zabaleta 1988.

- Agirre Sarasola, P., 1996, *Athanase Belapeire, "Catechima laburra" (1696) : autorearen garaia, nortasuna eta idazlanak, grafiak eta fonologia, edizio kritikoa eta hiztegia*, EHU. [Tesi argitaragabea].
- Agirre Sarasola, P., 1998, "Belapeirez", *ASJU XXXII-2*, 1998, 313-364.
- Akesolo, L., 1970, "Joannes Leizarraga eta Protestanteen euskerazko Bibli-itzulpenak", *Jaunaren Deia* 33, 1970, 271-285. [Orain: in Urkitza, J. (ed.), 1989, *Idazlan guztiak*, Zornotza (Larrea): Ediciones El Carmen (Karmel), II, 823-843].
- Akesolo, L., 1972, "Joanes Leizarragaren garaia", *Euskera* 17, 1972, 132-143. [Orain: in Urkitza, J. (ed.), 1989, *Idazlan guztiak*, Zornotza (Larrea): Ediciones El Carmen (Karmel), I, 209-216].
- Akesolo, L., 1989, "Euskera eta Biblia" in Urkitza, J. (ed.), *Idazlan guztiak*, Zornotza (Larrea): Ediciones El Carmen (Karmel), II, 823-903.
- Akesolo, L., 1989-1992, *Idazlan guztiak* (3 libk.), Zornotza (Larrea): Ediciones El Carmen (Karmel), I-III. (Urkitza, J. ed.).
- Altuna, P., 1994, "Raimundo Olabideren bizitza eta lanak (1869-1942)", *Euskera* 39, 1994-2, 451-467.
- Amundarain, D., 1988, "Elizen arteko Bibliaren itzulpen taldea", *Senez* 7, 1988, 97-110.
<<http://www.eizie.org/Argitalpenak/Senez/19890I30/amundarain>>
- Angenot, M., 1982, *La Parole pamphlétaire. Typologie des discours modernes*, Paris: Payot.
- Arana Martija, J. A., 1990, "Joannes Leizarraga: Testamentu Berria, Kalendrerera, ABC liburukien faksimilezko berrargitarapenaren aurkezpena", *Euskera* 35, 1990-2, 465-467.
- Arbeloa Muru, V. M., 1992, *La Corte protestante de Navarra (1527-1563)*, Pamplona: Príncipe de Viana.
- Aresti, G., 1972, "Flexiones verbales empleadas por Leizarraga de Briscous, en sus traducciones vascas de 1571", *FLV* 11, 1972, 157-194.
- Aresti, G., 1973, "Léxico empleado por Leizarraga de Briscous", *FLV* 13, 1973, 61-128.
- Aresti, G.; Kintana, X., 1970, *Batasunaren kutxa*, Donostia: Lur.
- Artola, F., 1986, *Heresak Durango aldean XV. mendean*, Donostia: Luis Haranburu.
- Atkinson, J., 1971, *Lutero y el nacimiento del protestantismo*, Madrid: Alianza.
- Azcona, T. de, 1983, *Presencia de los capuchinos en Renteria (1612-1837) y (1958-1983)*, Donostia: Dr. Camino.
- Azkarate, A., 1987, "Kristautasunaren sarrera Euskal Herrian: eztabaida historiografikoa zertan den" in López Atxurra, R. (ed.), *Euskal Herriaren historiaz / III. Kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herrian historian zehar*, Bilbo: UPV-EHU, 25-50.

- Azkarate, A., 1988, *Arqueología cristiana de la Antigüedad Tardía en Alava, Guipúzcoa y Vizcaya*, Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral.
- Azurmendi, J., 1985, "Irakaskuntza eta pentsamendua Euskal Herriko historian" in Intxausti, J. (ed.), *Euskal Herria. Historia eta Gizartea*, Donostia: Lankide Aurrezkoa, I, 357-378.
- Bañales, G.; Gorrotxategi, M., 2004, "Edward Spencer Dodgson (1857-1922): recopilación de sus publicaciones en prensa diaria", *Euskera* 49, 2004-I, 265-349.
<<http://www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/57920.pdf>>
- Bañeres, J., 1989, "Aproximació a la història social de la codificació de l'eslovè", *Revista de Llengua i Dret* 12, 1989, 187-199.
- Barkan, P., 1978, "Littérature finoise" in Queneau, R. (ed.), 1060-1061.
- Basurko, X., 2006, "Labor litúrgica del concilio de Trento" in *Historia de la Liturgia*, Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica, 310-324.
- Bataillon, M., 1966, *Erasmus y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*, México: FCE.
- Bazán Díaz, I., 2007, *Los herejes de Durango y la búsqueda de la Edad del Espíritu Santo en el siglo XV*, Durango: Durangoko Arte eta Historia Museoa.
- Bedouelle, G.; Roussel, B., 1989, *Le Temps des Réformes et la Bible*, Paris: Beauchesne.
- Berry, A., 1978, "Les Littératures du domaine d'oc" in Queneau, R. (ed.), III, 1504-1564.
- Bezzola, R. R., 1978, "Littérature romanche" in Queneau, R. (ed.), 1978, 1290-1305.
- "Bibelübersetzungen", 1957, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (6 libk.), 1957-1962, Tübingen: J.C.B. Mohr / P. Siebeck.
- "Bibelübersetzungen", 1958, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg: Verlag Herder, 375-411.
- "Biblia", 1978, in *Enciclopedia general ilustrada del País Vasco (EGIPV)*, Donostia: Auñamendi.
- Bilbao, J., 1970-1981, *Eusko Bibliographia*, Donostia: Auñamendi. [1985-1987; 1996, *Eusko bibliographia: 1976-1980* (3 libk.); 1981-1985 (1 libk.), Bilbao: UPV-EHU. s. v. "Leizarraga, Jean", "Biblia", "Dodgson: Leizarragana"].
- Bohatcova, M., 1984, "Vue d'ensemble sur les éditions successives de la paraphrase des *Psaumes* de Georges Strejc jusqu'à la fin du XVIIIe siècle" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 1984, 229-237.
- Bohigas, P., 1979, "Biblia", in Molas, J.; Massot, J., 1979, *Diccionari de la Literatura Catalana*, Barcelona: Edicions 62.
- Bombín Pérez, A., 1988, "La Inquisición en el País Vasco. Procesos y delitos (1570-1580)" in *II EMB Historia / 3. Ekonomia, gizartea eta kultura Antzinako*

- Erregimenean - Economía, sociedad y cultura durante el Antiguo Régimen*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza, 437-448.
- Bonaparte, L.-L., 1991, *Opera Omnia Vasconice* (4 libk.), Bilbo: Euskaltzaindia. (Arana Martija, J. A. ed.).
- Borgeaud, Ch., 1900, *Histoire de l'Université de Genève. I. L'Académie de Calvin. 1559-1798*, Genève: Georg.
- Brun, A., 1923, *L'introduction de la langue française en Béarn et en Roussillon*, Paris: H. Champion.
- Brun, A., 1973 [1923], *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*, Genève: Slatkine Reprints. [1923ko edizioaren berrargitalpena].
- Bruneau, Ch., 1951, "La phrase des traducteurs du XVIe siècle" in *Mélanges d'histoire littéraire de la Renaissance offerts à H. Chamard*, Paris: Nizet, 275-284.
- Brunot, F., 1906, *Histoire de la langue française des origines à 1900, II: Le seizième siècle*, Paris: A. Colin.
- Brunot, F., 1967, *Histoire de la langue française des origines à nos jours, II: Le XVIe siècle*, Paris: A. Colin.
- Brunot, F.; Bruneau, C., 1969, *Précis de grammaire historique de la langue française*, Paris: Masson et Cie.
- Büchschütz, L., 1900, *Histoire des liturgies en Langue allemande dans l'Eglise de Strasbourg au XVIe siècle*, Cahors: A. Coueslant.
- Buridant, Cl., 1984, "La littérature militante au XVIe siècle, sa vulgarisation et sa diffusion. Contribution à l'histoire de la traduction" in *Mélanges de langue et de littérature médiévales offerts à A. Planche*, Paris: Les Belles lettres, 83-96.
- Calvin, J., 1842, *Œuvres françaises de J. Calvin recueillies pour la première fois précédées de sa vie par Théodore de Bèze et d'une notice bibliographique*, Paris: Lib. C. Gosselin. (Jacob, P.-L. ed.).
- Calvin, J., 1863-1900, *Joannis Calvinii opera quae supersunt omnia* (59 libk.), Bunswick / Berlin: Schwetschke. (*Corpus Reformatorum* bildumaren barruan, 29-87 libk.).
- Calvin, J., 1927 [1541], *Epistre au Roy François Ier [de J. Calvin]*, Paris: Lib. Fischbacher. (*Institution*-aren hitzaurrea da). (Pannier, J. ed.).
- Calvin, J., 1957-1963, *Institution de la Religion Chrestienne* (5 libk.), Paris: J. Vrin. (Benoît, J.-D. ed.).
- Calvin, J., 1973² [1854], *Lettres de Jean Calvin* (2 libk.), New York: Franklin. (Bonnet, J. ed.). [1854ko ed.: Paris: Ch. Meyrueis].
- Camproux, Ch., 1971, *Histoire de la Littérature Occitane*, Paris: Payot.
- Camproux, Ch., 1979, *Les langues romanes*, Paris: PUF.
- Cannuyer, C., 1993, "Literatura y Biblia" in *Varii*, 1993, *Diccionario enciclopédico de la Biblia*, Barcelona: Ed. Herder, 917-926.

- Cartier, A., 1893, *Arrêts du Conseil de Genève sur le fait de l'imprimerie et de la librairie de 1541 à 1550*, Genève: Georg et Co.
- Casalis, G.; Roussel, B. (ed.), 1987, *Olivétan, Traducteur de la Bible. Actes du Colloque Olivétan, Noyon, mai 1985*, Paris: Cerf.
- Castor, G.; Cave, T. (ed.), 1984, *Neo-Latin and the Vernacular in Renaissance France*, Oxford: Clarendon.
- Cavallera, F., 1945, "La Bible en langue vulgaire au Concile de Trente" in *Mélanges E. Podechard*, Lyon: Facultés catholiques, 37-56.
- Cazaux, Y., 1984a, "Jeanne d'Albret écrivain, ses relations littéraires et son mécé-nat" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 17-39.
- Cazaux, Y., 1984b, "Les sources septentrionales, méridionales et orientales de la pensée de Marguerite d'Angoulême" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 55-65.
- Chaunu, P. (ed.), 1986, *L'Aventure de la Réforme. Le monde de Calvin*, Paris: Ed. Hermé-Desclée de Brouwer.
- Chaurand, J., 1972, *Histoire de la langue française*, Paris: PUF.
- Cierbide, R.; Vallejo, P., 1983, "Historia de las lenguas en Álava" in Llanos, A. (ed.), *Álava en sus manos*, Vitoria: Caja Provincial de Álava / Arabako Kutxa, II, 9-40.
- Cohen, M., 1987³, *Histoire d'une langue, le français*, Paris: Maessidor / Ed. Sociales.
- Coletti, V., 1987, *L'éloquence de la chaire. Victoires et défaites du latin entre Moyen Age et Renaissance*, Paris: Cerf. (Trad. par S. Serventi).
- Colin, P. (ed.), 1989, *Aux origines du catéchisme en France*, Paris: Desclée.
- Colloque International d'Orthez (16, 17 et 18 février 1983). Arnaud de Salette et son temps, le Béarn sous Jeanne d'Albret*, 1984, Orthez: Per Noste.
- Curtius, E. R., 1986², *La Littérature européenne et le Moyen Age latin (2 libk.)*, Paris: PUF. (Itzul., Bréjoux, J.).
- Darrigrand, R., 1984, "Remarques sur la langue des *Psaumes*" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 272-273.
- Delforge, F., 1991, *La Bible en France et dans la Francophonie. Histoire. Traduction. Diffusion*, Paris: Publisud / Soc. Biblique Française.
- Delormeau, Ch. E., 1976, *Un maître de Calvin: Mathurin Cordier, l'un des créateurs de l'enseignement secondaire moderne (1479-1564)*, Neuchâtel: H. Messeiller.
- Delumeau, J., 1967, *La Reforma*, Barcelona: Labor.
- Delumeau, J.; Wanegffelen, Th., 1998⁹, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris: PUF.
- Demaizieres, C., 1978, "Latin et langues vernaculaires au XVIIe siècle, en France: un problème de communication", *Bulletin de l'Association G. Budé* 37, 1978, 369-376.

- Dictionnaire de la Bible* (5 libk.), 1912-1926, Paris: Letouze.
- Dictionnaire de Théologie catholique* (31 libk.), 1930-1951, Paris: Letouzey et Ané.
- Dodgson, E. S., 1894, "List of Translations of the Bible or of Parts of it into Basque" in Thomas, Ll., 1894, *The Earliest Translation of the Old Testament into the Basque Language*, Oxford: University Press. (Appendix B).
<<http://hdl.handle.net/10357/3325>>
- Dolet, E., 1830 [1540], *La maniere de bien traduire d'une langue an autre*, Paris: J. Tastu. [Lyon, 1540].
- Droz, E. (ed.), 1970-1975, *Chemins de l'hérésie. Textes et documents* (4 libk.), Genève: Slatkine Reprints.
- Dubarat, V., 1895, *Le protestantisme en Béarn et au Pays Basque*, Pau: [s. n.].
- Dubarat, V., 1900-1904, *Documents et bibliographie sur la Réforme en Béarn et au Pays Basque* (2 libk.), Pau: Imprimerie Vignancour / G. Lescher-Moutoué.
- Dubarat, V., 1926, *Le Journal du Siège de Navarrenx (1569)*, Tarbes: Impr. Lesbordes.
- Dubois, C.-G., 1970, *Mythe et langage au XVIe siècle*, Bordeaux: Ducros.
- Dubois, C.-G., 1972, *Celtes et Gaulois au XVIe siècle. Le développement littéraire d'un mythe nationaliste*, Paris: Vrin.
- Ehses, S., 1908, "Das Konzil von Trient und die Übersetzung der Bibel in die Landessprache" in 3. *Vereinsschrift der Görres-Gesellschaft für 1908*, Köln, 37-50.
- Ehses, S. (ed.), 1954² [1546], *Concilii Tridentini actorum pars altera. Acta post Sessionem tertiam usque ad Concilium Bononiam translatum*, Friburgi Brisgoviae: Herder.
- Elizen arteko Biblia*, 1994, Lazkao / Donostia: Bibli Elkarte Batuak / Euskal Elizbarrutiak.
- Elton, G. R. (ed.), 1970, *Historia del Mundo Moderno, II: La Reforma (1520-1559)*, Barcelona: Ed. R. Sopena.
- Enciso, J., 1944, "Prohibiciones españolas de las versiones bíblicas en romance antes del Tridentino", *Estudios Bíblicos* 3, 1944, 523-560.
- Érasme, 1990 [1516], *Les Préfaces au Novum Testamentum (1516)*, Genève: Éditions Labor et Fides.
- Etxezarreta, E., 1981, "Euskal Elizbarruti arteko *Itun Berria*. Itzulpen-xehetasunak historiaren argira", *Euskera* 26, 1981-I, 199-217.
<<http://www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/50995.pdf>>
- Etxezarreta, E., 1988, "Liturgiako Itzulpen Batzordearen *Itun Berria*", *Senez* 7, 1988, III-130.
<<http://www.eizie.org/Argitalpenak/Senez/19890130/etxezarreta>>
- Fatio, O. (ed.), 1986, *Confessions et Catéchismes de la foi Réformée*, Genève: Labor et Fides. [Geneva-ko Elizaren Katixima, 1545].

- Febvre, L., 1971a, *Erasmus, la contrarreforma y el espíritu moderno*, Barcelona: Martínez Roca.
- Febvre, L., 1971b, “Una cuestión mal planteada: Los orígenes de la Reforma francesa y el problema de las causas de la Reforma” in Febvre 1971a, 13-83. [1929an argitaratutako artikulua itzulpena].
- Fernández, F., 1982, *Historia de la lengua inglesa*, Madrid: Gredos.
- Fernández Lumbierres, B., 1988, “Basques et Castellans face au tribunal inquisitorial de Logroño: 1580-1635” in *II EMB Historia / 3. Economía, gizartea eta kultura Antzinako Erregimenean - Economía, sociedad y cultura durante el Antiguo Régimen*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 465-481.
- Floristán Imizcoz, A., 1991, *La Monarquía española y el Gobierno del Reino de Navarra (1512-1808)*, Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Floristán Imizcoz, J. M., 1993, “Conflictos fronterizos, espionaje y vascuence a finales del siglo XVI: 20 documentos inéditos”, *FLV* 63, 1993, 177-219.
- “Françaises (Versions) de la Bible”, 1912, in *Dictionnaire de la Bible*, Paris: Letouze.
- François, A., 1959, *Histoire de la langue française cultivée des origines à nos jours* (2 libk.), Genève: A. Jullien.
- Friederich, W. P., 1973, *Historia de la literatura alemana*, Buenos Aires: Editorial Sudamericana.
- Furet, F.; Ozouf, J., 1977, *Lire et écrire. L’alphabétisation des français, de Calvin à Jules Ferry*, Paris: Minuit.
- Furió, F., 1556, *Bononia sive de libris sacris in vernaculam linguam convertendis libri duo*, Basilea.
- Garavaglia, G., 1993, “Traduzioni bibliche a stampa fra Quattrocento e Settecento”, *Mélanges de l’Ecole Française de Rome. Moyen Age* 105, 1993-2, 857-862.
<http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/mefr_1123-9883_1993_num_105_2_3327>
- García Fernández, E., 1994a, “Alonso de Mella y los herejes de Durango en el siglo XV” in García Fernández, 1994c, 83-115.
- García Fernández, E., 1994b, “Catecismos y catequesis cristiana en las comunidades vascas (siglos XIV-XVI)” in García Fernández, 1994c, 25-51.
- García Fernández, E. (ed.), 1994c, *Religiosidad y sociedad en el País Vasco (s. XIV-XVI)*, Bilbao: UPV-EHU.
- Gardy, Ph., 1984, “Situation linguistique et littéraire d’un écrivain béarnais contemporain d’Arnau de Salette: Bernard du Poey” in *Colloque International d’Orthez (1983)*, 327-347.
- Gargallo Gil, J. E., 1989, *Guía de Lingüística Románica*, Barcelona: PPU.

- Garin, E., 1968, *L'éducation de l'homme moderne: la pédagogie de la Renaissance (1400-1600)*, Paris: Fayard. (Itzul., Humbert, J.).
- Garrisson-Estebe, J., 1980, *Protestants du Midi: 1559-1598*, Toulouse: Privat.
- Garrisson-Estebe, J., 1984a, "L'Académie d'Orthez au XVIe siècle" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 77-88.
- Garrisson-Estebe, J., 1984b, "Le Protestantisme en Béarn (1560-1580)" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 41-51.
- Gastañazpi, E., 1994, "Redes eclesiásticas diocesanas en el País Vasco (siglos XIV-XVI)" in García Fernández, 1994c, 17-24.
- Gavel, H., 1908, "Liçarrague ou Leizarraga?", *RIEV* 2, 1908, 479-483.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/02/02479483.pdf>>
- Gerighausen, J., 1963, *Die historische Deutung der Nationalsprache im französischen Schrifttum des 16. Jahrhunderts*, Bonn: Romanisches Seminar der Universität.
- Gilmont, J.-F. (ed.), 1990, *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprimé (1517-v.1570)*, Paris: Cerf.
- Giordan, H., 1992, *Les minorités en Europe*, Paris: Kimé.
- Godefroy, L., 1925, "Langues liturgiques" in *Dict. de Théol. Cath.*, Paris: Letouzey et Ané, VII, 2580-2591.
- Goity, B., 2007, *Histoire du Diocèse de Bayonne*, Bayonne: Secrétariat de l'Évêché de Bayonne.
- González Echegaray, C.; Arana Martija, J. A., 1989, *Catálogo de los manuscritos reunidos por el Príncipe Luis-Luciano Bonaparte*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Goñi Gaztambide, J., 1947, *Los navarros en el Concilio de Trento y la reforma tridentina en la diócesis de Pamplona*, Pamplona: Imprenta Diocesana.
- Goñi Gaztambide, J., 1985, *Historia de los obispos de Pamplona. IV: Siglo XVI*, Pamplona: Gobierno de Navarra. (1979-1999, *Historia de los obispos de Pamplona*, II libk.).
- Goyhenetche, M., 1983, "Euskararen erabilpena Napparroako Erreinuan XVI-XVIII g. mendeetan" in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Bilbo: Euskaltzaindia, 251-257.
- Grange, J.-M., 1984, "La Prédication du protestantisme en Ossau imposée par Jeanne d'Albret. 1563" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 175-189.
- Greenslade, S. L. (ed.), 1963, *The Cambridge History of the Bible. The West from the Reformation to the present Day*, Cambridge University Press.
- Grosclaude, M., 1986, *La Gascogne. Témoignages sur deux mille ans d'histoire, de Bordeuax aux Pyrénées*, Orthez: Per Noste.
- Grosclaude, P., 1964, "La place de Calvin dans la littérature française", *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 110, 1964, 160-174.

- Grosse, K., 1879, "Syntaktische Studien zu Calvin", *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 61, 1879, 243-296.
- Guelfucci, P., 1945, "L'œuvre catéchétique de Calvin", *Revue de Théologie*, Aix, 1945, 10-31.
- Guerlin de Guer, Ch., 1937, "Sur la langue du Picard Jean Calvin", *Le français moderne* 4, 1937, 303-316.
- Guerra, J. C., 1918, "Un patriota vasco en el siglo XVI. Juan de Araoz de Uriarte", *RIEV* 9, 1918, 25-28.
- Guillerm, L., 1988, *Sujet de l'écriture et traduction autour de 1540*, Paris: Aux Amateurs des Livres.
- Haag, E. et E. M., 1966, *La France protestante ou Vies des Protestants français...* (10 libk.), Genève: Slatkine reprints.
- Haag, H., 1975⁶, *Diccionario de la Biblia*, Barcelona: Herder. (Itzul., Ausejo, S. de).
- Haase, A., 1890, "Syntaktische Notizen zu Jean Calvin", *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 12, 1890, 193-230.
- Hahn, F., 1957, *Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jht*, Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Harbison, E. H., 1956, *The Christian Scholar in the Age of the Reformation*, New York.
- Haritschelhar, J., 1983, "Une poésie basque du milieu du XVIème siècle (1554) célébrant la naissance de Henri III de Navarre (le futur Henri IV)" in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Bilbo: Euskaltzaindia, 259-274.
- Hartfelder, K., 1889, *Melanchthon als "Praeceptor Germaniae"*, Berlin: A. Hoffmann.
- Hauser, H., 1909, *Études sur la Réforme française*, Paris: A. Picard et fils.
- Higman, F., 1967, *The Style of John Calvin in his French Polemical Treatises*, Oxford: University Press.
- Higman, F., 1970, "Calvin and the Art of Translation", *Western Canadian Studies in Modern Languages and Literature* 2, 1970, 5-27.
- Higman, F., 1976, "The Reformation and the French Language" in *The French Renaissance Mind*, *Studies presented to W.G. Moore* (B. C. Bowen ed.). *L'Esprit Créateur* XVII-4, 1976, 20-36.
- Huchon, M., 1988, *Le français de la Renaissance*, Paris: PUF.
- Huguet, E., 1916, "La langue familière chez Calvin", *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 23, 1916, 27-52.
- II Biblia Astea* [Erakusketaren katalogoa], 1980, Donostia: Donosti Aurrezki Kutxaren Kultur Aretoa.
- Intxausti, J., 1987, "Eliztarrak eta euskal kultura, hizkuntz historia sozialaren argitan" in López Atxurra, R. (ed.), *Euskal Herriaren historiaz / III. Kultura eta portaera erlijiosoak Euskal Herrian* Historian zehar, Bilbo: UPV-EHU, 119-141.

- Intxausti, J., 1989, "Eliza Katolikoa eta euskaldungoa. Ikerketaurreko zenbait ohar", *Jakin* 53, Uztaila-Abuztua, 1989, 131-139.
- Intxausti, J., 1990-1992, *Euskara, euskaldunon hizkuntza / Euskera, la lengua de los vascos / Euskara, la langue des basques*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza. [Hizkuntza bakoitzak edizio beregaina du].
- Intxausti, J., 1994, "Euskarazko Biblien historiaz: *Elizen arteko Bibliaren argitalpena dela-ta*", *Euskera* 39, 1994-I, 299-314.
- Intxausti, J., 2012, "Euskal Herriko jesulagunen peskizan", *Karmel* 277, 2012-I, 3-32.
- Inzagaray, R. de, 1951, *Historia eclesiástica de San Sebastián*, San Sebastián: Diputación de Guipúzcoa.
- Irigoyen, A., 1990, "Geure hizkuntza nazionala eta Europako kultura" in *De Re Philologica Linguae Vasconicae*, Bilbao: Deustuko Unibertsitatea, III, 227-230.
- Irigoyen, A., 1990, "Grekoaren eragina Bibliaren itzulpenen bidez" in *De Re Philologica Linguae Vasconicae*, Bilbao: Deustuko Unibertsitatea, III, 199-216.
- Irigoyen, A., 1992, "El País Vasco (Euskal Herria) y la cultura greco-cristiana de Europa" in *De Re Philologica Linguae Vasconicae*, Bilbao: Deustuko Unibertsitatea, IV, 89-98.
- Iserloh, E., 1972a, "Juan Calvino, personalidad y obra" in Jedin, H. (ed.), 1972b, 502-537.
- Iserloh, E., 1972b, "La Reforma protestante" in Jedin, H. (ed.), 1972b, 155-156.
- Jackson, K., 1953, *Language and History in Early Britain*, Edinburgh.
- Jaurgain, J., 1907, "Le Nouveau Testament de Liçarrague", *RIEV* I, 1907, 288.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/01288288.pdf>>
- Jaurgain, J., 1908, "Liçarrague, Prêtre", *RIEV* 2, 1908, 601.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/02/02601601.pdf>>
- Jeannin, P., 1965², *Histoire des Pays Scandinaves*, Paris: PUF.
- Jeannin, P., 1970, *El noroeste y norte de Europa en los siglos XVII y XVIII*, Barcelona: Labor.
- Jedin, H., 1972a, *Historia del Concilio de Trento, II: El primer período (1545-1547)*, Pamplona: Universidad de Navarra. [Liburukiak: I, II, III, IV-I, IV-2. Jatorrizkoa: *Geschichte des Konzils von Trient*. Gazt. Ruiz Bueno, D.].
- Jedin, H. (ed.), 1972b, *Manual de Historia de la Iglesia, V: Reforma protestante, Reforma Católica y Contrarreforma*, Barcelona: Herder. [Orotara 10 libk. Jatorrizkoa: *Handbuch der Kirchengeschichte*. Gazt. ed.: Ruiz Sanz, D. et al.].
- Jungmann, J. A., 1951, *El sacrificio de la Misa*, Madrid: Editorial Católica (BAC).
- Juva, M., 1973, "Mil años de historia finlandesa" in Varii, 1973, *Finlandia, ayer y hoy*, Madrid: Espasa-Calpe, 54-56.

- Kirby, D. G., 2006, *A concise History of Finland*, Cambridge: Universsity Press.
- Kluge, O., 1935, "Die neulateinische Kunstprosa", *Glotta* 23, 1935, 18-80.
- Krašovec, J. (ed.), 1998, *The interpretation of the Bible : the International Symposium in Slovenia (1996)*, Sheffield, England : Sheffield Academic Press.
<http://books.google.es/books?id=jiukF7F_r3cC&printsec=frontcover&hl=es&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false>
- Kremnitz, G., 1984, "Remarques sur les données du conflit linguistique en Béarn et Gascogne au XVIe siècle" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 259-269.
- Kushner, E. (ed.), 1987, "Poetry and Religion 1545-1560", *Renaissance and Réformation* 23-1.
- La Garanderie, M.-M. de, 1988, "Guillaume Budé, prosateur français. À propos de l'*Institution du Prince* [1547]" in *Prose et prosateurs de la Renaissance. Mélanges offerts à M. le Professeur R. Aulotte*, Paris: Sedes, 39-47.
- Labrichon, G., 1993, "Panorama en bref des recherches actuelles sur la Bible au Moyen Age", *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Moyen Age* 105, 1993-2, 827-836.
- Lacombe, G., 1907, "De quelques différences lexiques et typographiques entre des exemplaires du Nouveau Testament de Liçarrague", *RIEV* 1, 1907, 180-182.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/01/01I180182.pdf>>
- Lacombe, G., 1931, "Du nouveau sur Liçarrague et ses collaborateurs", *RIEV* 22, 1931, 363-366.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/22/22363366.pdf>>
- Lafitte, P., 1958, "Biblea Eskual Herrian", *Euzko-Gogoa* 9, 1958, 495-501.
- Lafitte, P., 1959, *Autour de la Bible traduite en basque par le Père R. Olabide*, Bayonne: Éditions Herria.
- Lafitte, P., 1972, "Zer dakigu Leizarragaz?", *Euskera* 17, 1972, 143-148.
- Lafitte, P., 1984, "L'œuvre des protestants dans la littérature basque, avant et après Liçarraga" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 201-206.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIe siècle* (2 libk.), Bordeaux: Delmas.
- Lafon, R., 1972, "Joanes Leizarraga, itzularia eta idazlea", *Euskera* 17, 1972, 148-154.
- Lafont, R., 1984, "Situation de la langue d'Arnaud de Salette" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 373-383.
- Lampe, G. (ed.), 1969, *The Cambridge History of the Bible, II: The West from the Fathers to the Reformation*, Cambridge.
- Lanson, G., 1894, "L'*Institution chrétienne* de Calvin: examen de l'authenticité de la traduction française", *Revue historique* 54, 1894, 60-76.

- Larrañaga, K., 2007, “Los orígenes de la Iglesia cristiana en el área” in *El hecho colonial romano en el área circunpirenaica occidental*, Bilbao: UPV-EHU, 558-615.
- Lasa, J. I., 1982, *Los franciscanos en San Sebastián (1512-1606)*, San Sebastián: Caja de Ahorros Municipal.
- Latreille, A.; Delaruelle, E.; Palanque, J.-R., 1963, *Histoire du Catholicisme en France. II, Sous les Rois Très Chrétiens*, Paris: Spes.
- Lebaud-David, J., 1989, *La Rochelle protestante, du XVIe siècle à nos jours*, La Rochelle: Éditions “La Rochelle 1573”.
- Lecerf, A., 1942, “La liturgie de la Sainte-Cène à Genève en 1542”, *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français (BSHPF)*, 52-61.
- Leclerc, J., 1969 [1955], *Historia de la tolerancia en el siglo de la Reforma* (2 libk.), Alcoy: Marfil.
- Lecoultré, J., 1926, *Mathurin Cordier et les origines de la pédagogie protestante dans les pays de langue française*, Neuchâtel: Mémoires de l’Université, V.
- Lefranc, A., 1934, “Calvin et l’éloquence française”, *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français* 83, 1934, 173-193.
- Leizarraga, J., 1970, *Euskal Protestantismoa zer zen*, Zarautz: Lur. [G. Arestik prestatuturiko edizioa, X. Kintanaren hitzaurrearekin. Leizarragaren lau obra ditu: *Fedeko konfesioa. Liturgia. Dotrinaren katexisMEA. KalendrerA*].
- Leizarraga, I., 1990, *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria. Othoitza ecclesiasticoen forma. CatechisMEA. KalendrerA. ABC edo Christinoen instructionea*, Bilbo: Euskaltzaindia. [Th. Linschmann eta H. Schuchardt-ek (Strassburg: Verlag von K.J. Trübner. 1900) argitarara emandako *I. Leizarraga^a Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc)* liburuaren edizio faksimilea].
- Léonard, E. G., 1958, “La Réforme et la naissance de l’Europe moderne” in *Histoire Universelle*, Paris: Gallimard, III, 3-114.
- Léonard, E. G., 1967, *Historia general del Protestantismo* (4 libk.), Madrid: Península. (Itzul., Cabré, Salvador; Folch y Bosch, Héctor). [Jat. ed., 1961, *Histoire générale du Protestantisme, I: La Réformation*, Paris: PUF].
- Leonardi, L., 1993, “I volgarizzamenti italiani della Bibbia (secolo XIII-XV). Status quaestionis e prospettive per un repertorio”, *Mélanges de l’Ecole Française de Rome. Moyen Age* 105, 1993-2, 837-844.
- Lobrichon, G., 1993, “Panorama en bref des recherches actuelles sur la Bible au Moyen Âge”, *Mélanges de l’Ecole Française de Rome. Moyen Age* 105, 1993-2, 827-836.
- <http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/mefr_1123-9883_1993_num_105_2_3324>

- Longeon, Cl. (ed.), 1989, *Premiers combats pour la langue française*, Paris: Le livre de Poche classique.
- Longhurst, J. E., 1967, "Los primeros luteranos ingleses en España (1939)", *Boletín de Estudios Históricos sobre San Sebastián* 1, 1967, 13-32.
- Longhurst, J. E., 1968, "Luteranismo en Pasajes", *Boletín de Estudios Históricos sobre San Sebastián* 2, 1968, 21-29.
- Lopetegui, L., 1949, "El Padre Possevino en Bayona y San Sebastián" in *Homenaje a D. Julio de Urquijo e Ybarra*, San Sebastián, I, 241-248.
- Lortsch, D., 1910, *Histoire de la Bible en France*, Paris / Genève: Société biblique britannique et étrangère / M. Jeheber.
- Lortsch, D., 1984 [1910], *Histoire de la Bible française*, St.-Légier (Suisse): Ed. Évangéliques d'Emmaüs. (Nouv. éd.: J.-M. Nicole).
- Lortz, J., 1964, *Historia de la Reforma* (2 libk.), Madrid: Taurus.
- Lourdaux, W.; Verhelst, D. (ed.), 1979, *The Bible and medieval culture*, Louvain: Univ. de Louvain.
- Lukacs, L. (ed.), 1965-, *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*, Roma.
- Luther, M., 1883-, *Werke. Kritische Gesamtausgabe* (70t. 87 libk.), Weimar: H. Böhlau.
- Luther, M., 1957-, *Œuvres* (18 libk.), Genève: Labor et Fides.
- M'Crie, Th., 1950, *Historia de la Reforma en España en el siglo XVI*, Buenos Aires: La Aurora.
- Macaulay Trevelyan, G., 1984², *Historia social de Inglaterra*, México: FCE.
- Macek, J.; Mandrou, R., 1984, *Histoire de la Bohême : des origines à 1918*, Paris: Fayard.
- Maisonneuve, A., 1978, "Littérature anglaise" in Queneau, R. (ed.), II.
- Malaxechevarría, J., 1926, *La Compañía de Jesús por la instrucción del Pueblo Vasco en los siglos XVII y XVIII*, San Sebastián: San Ignacio.
- Margolin, J.-Cl., 1993, "Érasme (1467-1536)", *Perspectives: revue trimestrielle d'éducation comparée* XXIII, 1993, 337-356. (UNESCO, Paris): <www.ibe.unesco.org.>
- Marmelstein, J. W., 1921, *Etude comparative des textes latins et français de l'«Institution de la Religion chrestienne» de Calvin*, Groningen: J.B. Wolters.
- Martin, H.-J., 1988, *Histoire et pouvoirs de l'écrit*, Paris: Perrin.
- Martin, H.-J.; Chartier, R. (ed.), 1983-1986, *Histoire de l'édition française* (4 libk.). I: *Le livre conquérant du Moyen Âge au milieu du XVIIe siècle*, Paris: Promodis.
- Martinez de Isasti, L., 1972 [1625], *Compendio historial de la M.N. y M.L. Provincia de Guipúzcoa*, Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Massarelli, A., 1901 [1546], "Angeli Massarelli de S. Severino Diarium" in Merkle, S. (ed.), 1901, *Concilium Tridentinum. I, Concilii Tridentini diariorum pars prima*, Friburgi Brisgoviae: Herder, 514-528.

- McCrum, R. et al., 1992² [1986], *The Story of English*, London / Boston: Faber & Faber / BBC Books.
- Meinhold, P., 1958, *Luthers Sprachphilosophie*, Berlin: Lutherisches Verlagshaus.
- Melanchthon, Ph., 1834-1860, *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia* (28 libk.), Halle / Brunswick: Schwetschke. (Bretschneider, C. G.; Bindseil, H. E. ed.). (*Corpus Reformatorum* bilduman, I-28 libk.).
- Melanchthon, Ph., 1929, *Supplementa Melanchthoniana*, Leipzig: M. Heinsius.
- Mendiguren Bereziartu, X., 1988, "Itzulpen tradizioa eta Biblia Mendebaldean", *Senez* 7, 1988, 19-33.
- Mendiguren Bereziartu, X., 1990, "Duvoisin kapitaina (1810-1891) «euskal itzultzaileen buruzagi eta errege»", *Senez* 10, 1990, 133-135.
- Mendiguren Bereziartu, X., 1992, "Euskal itzulpengintzaren historiarako zuhinak eta materialak", *RIEV* 37, 1992, 331-351.
- Mendiguren Bereziartu, X., 1992, *Itzulpengintza. Historia eta teoria*, Donostia: Elkar.
- Meyer, H. B., 1965, *Luther und die Messe*, Paderborn.
- Michelena, L., 1960, *Historia de la Literatura Vasca*, Madrid: Minotauro. [Ikus Mitxelena].
- Michelet, J.; Mettra, Cl., 1990, *Mémoires de Luther écrit par lui-même*, Paris: Mervure de France. [Musikarako url-ak dira testuko oin-oharretan].
- Millet, O., 1984, "Genève capitale littéraire de la Réforme au XVIe siècle" in *Paris et le phénomène des capitales littéraires: carrefour ou dialogue des cultures. (Actes du premier Congrès International du C.R.L.C., mai 1984)*, Paris: Université de Paris-Sorbonne, Vol. II, 1984, 911-922.
- Millet, O., 1989, "Rendre raison de la foi: le Catéchisme de Calvin (1541)" in Colin, P. (ed.), 188-207.
- Millet, O., 1992, *Calvin et la dynamique de la parole. Étude de rhétorique réformée*, Paris: Libr. H. Champion.
- Mitxelena, K., 1959, "Olabide. Itun Zar eta Berria", *Egan* I/4, 1959, 85-94. <<http://andima.armiarma.com/egan/egan35/iruegan350087.htm>> [Orain: Mitxelena, K., 1988, *Euskal idazlan guztiak* (9 libk.), Donostia: Euskal Editoreen Elkarte, II, 111-122]. [Ikus Michelena].
- Moore, W. G., 1930, *La Réforme allemande et la littérature française. Recherches sur la notoriété de Luther en France*, Strasbourg: Publications de la Faculté des Lettres.
- Moreau, R., 1970, *Histoire de l'âme basque*, Bordeaux: Imprimerie Taffard.
- Morgan, K. O. (ed.), 1988, *The Orford History of Britain*, Oxford: University Press.
- Mosquera Armendariz, J. A.; Zubizarreta, C., 1974, *Guión manual de tipografía vasco-navarra. Contribución al V Centenario de la introducción de la imprenta en España*, Pamplona: Imprenta Navarro.

- Muro Abad, J. R., 1994, "El clero diocesano vasco en los siglos XV y XVI: una imagen" in García Fernández, 1994c, 53-82.
- Neill, S., 1966, *El Anglicanismo*, Barcelona: Península.
- Nemer, M., 1977, "La Traduction au XVIe siècle: contrôle et transformation du discours", *Cahiers de l'U.E.R. Froissart. Recherches en Lettres et Sciences Humaines* 2, 1977, 30-44.
- Norton, G. P., 1974, "Translation Theory in Renaissance France: E. Dolet and the Rhetorical Tradition", *Renaissance and Reformation* 10, 1974, 1-13.
- Norton, G. P., 1984, *The Ideology and Language of Translation in Renaissance France and their Humanist Antecedents*, Genève: Droz.
- O'Rourke Boyle, M., 1977, *Erasmus on Language and Method in Theology*, Toronto: University Press.
- Olaizola, J. M., 1984, "Essais sur les travaux du Réformateur basque du XVIe siècle: Joannes de Liçarrague" in *Colloque International d'Ortze (1983)*, 241-257.
- Olaizola, J. M., 1992, "Elizen arteko Biblia euskara batuan", *Plazara* VIII, 1992, 19. zk., 6-8. (Irungo Udala).
- Olaizola, J. M., 1993, *Historia del Protestantismo en el País Vasco. El Reino de Navarra en la encrucijada de su historia*, Pamplona-Iruña: Pamiela.
- Oria, Y., 1984, "Calvino y la Corte de los Labrit de Navarra (1534-1564)", *Príncipe de Viana* 173, 1984, 517-525.
- Ormaetxea, N., *Orixe*, 1959a, "A. Olabide'ren Itun Zar eta Berria", *Egan* 5-6, 1959. [Orain: Ormaetxea, N., *Orixe*, 1991, *Idazlan guztiak* (5 libk.), Donostia: Etor, III, 442-446].
- Ormaetxea, N., *Orixe*, 1959b, "Itun Berria [Olabide-ren beraren lehen edizioaz]", *Euzko-Gogoa* 3-6, 1959, 247-249. [Orain: Ormaetxea, N., *Orixe*, 1991, *Idazlan guztiak* (5 libk.), Donostia: Etor, III, 446-447].
- Pagola, R. M. et al., 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea [Bizkaiera- 3].
- Pagola, R. M. et al., 1993, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea [Gipuzkera- 6].
- Pannier, J., 1930², *Calvin écrivain. Sa place et son rôle dans l'Histoire de la Langue et de la Littérature française*, Paris: Fischbacher.
- Pannier, J., 1931, *Recherches sur la formation intellectuelle de Calvin*, Paris: Alcan, *Cahiers de la Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses* 24.
- Pérez Goyena, A., 1944, *Contribución de Navarra y de sus hijos a la historia de la Sagrada Escritura*, Pamplona: Seminario Diocesano.
- Peronnet, M., 1981, "Calvin et la réforme de la langue française" in *Le XVIe siècle. Des grandes découvertes à la Contre-Réforme 1492-1620*, Paris: Hachette, 145-149.

- Perret, J.-L., 1936, *Littérature de Finlande*, Paris: Ed. du Sagittaire.
- Peter, R.; Roussel, B. (ed.), 1987, *Le livre et la Réforme*, Bordeaux: Société des Bibliophiles de Guyenne.
- Petschen, S., 1990, *Las minorías lingüísticas de Europa occidental: documentos (1492-1989)* (2 libk.), Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- Pic, F., 1984a, "Bibliographie de l'œuvre imprimée d'Arnaud de Salette" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 91-107.
- Pic, F., 1984b, "Le catéchisme français-béarnais de Jean Raymond-Merlin. État de la recherche" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 207-228.
- Pineaux, J., 1971, *La poésie des Protestants de langue française (1559-1598)*, Paris: Klincksieck.
- Plattard, J., 1935a, "Calvin et l'éloquence française", *Revue politique et littéraire*, Mars 1935a, 206-210.
- Plattard, J., 1935b, "L'Institution Chrétienne de Calvin, premier monument de l'éloquence française", *Revue des Cours et Conférences XXXVII*, 1935b, 495-507.
- Plattard, J., 1939, "Le beau style de Calvin", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 62, 1939, 22-29.
- Portilla, M. J., 1979, "Datos y noticias sobre el vascuence en Alava (siglos XVI y XVII)", *Norte Express*, 1979.08.05, 50.
- Queneau, R. (ed.), 1968-1978, *Histoire des Littératures* (3 libk.). I: *Littératures anciennes, orientales et orales*; II: *Littératures occidentales*; III: *Littératures françaises, connexes et marginales*, Paris: Gallimard.
- Rapp, F., 1973, *La Iglesia y la vida religiosa de Occidente a fines de la Edad Media*, Barcelona: Labor.
- Reguera, I., 1984, *La Inquisición española en el País Vasco. El tribunal de Calahorra, 1513-1570. (Luteranos, judíos, moriscos, brujería...)*, San Sebastián: Txertoa.
- Reguera, I., 1988, "La Inquisición en los puertos vascos y sus mecanismos de control" in *II EMB Historia / 3. Ekonomia, gizartea eta kultura Antzinako Erregimenean - Economía, sociedad y cultura durante el Antiguo Régimen*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 531-540.
- Reguera, I., 1994, "La Inquisición: su institucionalización y su relevancia social" in García Fernández, 1994c, 147-179.
- Rementería, J. M., 1975, "Euskal «Kristau Ikasbideen» historia laburra" in Nimegako Katekesi Institutua, 1975, *Kristau Bidea*, Oñati: Jakin, XVII-XXIV.
- Reuss, E., 1979, *Fragments littéraires et critiques relatifs à l'histoire de la Bible française*, Genève: Slatkine.
- Reverdin, O., 1984, *Les premiers cours de grec au Collège de France*, Paris: PUF.
- Revilla, M., 1930, "La controversia sobre las versiones vernáculas de la Biblia en

- el Concilio de Trento”, *Religión y Cultura* X, 1930, 88-104.
- Riché, P.; Lobrichon, G. (ed.), 1984, *Le Moyen Âge et la Bible*, Paris: Beauchesne. (*Bible de tous les temps*, 1984-1989, bildumaren barruan).
- Richter, M., 1973, *Jean de Sponde e la lingua poetica dei protestanti nel cinquecento*, Milano: Cisalpino-Goliardica.
- Rickard, P., 1968, *La langue française au XVIe siècle*, Cambridge: University Press.
- Riquer, M. de; Valverde, J. M., 2007, *Historia de la lietratura universal I*, Madrid: Gredos.
- Ritter, R., 1951-1952, “Jeanne d’Albret et la Réforme chez les Basques” in *Eusko-Jakintza*, 1951, V, 183-215; 1952, VI, 36-59.
[Orain: <http://hedatuz.euskomedia.org/2925/1/07167188.pdf>].
- Rodríguez-San Pedro Bezares, L. E., 1982, *Carmelitas descalzas en San Sebastián (1663)*, San Sebastián: Dr. Camino.
- Roelker, N. L., 1979, *Jeanne d’Albret, reine de Navarre (1528-1572)*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Roethe, G., 1918, *Martin Luthers Bedeutung für die deutsche Literatur*, Leipzig.
- Rogier, L. J. et al., 1966, *Nueva Historia de la Iglesia, III: Reforma y Contrarreforma*, Madrid: Cristiandad.
- Rolle des offices et mandements de finances expédiés par commendement de Monseigneur de Gramont (27 Avril 1564-28 Novembre 1565)*, 1564-1565.
- Rouquette, J., 1980³, *La littérature d’oc*, Paris: PUF.
- Ruiz Arzalluz, I., 1987, “Notas sobre algunas traducciones vascas del Nuevo Testamento”, *ASJU XXI*, 1987-3, 709-726.
- Ruiz Arzalluz, I., 1991, “El modelo griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?” in Lakarra, J. A.; Ruiz Arzalluz, I. (ed.), *Memoriae L Mitxelena Magistri Sacrum*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, ASJU Gehigarriak XIV (Pars Prior), 107-115.
- Rupp, E. G., 1970, “Lutero y la Reforma en Alemania hasta 1529” in Elton, G. R. (ed.), 1970, *Historia del Mundo Moderno, II: La Reforma (1520-1559)*, Barcelona: Ed. R. Sopena.
- Russell, P., 1985, *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1410-1550)*, Barcelona: Servicio de Publicaciones de la Universidad.
- Saint-Bézar, M., 1984, “Arnaut de Saleta e Pèir de Garròs traductors deus Saumes” in *Colloque International d’Orthez (1983)*, 157-172.
- San Martin, J., 1981, “La Biblia en euskara”, *BAP XXXVII*, 1981-3/4, 602-608.
- Sanz de Ormazabal, I., 1992, *De libros y bibliotecas. Sobre Biblioteconomía, Bibliografía e Historia del Libro de Euskalherria*, Vitoria-Gasteiz: Eusko-Jaurlaritzia.

- Satrustegi, J. M., 1993, "Relectura de los textos vascos de espionaje del siglo XVI", *FLV* 64, 1993, 443-476.
- Sayas, J. J., 1994, "Paganismo y cristianismo entre los vascos, una cuestión debatida" in *Los vascos en la Antigüedad*, Madrid: Cátedra, 279-290.
- Sayous, A. 1970 [1841], *Etudes littéraires sur les écrivains français de la Réformation*, Genève: Slatkine.
- Schmidt, A.-M., 1978a, "L'âge de Marguerite d'Angoulême" in Queneau, R. (ed.), III, 185-208.
- Schmidt, A.-M., 1978b, "La littérature humaniste à l'époque de la Renaissance" in Queneau, R. (ed.), III, 162-249.
- Schmidt, H., 1950, *Liturgie et langue vulgaire. Le problème de la langue liturgique chez les premiers Réformateurs et au Concile de Trente*, Roma: Ed. Pontificia Università Gregoriana, Analecta Gregoriana 53.
- Schuchardt, H., 1908, "Liçarrague ou Leizarraga?", *RIEV* 2, 253.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/02/02253253.pdf>>
- Schuchardt, H., 1911a, "Leizarragana, I", *RIEV* 5, 194-197.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/05/05194197.pdf>>
- Schuchardt, H., 1911b, "Leizarragana, II", *RIEV* 5, 466-471.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/05/05194197.pdf>>
- Schuchardt, H., 1990a [1900], "Vorwort" / "Prólogo [Leizarragaren edizioari]" in Leizarraga 1990, 9-13 / 127-128.
- Schuchardt, H., 1990b [1900], "Ueber die Einrichtung des Neudrucks, insbesondere über die Druckfehler und Varianten bei Leizarraga" / "Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga" in Leizarraga 1990, 15-126 / 131-216.
- Seguy, J. B., 1968, "La Reforma protestanta del siècle XVI e las «lengas vulgares»", *Annales de l'Institut d'Etudes Occitanes (Colloque sur Pey de Garros et son temps)* 4e série, 3, 1968, 315-327.
- Sélis, Cl., 1988, *Les Syriens orthodoxes et catholiques*, [Paris]: Brepols.
- Severolus, H., 1901 [1946], "Herculis Severoli de Concilio Tridentino commentarius" in Merkle, S. (ed.), 1901, *Concilium Tridentinum. I, Concilii Tridentini diariorum pars prima*, Friburgi Brisgoviae: Herder, 40-44.
- Stauffer, R., 1980, *Interprètes de la Bible. Etudes sur les Réformateurs du XVIe siècle*, Paris: Beauchesne.
- Stelling-Michaud, S., 1959, *Le livre du recteur. Catalogue des étudiants de l'Académie de Genève, de 1559 à 1859*, Genève: Droz.
- Stéphan, R., 1945, *L'épopée huguenote*, Paris: La Colombe.
- Tagliavini, C., 1981, *Orígenes de las lenguas neolatinas*, México: FCE.

- Telle, E. V., 1976, *Introduction a L. Berquin: "Declamation des louenges de mariage"*, Genève: Droz.
- Tellechea Idigoras, J. I., 1972², *La Reforma Tridentina en San Sebastián*, San Sebastián: Caja de Ahorros Municipal.
- Tellechea Idigoras, J. I., 1981, "Del Concilio de Trento a la Ilustración" in *I Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco*, Vitoria: Facultad de Teología, 107-121.
- Therive, A., 1954, *Libre histoire de la langue française*, Paris: Libr. Stock.
- Togebly, K., 1959, "La prose française du XVe siècle", *Orbis Litterarum* XIV, 1959, 174-183.
- Torrealdai Nabea, J. M., 1993, *XX. mendeko euskal liburuen katalogoa (1900-1992)*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Trebolle Barrera, J., 1993, *La Biblia judía y la Biblia cristiana*, Madrid: Editorial Trotta.
- Tucóo-Chala, P., 1970², *Histoire du Béarn*, Paris: PUF.
- Tucóo-Chala, S., 1986, "Alfred Cadier - Victor Dubarat, Historiens du protestantisme en Béarn: Étude d'historiographie comparée" in *Varii 1986, Réformes et Révocation en Béarn, XVIIe-XXe siècles. Conférences et actes du Colloque organisés dans le cadre du Bicentenaire [sic] de l'Édit de Nantes, 1685-1985 (Orthez, 1985)*, 213-220.
- Urbain, D., 1984, "Originalité de la discipline des églises réformées du Béarn aux XVIe et XVIIe siècles" in *Colloque International d'Orthez (1983)*, 191-200.
- Urbistondo-Picavea, M. C., 2002, *Les Basques et le Protestantisme en Basse-Navarre et en Soule entre 1563 et 1623, à travers l'étude comparative et l'analyse des Manuscrits Ms IJ1387/4 et Ms 433/4 des Synodes du Béarn*. [Argitaratze polikopiatua: Octubre 2002. I. Euskal Herriaz diharduten testu transkribatu eta aztertuak; II. Eskuizkribuak berak, fotokopiatuta].
- Uribe, A., 1988-1996, *La provincia franciscana de Cantabria (2 libk.)*. I: *El franciscanismo vasco-cántabro*; II: *Su constitución y desarrollo*, Arantzazu: EFA.
- Urkiza, J., 1994, "Erreformak Elizan", *Karmel* 1994-3, 43-67.
<http://www.karmelaldizkaria.com/hemeroteka/pdf/1994/03/Karmel_3645.pdf>
- Urkiza, J., 1995, *Elizaren historia Euskal Herrian*, Markina: Karmel.
- Urquijo, J., 1918, "Notas de bibliografía vasca: XII. Le «Liçarrague» du Chanoine Arbelbide", *RIEV* 9, 1918, 236.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/09/09236236.pdf>>
- Uruñuela Bernedo, J., 1989, "Mathias Marés, primer impresor de la Villa de Bilbao (Vida paralela)" in *Catálogo de la Exposición Temática de Libros Vascos Antiguos, Raros y Curiosos. Celebrada en los salones de la Sociedad Bilbaína con motivo del CL Aniversario de su fundación*, Bilbao: Diputación Foral de Vizcaya, 11-35

- Van Andel, J., 1953, "La langue de Castellion dans sa Bible française" in Becker, B. (ed.), 1953, *Autour de Michel Servet et de Sébastien Castellion*, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink et Zoon N.V.
- Varii, 1957, *Aspects de la propagande religieuse*, Genève: Droz.
- Varii, 1971-1976, s. v. "Biblia: VI. Versiones de la Biblia" in *Gran Enciclopedia Rialp*, Madrid: Ediciones Rialp, 169-197 (gaztelaniazkoak, 185-191; euskarazkoak, 193; alemanak, 193-195; frantsesak, 195-196).
- Varii, 1980, "Récrire-Traduire", *Revue des Sciences Humaines* 180.
- Varii, 1982, *Les rapports entre les langues au XVIe siècle. (Actes du Colloque de Sommières. sept. 1981). Bulletin de l'Association d'Etudes sur l'Humanisme, la Réforme et la Renaissance.* (Num. spécial de decembre 1982).
- Varii, 1983, *Le Pamphlet en France au XVIe siècle. Actes du colloque organisé à l'Université de Paris-Sorbonne le 9 mars 1983, [par le] Centre V. L. Saulnier*, Paris: École normale supérieure de jeunes filles.
- Varii, 1986, *Réformes et Révocation en Béarn, XVIIe-XXe siècles. Conférences et actes du Colloque organisés dans le cadre du Bicentenaire [sic] de l'Édit de Nantes, 1685-1985 (Orthez, 1985)*, Pau: J. et D.
- Varii, 1988, "Testu sakratuen itzulpena", *Senez* 1-2 (ale berezia), Donostia.
- Varii, 1993, s. v. "Versiones antiguas de la Biblia", 1562-1586; "Versiones medievales de la Biblia", 1586-1591; "Versiones modernas de la Biblia", 1591-1602, in Varii, 1993, *Diccionario enciclopédico de la Biblia*, Barcelona: Ed. Herder.
- Venturi, G., 1987, "Lengua/Lenguaje litúrgico"; "Traducción litúrgica" in Sartore, D. et al., 1987, *Nuevo diccionario de Liturgia*, Madrid: Ediciones Paulinas, 1113-1127; 1994-2004.
- Vermeil, E., 1924, "Réforme luthérienne et civilisation allemande" in *Mélanges offerts à M. Charles Andler par ses amis et ses élèves*, Strasbourg.
- "Versiones de la Biblia", 1970⁵, in *Diccionario de la Biblia*, Barcelona: Herder, 1996-2025.
- Villasante, L. (ed.), 1956, "Una lista de pueblos vascongados de Vizcaya, Guipúzcoa y Navarra de principios del siglos XIX", *BAP* XII, 1956, 433-446.
- [Villasante, L., 1972], "Euskaltzainburu jaunaren hitzaldia [Leizarragaren omezez]", *Euskera* 17, 1972, 128-132.
- Vinson, J., 1908, "Liçarrague ou Leizarraga?", *RIEV* 2, 1908, 250-252.
<<http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/02/02250252.pdf>>
- Vinson, J., 1911, "Notes de bibliographie basque... II. Les exemplaires du Liçarrague", *RLPbC* 44, 1911, 45-49.
- Vinson, J., 1983 [1891-1898], *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* (2 libk.), Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaína.

- Vossler, Ch., 1953, *Langue et culture de la France. Histoire du français littéraire dès origines à nos jours*, Paris: Payot.
- Vray, N., 1999, *La Rochelle et les Protestans du XVIe au XXe siècle*, La Crèche: Geste.
- Wartburg, W. von, 1966, "Calvino" in *Evolución y estructura de la lengua francesa*, Madrid: Editorial Gredos, 182-185, 186-187.
- Weber, H., 1971a, "De Clément Marot à Ronsard" in Abraham, P.; Desné, R. (ed.), 1971, *Manuel d'Histoire littéraire de la France, I: Dès origines à 1600*, Paris: Éditions Sociales, 474-524.
- Weber, H., 1971b, "Humanisme et Réforme" in Abraham, P.; Desné, R. (ed.), 1971, *Manuel d'Histoire littéraire de la France, I: Dès origines à 1600*, Paris: Éditions Sociales, 375-424.
- Weber, H., 1971c, "Marguerite d'Angoulême, Reine de Navarre" in Abraham, P.; Desné, R. (ed.), 1971, *Manuel d'Histoire littéraire de la France, I: Dès origines à 1600*, Paris: Éditions Sociales, 459-467.
- Woodward, E. L., 1982, *Historia de Inglaterra*, Madrid: Alianza Editorial.
- Worth, V., 1988, *Practising Translation in Renaissance France. The Example of Etienne Dolet*, Oxford: Clarendon.
- Zabaleta, J. M., 1988, "Bibliaren itzulpena Euskal Herrian. Historia apur bat", *Senez* 7, 1988, 51-96.
- Zalbide, M., 1990, "Euskal eskola, asmo zahar bide berri" in *Euskal Eskola Publikoaren lehen Kongresua (1989, Bilbo)*, Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, I, 211-271.
- Zuber, R., 1971, "La traduction des textes néo-latins du 17e siècle français" in Ijsewijn, J. (ed.), 1971, *Acta conventus neo-Latini Lovaniensis*, Munich, 743-751.
- Zubiaur, J. R., 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay y Poza)*, Donostia: Universidad de Deusto.
- Zulaika Ijurko, E., 1999, *Joannes Leizarragaren aditza*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Zulaika Ijurko, E., 2008, *Joanes Leizarraga (1507-1601)*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, Bidegileak 51.

GAZTELANIAREN ALDEKO *MANIFESTUA* (Malon Etxaide, 1588)*

XVI. mendeko idazle nafar batek (Pedro Malon Etxaidek, alegia: Cascante, c. 1530 - Bartzelona, 1589) gaztelaniaren aldeko *manifestu* suhar bat idatzi zuen, garaiko eta ondoko historialarien artean sarritan famatu izan dena. Autorearen eta idazkiaren inguruan eman nahiko nuke hemen albisteren bat edo beste, Mendebaldeko hizkuntzen kultur idazkuntzaren aldeko eztabaidan une adierazgarria baita testu hori.

Ezaguna denez, hizkuntza guztiek ez dute erabilera idatzia aldi berean lortu, eta hainbaten kasuan gure egunetan lortu da halakorik. Are gehiago: hizkuntza guztiek ez dute eskuratu oraindik ere kultura eskolatu jasoetarako ohiko erabilpen arruntik. Idazkuntza eta modernitate kulturalak lorpen prezia-tu eta zailak izan dira.

Idazkuntza edo unereren bateko modernitatea iritsi direnetan ere ez dira beti garaipen horiek bere ondorioetan iraunkorrak gertatu: gogora bitez erroman-tzeen artean Erdi Arotik idatzita zetozen okzitanieraren historia eta gaurko egoera¹, edo Erdi Aroko prosa katalanaren arrakasta eta ondoko ibilera²; bere txikian, bereziki harrigarria da islandiera idatziaren historia (gogora Erdi Aroko loraldi goiztiarra, eta Laxness Nobel Sariaren XX. mendeko arrakasta, 1955)³.

* *Bat* 77, 2010, 181-205. Orain eranskin osagarri batekin ematen dugu, hain zuzen, gaztelaniaren erabi-lera teologiko-pastorala eztabaidatuz Inkisiziokoek eta Salamancako Irakasleek elkarrekin izan zituzten tirabirak erakusten dizkiguten testuekin (1601).

¹ Lafont; Anatole 1970. Deigarria da kapitulen jarraia nola azaltzen den: “Le grand siècle (1100-1208)”, “Le siècle du combat (1209-1300)”, “Le siècles de décadance (XIVe-XVe)”.

² Sanchís Guarner 1980: 149. Batlle 1987: 161-163. Zimmermann 1997: 60-98 [R. Llull, 61-63].

³ Borges 1982: 76-79, 87, 91-93. Boyer 2001: 159-216. Biays 1983: 81-89.

Baina ez da uste behar babes sozial eta ofizialik onenak izan eta beren hiztunen kopuruan gora egin dutenek ere hizkuntza idatzi eta kultural izatera iristea samurra izan dutenik; alderantziz, urratsez urrats joan dira aitzina garapen linguistiko-kultural horiek, adibidez gure inguruko erromantze arrakastatsuenetan ere.

Hizkuntzen historia horietan beti egon dira une erabakigarriagoak, eta, besteak beste, aipatzekoak dira batzuk: gaztelanian Alfontso X.a Jakitunaren hizkuntz politika administratibo-kulturala⁴, italieran Danteren *De vulgari eloquentia* (1304-1307) edo *Divina Commedia* nahiz *Convivion* esandakoen ondorio historikoak⁵, frantsesean Villers-Cotterêts-eko Arauak (1539)⁶, ingelesean *Book of Common Prayer* hura (1549) edo *King James's Bible* (1611)⁷, alemanean Luter-en *Die Bibel* (1522-1534)⁸, etab.

⁴ Ikus Niederehe 1987; Lapesa 1986: 237-264; Blanco Aguinaga 1988, I: 81-85; Fernández Ordóñez 2004: 381-422. “El siglo XIII fue la época en que se dieron los primeros pasos encaminados a la transformación del castellano en una lengua estándar. En la transformación tuvo un papel fundamental la iniciativa regia, pero no todos los reyes castellano-leoneses de ese siglo impulsaron el proceso en la misma medida. [...] Sobresale a distancia el rey Sabio por haber institucionalizado el uso del castellano y haber promovida la creación de una serie de producciones textuales sin parangón en su tiempo” (Fernández Ordóñez 2004: 381).

⁵ Dante, Petrarca eta Boccaccioren iritzi eta produkzioek bidea irekiko diete erromantze italiarrei, eta humanismo herrizaleak bere bidea urratu zuen. Ikus Migliorini 1969: 253-260, 271-272, 277-284. Petronio 1990: 95-98, 126-133, 141-144, 152-154, 155. Italiararen aldeko ahalegin teoriko eta praktikoa Bembo gertatu zen, beste askoren artean, maisu-maisua: Bembo 1993 [1525].

⁶ Hona artikulua jakingarrienak: “**Art. IIIO.** – Et afin qu’il n’y ait casue de douter sur l’intelligence desdits arrêts, nous voulons et ordonnons qu’ils soient faits et écrits si clairement, qu’il n’y ait ni puisse avoir aucune ambiguïté ou incertitude ne lieu à demander interprétation. **Art. III.** – Et pour ce que telles choses sont souvent advenues sur l’intelligence des mots latins contenus esdits arrests, nous voulons d’oresnavant que tous arrests, ensemble toutes autres procédures, soient de nos cours souveraines et autres subalternes et inférieures, soient de registres, enquestes, contrats, commissions, sentences, testaments, et autres quelconques, actes et exploits de justice, ou qui en dépendent, soient prononcés, enregistrés et délivrés aux parties en langage maternel françois et non autrement”. Ikus <<http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/villers-cotterets.asp>>. Siouffi, G., 2007, “1530: l’institution du français?” in Rey; Duval; Siouffi 2007: 457-486.

⁷ Horien ildoan etorriko zen aldakuntzen testuinguruaren deskribapen laburra: Fernández 1982: 56-58. Biblia ingelesaren inguruko historiaz, Steiner 2001: 28-39.

⁸ Berorren garrantzia honela azpimarratu ahal izan da: “La traducción alemana de la Biblia (1522-1534), una obra maestra cuya amplísima distribución, no sólo fortaleció la causa protestante sino que también dio a Alemania un lenguaje literario. El alemán de Lutero, en medida mayor que el idioma cultivado en cualquiera de las cancillerías oficiales, desplazó gradualmente a los distintos dialectos y al fin se convirtió en el lenguaje escrito aceptado en general por todo el país” (Friederich 1973: 51).

Ikus daitekeenez, bere lehen urratsetan herri-hizkuntzen garapen kultural idatzia erlijio-bizitzatik gertu ageri zaigu, olerkian bezalatsu kultur prosan. Gero eta nabariagoa zen prosa didaktiko-erlijioso erromantzearen premia, apaizeria xumea, latina ahaztuta, bertatik gero eta urrunago baitzebilten.

Horrelako beharren isla da, zalantzarik gabe, Berant Erdi Aroan Martín Pérezek idatziriko *Libro de las confesiones* delakoa (1312-1317. urteetan idatzi eta berrikitan inprimatua). Apaiz-lanetarako liburu kanoniko-morala da, gaztelaniaz emana garaiko kleroaren egoera kultural eta soziolinguistikoari erantzun nahirik⁹. Espainiako hego-mendebaldean eta Portugalen zabaldu zen, eskuizkribuzko kopiatan. Ez zuen, ordea, produkzio-molde erlijioso eta eskolatu horrek berehalako jarraipenik izan¹⁰.

Bere Urrezko Mende hartan (XVI-XVII. mendeak), gaztelaniaren komunitate linguistikoak kultur mundua bereganatzeko gogo bizia izan zuen; ez eztabaidarik gabe, hala ere, hiztun askok ez baitzuen ikusten herri-hizkuntza hori zenbait kultur esparrutarako duin eta prestatua. Artean, XVII. mendearen atarian, gaztelaniaz idatz zitezkeen halako idazlanak susmopean ageri zaizkigu Inkisizioko komisarioen kritiketari; egoera horren adierazgarri da Salamancako Unibertsitateari egindako kontsulta, sortutako eztabaida eta, azkenik, bidea libre uzteko Klaustroaren erabakia (1601)¹¹:

[...] el acuerdo en que se resolvieron [Irakasleak, alegia] fue que los libros espirituales y sermonales universalmente no se prohiban, antes conviene que antes universalmente hablando al pie de la letra ni esayas [sic] ni los profetas ni el Pentateuco ni los Sapienciales ni universalmen-

⁹ Pérez 2002, edizio-sarreran, ikus XXII-XXIII. Edizio-paratzaileek azpigitulu hau eman diote obrari: “Una radiografía de la sociedad medieval española”. M. Pérez honen lan aitzindaria gorabehera, eliz prosa gaztelauak ez zuen izan, orduan, espero zitezkeen berehalako segidarik, eta bi mende eta erdi geroago egingo da hurrengo ahalegin handia.

¹⁰ Mende eta erdi geroagokoa da gaztelaniazko literaturan Talaverako Artziprestearen *Corbacho* delakoa (1438), amodioaren morala herritarrei Erdi Aroko hizkera biziz ematen saiatu zena.

¹¹ González de la Calle 1925-1926. Erromantzez idatzitako erlijio-liburuen aldeko eta kontrako garaiko arrazoiak ezagutzeko agiriak biltzen ditu: Inkisiziotik aurka esaten erabilitako argudioak, Alonso Girón komisariaren lumatik (A. Girónen albiste biografikoak 656-662. orrialdeetan), eta puntuz puntu Unibertsitateetik Francisco Sánchezek emandako erantzuna (kalonje eta irakasle txostengile honen albisteak ikus 302-317. orrialdeetan). Data gogoan hartu behar da: 1601. Bestalde, irakurtzekoa da berriz ere nola gogorarazi zituen bere betiko arrazoiak Girón komisarioak, hurrengo urtean latinez idatzitako *Contiones* bere liburuko eskaintza gaztelaniaz egin zuenean.

te el Nuevo Testamento ni el Apocalipsis ni las Epístolas de San Pablo, conformándonos con esto con el Concilio Tridentino, pero que los evangelios que se cantan en la Misa, conforme al catálogo del Santo Oficio, llanamente sin otras interpretaciones ni exposiciones podrán andar en romance (González de la Calle 1925: 470-471).

Kostata eta berandu, baina kultur esparru berri posibleen artean zegoen, beraz, eliz erlijiotasun herritarrari zegokiona, Eskritura Santuetatik hasi eta liturgia, kantategi, olerki eta herritarrentzako teologiaraino hel zitekeena. Eliza Katolikoan Trentoko Kontzilioak ez zituen itxi ate guztiak, eta, Kontrarreformako zurruntasun guztien gaintik, jakitun Bibliazale eta herri-hizkuntzazaleek bazuten tarteren bat lanerako: itzulpenak batez ere atalka egingo ziren (testu idatzi pastoralen barruan), nahiago lan hori *Biblia Vulgata*tik egiten bazen¹², eta itzulpena bere soilean eman partez betiere ohar eta iruzkin ortodoxoz lagunduta. Arau horrek bereziki balio izan zuen Espainian eta gaztelaniaz.

Testuinguru horretan ulertu behar dira ondoren hona dakargun autorea (Pedro Malon Etxaide), beronen obra (*La conversion de Magdalena*, 1588) eta gaztelaniaren erabilpen teologiko-pastoralari buruz erakutsi zuen jarrera aurrera-koia.

Euskal munduarekiko arrotza dirudien *Manifestu* honek orrialde hauetan agertzeko badu bere arrazoirik. Mendeak zehar euskaldungoak hainbat aukera historiko galdu ditu hizkuntza idatzita emateko, eta eremu idatzian kultura eskolatuari bidea urratzeko. Erdi Aroan egon zen halako balizko abagunerik, eta Aro Modernoan are sarriago. Une historiko galdu horiek beti piztu didate gure iragan horri buruzko galdera: Besteek bai eta guk zergatik ez?

XVI. mendean abian jartzeko okasio errepikatuak izan genituela uste dut (inoiz baliatuak, bestetan ez), eta horietako bat dateke mende hartan eta gure inguruan gaztelaniaren alde sustatu zen giroa. Ez zuen ukitu honek euskara guk nahiko genukeen modura, baina gurearen argi-ilunak zerbait argitzeko balio lezake.

¹² *Vulgata*ren hobespen hori honela ageri zaigu Trentoko erabakietan: “Decretum secundum recipitur vulgata editio Bibliae: [...] in publicis lectionibus, disputationibus, praedicationibus et expositionibus pro authentica habeatur, et quod nemo illam reicere quovis pretextu audeat vel praesumat” (Alberigo 1962: 640).

I. Malon Etxaideren bizialdiko ibilera

Pedro Malon Etxaide¹³ Nafarroako Cascante-n jaio zen, uste denez 1530aren inguruan, eta Bartzelonan hil zen, 1589an. Cascanteko seme hau fraide agustindarra izan zen, eta Ordena horretako komentuetan eman zuen bizitza, Cascantetik irten (c. 1550) eta Salamacan 26ren bat urterekin abitua hartu zuenetik aurrera¹⁴.

Une horretatik aitzina ez dugu ezagutzen Nafarroan berak bizi izandako egonaldirik, Tuterako Udaletxeak eskatuta 1586ko Garizuman eskaini zuen prediku-aldikoa izan ezik. Itxura guztiz, ez zitzaion suertatu Nafar Erreinuko zereginetan ibiltzea¹⁵. Azken buruan, Nafarroatik kanpo egindako gizona izan zen Malon Etxaide, dakigunaren arabera. Ia hirurogei urteko bizialdian zenbait toki ezberdinetan bizitzea egokitu zitzaion.

Beraren lehen ikasketei buruz ez dakigu ezer garbirik, nahiz eta uste den jaioterrian bertan burutuko zituela lehen eskola-lanak. Ondoren, Salamancan egin zituen goi-ikasketak eta han bizi izan zen bere heldutasunera arte (c. 1550-1569). Baina Salamancako ikasketen nondik norakoa ez dago batere ongi agiritaturik, eta gerora bere gain hartuko zituen erantzukizun akademikoetatik ondoriozta daiteke zerbait: gutxienez, Arteak, Sto. Tomas, Teologia eta Eskritura Santua izan zituela hango eta orduko ikasgai nagusiak (López 1970: 10).

Curriculum hori bezain garrantzizkoa izan zen frai Pedro gaztearentzat fraide egin eta agustindarretara sartzea (1556-1557). Unibertsitateko beste Irakasle handien artean *etxeko* bi bere ondoan izango zituen fraide egin berriak: Frai Luis Leongoa (1558...) eta frai Juan Gebara agustindarrak (azken honek 1565ean hartu zuen Salamancako bere katedra)¹⁶. Hauen irakaskuntzatik jasotakoaz gain, frai Luisi bere idatz-eredua ikusi eta ikasi ahal izan zion, izan ere 1561ean buru-

¹³ *La Conversión* liburuaren edizio ezberdinetan autorearen izena “Pedro Malon de Chaide” dago idatzita (1588, 1592, 1603); baina idazlearen aita notarioa “Johan Malon Echayde” bezala ageri da paperetan. Nafarroan argitara emandako zenbait ikerlanetan ere “Echayde” eta “Echaide” topa daitezke (hurrenez hurren, R. Castro, Tuteran, 1930; J. M. San Juan Urmeneta, Iruñea, 1957, eta C. M. López, Iruñea, 1970). Nik hemen euskal grafiaz emango dut deitura hori, eta osorik: “Etxaide”.

¹⁴ Bere laburrean ere, eskuratu ditudan argitalpenetan ondokoa dugu osatuen, egungoena ez bada ere: López 1970. Begira amaierako “Breve reseña bibliográfica” (31. or.).

¹⁵ López 1970: 26: “La cuaresma que el P. Malón predicó en Tudela es el único contacto que hemos podido encontrar del célebre escritor con su tierra después que abandonó ésta para ingresar en la Orden de San Agustín”.

¹⁶ Rodríguez-San Pedro Bezares 2006, III: 228.

tu baitzuen honek Salamancako komentuan *Kantarik Ederrenaren* gaztelaniazko itzulpena, inprimatu gabe eskuizkribu ugaritan zabaldu zena. Frai Luisengan bi balio eredugarri ikusi ahal izan zituen, exegetarena eta idazlearena.

Agustindarren inguru hau zinezko eskola izan zen nafarrentzat, etxeko hurbiltasuna zuena eta historiak aitortu dien bikaintasun jasokoa, gizarteko kultur premia kristauei kalitate handiko modernotasunez erantzun nahi ziena. Horretan, aipatutakoei beste izen agustindar bat ere gehitu behar diegu, Alonso Gudiel. Frai Luis eta frai Alonsoren sona (azken hau Osunako Unibertsitatean ari zen irakasten, baina betiere Ordena barruko familiarrekotasuna galdu gabe) ez zen izan frai Pedrorrentzat urruneko zerbait. Orduantxe, hain zuzen, Eskolastikaren onena eta ezagutza modernoak batera ari ziren ematen bi fraide agustindarrok¹⁷.

Baina garaiak ez ziren samurrak. Erreforma protestanteari ez ezik humanismo erasmista eta bibliazaleari aurre egin nahiz, Kontrarreformako hegalki gogorrenak gatazka latzak sortu zituen Eliza Katolikoaren barruan. Inkisizioaren bidez zeregin kulturean ere ezarri nahi izan zen jakineko ortodoxia modua, eta, horregatik, gizalege eskaseko eliz gobernamentua bertatik bertara ikusi eta jasatea tokatu zitzaion Malon Etxaideri ere. Teologo eta exegeta ausartagoak beren jardunean mehatxatuta eta arriskutan zebiltzan, zinez¹⁸. Egia da, 1560ko hamarkadako politika zitalagoaren eta Alpujarretako eta Lepantoko garaipenen ondoren, egoerak zerbait lasaitzera joko zuela 1573tik aurrera (Elliott 1965: 261). Baina, aitzina egin aurretik, itzul gaitezen Malon Etxaideren bizitza zertzeladetara.

Salamancako ikasketak amaituta (1569), Aita Malon Etxaide Burgosko agustindarren fraidegai gazteen irakasle bidali zuten, Eskritura Santuen exegesia irakasteko. Han eman zituen hurrengo hiru urteak (1569-1572). Badirudi urte hauetan hasi zela bere irakasle-estimua eta sona irabazten. Horretan ari zela, Valladoliden biltzeko zen Ordenako Kapitulu Nagusirako deia hartu zuen, hain zuzen zeregin akademiko bat bete zezan: Kapitulukoko hitzaldi teologiko ofiziala, *De incarnatione Verbi* zeritzana, eman beharko zuen Ordenako Nagusi Probintzial guztien aurrean, ekitaldiko buru Aita Alonso Gudiel zutela.

¹⁷ Lynch 1970, I: 325: “En las obras de investigadores como fray Luis de León y Alonso Gudiel aparece un esfuerzo por integrar lo mejor de la Escolástica y los conocimientos más modernos, con el fin de llevar a cabo una restauración de las ciencias bíblicas”.

¹⁸ Diego de Zúñiga (1536-1598) exegeta eta filosofo agustindarra dugu, fisikan heliozentrismoa eta gerora *Index*-ean liburu bat sartuko ziotena (1616), egoera zailaren salatzaile bat; bere hitzetan esateko: “El clamor estúpido de esta gente –los reaccionarios– ha producido tal pánico en muchos exegetas sabios que han acabado abandonando su tarea noble y santa, pues creen que es imposible para una persona culta dedicarse sin peligros al estudio de la Sagrada Escritura”. Lynch-ek jasota (1970: 325).

Inork espero ez zuen bidetik etorri ziren, ordea, urak: Gudiel teologo katedraduna Valladolida heldu orduko, atxilotu eta presondegira eraman zuten Inkisizioko morroiek. Esan beharrik ez dago bildutakoen arteko aztoramena, Kapitularako teologo buru hautatua baitzen Gudiel, eta Ordenaren barruan estimurik onena zuena. Hasi zuen, bada, bere gurutze-bidea frai Alonsok, baina ez berehala bukatzeko: hamasei urteren buruan Alonso Gudiel preso hil zen Inkisizioaren eskutian, 1588an¹⁹. Frai Luis Leongoa ere urte berean hartu zuen preso Inkisizioak (1572), aipatu dudan *Kantarik Ederrenaren* itzulpena ere salakizun zuela²⁰.

Gertakari hauek hona ekartzean, protagonista zigortu hauek eta haiek jasandakoez Malon Etxaideren bizitzako idazle-gogoarekin zerikusirik badutela uste dudalako da. Aita Pedro gertaera larrion ondo-ondoan suertatu zen zorigaiztoko 1572ko urte hartan eta gero. Gudiel atxilotu zutelarik, eta haren auzia aitzina eramateko, Kapitulu Nagusirako prestaturiko *De Incarnatione* testua eskatu eta jaso zioten inkisidoreek Malon Etxaideri. Ortodoxia hertsienaren zaintzaileak ondoan zituen, beraz²¹.

Badirudi gure idazlea oso barnetik ukitu zutela gertakari haiek: irakasle jarraitu zuen, baina idazlanak argitaratzeko ahalegin handirik egin gabe. Eta harriztekoa da hori, idazketarako halako dohainak zituen batentzat. Iradoki dudan bezala, frai Luisengandik bi lezio handi ikasiak zituen Aita Pedrok: Bibliako testuen exegesi eta itzulpenena, eta herri-hizkuntzan teologia ematearena²²; baina ez ziren horiek arriskurik gabeko lezioak²³. Dena den, batak eta

¹⁹ González Novalín 1980: 107-268. “Quien pretenda enjuiciar con un criterio moderno los avatares de este proceso [Alonso Gudielena, alegia], se encontrará, cuando menos, desconcertado al contraponer a la futilidad de la causa su trágico desenlace. En pocos tuvieron tanto poder como en él las mezquindades y las denuncias” (ibid. 266). Gogoan har bedi, eskueran izan ez dudana beste hau: La Pinta Llorente 1942. Ikus, gainera: Fernández Marcos; Fernández Tejero 2005.

²⁰ Frai Luisek bere aurkako auzian egin zuen defentsa ezagutzeko, ikus Blecua 1992.

²¹ “Malón entregó sus folios con la ponencia “De Incarnatione”. Se analizaron escrupulosamente. Los inquisidores no las veían muy limpias. Pensaron que eran de Gudiel. En el proceso hubo que declarar la verdad: el autor no era fray Alonso, sino Malón. Ahora Malón se veía entre la espada y la pared. Aquellos días tuvo miedo de ir a parar a los calabozos del Santo Oficio. Fueron días de auténtico pánico” (López 1970: 13).

²² “Fray Luis ha practicado asiduamente el estudio de la Biblia en los orígenes [Salamanca hebreerazale auzipetuen artean agertuko zaigu]. Pero todo este estudio tiende en él a un enriquecimiento de la espiritualidad; no es ciencia abstrusa, sino apasionado interés, que lo induciría a emprender de muy buena gana una traducción de la Escritura en lengua vulgar” (Bataillon 1966: 761).

²³ “Uno de los capítulos de su primer proceso era que había traducido al castellano el *Cantar de los cantares*” (Bataillon 1966: 761). Ikus Blecua 1992.

besteak argi ikusi zuten hizkuntza sakratu guztien aparteko bikaintasuna ustezkoa zela, funtsik gabea, eta herri-hizkuntzek berdin balio zezaketela eduki biblikoak egoki eta hizkera duin batean emanez gero²⁴. Hala ere, urtetan egon zen preso frai Luis miretsia (1572-1576).

Hori dena tartean zela, Gaztelako Probintzia agustindarretik Aragoikora pasatzeko aukera izan zuen Aita Pedrok (1572), eta ondoko urteak Gaztelatik at emango zituen (Gaztelako giro itogarritik ihesi?), zeren XVI. mendean Inkisizioaren botere osoa Aragoiko Erreinuan ez baitzen ezarri kontrako erresistentziarik eta aldeko ahalegin politikorik gabe: zaila izan zen Inkisizioaren Aragoiko garaipena²⁵.

Bost urte eman zituen Zaragozako komentuko Priore karguan Aita Pedrok (1572-1577), eta lau Huescan, aldi batez ardura berarekin (1578-1580), berriz Zaragozara itzuli (1583-1585), eta azken egoitza Bartzelonan hartu zuen arte (1586-1589).

Hortaz, 1572-1589. urteetan behin eta berriz eman zitzaizkion Malon Etxaideri Ordenako tokian tokiko komentu gobernu-eginkizunak, horretarako dohainik bazuelako, pentsa daiteke. Hala ere, gizona ez zen mugatu zeregin horretara; batetik, betidanik zuen irakats-grina zegoen, eta bestetik bizileku guztietan prediku-eginbeharretarako mirespenez ikusi zitzaion gaitasuna.

Burgosko egonaldian erakutsi zuen Irakasle-lanak egoki eraman zitzaizkela, eta hurrengo bizilekuetan Unibertsitate-katedratan irakasteko aukera izan zuen. Huescan Priore zelarik predikari arrakastatsuen lanak ere hartu zituen bere gain; baina ondoko bi urteetan Unibertsitateak Eskriturako Katedraz arduratzea eskatu zion (1580-1582) (López 1970: 17).

Zaragoza (1583-1585) eta Bartzelonako (1586-1589) egonaldietan, hiri horietako Ikastegi eta Unibertsitatean Katedra eman zitzaion berriro. Pedro Cerbuna Teologian Maisuak eta agustindarrak deiturik etorri zen Huescatik Zaragozara. Cerbuna hau izan zen hemengo Unibertsitatea diruz eta arautegiz birsortu zuena (1583-1585), eta orduko izendapen-paperetan ageri zaigu Malon Etxaide²⁶. Hala ere, Bartzelonako komentuko Priore izendatu zuten

²⁴ “Esto era arremeter atrevidamente contra el principio del latín como única lengua espiritual, y colocar al mismo tiempo su obra por encima de la sospecha que pesaba sobre la espiritualidad en lengua vulgar” (Bataillon 1966: 768).

²⁵ Testuinguru historiko orokorra, Elliott 1965: 110-114, 304-305; Kamen 1973: 63, 71-72, 75-76, 78, 79, 157, 158, 170 (azken honetan, Ordenen erakundeko presentziaz). Ikus Contreras 1985 ere.

²⁶ Ikus Domingo Pérez; González Hernández 1992: 29-30.

(1586), laburra izan zen hiri aragoiarreko egonaldia. Hiriburua katalanean emango zituen, bada, azken urteak, eta bertan hil zen bere liburu inprimatu bakarra kaleratu eta gutxira (1589).

2. Idazle, idazleen artean (1588...)

Salamanca bizi izandako urteetan bezala Ordena barruko giroan, Malon Etxaidek garaiko idazle gaztelauak ezagutu eta haiekin harremanik franko izateko aukera izan zuen. Arteak eta Letrak han ikasi zituen, Teologia eta Eskriturara pasatu aurretik, eta betiere Eskrituran jakitun bezain idazkuntza latindar eta gaztelaniazkoan, bietan, iaioa zen Frai Luis Leongoaren ondoan²⁷.

Agustindarrak, gainera, garai haietan ari ziren luma ederrez kristau espiritualitatea gaztelera ere ematen (adibidez, Alonso de Orozco, 1544, 1565; Cristóbal de Fonseca, 1592, 1596), lanbide horretan Ordenen arteko lehia parte hartuz (Marcos 1980).

Erlijioso idazleen hori, Biblia, teologia, aszetika eta mistika darabiltzatenean, kapitulu nagusia da gaztelaniazko hizkuntzaren eta literaturaren historia orokorrean (Menéndez Pidal 2005c). Eta horren barruan aipatu izan da Malon Etxaide, lehen-lehen sinadura bezala ez bada, berehalako maila altuean emanda. Merezki du balioespen-iritzi horren lekukoren bat hona biltzea.

Valbuena Prat-ek, adibidez, frai Luisen kalitateak lortu gabe, hura baino herritarragoa ikusten du, zentzumenei hitz egiten diena, sortzailea da, irudiz betea, esamolde herritarretatik hurbil dabilena, teoria teologiko urrunei modu harrigarrian bizia ematen dakiena²⁸.

²⁷ Frai Luisen latinezko obra ez da ahaztu behar. Adibidez ikus 1992ko edizio hau: Becerra, J. M. (ed.), *Cantar de los cantares. Interpretaciones: literal, espiritual, profética*, El Escorial: Ediciones Escorialenses. (Jatorrizko gaztelaniazkoa 1561ean idatzitakoa. Testu elebiduna). Jakina denez, gaztelaniazko *Cantar de los Cantares* hura ez zen argitara eman XVIII. mendearen hondarra arte (1798). Bestalde, jada ezagutzen ditugu Unibertsitatean latinez eman behar izan zituen eskola-lanak, *De legibus* bat, esaterako (1571-1572).

²⁸ Valbuena Prat 1981: "A diferencia de la calidad de la obra maestra de frai Luis [...], el libro de Malón, [...] representa una actitud mucho más cerca del pueblo, de lo castizo, de lo pintoresco. [...]. Desentrenador de la riqueza del idioma vulgar al comentar las Escrituras y los Santos Padres, Malón es sobre todo un lujoso artista, un creador, un pródigo expandidor de imágenes y giros populares. Pocos casos pueden darse como el suyo, de tratadista de un orden teórico, que sepa dar tal calor de vida, tal alma a cuanto dice y comenta" (ibid.: 298).

Menéndez Pidak, ostera, XVI. mendeko bigarren erdi-aldiko prosa-sortzaile handien alboan jarriko du, frai Luis eta Sta. Teresaren ondoan alegia, berariazko nortasunez jantzita:

Fray Luis con más profunda sensibilidad y armonía, Malon de Chaide, con más lujosa imaginación, se mueven, llevados del mismo propósito, dentro del mismo tipo de lengua. Igualmente, dentro de este tipo se encuentra el Padre Rivadeneyra, *Vida de San Ignacio* (1586), *Historia del scisma de Inglaterra* (1588, modelos de elegancia esmerada y sencilla). (Menéndez Pidal 2005c: 909).

Malon Etxaideren ekoizpen literarioak eta beronen kalitate zaindu eta landuak zerikusi zuzena dute mende hartako bi gertakari kultural nagusiekin: a) Errenazimentuko herri-hizkuntzen balioespen humanista berriarekin (egia esan, idazlearen azken urteetan hain berria ere ez zenarekin, nahiz eta eztabai-datua izan, artean), b) idazkuntza erlijioso-literarioak egindako balio handiko ekarpenarekin. Bi interes osagarri horiek nabariak dira, gainera, Malon Etxaideren bizitzan eta obran.

Mende hartakoak dira, Europako hizkuntzetan, latinaren aurrez aurre herri-hizkuntzak goraiatu, lehen gramatikak egin eta kultura eskolatu jasorako burututako ahalegin sonatuak. XVI.eko lehen erdi-aldiak gaztelaniaren duintasunaren baieztapena ongi finkatu nahi izan zuen²⁹.

Erljiozko literaturan frai Luis eta Malon Etxaidek eman zuten hurrengo urratsa, hizkuntza duinari kultur bikaintasun berriak erantsiz. Horretarako zer hobeagorik herri-hizkuntzari garai bateko *hizkuntza sakratuetako* (hebreera, grekoa, latina) hitz bera ematea baizik. Hain zuzen, bi idazleok (eskriturista ere baziren-eta) itzulpen biblikoak ekarriko zituzten gaztelaniara, betiere honen jatortasuna ongi begiratu eta kultur maila berrira jasoz.

Lehen pauso handi horrekin bateratsu, esan dugun literatura erlijioa sortuko da, sinestunen eta literaturazaleen gozamenerako, hizkuntzaren trebetasun eta bikaintasun lortu berriak erakutsiz. Ahalegin horretan Malon Etxaide maisu bakarretakoa gertatu zen, aldi berean zientzia erlijioso eta idazmoldeetan maisu.

²⁹ Horretan, adibidez, Nebrijagandik hasita, A. Morales, J. Valdés eta C. Villalónnek egin zuten lan (Menéndez Pidal 2005c).

Malon Etxaideren luma bizi eta irudimentsuak ez du galdu nahi guztiari eman nahi dion zientzia oinarria, exegesi eguneratu batetik dakarrena. Herritar laikoentzat ari da idazten bere *Libro de la conversión de la Magdalena* hura (1588), baina oso gogoan ditu irakurle jantziak eta Inkisizioa bera ere. Ez da hura eleberri arin bat, dotrina zaindu eta trinkoa eskaini nahi duen liburua baizik. Idazlanak irakurlego nahiko zabala irabazi zuen, nonbait, zeren eta 1588-1604 urte artean hamabi argitaralditaraino aipatu izan baitira³⁰.

Galdutako Malon Etxaideren idazkirik egon zela esan izan da³¹, eta berrikitan frogatu samartu denaren arabera, haren hilondokoan bestek bere izenez argitara emandakorik³². Hemen 1588an argitara emandako liburura mugatuko naiz (Ikus Malón de Chaide 1588).

Zer du bere bizialdian argitaratutako Malonen liburu bakar honek?

Emakume kristauaren inguruan eta Eskritura Santuaren argitan, espiritualitatea landuz, modu literario eder batean idatzitako liburua da *La conversión de la Magdalena* hau, eta neurri handi batean emakumezko baten harira burututako gogoeta unibertsal kristaua izan nahi du. Hortaz, gutxienez bost egiteko larri hartu behar zituen aintzakotzat idazleak:

- Bibliaren erabilera exegetiko eguneratua (garaiko zientzia bibliko aurreratuagoaren arabera).
- Horren arabera, Bibliatik itzulpen onargarriak egitea (Inkisizioaren kontrola gogoan hartuz).
- Espiritualitate oso eta praktikoa bat deskribatzea (herritar xume eta eskolatuei eskainia).
- Prosa eta olerki ederrez idatzia izatea (idazle-lumaren kalitatea).
- Hori dena gaztelaniaz lortzea (literatur tradizioaz baliatu eta hizkuntzaren modernitatea segurtatuz).

XVI. mendeko herri-hizkuntzazko honelako liburuetan funtsean nolako exegesi-lana egin ohi zen jakiteko ongi etor daiteke, adibidetzat, frai Luis Leongoaren *Kantarik Ederrenaren* obra bikoitza begiratzea. 1561ean egindako gaztelaniazko itzulpenaren ondoren (orduan argitara gabe geratu zenaren

³⁰ F. García 1930eko edizioan aipatzen ditu, baina segurua da argitaraldiren bat edo beste errepikatuta dagoela zerrenda horretan (Malón de Chaide 1930: 36-37).

³¹ *Tratado de San Pedro y de San Juan* eta *Libro de todos los santos* aipatu izan dira.

³² Mediavilla 2009. Ikus oharra ere, López 1970: 27.

ostean, alegia), Nagusien aginduz latinez prestatu behar izan zuen testu berria, birmoldatuta eta zehatzagoa (1580). Saiakera literario hutsaren antz gutxi du honek, eta nonahitik begiratuta ere exegetaren jarduera zientifikoa ageri da hor³³. Hortaz, Malon Etxaidek bere *La conversión* argitara aurretik (1588) eza-gutu ahal izan zuen *Canticum canticorum* hori.

Itzulpen-zeregina ere maite du Aita Pedrok: Biblia eman nahi die herritarrei, prosan bezala olerkian, baina ez da eroriko frai Luisen zulo berean: hau da, segurtasun hobeak bilatuko ditu, alde batetik testua eskuizkributan zabaltzen utzi gabe eta, bestetik, inprimatzera noiz eta nola eraman ongi begiratu, eta betiere bere atal bibliko itzuliak testu zabalago baten barnean emanez (iruzkin komenigarriak gehituta).

Interneten dagoen *La Conversión*en argitaraldian (1603) ikus daitezke aparteko aurkibidean Bibliatik ekarritako atal eta ataltxo horiek, (bertan aipuz aipu adierazita utzi baitzituen). Eskriturako atalen batzuk bereziki ederrak edo gus-tagarriak iruditzen zitzaizkionean, prosazko iruzkin exegetiko-espiritualean ez ezik olerki modura ere eman zituen halakoak, kapituluaren azkenean, izan ere poeta ere bada Malon Etxaide, Salmoen Liburuko eta Amos profetaren testu ederrenak olerki gisa ematen. Salmoak ditu bereziki maiteak olerkari lana burutzeko, eta hamaika behintzat argitara eman zituen; era berean, frai Luis sufrituaren antzera, Job-en esaldi adierazgarrienak elkarrekin bilduta eman zizkigun Malon Etxaidek³⁴.

La conversión de la Magdalena liburua ez da, besterik pentsarazi dezakeen arren, Santa Madalenaren bizitzaren kontakizuna edo biografia mota bat. Ebanjelioetako Magdalena hura, kristau jaieretan halako garrantzi historikoa izan zuena (fededunen artean, eta arte ederretan) (González Porto-Bompiani 1959), aitzakia handi bat besterik ez da aszetikaren bideak eta moldeak erakusteko, betiere dena kultura eta azalpen erlijioso aberatsez emanda. Idazlearen hitzetan esateko, bizitzako hiru une kontrajarri dira deskribatu nahi duen historiaren ardatz: “los tres estados que tuvo de pecadora, i de penitente, i de gracia”.

³³ Bere kabuz eta inguruak behartuta, biak, zabalki iruzkindua eman behar izan zuen, latinez: *In Canticum Canticorum Salomonis Explanatio* (1580). Ikus hizkuntz arteko arazo exegetiko-bibliografiko hori: García, F. ^{osa}, 1944, [Sarrera hitzak] in León, Fray Luis de, *Obras completas castellanas*, Madrid: BAC, 9-15.

³⁴ Ikus Interneten 1603ko edizioko testuok (esteka, Bibliografian du irakurleak). Salmoak: 12 (149-149v. orrialdeak), 41 (169-171v), 83 (25v-27), 88 (323v-327), 90 (255v-256v), 97 (61-62v), 103 (40v-51), 119 (58-59v), 125 (211v-212v), 136 (207v-211) eta 147 (290v-291v). Job-ena, berriz: 157v-162v. orrialdeak.

Kristau orori eta emakumeari bereziki aurkeztu nahi zaion ereduzko bidea erakutsi nahi du Malon Etxaidek liburu honen bidez. Garaiko literatura espiritualak emakumezkoak ere baditu protagonista; berei ere zerbait esan nahi zaielako eta, idazle bezala, luma paregabe bat agertu zelako behintzat (Teresa Avilakoa).

Hainbat tokitan esanda utzi zuen bezala, maite du eta premiazkoa ikusten du idazkera edertasunez janztea, testu argi eta erakargarriak eskaintzea, eta hizkuntzak dituen baliabide jatorrenak erabiltzea, betiere irakurlearen mesedetan eta hedatu nahi duen mezuaren zerbitzuan. Horretarako, luma bizkorra erabiliko du, irudimen azkarra, eta gaztelania aberatsaren jabetasun trebatua. Azkenean, liburu bakar horretako balio literarioek eraman dute Malon Etxaide Literatura gaztelauaren Historietara.

Nafarrak *modernitate* ausarta erakutsi zuen, eta gaztelania garaiko premietara moldatzen egindako lana da Malon Etxaideren modernitate hori, etorkizuna irabaziko zuena, hain zuzen. Erlijioak halako pisua zuen garaietan, Erreforma/Kontrarreformetako borroken erdian, Inkisizioaren aldarte txarren zurrunbiloan, bereari eutsi zion hizkuntzari ahalmen berri eta biziak sortzeko. Baina hori ez zuen egin iritzi, irizpide eta konbentzimendu ongi hausnarturik gabe, eta bestelako aurkako zenbait iritziri aurre egiteke³⁵.

3. Herri-hizkuntzaren alde: gaztelania

La conversión de la Magdalena liburuan irakurleari eskaintzen dion hitzaurrean badago atal luze samar bat hemen aurkeztu nahi dudana, orain arte esandakoe-tan bere testuingurua duena; idazleak kasik odol beroz idatzitako pasartea da. Artikulu honen eranskin gisa jasoko dut, baina ongi etorriko da hori ohar batzuek horniturik ematea (Malón de Chaide 1603 [1588]).

Gaztelaniaren baliagarritasunaren eta kultur erabilpenaren aldeko manifestua dela esango nuke. Jakitate teologikoak latinez eman behar zirenean, Unibertsitate-munduak ohikoa hori zuenean, bigarren hautabide bat ere urratu

³⁵ Hizkuntzaren eta heterodoxiaren arteko zerikusia azpimarratzen zen, besteak beste, herri-hizkuntza erlijiosoaren inguruan mesfidantzak pizteko. Alfonso de Castro kanonista frantziskotarra izan zen arazoaren salatzailearik gogorrenetakoa (bere *Adversus omnes haeresesen* kapitulu bat du izenburu honekin: “De quinta haeresum causa, quae est sacrae scripturae translatio in linguam vulgarem”). Mesfidantza horrek jo zituen, bada, inguruko beste hainbat argitalpen ere.

nahi du Malon Etxaide Unibertsitate-Irakasleak, jada aipatu ditugun zenbait idazleren konpainian.

Ugari dira testu horretan hizkuntzaren inguruko gai eta arazoak: hizkuntzaren *corpus*aren baliabideekin zerikusia dutenak, hizkuntzekiko aurreiritzi atzerakoiak, hizkuntzatan maisu izan beharko luketenen ezgaitasun eta ezinak, idazle biblikoen herritartasuna, itzulpen sakratuen zilegitasun eta ortodoxia, Elizan herri-hizkuntzari zilegiko aitortzen zaizkion erabilera soziolinguistikoak, idazle greko-erromatarren balio eta mugak, kultura eskolatuaren elitismoa, abertzaletasun linguistikoa, hizkuntzari eman beharko litzaiokeen kultur proiektu soziopolitikoak, etab. Testuinguru zabal horretatik noan *Manifestua* izenburua eman diodan testu honetako pasarte-atal adierazgarriago zenbait aurkeztera³⁶.

Gaztelaniari buruz ari den testua luzaro pentsatu eta aspalditik idatzia omen du, idazleak dioskunez, eta bizi izandako eskarmentu txar bati aurre egiteko emaitza gertatzen da berori. Garaiko giro kulturalaren lekuko ona gertatzen da, gainera:

Habiendo yo comenzado esta niñería en nuestro lenguaje vulgar, con propósito de que quien me pidió, pues no ha llegado a la noticia de la lengua latina, no por eso quedase privada de la doctrina y conocimiento de las cosas divinas, he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante [...].

Arrisku instituzionalak eta aurkako iritziek atzera eragin zioten Malon Etxaideri lehenengo batean, lehendik idatzita zeukan lanari moldiztegirako bidea urratzeko hartan. Aurrera egiteko sentitu zituen erreparoa Nagusien aginduz bakarrik gainditu zituen, eta orduan ere ez kezkarik gabe:

Obedecí porque tenía obligación, y aventuré todo lo que podría perder con los censores de quien he hablado. Harto será, si con los prudentes no pierdo, que de los demás bien me consolaré.

Aurkako kritikariek erabil ditzaketen arrazoi eta zemai aurreikusien artean aipatzen digu Malon Etxaidek gai teologikoetarako gaztelania, eta ez latina, erabili izana:

³⁶ F. García 1930eko bere edizioan emandakoaren arabera jasoko dut testua.

De aquí nace una cosa, que alguno (no entendiéndola) podría acusármela, y es, que cuando yo comencé a hacer esta niñería, no faltó a quien le pareció mal que fuese en nuestra lengua española, y tuve necesidad de responder a esta acusación que se me ponía.

Argitalpena atzeratzeko zioetako bat izan zen hori (“[...] por las razones que he dicho, lo dejase todo a un rincón, y se han pasado algunos años [...]”), harik eta frai Luis Leongoak *Los nombres de Cristorekin* hainbat urte geroago aurrea hartu (1583) eta idazle biek zituzten arrazoiak guztiz bat eta balekotzat argitalpenaren bidez berretsi zizkion arte³⁷. Azken buruan, berak eta frai Luis maisuak egindako idazlanek erakutsi zioten Malon Etxaideri guztiaren arrazoiak praktikoak ere, ustezko iritzietan usteldu gabe.

Aurkako iritziek ez zuten bakarrik alkantzu linguistikoa; aitzitik, esanahi politiko eta teologikoak ere bazituzten, hau da, gela akademikoetatik at ondorio pastoral eta judizialak erraz ekar zitzaizkionak ziren. Azken buruan, Kontrarreforma boteretsu baina kikilduak egitasmo erreformazale irekiagoen bideak itsutzeko erabili ohi zituen argudioak.

Hasteko, esan ohi zenez, Bibliako hizkuntzak (betiere hiru aitortuak, ez besterik) sakratuak ziren, ukiezinak edo oso eskutik kontrolatuz begiratzekoak (bere hartan eta bereziki itzulpenetan). Agidanez, heterodoxiaren arriskua handia zen hizkuntza herritarretan, gai biblikoetan ez ezik ondoko Teologian ere. Egia ortodoxoari eta Eskritura Santuei zor zitzaien begiramena ongi neurtuta zeuden latinez, ez hainbeste, hurrik eman ere, herri-hizkuntzetan. Teologiako zehaztasun zientifikoak latinezko terminologia eta tradizio linguistikoan zituen jarrita bere segurtasunak.

Hortaz, frai Luis edo Malon-en lan herritarrek, segurtasun beharreko garai haietan, zalantza eta nahasmendua ekar zezaketela uste zuten kritikariek. Aurreko pasarte bat osatuz, gure idazleak honela laburtzen ditu arerioen arrazoiak:

[...] he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante, como si el hacerlo fuera sacrilegio, o por ello se destruyeran todas las buenas letras, y de ahí resultara algún grave daño o perdición a la República Cristiana: unos me dicen que es bajeza escribir en nuestra

³⁷ Hola dio berak: “... siendo verdad la que tratamos, y tan fundada en buena razón, no es milagro que topen dos con ella, y con los fundamentos en que apoya y estriba”.

lengua cosas graves; otros, que es leyenda para hilanderuelas y mujercitas; otros, que las doctrinas graves y de importancia, no han de andar en manos del vulgo liviano, despreciador de los misterios sagrados.

Hizkuntza sakratuenen horrekin batera, klasikoen iritzi ezagunak ere bazuen indarririk kritikarientzat, Platonek esan baitzuen “que no era lícito profanar los misterios ocultos”. Azken argudio honi ironia finez erantzun zion Malon Etxaidek. Ikusiko dugu.

Kritikarien hurrengo argudio-multzoa hizkuntzaren izaera edo egoeratik bertatik jasotako arrazoiekin osatzen zen: hizkuntza herritarra ezdeusa zen, baliabide gutxikoa, duintasun eskasekoa. Gure idazleak azpimarratu zuenez, balioespen oker horren kontra mintzatu behar izan zuen frai Luisek:

Tuvo necesidad de oponerse a la afrenta y sin justicia que a la lengua se le hacía: y así constreñido de este agravio, añadió otro tercero libro a los dos que había impreso, en cuyo principio hallé casi las mismas palabras que muchos años antes yo había escrito a ese mismo propósito.

Malon Etxaide garai batean idatzi eta gordetako testura itzuliko da, eta bertatik ematen dizkigu gaztelaniaren aldeko argudio onak (oro har, beharbada herri-hizkuntza orori buruz ere pentsa zitzakeenak)³⁸.

Gaztelaniaren duintasunaren arazoari adarretatik irmoki helduko dio Malon Etxaidek; hasteko, laido eta irain makurtzat jotzen ditu hizkuntza horren ustezko ezduintasunaz dihardutenen iritziak:

No se puede sufrir que digan que en nuestro castellano no se deben escribir cosas graves. ¡Pues cómo! ¿Tan vil y grosera es nuestra habla que no puede servir sino de materia de burla?

Idazle bibliko, greko-erromatar edo eliztarren etsenplua bere aldeko argudiotarako ekartzean, Malon Etxaide behin eta berriz saiatu zen haien historia

³⁸ Azpimarratzekoa da hemen Malon Etxaidek ez dituela aipatzen euskara eta katalana, nahiz eta hura Nafarroako hizkuntza izan eta beste hau Bartzelonan bertatik bertara ezagutu, agian historia literarioa ere. Malonek bere ama-hizkuntzari, arreta handiz landu duen gaztelania literarioari, begiratzen dio, besterik gabe. Ongi ispliatzen du, honetan, Errenazimentu nazional-estatalen ikuspuntu politiko-linguistiko mugatua.

kulturala jatorrizko testuinguruan kokatzen. Ez zegoen ados kultura jasoko *misterioak* (erlijiosoak nahiz bestelakoak) ez zirela herritarren artean mugarik gabe zabaltzekoak uste zutenekin. Eztabaidagai honekiko irribarre bihurri batekin idatzi zuen gure idazleak ondoko pasartea:

[...] dicen [...] otros, que las doctrinas graves y de importancia, no han de andar en manos del vulgo liviano, despreciador de los misterios sagrados, movidos por aquel dicho de Platón, «que no era lícito profanar los misterios ocultos de la filosofía», que así lo hizo el mismo, y Aristóteles escribió con tanta oscuridad como si no escribiera.

Hori gorabehera, oro har, idazle horien guztien jokabide praktikoa herri-hizkuntzatan idaztea izan zela gogoratuko du, era bertsuan Biblian nola mundu klasikoan:

¿en qué lengua habló Dios, y por qué palabras lo escribieron Moisés y los Profetas? Cierto está que en la lengua materna en que hablaban el zapatero y el sastre y el tejedor, y el cavatierra, y el pastor y todo el vulgo entero. El profeta Amós pastor era, criado en varezar bellota, en apacentar ganado por los montes y sierras, y profetizó y dejó sus profecías escritas, pues cierto es que no aprendió en Atenas ni en Roma otro lenguaje que el que se hablaba en su tierra.

Klasiko eta Eliz Gurasoetara datorrela, argudio bera jasoko du haiengandik ere, guztiek egin zuten lan beren ama-hizkuntzaz baliatuta:

Escribió Tulio en la lengua que aprendió en la leche, y Marco Varrón y Séneca, y Plutarco, y los santos Crisóstomo, Cirilo, Atanasio, Gregorio Nacianceno, y S. Basilio, y todos los de aquel tiempo, cada uno en la suya y materna, e hicieron bien, y estúvoles bien, y pareció a todos bien; y Platón, Aristóteles, Pitágoras, y todos los filósofos escribieron su filosofía en su castellano, porque lo digamos así, de suerte que la moza de cántaro y el cocinero sin estudiar más que los términos que oyeron y aprendieron de sus madres, los entendían y hablaban de ello.

Oroitzapen historiko horiek gogorarazi ostean, Malon Etxaide gaztelaniaren XVI. mendeko errealitatera itzuliko da. Hizkuntzaren *corpuseko* baliabideez eta berauen erabilpen zuzenaz hitz egiten digu gure autoreak. Hizkuntza gaz-

telauan mintzatzaileengandik jasotakoagatik mintzaira horren ekarpen eta sormena ezagutzen ditu, eta liburuan bertan burutu duen idazketa-lanaren emaitza baliotsua dela sinesten du.

Horregatik dio kritikari horiek hobe luketela, funtsik gabeko marmario hutsaletan ibili partez, berek ere idazketa-zereginari ekitea, noraino hel daitezkeen ikus dezaten:

Digo pues que hay hombres que, con no ser ellos para nada, ni levantarse a cosa de virtud su pensamiento, toman por oficio decir mal de todo aquello que no va medido con su grosero juicio. Tienen otra cosa rara, digna de tales sujetos, y es que, si oyen algo de fuera de lo que ellos han leído en cuatro autores de Gramática, lo asquean tanto y lo burlan y mofan de tal suerte, como si sólo aquello con que ellos han desayunado su entendimiento fuese lo cierto y de fe, y lo demás fuese patraña y sueño. [...]. Mas, a lo menos, podrían dejar pasar con modestia cristiana lo que no viene tan pegado con su gusto como ellos desean y ensayarse ellos en cosas semejantes, para que cuando vean que no es tan fácil como ellos lo soñaban, con esto, ya que no tengan en mucho los ajenos trabajos, dejen siquiera de murmurar de ellos, y de sus autores.

Batzuetan, menderatzen ez duten latinez bai, baina ama-hizkuntza duten gaztelaniaz baliatzeko hain uzkur agertzen direlako salatzen ditu horrelakoak, hain zuzen idazle bibliko eta klasikoek beren jatorrizko hizkuntzak hain gogoz hartu eta erabili dituztenean:

[El castellano] se sabe mejor hablar que aquellas lenguas peregrinas, y por poco bien que se escriba en el nuestro, se escribirá con más propiedad que en el ajeno, ¿por cuál razón les ha de parecer a ellos que es bajeza escribir en él cosas curiosas y graves?

[...] y ahora les parece a estos tales, que es poca gravedad escribir y saber cosa buena en nuestra lengua, de suerte que quieren más hablar bárbaramente la ajena y con mil impropiedades y solecismos e idiotismos, que en la natural y materna con propiedad y pureza, dando en esto que reír y burlar, y mofar a los extranjeros que ven nuestro desatino.

Ez da hori batere zuzena gaztelaniak halako baliabide aberatsak eskaintzen dituztenean. Malon Etxaidek mirespenez aipatzen ditu, adibide gisa, frai Luisen

prosa ederrean aurkitu dituen edergarriak eta gaztelaniak bere baitan dituen aberastasunak:

[...] en quien se verá la grandeza y majestad de palabras, de que nuestra lengua castellana está como preñada, y que tiene gran riqueza y copia y mineros, que no se pueden acabar, de luces y flores, y gala y rodeos en el decir; y que en aquel libro está el adorno de los celosos del lenguaje español pueden desear.

[...]

No hay lenguaje, ni le ha habido, que al nuestro haya hecho ventaja, en abundancia de términos, en dulzura de estilo, y en ser blando, suave, regalado y tierno y muy acomodado para decir lo que queremos, ni en frases ni rodeos galanos, ni que esté más sembrado de luces y ornatos floridos y colores retóricos, si los que tratan quieren mostrar un poco de curiosidad en ello.

Balio horien kontzientziak sustatu zuen Malon Etxaideren obra, eta bero-rietan zuen usteagatik, hizkuntzaren kalitate zuzena eskatu zien idazleei (ikusidugu), baina ez, bestalde, gramatikari kritiko tente itsuen aurrean bere idazle-askatasuna ere defendatu gabe, betiere hiztun guztien mesedetan jardute alde-
ra:

Podría responder a todos juntos, que, como dice mi padre san Agustín, «huelgo que me reprenda el Gramático, a trueque de que todos me entiendan». Así yo quiero, si pudiese, hacer algún provecho a los que poco saben de lenguas extranjeras, aunque por ello me murmure el bachiller de estómago, mofador de trabajos ajenos.

Eztabaida hauen artean bere ama-hizkuntzaz maiteminduta, Malon Etxaidek salakuntza abertzale bat egiten dio arerioen pentsamoldeari, eta aldi berean etorkizunerako utopia baten leihoa irekitzen du, Manifestuaren azken lerroetan.

Ezin du jasan gaztelania hizkuntza arlote eta bilaua dela dioen jendea, eta halakorik esatea nazio osoari egiten zaion iraina dela dio: “este agravio es de toda la nación y gente de España”. Jakin bedi hizkuntza ez dela zerbait erabat egina, ahaleginean hobetu eta egunera daitekeena baizik; egia esan, hizkuntzak ez du eskuratuko premiazko bikaintasun gaurkoturik berori herritarren utzikeria zabarrean, eta jende eskolatuari dagokio aurrerapausoak ematea: “Esta

[perfección nueva] no puede alcanzarse, si todos la dejamos caer por nuestra parte entregándola al vulgo grosero y poco curioso”. Horra, bada, belaur berrientzako zeregin-norabidea erakutsita.

Eta, hona iristean, beharbada espero ez genuen eremura pasatuko da Malon Etxaide, Gaztelako humanismo hizkuntza-herrizaleak lehendik zekarren kapitulu batera³⁹. Etxaidek ez du mugatzen Teologiara gaztelaniaz ere idatzi behar den gaien esparrua; aitzitik, zernahi dela ere gaztelaniaz emana ikusi nahi du, eta asmo politiko-kulturalez hornituta ikusiko dugun pasartean ausarki zera dio: “con el favor de Dios, hemos de ver muy presto todas las cosas curiosas y graves escritas en nuestro vulgar”.

Horra iristeko, ordea, tresneria egokia izango da politika, kultura eta erai-kuntza inperial osatuarena; horra, bada, azken buruan plangintza orokor bate-rako deia, banderak, armak eta hizkuntzak elkarri lagunduz eraikiko den herrialde unibertsal berria:

Y, por salirme ya de esto, digo que espero en la diligencia y buen cuidado de los celosos de la honra de España y en buena industria que, con el favor de Dios, hemos de ver muy presto todas las cosas curiosas y graves escritas en nuestro vulgar, y la lengua española subida a su perfección, sin que tenga envidia a alguna de las del mundo, y tan extendida cuanto lo están las banderas de España, que llegan de uno a otro polo; de donde se seguirá, que la gloria que nos han ganado las otras naciones en esto, se la quitamos, como lo hemos hecho en lo de las armas.

Bere lan eta ideia hauekin, Malon Etxaidek aitzindaritzat dauka bere burua, etorkizunari aurea harturik dabilela uste du, garaipen politiko-linguistikoaren eguna ez dagoela hain urrun, alegia:

Y hasta que llegue este venturoso tiempo, que ya se va acercando, habremos de tener paciencia con los murmuradores, los que somos de los primeros en dar la mano a nuestro lenguaje postrado.

³⁹ Lapesa 1986 : 291-299 (“La expansión imperial”).

4. Zenbait oharpen eta itaun

XVI. mende hartan eta Euskal Herrian, euskararen alde zergatik ez ote genuen izan gure Malon Etxaiderik, iritziak defendatu ez ezik funtsezko idazlanak emateko? Etxepareren *Sautrelako* ideiek eta gogoek, zergatik ez zuen izan garapen literario-kultural handiagorik? Nola ahaztu zuten hau dena gure apologistek? Hain zuzen, Poza Lizentziadunak Malon Etxaideren liburuaren aurreko urtean kaleratu zuen berea (1587). Galderak ez du, noski, hemen nahiko litzatekeen erantzunik.

Garai haietan egon zen Euskal Herrian baliozko elizgizonik zinezko literatura erlijiosoak euskaraz ere abiarazi zezakeenik. Agian, horrelako lana sustatzeko ideia zuzenak bazituzten batzuek, nahiz eta baldintza pertsonal eta instituzionalak ez ziren egokienak gertatzen. Taxuzko Unibertsitate-tradiziorik ez genuen, euskararen lurraldean jaiotako elizgizon baliozkoenak erbesteko zerbitzuetan jarri zituzten, eta, aldiz, gehienetan kanpotarra izan zen bertako hierarkia, gure hizkuntzarik gabea.

Hala ere, elizgizon euskaldun eta ia-euskaldunen artean bazeuden izen handiak Trento aurreko, inguruko eta ondoko garai haietan: Durangoko Joan Zumarraga bizkaitarra (†1549), B. Diaz de Luku andaluziar-arabarra (†1556), Loiolako Ignazio giputza (†1556), Gares-eko Bartolome Karrantza (†1576) eta Barasoingo Martin Azpilikueta (†1586) edo, nork daki, Diego Lizarrakoa (†1578) (azken hirurok nafarrak), eta Iparraldean berehala (1599...) Baigorriko Bertrand Etxauz (†1641), Axular eta lagunak babeslea. Horietako zenbait agintean egon zen, edo besteak idazle izan ziren.

Aipatutako ia guztiok euskararen lurraldean edo elebidunetan jaiotak genituen, eta inori buruz ere ez nuke esango euskara ez zekitenik (hain zuzen, Malon Etxaide eta beharbada Diego Lizarrakoaren kasuak izan ziren bestelakoak); Calahorrako Gotzain Diaz de Luku-k ama zuen Lukukoa eta bera ere herri horri oso atxikia ageri zaigu, eta predikari euskaldunen bila ibili zen.

Izendatutakook erreformazaleen artean jarri behar ditugu, eliztarren heziketan herri-hizkuntzen erabilpena gogo onez ikusten zutenak. Ezagunak ditugu Luku eta San Ignazioaren arteko gutunak. Zoritxarrez, Zumarraga, Karrantza, Azpilikueta edo Ignazio ez ziren izan Euskal Herriko Gotzain, hori da gure ahulezietako bat.

Bestalde, Erdi Arotik zetozen Eskeko Ordenek aitor-entzule eta predikariak bazituzten, eta euskararen lurraldean XV-XVI. mendeetan ongi errotuta ageri zaizkigu. Zer eman zuten idatzita, eta euskaraz? Zein tradizio idatzi izan zuten erlijiosoek orduan? Beharbada ondare hori galduta dugu, baina zaila da sinestea

hamarkada haietan ez zela egin, geroago XVIII.ean ezagutu dugun idazketaren pareko lanik. Zergatik ez zuen sortu eta utzi horrek guztiak emaitza idatzi ezagun onik? XIX. mendeko Esklaustrazioan galdu ote zitzaigun, bada, dena?

Malon Etxaideren inguruko giro eta ahaleginek (c. 1570-1589) pentsarazi egiten digute: Etxeparek aurreratu zigun zerbait euskara idatziaren alde egindakoaren bere harrotasunaz, eta orain, Elizatik kanpo, Joan Pz. Lazarragaren (hilburukoa, 1605) lekukotasun praktikoa daukagu (Malon Etxaide baino hogeiren bat urte gazteagoa zen idazle hau), eta XVI.eko bigarren erdi-aldi hartan ezin ahantziak ditugu Leizarraga (†1603) eta Esteban Garibai (†1599), beren euskal lan ezagunekin (1571, 1596); dena den, azkeneko honekin beti geratzen zaigu zintzilik itaun hau: zergatik ez zuen idatzi gehiago euskaraz arrasatearrak?

Eta mundu politiko-instituzionalera gatozela, Iruñea, Calahorra edo Baionako Diozesiek zergatik eta nola ez zuten sustatu idazkuntza bortitz bat kristau herritarrek hezi eta apaiz-jendeari lanabes teologiko-pastoral duinak eskaintzeko; zeren eta Etxauz-en kasua salbuespen mugatu bakarra baitugu zerbait geroago (1599-1618)? Ezaguna da, adibidez, nola Araban herritarrei Trentoko asmoen berri eman zitzairen, parrokiak parrokia. Jakitekoa litzateke ea lanbide horretan ezer idatzirik erabili zen.

Eliz erakundean oinarritzko datu zehatza dago tarteko: oro har, Euskal Herriko diozesietako Gotzainak ez ziren euskaldunak, kanpotarrak ziren, herritar euskaldunen hizkuntza ezagutzen ez zutenak, eta produkzio erlijioso literario handiago baten gidaritza eta kontrola eramateko gaitasun eskasekoak. Eta ikusi dugu kontrolaren horrek zenbateko zeresana zuen garaiko argitalpen erlijiosoen historian. Ez Gotzainek eta ez Inkisizioak euskararik ez baldin bazekiten behar zen tamainan, zaila ikusten da nola izan zitekeen Hierarkia sorkuntza intelektual teologiko baten sustatzaile arduratua.

Katekesirako itzulitako lehen tresna xumeak (Eltsu, 1561; geroagoko Calahorrako katixima haiek) edo lurralde euskaldunerako Administrazio-bisitari elebidunak urrun geratzen ziren, beren lan eta prestakuntzan, esaten dugun kultur egitasmo zabal eta sakonago horretatik.

Malon Etxaideren Gaztelako historia honek bestelakorik erakutsi digu, gainera: urak kontra zetozenean ere, herri-hizkuntzen aldeko aitzindari bipilak agertu zirela Ordena erlijioso handienetan, eta ez pastoral-zeregin hutsetan zebiltzanen artean bakarrik, baita Unibertsitateetako Irakasleetan ere, garaiko jakitunak latinez ari ziren arren, hainbatek ez baitzuen izan lotsarik, horren ondoan, hizkuntza *arlotetan* idazlan jantziak emateko.

Eskeko Ordenen irakaskuntzaren Euskal Herriko historia gogoratzekoa da: Gasteizen, adibidez, domingotarrek eta frantziskotarrek beren goi-ikastegi

bana zuten, biak ere herritarrentzat irekiak. Zergatik ez zen horrelakoetan euskal idazlerik sortu? Esaterako, Ziburun, 1611tik aitzina, fraide errekoletoen komentuan gertatu zenaren antzera: Aita Materre, edo han bildu ohi zen donibandar-saratar konpainiaren antzera.

Bien bitartean, klero diozesiarra, benefiziaduek ere osatzen zutena, Oñati, Alcalá, Salamanca edo Huescan ikasita zetozenek zergatik ez zioten ekin orduan euskal kulturgintza eliztarrari, eliz erreformazaleek bederen maite beharko zuketinari? XVII. mendean Iparraldean eta XVIII.ean Hegoaldean ezagutuko ziren susperraldiek ez ote zuten izan, zinez, XVI.eko Hegoalde honetan aitzindaririk?

Azpimarratzekoa da Malon Etxaideren sasoi hartan, eliz literaturgintza bera ere ez zela erabat eta bakarrik eliztarra; alderantziz, bazuela azpizoruzabalagoa, alde politiko-sozialetara hedatua, testuinguru soziolinguistikoa esango genukeena, politikoa eta aldagarria. Jaso dugun testuaren azken pasarteak ongi erakutsi digu hori.

Euskal Herriko Elizak ez ezik gure gizarte zibilak ere ez zuen aintzakotzat hartu euskarak kultur garapenerako behar zuen babes instituzionalaren premia. Egon ote zen halakoren kontzientziarik? Ala Euskal Herrian eta espainiar Inperio osoan nahiago izan genuen ondare linguistikoak zekarren eskakizun horren aurrean ez ikusiarena egin, eta geure hizkuntza *odol garbitzaille* gisara erabili (jatorri garbiaren tesia indartzeko, alegia), kaparetasun unibertsalaren aterpea segurtatzean norberaren eta klasearen gizarte-gorabidea irekiz joateko, tartean euskarari inolako proiektu kulturalik eman gabe?

Gaztelaniaz ari den Malon Etxaideren lekukotasun horrek eta esandakoek iradokita, bukatzeko zera ohartaraziko nuke: geure hizkuntzaren kanpo-historia ezagutzeko komeni zaigula erdarek gizartean izan dituzten gorabehera, lorpen eta porrotak arakatzeko, aldiari aldiko gure egoerekin alderatuz, zer pentsa eta argirik ematen baitute gurerako ere.

BIBLIOGRAFIA

- Alberigo, G. et al. (ed.), 1962, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Friburgi: Herder.
- Alborg, J. L., 1975, *Historia de la literatura española. I. Edad Media y Renacimiento*, Madrid: Gredos. [Malon: 892-897].
- Bataillon, M., 1966, *Erasmus y España*, México: FCE.
- Batlle, C., 1987, *Història de Catalunya. III. L'Expansió baixmedieval (segles XIII-XIV)* in Vilar 1987.
- Bembo, P., 1993 [1525], *Prose della volgar lingua*, Milano: Editori Associati.
- Biays, P., 1983, *L'Islande*, Paris: PUF.
- Blanco Aguinaga, C. et al., 1988, *Historia social de la literatura española (en lengua castellana)*, Madrid: Ed. Castalia.
- Blecuá, J. M., 1992, "Fray Luis de León y el *Cantar de Cantares*" in Vilanova, A. (ed), *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Barcelona, 1989), I, 3-22.
<http://cvc.cervantes.es/literatura/aih/pdf/10/aih_10_I_006.pdf>
- Borges, J. L., 1982², *Literaturas germánicas medievales*, Madrid: Alianza Editorial.
- Boyer, R., 2001, *L'Islande médiévale*, Paris: Les Belles Lettres.
- Cano, R. (ed.), 2004, *Historia de la lengua española*, Barcelona: Ariel.
- Clemente Hernández, F. J., 1992, *El Pensamiento de Pedro Malón de Chaide*, Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona. [Mikrofilmetan].
- Contreras, J., 1985, "La Inquisición aragonesa en el marco de la monarquía autoritaria", *Hispania Sacra* XXXVII-76, 1985, 489-540.
- Domingo Pérez, T. D.; González Hernández, V., 1992, *Pedro de Apaolaza*, Zaragoza: Diputación General de Aragón.
- Elliott, J. H., 1965, *La España imperial*, Barcelona: Editorial Vicens Vives.
- Fernández, F., 1982, *Historia de la lengua inglesa*, Madrid: Gredos.
- Fernández Marcos, N.; Fernández Tejero, E., 2005, "Alonso Gudiel. Ciencia y miseria" in *Humanae Litterae. Estudios de humanismo y tradición clásica en homenaje al Profesor Gaspar Morocho Gayo* 4, 2005, 344-349.
- Fernández Ordóñez, I., 2004, "Alfonso X el Sabio en la historia del español" in Cano, R. (ed.), 381-422.
- Friederich, W. P. et al., 1973, *Historia de la literatura alemana*, Buenos Aires: Editorial Sudamericana.
- González de la Calle, P. U., 1925-1926, "Documentos inéditos acerca del uso de

- la lengua vulgar en los libros espirituales”, *Boletín de la Real Academia Española* XII, 1925, 258-273, 470-497, 652-673; XIII, 1926, 76-88, 194-208, 302-317.
- González Novalín, J. L., 1979, “La Inquisición española” in García-Villoslada, R. (ed.), *Historia de la Iglesia en España, III-2º: La Iglesia en España en los siglos XV y XVI*, Madrid: BAC, 107-268.
- González Porto-Bompiani, 1959, *Diccionario literario de obras y personajes*, Barcelona: Montaner y Simón, VI, 852-855. (s. v. “María Magdalena”).
- Guillón, R., ed., 1993, *Diccionario de literatura española e hispanoamericana*, Madrid: Alianza Editorial.
- Herrero García, M., 1953, “La literatura religiosa” in Díaz Plaja, G., *Historia general de las literaturas hispánicas. III: Renacimiento y Barroco*, Barcelona: Editorial Barna, I-78. (Malón: 55-56).
- Kamen, H., 1973, *La Inquisición española*, Madrid: Alianza Editorial.
- Lafont, R.; Anatole, Ch., 1970, *Nouvelle histoire de la littérature occitane*, Paris: PUF.
- La Pinta Llorente, M., 1942, *Causa criminal contra el biblista Alonso Gudiel, catedrático de la Universidad de Osuna*, Madrid: CSIC.
- Lapesa, R., 1986 [1942], *Historia de la lengua española*, Madrid: Gredos.
- León, Fray Luis de, 1992, *Cantar de los cantares. Interpretaciones: literal, espiritual, profética*, El Escorial: Ediciones Escorialenses. [Jat. gazt. ed., 1561ean idatzitakoa]. [Testu elebiduna. Edizio paratzailea: Becerra, J. M.].
- López, C. M., 1970, *Malon de Echaide*, Pamplona: Diputación Foral de Navarra.
- Lynch, J., 1970, *España bajo los Austrias, I: Imperio y absolutismo (1516-1598)*, Barcelona: Ediciones Península.
- Malón de Chaide, P., 1588, *Libro de la conversión de la Madalena, en que se esponen los tres estados que tuvo de pecadora, i de penitente, i de gracia. Fundado sobre el Evangelio que pone la Iglesia en su fiesta*, Barcelona: Hubert Gotard.
- Malón de Chaide, P., 1603 [1588], “Prólogo del autor a los lectores” in *Libro de la conversión de la Magdalena*, Alcalá: J. Sánchez Crespo, 10-18.
<http://books.google.es/books?id=5QS39cvvTLoC&printsec=frontcover&dq=Malon+de+Chaide+conversion++magdalena&source=bl&ots=Wu8QThMIJr&sig=EsmwBiCYss66AKcqm_nMbEpa6vk&hl=es&ei=EQthTPfAFZ2JONK7sKUK&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CB0Q6AEwAQ#v=onepage&q&f=false>
- Malón de Chaide, P., 1930 [1588], *La conversión de la Magdalena*, Madrid: Ediciones de la “Lectura”. [1588ko edizioaren gain F. García-k paratua: argitalpena, sarrera eta oharra. – 1588: Alcalá: J. Sánchez Crespo, “Prólogo del autor a los lectores”].

- Malon Etxaide, P., (s.d.), *Tratado de San Pedro y de San Juan eta Libro de todos los santos*. [Autorearen bizialdian argitaragabeak].
- Marcos, B., 1980, "Literatura religiosa en el Siglo de Oro español" in García-Villoslada, R. (ed.), *Historia de la Iglesia en España, III-2º: La Iglesia en España en los siglos XV y XVI*, Madrid: BAC, 443-552.
- Mediavilla, F. S., 2009, "Ortografía de Malón de Chaide y autoría de las obras firmadas por Jerónimo de Saona", *Revista Agustiniana* 50, 2009, 677-710.
- Menéndez Pidal, R., 2005a, "Doctrina humanística sobre la lengua vulgar" in Menéndez Pidal, 2005b, I, 837-849.
- Menéndez Pidal, R., 2005b: *Historia de la lengua española* (2 libk.), Madrid: Fund. R. Menéndez Pidal / Real Academia Española. (Catalán, D. ed.).
- Menéndez Pidal, R., 2005c: "Período de los grandes escritores místicos" in Menéndez Pidal, 2005b, I, 891-923.
- Migliorini, B., 1969, *Historia de la lengua italiana*, Madrid: Gredos.
- Niederehe, H. J., 1987, *Alfonso X el Sabio y la lingüística de su tiempo*, Madrid: Soc. Gen. Española de Librería.
- Nieto, J. C., 1997, *El Renacimiento y la otra España. Visión cultural socioespiritual*, Genève: Librairie Droz. [Doktore tesia].
- Park Chong, W., 1992, *Estudio del libro de la conversion de la magdalena de fray Pedro Malon de Chaide*, Madrid: Universidad Complutense. [Tesi argitaragabea].
- Pérez, M., 2002, *Libro de las confesiones*, Madrid: BAC.
- Petronio, G., 1990, *Historia de la literatura italiana*, Madrid: Cátedra.
- Rey, A.; Duval, F.; Siouffi, G., 2007, *Mille ans de langue française. Histoire d'une passion*, Paris: Perrin.
- Rodríguez-San Pedro Bezares, L. E. (ed.), 2006, *Historia de la Universidad de Salamanca*, Salamanca: Ed. Univ. de Salamanca.
- Rousselot, P, 1869², *Les mystiques espagnols. Malon de Chaide, Jean d'Avila, Louis de Grenade, Ste. Thérèse, S. Jean de la Croix et leur groupe*, Paris: Didier et Cie. [Malon de Chaide: 81-113].
- Sanchis Guarner, M., 1980, *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona: Salvat.
- Steiner, G., 2001, *Préface à la Bible hébraïque*, Paris: Albin Michel.
- Valbuena Prat, A., 1981⁹, *Historia de la Literatura Española. II. Renacimiento*, Barcelona: Gustavo Gili. 297-305 (Malon).
- Vilar, P. (ed.), 1987, *Història de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62.
- Viuda, I., 1992, "Pedro Malón de Echaide", *Revista Agustiniana* 33, 1992, 939-993.
- Zimmermann, M. et M.-Cl., 1997, *Histoire de la Catalogne*, Paris: PUF.

ERANSKINAK

I. ERANSKINA

GAZTELANIAREN ALDEKO MANIFESTUA (1588):
BALIAGARRITASUNAREN ETA KULTUR ERABILPENAREN ALDE
Pedro Malón Etxaide
(Cascante, c. 1530 – Bartzelona, 1589)

Malón Etxaideren La conversión de la Magdalena liburuaaren bitzaurrea, 1930eko ediziotik bartua. Gainerako edizioetarako, are Interneteko edizio faksimilerako, jo lan honetako bibliografiara.

Así yo [...] había dejado a un rincón estos papeles que de la gloriosa Magdalena había escrito, a petición de una señora religiosa; y, como cosa digna de olvido, se han dormido muchos años en mi escritorio, sin hacer de ellos otra cuenta que la que se suele hacer de ratos perdidos. Sucedió que, sin pensarlo, vinieron a manos de mi prelado, viólos y leyólos y mandóme que los sacase en público.

Obedecí porque tenía obligación, y aventuré todo lo que podría perder con los censores de quien he hablado. Harto será, si con los prudentes no pierdo, que de los demás bien me consolaré.

De aquí nace una cosa, que alguno (no entendiéndola) podría acusármela, y es, que cuando yo comencé a hacer esta niñería, no faltó a quien le pareció mal que fuese en nuestra lengua española, y tuve necesidad de responder a esta acusación que se me ponía, y entonces hice en un prólogo, lo que también pondré en este.

Como después por las razones que he dicho, lo dejase todo a un rincón, y se han pasado algunos años, he visto que en algún librito impreso de tres años, y aun de menos, a esta parte, puesto por un muy curioso y levantado estilo, y con términos tan pulidos y limados y asentados con extremado artificio, en quien se verá la grandeza y majestad de palabras, de que nuestra lengua castellana está como preñada, y que tiene gran riqueza y copia y mineros, que no se pueden acabar, de luces y flores, y gala y rodeos en el decir; y que en aquel libro está el adorno de los celosos del lenguaje español pueden desear (*Libro de los nombres de Dios*, del Padre Maestro fray Luis de León, de quien digo), habiéndole sucedido con él y su divulgación lo

que a mí con éste, antes de publicarle, tuvo necesidad de oponerse a la afrenta y sin justicia que a la lengua se le hacía: y así constreñido de este agravio, añadió otro tercero libro a los dos que había impreso, en cuyo principio hallé casi las mismas palabras que muchos años antes yo había escrito a ese mismo propósito.

Y, aunque aquí podría yo dejar de poner las mías, y remitir a los lectores a que allá las lean, con todo eso, pues ello es cierto, que las escribí yo años antes, no dejaré de ponerlas. Y nadie tenga a mucho que nos hayamos topado en esto, pues siendo verdad la que tratamos, y tan fundada en buena razón, no es milagro que topen dos con ella, y con los fundamentos en que apoya y estriba.

Digo pues que hay hombres que, con no ser ellos para nada, ni levantarse a cosa de virtud, su pensamiento, toman por oficio decir mal de todo aquello que no va medido con su grosero juicio. Tienen otra cosa rara, digna de tales sujetos, y es que, si oyen algo de fuera de lo que ellos han leído en cuatro autores de Gramática, lo asquean tanto y lo burlan y mofan de tal suerte, como si sólo aquello con que ellos han desayunado su entendimiento fuese lo cierto y de fe, y lo demás fuese patraña y sueño. Bien sé que el ingenio humano no se contenta de una manera, ni con las mismas cosas, y así de lo que a unos parece bien, de eso mismo murmuran otros, y aquellos admiran, y engrandecen lo que éstos abominan y burlan. Mas, a lo menos, podrían dejar pasar con modestia cristiana lo que no viene tan pegado con su gusto como ellos desean y ensayarse ellos en cosas semejantes, para que cuando vean que no es tan fácil como ellos lo soñaban, con esto, ya que no tengan en mucho los ajenos trabajos, dejaran siquiera de murmurar de ellos, y de sus autores.

Habiendo yo comenzado esta niñería en nuestro lenguaje vulgar, con propósito de que quien me pidió, pues no ha llegado a la noticia de la lengua latina, no por eso quedase privada de la doctrina y conocimiento de las cosas divinas, he tenido tanta contradicción y resistencia para que no pasase adelante, como si el hacerlo fuera sacrilegio, o por ello se destruyeran todas las buenas letras, y de ahí resultara algún grave daño o pérdida a la República Cristiana: unos me dicen que es bajeza escribir en nuestra lengua cosas graves; otros, que es leyenda para hilar deruelas y mujercitas; otros, que las doctrinas graves y de importancia no han de andar en manos del vulgo liviano, despreciador de los misterios sagrados, movidos por aquel dicho de Platón, “que no era lícito profanar los misterios ocultos de la filosofía”, que así lo hizo el mismo: y Aristóteles escribió con tanta oscuridad como si no escribiera. Y el Redentor dijo: No arrojéis las piedras preciosas a los puercos: y que Hermes Trimegisto fue de este parecer, y así escribieron los más graves y antiguos de los filósofos su doctrina debajo enigmas y figuras. Finalmente cada uno ha dado su decreto y dicho su alcaldada.

Podría responder a todos juntos, que, como dice mi padre san Agustín, “huelgo que me reprenda el Gramático, a trueque de que todos me entiendan”. Así yo quiero, si pudiese, hacer algún provecho a los que poco saben de lenguas extranjeras, aunque por ello me murmure el bachiller de estómago, mofador de trabajos ajenos.

A los que dicen que es poca autoridad escribir cosas graves en nuestro vulgar, les pregunto. ¿la ley de Dios era grave? La Sagrada Escritura que reveló y entregó a su pueblo, a donde encerró tantos y tan soberanos misterios y sacramentos, y a donde puso todo el tesoro de las promesas de nuestra reparación, su encarnación, vida, predicación, doctrina, milagros, muerte y lo que su Majestad hizo y padeció por nosotros, todo esto junto y lo demás que con esto iba, pregunto a estos tales ¿en qué lengua habló Dios, y por qué palabras lo escribieron Moisés y los Profetas? Cierto está que en la lengua materna en que hablaban el zapatero y el sastre y el tejedor, y el cavatierra, y el pastor y todo el vulgo entero. El profeta Amós pastor era, criado en vrear bellota, en apacentar ganado por los montes y sierras, y profetizó y dejó sus profecías escritas, pues cierto es que no aprendió en Atenas ni en Roma otro lenguaje que el que se hablaba en su tierra. Pues si misterios tan altos y secretos tan divinos se escribían en la lengua vulgar con que todos a la sazón hablaban, ¿por qué razón quieren estos envidiosos de nuestro lenguaje que busquemos lenguas peregrinas, para escribir lo curioso y bueno que saben y podrían divulgar los hombres sabios? Que yo no trato de mí, pues ni lo soy (ni importaría mucho que lo que puedo sacar a la luz se sepultase en silencio y olvido), mas dígolo por otros muchos y más sabios, que podrían dar luz con su doctrina e ilustrar mucho la lengua con su buen estilo.

Si dicen que aquella lengua hebrea era muy misteriosa, y que por eso la Escritura Sagrada se escribió en ella, pregunto: ¿No se tradujo en griego por muchos traductores? Y, después, ¿no se escribió en latín, que era la lengua ordinaria en Roma, como ahora lo es para nosotros la castellana? Sí; pues nuestro español es tan bueno como su griego y como el lenguaje romano, y se sabe mejor hablar que aquellas lenguas peregrinas, y por poco bien que se escriba en el nuestro, se escribirá con más propiedad que en el ajeno, ¿por cuál razón les ha de parecer a ellos que es bajeza escribir en él cosas curiosas y graves? Escribió Tulio en la lengua que aprendió en la leche, y Marco Varrón y Séneca, y Plutarco, y los santos Crisóstomo, Cirilo, Atanasio, Gregorio Nacianceno, y S. Basilio, y todos los de aquel tiempo, cada uno en la suya y materna, e hicieron bien, y estúvoles bien, y pareció a todos bien; y Platón, Aristóteles, Pitágoras, y todos los filósofos escribieron su filosofía en su castellano, porque lo díganos así, de suerte que la moza de cántaro y el cocinero sin estudiar más que los términos que oyeron y aprendieron de sus

madres, los entendían y hablaban de ello, y ahora les parece a estos tales, que es poca gravedad escribir y saber cosa buena en nuestra lengua, de suerte que quieren más hablar bárbaramente la ajena y con mil impropiedades y solecismos e idiotismos, que en la natural y materna con propiedad y pureza, dando en esto que reír y burlar, y mofar a los extranjeros que ven nuestro desatino.

No se puede sufrir que digan que en nuestro castellano no se deben escribir cosas graves. ¡Pues cómo! ¿Tan vil y grosera es nuestra habla que no puede servir sino de materia de burla? Este agravio es de toda la nación y gente de España, pues no hay lenguaje, ni le ha habido, que al nuestro haya hecho ventaja, en abundancia de términos, en dulzura de estilo, y en ser blando, suave, regalado y tierno y muy acomodado para decir lo que queremos, ni en frases ni rodeos galanos, ni que esté más sembrado de luces y ornatos floridos y colores retóricos, si los que tratan quieren mostrar un poco de curiosidad en ello. Esta no puede alcanzarse, si todos la dejamos caer por nuestra parte, entregándola al vulgo grosero y poco curioso. Y, por salirme ya de esto, digo que espero en la diligencia y buen cuidado de los celosos de la honra de España y en buena industria que, con el favor de Dios, hemos de ver muy presto todas las cosas curiosas y graves escritas en nuestro vulgar, y la lengua española subida a su perfección, sin que tenga envidia a alguna de las del mundo, y tan extendida cuanto lo están las banderas de España, que llegan de uno a otro polo; de donde se seguirá, que la gloria que nos han ganado las otras naciones en esto, se la quitamos, como lo hemos hecho en lo de las armas. Y hasta que llegue este venturoso tiempo, que ya se va acercando, habremos de tener paciencia con los murmuradores, los que somos de los primeros en dar la mano a nuestro lenguaje postrado.

2. ERANSKINA

LATINA ETA ERROMANTZEAK
ELIZ LIBURUETAN (XVI. MENDEA, GAZTELA)

González de la Calle, P. U., (1925-1926), “Documentos inéditos acerca del uso de la lengua vulgar en los libros espirituales”, *Boletín de la Real Academia Española* XII, 1925, 258-273, 470-497, 652-673; XIII, 1926, 76-88, 194-208, 302-317. [Artikulugile honek berak baditu bi lan hauek argitara emanak: *Latín y romance*, eta *Latín universitario*].

Alonso Girón, OP, Comisario del Sto. Oficio: consulta del mismo al Claustro de Profesores de la Universidad de Salamanca, el 22 de marzo de 1601. Incluye los siguientes textos:

[...] y entre otras cosas dignas de consideración una dellas que parece que pide eficaz y presto Remedios antes que los daños e ynconvinentes del todo se descubran [...] o con la muchedumbre de libros y authores que cada dia van saliendo cobren tanta fuerça que se dificulte mas el Remedio [...] sup.^{co} humjlm.^{te} a v. al ^a [...] se mire con mucha atención que no conviene que la magestad de los misterios de nra. fee, y del S.^{to} Evangelio ande en Romanze tan comun y vulgarm.^{te} en manos de todo genero de gentes asi ydiotas como sabios [...] assi oficiales como cavalleros [...], asi mugeres como hombres que avnque bautizen y disfrazen los libros con exquisitos nombres [...] de discursos, meditaciones, sermones, vita cristi [...] y de otros qualesquier nombres en Realidad de berdad es andar la sagrada escriptura y el Evangelio y sus más secretos misterios en publica plaza que es hazer mucho agravio y barato de los misterios que son de tanto valor y preçio.

Eta erromantzeek kristau misterioei buruz idazten zirenen kontra, mila mota-tako arrazoiak eman ondoren (261-266 or.), zera dio Alonso Girón domingotarrak:

[...] como consta dela Epistola de s Pablo y s juan y que no osaban fiarlo todo dela pluma sino que reserbaban muchas cosas para tratar aboca [...] la qual consideracion no se guarda en los dhos libros, sino que todo cuanto viene a pelo y postpelo, se escribe y aunque el zelo delos

muchos de los authores debe ser bueno en el scribir Romanze para que todos se edifiquen y consuelen pero Resultan dello muchos y grandes ynconuinentes porque lo prime.º pierden mucho de su magestad y estima la escriptura sagrada, y sus misterios [...]

Ondokoa 268. orrialdean:

[San Pablo] a Timotheo dize en la 2ª cap. 2º [...] o Timotheo guarda con fidelidad el deposito que te he confiado, no lo descubras atodos, sino a los que vieres idoneos para enseñar a los demas y s. Dionisio discipulo criado al pecho del apostol s Pablo escribiendo a thimoteo le encomienda tenga mucha cuenta de no publicar los altos misterios de la fe que llama Sancta sanctorum ala gente vulgar y Ruda, sino que con mucho secreto los manifieste a los sanctos y capaces della [...] El qual secreto y Reuerençia deuida a los grandes misterios no guardan los que en Romançe los declaran, antes indiferentemente proponen para todos así la leche que es para los niños, como el pan con corteza que es el manjar solido de diuina sabiduria reseruado para los perfectos y en otros muchos libros de la sagrada scriptura Como en los salmos prouerbios, Canticos, y quatro prophetas mayores y en libros del apocalipsis ay muchos lugares oscuros y dificultosos que despues de mucha lection delos interpretes sanctos, aun los muy doctos apenas pueden entender que si se proponen en Romanze agente ygnorante es mas çierto que tropiezen e hierren en ellos, que poderlos entender, y asi de tratarse en Romanze semejantes lugares y misterios se fauorece y Regala el partido de luthero [...]

Unibertsitateko Klaustroak honela erantzun zion Alonso Girón Inkisizioko Komisario domingotarraren proposamenari (1601-05-05):

[Los reunidos] thodos maestros theologos los quales estando asi Juntos huiendo tratado conferido y platicado con mucha deliberación y acuerdo lo tocante alo que pide el Presentado fr Al.º giron que es lo contenido en este libro atras a hojas 48/ 49 / 50 / 51 / y 52 / de que se auia dado a cada maestro vn tanto y dePues de hauer Conferido y Platicado en ello [...] el acuerdo en que se Resoluieron fue [...] que los libros espirituales y sermonales vniuersalmente no se proyban antes conbiene que anden vniuersalmente hablando al pie de la letra ni esayas ni los profetas ni el pentateuco ni los sapiençiales ni vniversalmente el

nueuo testamento ni el aphocalipsi ni las epistolas de san Pablo [...] conformándonos con esto con el concilio tridentino [...] pero que evangelios que se cantan en la misa confor.^e al Catálogo del santo oficio lla-
namamente sin otras interpretaciones ni esposiciones Podrán andan en Romance [...] Cometiose a los Señores maestros fray fran^{co} Çumel y Canonigo Ju.^o Al.^o de Curiel para que sus mercedes confor.^e a esto agan y ordenen La Respuesta que se a de embiar al santo officio la qual antes que se imbie sea de presentar y ver en claustro para que se vaya como deue yr y esto se ordenó en la dicha Junta: testigos vnos de otros e yo bar.^{me} sanches not^o y secretario Don Pedro de Guzmán R^{or} (firmado) passo ante mi Bartholomé Sánchez n.^o s^{om} (firmado y signado).

Hurrengo Klaustroan zera erabaki zen (1601-05-19):

[...] los dichos señores maestros con mucho acuerdo y deliberación y con muchas y muy agudas Razones hauían sido de parecer que en ninguna manera conbenía ni conbiene que los dichos libros se quiten ni beden antes conbiene y es muy necessario que se queden y inpriman como hasta aquí se a hecho por que de andar y leherse sean quitado y estorbado otros muchos vicios de Juegos y lecturas de libros de Caballerías y de amores y otros inpertinentes [...] y huiéndolo dicho y Referido de Palabra. luego el Canónigo y Maestro fran^{co} sanches hauien-
do dicho lo mesmo de palabra. Dio por escripto su parecer y Razones por donde Dice y afirma ser Cossa de muy gran inportancia para la Religión Cristiana que los dichos libros no se quiten ni beden según y como los señores maestros en theología lo tienen dicho y acordado en sus Juntas y congregaciones [...]

Alonso Girón-en arrazoien kontra Francisco Sánchez-ek bere boto partikula-
rrean Inkisizioari emandako erantzunetik (475 or.):

Dexando el magisterio y enseñamiento para cuyo es como diremos y para este fin conuiene que se les predique en su propria lengua para que entiendan al predicador como se a vsado en la Sancta Iglesia desde su principio, porque a los Hebreos predicó el Euangelista Matheo en su lengua Hebrea y les escribió su euangelio en ella para que todos lo enten-
diessen y Christo nro señor predicaua a las turbas clara y abierta mente los misterios de su Reyno en la lengua vulgar siriaca (que Corría entonçes

en Palestina) pero quando hablaua en parábolas castigo era de los scribas y phariseos y maestros de aquella ley peruersos que con embidia y odio de Christo se llegauan a oyrle no como los sanctos Apóstoles y el vulgo sençillo que con fe, amor y deuoçión deseosos de aprender oyan; y asi preguntándole sus discípulos al señor, quare in parabolis loqueris, respondioles, quia vobis datum est nosce (*sic*) misteria Regni Dei que oys como se deue oyr para enseñar al mundo.

Girón-i erantzuten jarraituz, Inkisizioari F. Sánchez berak gehitutakoa, herrietako Bikarioen prestakuntza eskasa aipatuz, (480-481 or.):

[...] también los curas y beneficiados de aldeas y aun de otros lugares de cuenta que siendo como son de ordinario poco doctos y no oyeron sino gramática y quando mucho oyeron cánones y estando obligados a predicar a sus ouejas como les manda el santo Conçilio y pide su offiçio, estos se hallan guisado allí y preparado el pasto de sus ouejas, pero de los libros latinos no lo saben sacar ni ordenar, ni traçar porque apenas entienden la lengua latina y los que la entienden es con tanta imperfeçion que aunque más y más la sepan no saben sacar de allí ni ordenar cosa que importe para predicar y quando saquen algo les falta el espíritu y acción para deçirlo pero de los libros de Romance aprouechanse valerosamente y diçen de allí quanto hallan escrito en el sermonario y en el otro libro, También de los confiçionarios en Romance y de las sumas de Casos de Consciencia y flos sanctorum se aprouechan todos estos grandemente y saben ya confessar y responder a casos que se les proponen en el Confiçionario y fuera dél, los que ante no sabían nada por no atreuerse a leer en latín semejantes materias que les fuera imposible entenderlas con el punto que se deue para poder responder con seguridad a lo que se les preguntasse o para tomar resolución de lo que vbiessen de haçer ofreçida alguna dificultad de Consciencia de su offiçio.

Eliza erromatarrean Eskritura Santuaren hizkuntza ofiziala latina dela aitortuta ere, herri-hizkuntzek ere badute beren lekua Eskrituraz baliatzean (ibid.: 494-495 or.):

[...] también quiere la sancta Iglesia y Jusga ser necessario que se predique su fe en lenguas vulgares y se vaya traduçiendo y exponiendo en ellas a pedaços su s.^{ta} scriptura desde los púlpitos pues ya no ay don de

lenguas y se escriba lo que se prediqua assí en latín como en vulgar, para que nadie piense que lo que se dixo desde el púlpito fué para olvidar, o que fué tal que no es lícito andar escrito, También admite escribirse tratados y libros de los misterios de la fe para mayor enseñamiento, declaración y confirmación della, y esto se a hecho en todas las naçiones desde el tiempo de los Apóstoles, porque en Hespaña tenemos libros en Romançe destes misterios y cosas sagradas antiquísimos y tenemos Poesías y vita Christi y flos sanctorum y confessiones de los misterios de nra. fe como se ve en la primera partida del Rey don Al^o y finalmente Epístolas y Euangelios en Romançe y toda la s.^{ta} Scriptura traducida en nuestro vulgar como arriba diximos, y oy en día los Italianos y franceses no perdonan a libro ninguno latino de misterios y deuociones que no lo traducen y de los nuestros an traducido a fray Luis de granada y otros muchos y los offreçen a la sede Apostólica que los accepta y biendize, y ser de immenso prouecho estos libros tratados y traduçiones en lengua vulgar, pruéuase.

Elizgizon ongi ez prestatuen zerbitzurako liburu erromantzeak behar dira (ibid.: 496-497 or.):

Lo segundo çierto es que del gran numero de Religiosos de todas órdenes los menos son letrados y assí es fuerça que destes hagan muchos confessores y predicadores los quales no teniendo caudal ni tiempo para leer en los sanctos doctores y expositores de la sagrada scriptura ni en sermonarios de Latín porque ya que lean algunos los entienden mal y no pueden sacar de allí La suma de lo poco que entienden para deçirlo en Romançe, quien duda sino que para estos son de grande vtilidad Todos los libros de Romançe referidos, pues con ellos predicán y haçen sus pláticas espirituales y se aprouechan estudiando en ellos para saber muchas cosas que ignorauan de los Misterios de nra fe que por el latín Jamás los entendieran ni alcanzaran tan bién Lo 3° para los Curas y beneficiados de aldeas y avn de otros lugares de cuenta que no son letrados y muchos son Canonistas, son de grandíssima vtilidad los sermonarios en Romançe y otros libros y tratados de cosas sagradas y deuociones, confessionarios y sumas de Casos de Consciencia porque auiedo de Confessar y declarar el euangelio a sus parrochianos como están obligado se aprouechan grandemente de los tales libros y sacan dellos con facilidad que deçir apropósito de su intento lo qual no podrán haçer de los

libros de latín, porque ni los entienden, ni aunque entiendan algo saben Romançear el Latín para decir cosa conveniente. Lo 4° para la gente vulgar y sin letras conuiene que aya estos libros en Romançe para que se ocupen mejor leyendo y oyendo leer en su lengua y explicar assí los misterios de nra fe que ellos ya saben en los catorçe artículos de la fe y diez Mandamientos como las exortaçiones para que amen y teman a su Dios y se aparten y huyan de offenderle lean y oyan cosas de deuoción y meditaçion. [...] Lo 5° para las Monjas y donçellas ençerradas que también solían vsar los libros vanos de cauallerías y aun çelestinas y Lazarillos y otras diabólicas inuenciones con que perdían el tiempo y no sé si las almas ahora se ocupan en leer estos libros que an salido de cosas sagradas y deuotas y spirituales en Romançe y salen Cada día y el demonio a perdido mucha tierra [...].

EUSKARAZKO BIBLIEN HISTORIAZ

Elizen arteko Bibliaren argitalpena dela-eta^{*}

1994ko ekainaren 3an, Donostiako Miramar Jauregian Biblia osoaren elizarteko lehenengo euskal itzulpenaren aurkezpena egin da¹. Horrela, XVI. mendetik datorkigun itzulpen eliz bakarren aroari –Leizarraga kalbinistarekin hasi eta Olabide edo Kerexeta katolikoekin burutu zaigunari– elizarteko lankidetzaren honekin eman zaio gailur ederra (*Elizen arteko Biblia* 1994)². Gertakari honen garrantziaz jabetuta, zera diote argitaratzaileek berek:

Ez da hau euskarazko lehen Biblia; hala ere, ziur gaude beronen argitalpena aparteko esanahia duen gertaera erlijioso eta kulturala dela; hain zuzen ere, hau dugu lehenengo aldia, Biblia osoa hebraieraz eta grekoz idatziak dauden jatorrizko testuetatik euskara batura itzulia ematen denekoa, Eliza katolikoaren eta Eliza protestanteen arteko lankidetzaren anaikorrean egina (IX. or.).

Hor adierazi diren ezaugarri berriengatik (elizartekoa da, euskara batuan emana), gure Biblien historian leku berezia dagokio itzulpen honi, eta ongi

^{*} *Euskera* 39, 1994-I, 299-314.

¹ Argitalpenaren aurkezpenerako deia, euskal Elizbarrutietako Gotzainek eta Bibli Elkarte Batuetako ordezkariak egin zuten. Aurkezpen-mahairako deialdian iragarritakoak: J. M. Rementeria, D. Amundarain, C. Buzzetti, J. L. Andavert, J. de Waard, M. Luna eta J. M. Setien. (Baina J. de Waard ez zen aurkezpenearan egon, beronen ordezkari I. Mendoza egon zen).

² Ikus VI. orrialdean argitaratzaileen xehetasun guztiak. Atarikoak: I-XXIII or.; Itun Zaharra: I.478 or.; Itun Berria eta Osagarriak: 514. or.; 9 mapa eta plano, koloretan. (Osagarrien artean zera sartu da [415-514. or.]: “Bibli hiztegia”, “Aurkibide analitikoa”, “Euskalkien arteko hiztegia”, “Taula kronologikoa” eta “Leku-izenen aurkibidea [mapak]”). Eusko Jaurlaritzaren, Nafarroako Gobernuaren eta Akitaniako Lurralde Kontseiluaren diru-laguntzak jaso ditu argitalpen honek. Edizioa: 15.000 aletarako asmoa (lehen ekinaldian, 7.100). Salneurria: 1.854 pta.

etorriko da geroko ikertzaileei zenbait datu bilduta uztea. Honelako beste lanen historiak ezagutzeko albiste-urritasun nekagarrikerik ere nozitu duenak, jakin, badaki zein aringarria izan litekeen berriemate xehe bat eskura izatea. Nork ez luke ongi ordainduko gaur, adibidez, Leizarragaren lan-egunkariren bat eskuetan izatea? Ondoko lerroen bidez, bada, *Elizen arteko Biblia* honen itzulpenaren lan-oroimena gordetzen lagundu nahiko litzateke. Horixe, eta besterik ez, inolako kritika-zereginetara pasatu gabe.

Beste hizkuntza askotan bezala, gurean ere euskal prosaren lehen urrats literarioak Bibliaren itzulpen baten arrastoan etorri zaizkigu (Leizarraga: *Testamentu Berria*, 1571). “Ez da hau euskarazko lehen Biblia” esan digute azkeneko beste horren argitaratzaileek, eta egoki izango da lehenagoko itzulpenen egileak gogoratzea: Duvoisin (Londres, 1859-1865), Uriarte (Londres, 1859-1868: partez bakarrik argitaratua), Olabide (Bilbo, 1958) eta Kerexeta (Bilbo, 1976, 1993).

Euskarazko liburuaren katalogo historikoetan, Bibliaren edo beronen atalen euskal itzulpenek leku duin bat izan dute beti³, eta azken urteetan han-hemenka izan da itzulpen horien historia orokorki azaldu digunik⁴. Ez naiz, bada, historia orokor hori errepikatzen hasiko.

Bestalde, ikerlan monografikoagorik ere egon da, Leizarraga, Duvoisin eta abarri buruz⁵. Aldizkari honetan bertan ikus liteke euskal Bibliari buruzko zenbait ikerlan edo berriemate (Etxezarreta 1981). Ondoko orrialde hauetan, monografia horien bidetik joango naiz, euskaraz argitara eman den Biblia osoaren laugarren argitalpenaren historia hurbila jasotzeko asmoz.

³ Vinson 1983: ikus “Table méthodique” delakoan “Bible et Nouveau-Testament” (454-455). XX. mendekoaz, ostera: Torrealdei Nabea 1993 [189-193 (035 epigrafea)]. Beste zentzu batean Bonaparteren argitalpen eta eskuizkribuek ere badute interesik franko gure hizkuntza idatziaren historian (eta dialektologian), Bibliari eman izan zaion lekua ezagutzeko: González Echegaray; Arana Martija 1989. Eta inprimatuen artean: Bonaparte 1991. Bonaparteren eskuizkribuetan geratu zitzaizkigun lanen argitalpena: Pagola et al. [Gonzalez, S.; Iribar, I.; Iribar, J. J.; Mallona, A.] 1992 [Bizkaiera-3]. Pagola et al. [Beola, A.; Iribar, I.; Iribar, J. J.] 1993 [Gipuzkera-6]. Batez ere hemen daude bilduta Uriarte-ren lanak.

⁴ “Biblia” in *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco* 1978, Donostia: Auñamendi. Akasolo 1989, II. Lafitte 1958. San Martin 1981. Zabaleta 1988.

⁵ Adibideak aski ugariak dira: Lafont, Lafitte eta Ruiz Arzalluz-ek Leizarragari eskainiak, Orixe eta Altuna-k Olabideri, X. Mendiguren eta Akasolok Duvoisin-i, etab.

Hemen hizpide dugun elizarteko itzulpen-asmoaren inguruan zenbait bile-
ra eta harreman izan ondoren⁶, lanari ekin zitzaionetik hamazazpi urte bete
dira⁷: hain zuzen ere, 1977an, Arantzazun egindako mintegi baten ondoren,
eman zitzaion Dionisio Amundaraini lantaldearen bateratzaile-lana. Gerora
erabakigarria gertatuko zen hori. Irizpide nagusienak ere onartuta geratu ziren
orduan: a) itzulpenak biblialarien eskutik joan beharko zuen, eta jatorrizko
hizkuntzetatik egingo zen⁸, eta b) euskal hizkera berrikusteko euskalki eta
Eliza desberdinetako lankideek izan beharko zuten tartean⁹.

Elizen arteko Bibliaren testua bi epealdi nagusitan landu da: a) lehenengoan, Itun
Berriaren itzulpena egin da (1977-1983), eta b) bigarreanean, Itun Zaharra itzul-
tzeaz gain aurreko epealdian eginiko Itun Berriaren itzulpena berrikusi eta berre-
gokitu da (1986-1993). Bi une horien historia deskribatuko da, bada, hemen.

I. Itun Berriaren itzulpena (1977-1983)

Hiru lanalditan egin zen Itun Berriaren itzulpena, une bakoitzean lankide
eta zeregin desberdinekin. Hona urrats nagusi horiek: a) oinarrizko lehen itzul-
pena; b) testu itzuliaren bateratze-lana; c) testuaren berrikusketa, eta d) elizar-
teko kontsultak eta edizio-ardurak¹⁰.

⁶ *Jakin* taldeko Agirrebaltzategik eta bestek, D. Amundarainek eta abarrek, argitaletxe berean lehendik
izandako bi esperientziari —oraingoan, euskara estandar baten bidetik— segida emateko asmoa ere izan
da elizarteko Biblia honena (gogoan izan Goitia eta Mendizabal-en *Lau Ebanjelioak*, 1961; Nimegako
Katekesi Institutuaren *Kristau Bidea*, 1975).

⁷ Dionisio Amundaraini zor dizkiot bukatu den lan honi buruzko albisteak. Eskerrik asko lantaldearen
paperak eskuzabalki pasa dizkidalako. Zenbait xehetasun E. Etxezarreta, J. Apezetxea eta abarri eskatu
diet. Guztioi eskerrak. Irakurle interesatuak taldeko bi lankideren berriemateak ikusi besterik ez du, he-
mengo aipu laburra osatzeko: Amundarain 1988; Olaizola 1992. *Elizen arteko Biblia* honen itzulpen-histo-
ria xehea ezagutzeko, idazlan hau argitara ondoren emandako Amundarain 2010 gogoan hartu behar da.

⁸ Itun Berriaren lehen itzulpenean (1977-1983), ondoko beronen berrikusketa guztietan (1986-1993)
eta Itun Zaharraren itzulpenean erabilitako abia-testuak zerak izan dira: Itun Zaharrerako: 1967-1977,
Biblia hebraica Stuttgartensia, Stuttgart. Itun Zaharreko liburu deuterokanonikoetarako: 1931-, *Septuaginta*,
Vetus Testamentum Graecum, Göttingen. Eta: 1965, *Septuaginta*, Stuttgart. Itun Berrirako: 1975, *The Greek NT*,
Stuttgart. Hauen ondoan, lagungarri, Bibliaren itzulpen moderno eta landuenak egon dira, noski.

⁹ Itun Berrirako lehen ekinaldian 16 lagun bildu ziren, exegeta, itzultzaile eta berrikusleen artean (1978-
ko urtarrilean).

¹⁰ D. Amundarainen 1983-II-29ko berriemate batean ageri dira hemen jasoko ditugun xehetasunak.

- a) Oinarrizko itzulpenerako Biblia liburuetakoko itzulgaien banaketa zehatza egin zen sei lankide-multzoren artean, betiere bakoitzean exegeta eta euskal idazleak elkarrekin lanean jarriz¹¹.

ITUN BERRIAREN EXEGETA-ITZULTZAILEAK (1977-1983)

Lankideak	Ardura	Itzulitakoak
Pedro Núñez Jesus M. Arrieta Dionisio Amundarain	Exegesia Euskara Euskara	Jn, I Jn, 2 Jn, 3 Jn, Ap
Kasimiro Pérez Mikel Plaza ^a	Exegesia Euskara	Erm, I Ko, 2 Ko, Ga, I Ts, 2 Ts
Kasimiro Pérez Jose L. Aperribai	Exegesia ^b Euskara	I Tm, 2 Tm, Tt, Flm
Ramon Irizar ^c Jose Arregi	Exegesia ^d Euskara	Mt, Mk eta Lk, Eg
Jose Goitia ^e Jose A. Gandarias	Exegesia Euskara ^f	Heb, St, I P, 2 P, Ju
Joan Apezetxea Jesus M. Arrieta	Exegeta Euskara	Kol, Flp, Ef
^a Arraiozko Erretorea: 1984-11-22an hil zen. Goian bego. ^b Hasieran J. A. Pagola ere tartean zen, baina Bikario Nagusi izendatzean, utzi egin behar izan zuen taldea. ^c 2011-08-02an hil zen. ^d J. L. Elortzak lan-arrazoien-gatik utzi egin behar izan zuen taldea. ^e 1995-06-16an hil zen. ^f Hasiera batean, F. Mendizabalek ere parte hartu zuen.		

Ikus daitekeenez, exegeta bakoitzari bere eremu berezituagoa eman zitzaion: San Joan-enak Núñez-i, Ebanjelio sinoptikoak Irizar-i, etab¹².

¹¹ Koordinatzailearen artxibotik jasotako datuak.

¹² Datu osagarri bezala: P. Núñez, sakramentinoa da; J. L. Aperribai eta J. M. Arrieta (Donostia), J. Apezetxea eta M. Plaza (Iruñea), Elizbarrutietako apaizak; D. Amundarain, Lazkaoko beneditarra; R. Irizar, J. Goitia, J. A. Gandarias eta J. Arregi, frantziskotarrak; K. Pérez (Felipe Hondarribikoa), kaputxinoa.

Exegeta eta euskalarion talde-lana hainbat irakurle hautaturen eskutara pasatu zen, gainera, bateratze-lanetan hasi aurretik.

- b) Bateratze-lana izan zen bigarren lanaldia: talde finko baten inguruan burutu zen Itun Berriko oinarrizko itzulpen guztien bateratzea, eta unean uneko itzulgaiari zegokion lankide-multzoaren ordezkari bat bildu izan zen bateratze-talde finkora¹³. Berriz ere irakurle hautatuei luzatu zitzairen bateratutako testua, Itun Berriko testu honi beren oharrrak egin ziezazkioten.
- c) Berrikusketaren lana izan da testu-prestakuntzaren azken lanaldia: aurreko talde bateratzailearen emaitzaren gain egin zen lan, testuaren estiloa berrikusiz, testu paraleloak alderatu nahiz adostuz, etab. Jarduera hau sei lagunengain joan zen¹⁴. Horrela, azkenik, 1983ko lehen hilabeteetan burututa zegoen Itun Berriaren itzulpena, moldiztegirako prest.
- d) Elizarteko lankidetzaren edizioaren ardura: Elizarteko exegesi-lankidetzaren bileratan eta horretarako kontsulten bidez bete zen¹⁵. Setien Donostiako Gotzain jaunarekin Bibli Elkarte Batuko De Waard eta I. Mendozak, eta Olaizola eta Amundarainek egindako bilera eratu zen edizio-aurreko batzordea¹⁶. Data berean, moldiztegitik lan teknikoaren ardura Bibli Elkarte Batuko Erwin Zimmermann-en eta D. Amundarain koordinatzailearen eskuetan geratu zen.

¹³ Talde finko bateratzaileko lagunak hauek izan ziren: D. Amundarain (koordinatzailea), K. Pérez (exegeta), J. M. Arrieta eta J. Arregi (gipuzkera), J. M. Rementeria (bizkaiera), eta Iparraldeari begira, P. Andiazabal lehenik (lapurtera) eta M. Plaza baztandarra gero. Lanaldi honetako jarduera bereziki nekosotzat jo izan da, hasierakoa zelako, noski, eta artean, lan-irizpideak helduegiak ez zeudelako ere bai.

¹⁴ D. Amundarain, K. Pérez, J. M. Arrieta, J. Arregi, M. Plaza eta J. M. Rementeria.

¹⁵ Adibidez, Lazkaon 1981eko otsailean egindako lan-biltzarra: D. Amundarain koordinatzailearekin Artzain protestante hauek lan egin zuten: I. Mendoza (Bibli Elkarte Batuen ordezkaria Madrilén), J. M. Olaizola (Donostiako Artzaina) eta J. García (Bilbon Artzaina). Bigarren bilera, I. Mendoza, Jan de Waard (Bibli Elkarte Batuen ordezkaria Europan), J. M. Olaizola Artzaina eta D. Amundarain bildu ziren Donostian, argitalpenari ekin aurretik (1982-03-23). De Waardek, protestanteen aldetik, eragozpenik gabe aurrera egin zitekeela uste izan zuen.

¹⁶ Batzordekideak: J. M. Olaizola eta I. Mendiguren (ebanjelikoak), J. A. Pagola eta D. Amundarain (katolikoak).

Horrela, irten zitekeen, bada, egun-argitara lan bukatu berria: 1984an jarri zen lehen edizioa kalean (1983ko Lege-gordailuarekin)¹⁷, eta berehala etorri zen bigarren edizioa ere: 1987¹⁸.

2. Biblia osoaren (bir)prestakuntza (1986-1993)

“(Bir)prestakuntza” diogu, zeren, esan bezala, bi lan-molde egin baitira lanen bigarren epealdi honetan (1986-1993): a) Itun Zaharraren itzulpena, eta b) 1983an argitaratutako *Itun Berria. Elizen arteko Bibliaren* testu-berrikusketa¹⁹. Horretaz berri ematen hasi aurretik, ordea, ongi etorriko da hau dena samurtu duen inguru bibliko-instituzionalari buruz zerbait esatea.

2.1. Elizarteko lankidetzarako egokiera

Euskal Herria ez da geratu azken hamarkadetako mugimendu biblikotik baztertuta edo urrundurik. Besteak beste (Liturgi testuak ditugu gogoan), izan ere hemen bere historia idazten diogun Biblia edizio honetatik aparte, izan dugu euskaraz bide hori urratu duen kideko argitalpenik. Eta arrakasta nabarmenarekin, gainera: sei ediziotaraino iritsi da Elizbarruti Arteko Liturgi euskaratzailearen taldeak prestatutako *Itun Berria* (1980-1993)²⁰, eta hor dago J. Kerexeta-ren bizkaierazko lan ugari eta, guztien gainetik, beraren *Euskal-Biblia*, bi edizioekin (1976, 1993)²¹.

Hortaz, euskarazko Biblia itzulpen katolikoan munduan susperraldi nabaria izan da, egindako itzulpenetan ez ezik, berauen edizio-hedapenean ere. Vatikanoko II.aren Liturgia herritartzeak (Vaticano II, 1963 in Vaticano II, 1967) eta katolikoan hizkuntz politika ofizial berriak zerikusi zuzena izan dute horretan (Pardo 1992; Bugnini 1983).

¹⁷ *Itun Berria. Elizen arteko Biblia*, Lazkao (680 or. 4.159 ale). Lazkaoko beneditarren artetik eman zen, beraz, argitara, izan ere itzultzaileek nortasun juridikorik ez zutenenez, Bibli Elkarte Batuak ere ongi ikusi baitzuen horrelaxe gitea.

¹⁸ 3.183 aletako edizioa: zuzenketa ugari egin zitzaion aurreko argitalpenari.

¹⁹ *Elizen arteko Biblia* 1994, XI. orrialdean zera esaten da: “lehen argitalpeneko Itun Berriari berritu sakona eman zaio, liburu guztiari batasuna eman beharrak eraginda”.

²⁰ Ondoko argitaraldiak: 1984, 1988, 1989, 1991, 1993. Ikus Etxezarreta 1981 eta 1988.

²¹ Kerexeta 1976. Gainerakoan xehetasunak: Torrealdai Nabea 1993: 189-193.

Baina Eliza katolikoaren lege eta aldakuntza praktiko orokorren ondoan, zuzenago elizarteko Bibliaren itzulpenak errazteko pausorik ere eman da elizen erakundeetatik, protestanteen artean noski, baina baita orain gutxi arte egiteko hori zailago onartzen zuten katolikoaren artean ere (Fesquet 1967)²².

Horren ondorioz, itzulpen-lan hauetarako elizarteko jokabide instituzionala finkatua geratu zen 1968an, eta berretsia 1987an, Kristau Batasunerako Idazkaritza Katolikoak eta Bibli Elkarte Batuek –erakunde protestantea berau– elkarrekin batera onarturiko arauetan²³. Lanerako arau horien ildotik joan da, geroztik, hainbat hizkuntzatako itzulpen moderno, eta sortutako eredu berriok²⁴ gogoan hartu ahal izan ditu elizarteko euskal taldeak ere.

Egokiera ofizial horrek ez zuen, bada (are gutxiago, elizarteko Itun Berriaren ondoren: 1984), hurrengo egitekoari ekitea batere eragotzi, lagundu baizik. Bestalde, Bibliaren gaurkotasun erlijioso-kultural eta editoriala –betiere, gaurkotasun erlatiboa, noski– eta preseskiago, elizarteko Itun Berriari egin zitzaion harrera ona ikusita lanari segida zor zitzaion.

2.2. *Elizen arteko Biblia: lehen erabakiak*

1983az geroztik lankidegoa geldu baina lanean jarraitzeko prest zegoela jakinik, Itun Zaharraren itzulpenari heltzea pentsatu zuen Itun Berriari jardundako elizarteko lantaldeak. Oraingoan katoliko-protestanteek Euskal Herritik bertatik egin zioten lankidetzarako deia Bibli Elkarte Batuari²⁵.

1986ko maiatzaren 2ko bileran baiezko erabakia hartu zen, besteak beste J. de Waard eta T. Hartberg protestanteak tartean zirela. Lana bideratzeko lehenengo mintegia Lazkaon bildu zen, J. de Waard eta C. Buzzetti gidari zirela (1986-09-2/5): bi exegeta, bost itzultzaile (gero, batek ez zuen jarraitzerik

²² Aurkibideetan (I.296-I.297 or.): ikus frantses eta gaztelaniazko itzulpen ekumenikoen lehen pausoak (I.025 eta I.185. or.).

²³ Lehen akordioaren izenburua: “Directivas para la cooperación de miembros de diversas confesiones en la traducción de la Biblia”. United Bible Societies/Secretariat for Promoting Christian Unity-k izenburu honekin eman zuten: “Guiding Principles for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible” (June 1968). 1978ko akordio berretsia: “Normas para la cooperación interconfesional en la traducción de la Biblia”, Roma: Tipografía Poliglota Vaticana.

²⁴ *Parola del Signore*, esate baterako, Itun Zaharraren itzulpenean eta Itun Berria berrikustean.

²⁵ 1986ko apirilaren 6ko gutuna.

izan), hiru berrikusle eta koordinatzaile bat izan ziren mintegian²⁶. Bukaeran, Itun Zaharraren itzulpenari ordutik bertatik heldzea erabaki zen.

Ondoko lan-urteetan astebeteko bina mintegi egin ziren, uda-neguetan²⁷. 1986ko abendutik aurrera Carlo Buzzetti izango zen euskal itzulpen honetarako Bibli Elkarteen ordezkari-aholkularia.

2.3. Exegeta- eta itzultzaile-taldea: lan-banaketa

Hortik aurrera, aro berria ireki zen itzulpengintza honetan: ordura arteko esperientzia gogoan izanik²⁸, talde mugatuago baten inguruan jarri zen egitekoaren ardatza.

Taldea hauek osatu zuten: bi exegeta itzultzaile²⁹, bost itzultzaile³⁰, hiru berrikusle³¹ eta hainbat irakurle hautatu³². Guztiaren koordinatzaile eta eragile nekaezina –berdin Itun Zahar nahiz Berrian– Dionisio Amundarain gertatu zen berriz ere. Bibli Elkarte Batuetatik behatzaile eta teknikari bezala lau lagun izan dira, bereziki lanen jarraipena egiten³³.

Lankideen egitekoak honela banatu ziren, oraingoa³⁴:

²⁶ Exegetak: K. Pérez eta R. Irizar; itzultzaileak: J. M. Arrieta, J. L. Aperribai, E. Zabala, I. Mendiguren eta J. Otaegi (gero jarraitzerik izan ez zuena azken hau); berrikusleak: J. M. Rementeria, L. Zugazaga, J. M. Olaizola; koordinatzailea: D. Amundarain. (J. Arregik ez zuen bilerara etortzerik izan).

²⁷ D. Amundarainek utziriko albisteak: “Traducción de la Biblia al euskara. Algunos datos” deritzanean.

²⁸ Itun Berriaren lehen itzulpen-taldeko batek zera idatzi zuen: “Itun Berria itzultzean, lan-iharduera oso astuna izan zen; lankide askoko bilera asko egin beharra. Itun Zaharrari ekitean, lan-iharduera arindu egin nahi izan zen, emaitzaren kalitateak ezer ez nozitzeko moduan, ordea”.

²⁹ Ramon Irizar eta Kasimiro Pérez (Felipe Hondarribikoa).

³⁰ J. L. Aperribai, J. M. Arrieta, J. Arregi, I. Mendiguren eta E. Zabala.

³¹ J. M. Rementeria, L. Zugazaga (azken hau liburu batean itzultzaile, gainera), eta J. M. Olaizola.

³² M. eta B. Amundarain, M. K. Iturriotz, M. J. Zubiarrain, J. M. Sarasua, J. Azpillaga. Horienaren ondoan, batez ere Donapaleuko J. J. Iturriotz eta P. Erdozaintzi-rena azpimarra daiteke: lehenik, beren jardueraren pertsonalagatik eta gero, Iturriotzen gutun baten arabera (1993-03-03), inguruan bildutako hamalau lagunetako taldean egindakoagatik.

³³ J. de Waard, J. L. Andavert, T. Hartberg eta C. Buzzetti.

³⁴ Ondoko laukietan doazen zertzeladak D. Amundarainen “*Elizen arteko Biblia*. Lan-iharduera eta itzultzaileak” deritzan txostenetik bildu ditugu (1994-06-27an jasoa).

ITUN ZAHARRAREN EXEGETA-ITZULTZAILEAK (1986-1993)

Lankideak	Ardura berezia	Itzulitakoak	Orrialdeak*
Irizar, Ramon Arregi, Jose	Exegesia Euskara	Sal, Is, Ab, Ag, Hab, MI, So, Os, JI, Jon, Nk	308
Irizar, Ramon Zabala, Enrike	Exegesia Euskara	Jr, Ba, Jr gt, Dn gr, Dn, Mi, Na, Esd, Ne	243
Irizar, Ramon Mendiguren, Iñaki	Exegesia Euskara	Jb, Ez, Jkd, Si, Es	313
Irizar, Ramon Aperribai, Jose L.	Exegesia Euskara	Has, Ir, Zen, Lb, Dt, Rt*	358
Irizar, Ramon Arrieta, Jesus M.	Exegesia Euskara	Jos	45
Irizar, Ramon Otaegi, J.	Exegesia Euskara	Am	13
Irizar, Ramon	Exeg./ Euskara	Kant. Ederrena	11
Irizar, Ramon Zugazaga, Lorentzo	Exegeta Euskara	Za	18
Pérez, Kasimiro Arrieta, Jesus M.	Exegeta Euskara	Ep, 1 M, 2 M, Est, Est gr, Tb, Jdt, 1 Kro, 2 Kro, 1 Erg, 2 Erg, Koh, 1 Sm, 2 Sm	615
Orotara (or. originalak) ...			1.924

* Orrialde-kopurua, itzultzailearen jatorrizko lanaren arabera ematen dira (ez edizioaren arabera).

ITUN BERRIAREN ITZULPEN-BERRIZTATZAILEAK (1986-1993)*

Lankideak	Itzulitakoak	Orrialdeak*
Arregi, Jose	Mt, Mk, Lk, Eg	432
Mendiguren, Iñaki	Jn, 1 Jn, 2 Jn, 3 Jn, Ap	174
Arrieta, Jesus Mari	Erm, 1 Ko, 2 Ko, Ga	135
Aperribai, Jose Luis	Ef, Flp, Kol, 1 Ts, 2 Ts, 1 Tm, 2 Tm, Tt, Flm	83
Zabala, Enrike	Heb, St, 1 P, 2 P, Ju	70
Orotara (or. originalak) ...		894

* Ikus, ondoko testuan, exegesiari eta bigarren lanaldi honetako IBko exegetari buruz dioguna

Biblia osoaren edizioiko Itun Berriaren berriztapenean exegeta bakar batek egin zuen lan (K. Pérez gaixorik gertatu zelako): Ramon Irizar-ek. Bestalde, elizbarruti edo erlijioso-elkarte desberdinetako lankideak bildu dira Bibliaren itzulpen hau burutu ahal izateko, eta datuak izan lezake interes soziokulturalik, bereziki bakoitzak ekarri duen euskalkia edo lan-zama gogoan har badadi³⁵.

Bibliaren ediziorik soilduenean ere, egitekoa ez da bukatzen testuen itzulpen hutsean. Biblia edizioak hainbat lagungarri-osagarritz hornituta egin ohi dira, eta euskarazko honetan ere halaxe gertatu da. Sinatu gabeko lan horietako autoretzak hauek dira³⁶:

³⁵ Arestian esandakoak osatuz: D. Amundarain, beneditarra da (itsasondorria); R. Irizar, frantziskotarra (oñatiarra); K. Pérez, kaputxinoa (hondarribiarra); E. Zabala, beneditarra (abaltzisketarra); J. M. Arrieta, Elizbarrutiko apaiza (donostiarra); J. Otaegi, sakramentinoa (lasartearra); L. Zugazaga, Elizbarrutiko apaiza (durangarra), J. L. Aperribai, Elizbarrutiko apaiza (bergarra); J. Arregi, frantziskotarra (azpeitiarra), eta I. Mendiguren, ebanjelikoa (ezkiotarra).

³⁶ Amundarain, D., 1994, "Elizen arteko Biblia. Lan-iharduera eta itzultzaileak" txostena.

HORNIDURA KRITIKOA ETA TESTU LAGUNGARRIAK

Egilea	Idazlana
Amundarain, Dionisio	“Aurkezpena” (XI-XII or.) “Irakurlearentzat argibide teknikoak” (XXI-XXIII or.) “Aurkibide analitikoa” (oinarrizko zerrenda) “Euskalkien arteko hiztegia” (ikus behean)
Irizar, Ramon	“Bibliari sarrera orokorra” (XIII-XIV or.) “Itun Zaharra. Sarrera” (3-7 or.) “Itun Berria. Sarrera” (3-5 or.) Itun Berriaren hornidura kritikoaren birmoldaketa “Bibli hiztegia” (417-452 or. Lehengo IBkoaz baliatuz) “Leku-izenen aurkibidea” (509-514 or.; ikus behean)
Zabala, Enrike	“Aurkibide analitikoa” (zehaztapen-erreferentziak)
Donapaleuko taldea, Rementeria-Zugazaga	“Euskalkien arteko hiztegia” (481-500 or.; ikus goian)
Mendiguren, Iñaki	“Taula kronologikoa” (501-507 or.) “Leku-izenen aurkibidea (Mapak)” (509-514 or.)
Oinarrizko itzultzaileak	Liburu bakoitzari sarrera Liburu bakoitzari oharrak eta erreferentziak

2.4. Bigarren aroko lan-prozedurak

Talde horrek ez du jardun lanean lantegi jakin batean iraunkorki horretarako elkartuta, eta lankideek ez dute ogibidez horretan jarduterik izan³⁷. Bibliako liburu hain desberdinetan eta horrelako lankidego zabal horrekin lan egin ahal

³⁷ Salbuespen nabariena R. Irizar-ena izan da, eta denbora mugatuagoan K. Pérezena eta, oro har, exegetena. Beste gisa batean, D. Amundarain koordinatzailearena.

izateko, premiazkoa izan da lan-antolamendu eta itzulpenen jarduera egokiak eratzea³⁸.

Koordinatzailearen eskutik jasotako ohar-albisteak laburtzen du honetan egin den bidea nondik norakoa izan den:

1. Itun Berriaren kasuan bezala, lehenik exegeta eta itzultzaileekin bikoiteak egin dira liburu ezberdinen oinarrizko itzulpena prestatzeko; beraz, exegeta batek oinarrizko talde ezberdinetan egin behar izan du lan.
2. Oinarrizko itzulpena prestatzean, testua koordinatzaileak hartzen zuen. Batzuetan taldeko guztiei helarazten zien testua; beste batzuetan, berak egindako zuzenketa-saila proposatuz, oinarrizko taldeari itzultzen zion, testu berritua hartzean, talde guztiei helaraziz.
3. Taldekoen zuzenketak koordinatzaileak jaso eta oinarrizko taldekoei helarazten zizkien, testu berritua prestatzeko. Testu berritu hau koordinatzaileak taldeko guztiei eta “irakurleak” izenekoei bidaltzen zien.
4. Testu berrituari egindako zuzenketak oinarrizko taldekoei helarazten zizkien koordinatzaileak.
5. Testu ber-berritua jasotzen zuen koordinatzaileak eta batzar orokorrerako prestatzen (urtean bi aldiz egin izan dira batzar orokorrak, astebe-teko txandak eginez).
6. Batzarretan, batzuetan (gehienetan) testu osoa berrikusten zen, batzuetan sakonago, besteetan lasterrago. Beste zenbaitetan (oso gutxitan), oinarrizko taldeak onartu ez zituen zuzenketa-proposamenak bakarrik ikusten ziren batzarretan.
7. Batzarretako prozesua, denborarekin, lasterragotu egin zen, onarturiko irizpideak pilatzen zihoazen neurrian.
8. Dena den, azken bi urteetan [1992-1993] hasieran behin betikotzat emandako testuak berrikusi beharra ikusi zen, irizpideak aldatzen eta aberasten joan baitira prozesu osoan zehar.
9. Bestalde, azken urtean, estiloa bateratzeko, bi idazle famaturi testu osoa irakurtzeko eskatu zitzaion, baina ez ziren animatu; hartara, azken ira-

³⁸ Hemen, aurkezpenetik zera jasoko dugu (XI. or.): “Bigarren, helburu komunikatiboa. [...]. Hain zuzen ere, helburu zehatz horrek eragin dio itzultzaile-taldeari, traduktologiaren aldetik, joera jakin bat hartzera, Bibliaren itzulpengintzan, munduan zehar, jadanik aski errotua dagoen joera hartzera: baliokidetasun dinamikoa, funtzionala”.

kurketa hori koordinatzaileak hartu zuen bere gain eta irakurketa hone-
tatik sortutako proposamenak ere batzarretan erabaki ziren³⁹.

Leizarraga eta laguntzaileen arteko itzulpen-lankidetzaz nolakoa izan zen ezer ez dakigula, edo Bonaparte eta bere lankideen arteko Biblia lanak nola eramane ziren jakiteko hainbeste albiste falta zaizkigula, interesgarri gertatzen da kasu honetan ohar hori. Eta, urtetan ehunka orrialde hizkera estandarrean zuzendu eta gero, gure garaiekin datorren beste ohar hau: “azken momentuan Euskaltzaindiak argitara emaniko gomendioetara egokitu behar izan du koordinatzaileak testu osoa”. (Jainkoaren Hitzaren eta herriaren hizkuntzaren zer-bitzuan!).

Hizkeraren arazoak ezin baztertuak dira, noski, honelako lanetan, baina elizarteko itzulpen biblikoetan larriagoak ere izan litezke exegesiarekin lotuta datozen katramilak. Hala ere, horrelako tirabirarik ez da bidean suertatu, esaten zaigunez.

2.5. Edizioaren azken ardurak

Taldeak eta kanpoko lankideek egitekoa aurrera zeramaten bitartean, J. de Waard, C. Buzzetti, J. M. Rementeria eta D. Amundarain Setien Gotzainarekin bildu ziren (1988ko abenduan), honi lanaren berri emateko asmoz. Adostu zenaren arabera, itzulpen guztietatik bi ale bidaliko zitzaizkion gotzainari, hierarkia katolikoa ere bere garairako oniritzia emateko prestatuz joan zedin⁴⁰. 1990eko udan, lanaren parte handi bat haren eskuetan zegoen, eta 1992ko udazkenean edo, erabaki samarturik Biblia hau elizarteko koedizioan kaleratzea⁴¹.

³⁹ Aipaturiko “*Elizen arteko Biblia*. Lan-iharduera eta itzultzaileak”.

⁴⁰ Jakin ahal izan dugunez, bete zen borondate hori, eta Gotzaindegiak Itun Berria bederen eman zion exegeta katoliko hautatu bati (J. Apezetxea izan zela, uste dugu), lana aztertuz joan zedin. “Itun Zaharraren azterketa –E. Etxezarretari zor diot ohar hau– itzulpen-taldean exegesiaz gehien arduratu zen Ramon Irizarri eskatu zitzaion; Gotzaintzat itzulpen-lanaren balorazio bat egin zezala eskatu zitzaion, haiek beren oniritzia eman ahal zezaten. R. Irizarrek 1992ko abenduaren 29an eman zion Setien Gotzainari bere txostena”.

⁴¹ E. Etxezarretak pasatu dizkidan oharren arabera, hauek dira datu zehatzak: 1992, martxoak 31: Donostiako Gotzaindegian egin zen Batzarra, Bibliaren itzulpen-taldekoek eta protestanteek eskatuta. Setien Gotzainak ez zuen egotetik izan; beronen ordezkari J. A. Pagola, Bikario Nagusia, egon zen. Eta, gainera, Manuel Jimbachian (Strasburg), Jose Luis Andavert Escriche (Madril), Dionisio Amundarain eta E. Etxezarreta. Aztergaia: itzultzaile eta protestanteen izenean hitz eginez, Bibliaren itzulpena zertan zen jakinarazi zen,

1993ko udaberrian bukatu zen *Elizen arteko Biblia* osoaren euskal itzulpenaren testu-prestakuntza. Ondoren, Biblia itzulpenaren moldiztegi lanaren eta argitalpenaren xehetasun guztiez arduratzeko, batzorde bat eratu zen⁴².

Elizarteko lan hau —orain, eta ez lehenago— azken bururaino eramán ahal izateko bideak samurtu dituzten aldeko orokorrenak laburtu behar balira, agian nagusienak zerak izango lirateke: Kristau protestanteengan⁴³ —eta katolikoen artean ere⁴⁴— ekumenismoak urratutako bidea⁴⁵, euskal Protestantismoaren historiaren berreskuratzea⁴⁶, Euskal Herriko Elizen arteko ezaupide hobea eta, azkenik, euskara estandar batean eta Euskal Herri osorako originaletatik zuzenean egindako itzulpen moderno baten premia.

Horrek guztiak eman du, bada, bere emaitza gurean ere: *Elizen arteko Biblia*.

3. Egindako bidea: egitekoak

Dagoeneko irakurleak ikusi duenez, orrialdeok ez dira izan *Elizen arteko Biblia* hau bururaino eramateko egin diren lanen aurkezpena baizik; ez dut emaitza literario eta zientifikoen kritika egiteko asmorik izan. Horretarako gaitasunik ezean, zilegi izan bekit, bestalde, azken oharren bat edo beste egitea.

eta euskal Elizbarrutietako Gotzainek argitalpenean parte har zezaten proposamena egin. 1993, ekainak 16: euskal Elizbarrutietako Gotzainei, Gasteizen zuten ohiko Batzarrean, *Elizen arteko Biblia* argitaratzeko proiektua aurkeztu zitzaizen. Erabakia: Ontzat eman zuten Gotzainek proiektua, eta argitalpenean protestanteekin batera erdi bana parte hartzea erabaki zen, Baionako Elizbarrutia barne (1993.06.25). Gotzainen izenean argitalpenaz arduratzeko Eustasio Etxezarreta izendatu zuten. 1993, urriak 22: Gotzainen izenean Setien Gotzainak, eta Biblia Elkarte Batuen izenean Jose Luis Andavertek, argitalpenari dagozkion xehetasunen dokumentua izenpetu zuten: “Convenio de coedición para la publicación de *Elizen Arteko Biblia*”.

⁴² Bi etxe argitaldarién aldetik (Bibli Elkarte Batuak eta Euskal Herriko Elizbarrutiak) ordezkari bana izango ziren Batzordean (J. L. Andavert eta E. Etxezarreta), eta Elizen Arteko Biblia Elkartearén aldetik (lantaldeen izenean, alegia), beste bi lagun (J. M. Rementeria eta D. Amundarain).

⁴³ Elizen Kontseilu Ekumenikoa bere iturrietan ezagutu nahiko lukeenak, argitalpen erosoá du gure artean ondoko hau: Vischer 1972.

⁴⁴ Ekumenismo katolikoaren doktrina-oinarriak ezagutzeko: Perarnau 1965 [Vatikano II.arena, alegia]. Dokumentu honen jaiotza-unea ezagutzeko, ikus, adibidez: Fesquet 1967 [Aurkibideetan: 1296-1297 or.].

⁴⁵ Ekumenismoaren historia, bere alde doktrinalean bereziki, honako obra honetan ikus daiteke: Thils 1965. Biziki iradokitzaila gertatuko zaio irakurleari beste hau: Congar 1967.

⁴⁶ Ez da horren adibide txarrena hauxe: Olaizola 1993.

Gure lehenengo Biblia itzulpen ezaguna (1571) erlijio-gerren artean sortu zen –taldean lan eginez, gainera– eta agintari kalbinistek (Paueko Sinodoak, Joana Nafarroako Erreginak) sustaturik egin zen, zortzi urteko lanaren ondoren. Une historiko hartako kristau fededun batzuen interes kontrajarrien artean, baina beti Hitzarekiko maitasun suharrari jarraiki gertatu zen hori (Leizarragaren hitzak irakurri besterik ez dago horretaz ohartzeko).

Oraingoan ere interesik ez da falta izan, Hitzarekiko amodiorik ere ez, eta langile finen iraupen setatia, hamazazpi urtetan zehar egitekoari eusteko. Lehen orduko sustatzaile eraginkorra Bibli Elkarte Batuak izan dira, eta katolikoek bizkar joan da, batik bat, eguneroko lanaren zama. Elkarren kontrako lehian baino elkarren aldeko ahaleginean egin dute aitzina, bururaino. Azkenik, parte izan diren Elizetako buruek elkar hartuta jarri dute lana kalean. *Elizarteko* obra hau, halakoxea da zinez.

Leizarragak euskaldun guztien ahalik ulerpen errazena bilatu zuen bezala (“ahalic guehiena guciey adi eraciteari iarrei qui içan gaitzatza”, zioen hark), oraingo itzultzaileok ere guztiekiko hizkuntz hurbiltasuna bilatu dute euskara batuaren bidetik. Hizkuntzaren normalizazio estandarri laguntzeko ere egin da itzulpen hau, espresuki. Beldur izan zitekeen exegesi-gatazkarik ez da izan, baina “bai, ordea, euskararen normalizazioaren aldetik. Puntu asko eta asko aztertu behar izan dira, bai bakarka, bai batzarreetan”. Ahalegin honekin, eliz euskara⁴⁷ epe historiko berri batean sartzen da, justu Sinodaletatik zetorren euskalkiekiko ardura praktikoko hertsia goari gaina hartuz eta Leizarraga Artzain protestantearen edo Axular apaiz katolikoaren hizkuntza batasun-kezka zabalagoa berreskuratuz⁴⁸.

Edizioak izan duen euskalki arteko lankidegoagatik, Elizengandik lortu duen onarpen-babes instituzionalagatik, itxuraz eta hobekuntza-asmoz (izango) duen kalitateagatik, benetan Euskal Herri osoko Biblia bilaka daiteke hau (nahiz eta Liturgi zeregin mintzatuertarako besterik ere izan). Merezimendu handiko beste lanen ondoren, urrats hau ere eman beharra zegoen, hizkuntzaren normalizazioaren mesedetan ez ezik, baita kultura erlijioso moderno bizi baten onetan ere.

⁴⁷ *Eliz euskara*, diot: eliz eginkizun eta kulturako euskara, eliztarrek nonahi edo zernahitan erabil dezaketena baino.

⁴⁸ Ez ditut biltzen horren testu lekukoak, baina gogoan har Calahorrako Arau Sinodalak (1600) eta bi idazle aipatuak hitzaurreak.

Orain gutxi, filologo baten lumatik prentsan argitaratu da EHURako Teologi Fakultate baten eskea (Eguzkitza 1994)⁴⁹. Ez dago esan beharrik, gure artean azken hamarkadetan gertatu den Teologiaren latinetik gaztelaniaratzeak, Euskal Herrian euskaratzea ere izan beharko lukeela; baina hori ezingo da egin, aldi berean euskarazko Teologi hizkera-normalizazioak heldutasun bat lortu gabe. Jada eman da pausoren bat edo beste norabide horretan⁵⁰; hala ere, urrun eta eskas geratu dira –segidarik ez dute ia izan– 1960-1970eko hamarkadetako euskarazko gogoeta-lan teologikoak. Batez ere, gure kultura erlijioso moderno euskalduna jaiotzeke dago, eta zer esanik ez, euskaraz lanean lihardukeen Teologi irakaskuntza. Teologia(ren) hau Euskal Herriko kristau Elizek gure herriaren kultur normalizazioari zor dioten baliozko eremua da.

Elizen arteko Biblia jatorrizko hizkuntzetatik seriozki itzuli ahal izan duen lantaldeak bide berriak urratzeko adina adore eta iraupen erakutsi du, eta gainera, ondoko beste oinarri eta hedapenentarako tresna baliosa sortu digu. Hierarkiak ere ongi ulertu du behetik etorri den ekimen horren esanahia. Espero liteke, bada, –eta denon onetan eskatu egin beharko litzaieke Euskal Herriko Elizei– ondoko ekintza berriak ere sustatzen hasteko, betiere euskarazko kultura kristauak, orokorrean, eta preseskiago euskarazko Teologi irakas-kuntzak aurrera egin dezaten.

Euskal Herriko eguneroko eliz errealitate euskaldun zabalenera etorriz, beste oharpenen bat ere egin liteke. Argitalpen honek erakutsi du eliz indarrak –aski ahulduta daudela ere– elkarlanean noraino hel daitezkeen. Lezio ona izan da *Elizen arteko Biblia*, baina ez bera bakarrik, baita hemen bidenabar aipatu dugun beste lan bakan batzuk ere. Estimagarria eta ederra da, noski, elizen arteko lana, baina elizetako giza kultur indar gehienak eta emankorrenak batez ere Eliza katolikoan daude Euskal Herrian, eta agian, garaia da, Elizbarrutien arteko eta berorien eta erlijiosoen arteko lankidetzara eratu antolatzeke: kristau kulturaren onetan, hizkuntzaren faboretan.

Eraikuntza berri horren lehen harrietako bat jarrita dago hemen aurkeztu dugun argitalpen oparo honekin: egiteke dauden zereginentarako ez da lantegi-eredu txarra berau, horri segida emanez eta bertatik eta beste irakasguneetatik hasita garapen hobek sustatzeko.

⁴⁹ Ongi etorriak izan bitez, idazlan honen ondoko urteetan sortu direnak, esaterako, Deustuko Unibertsitateak J. L. Zinkunegiren zuzendaritzapean daraman “Erljio Kulturaren Bilduma”.

⁵⁰ Adibide gisara gogora Liturgi itzulpenak edo *Erljioa. Hiztegia*, 1987, UZEL.

BIBLIOGRAFIA

- Akesolo, L., 1989, "Euskera eta Biblia" in *Idazlan guztiak*, Larrea-Zornotza: Ediciones El Carmen (Karmel), II, 823-903.
- Amundarain, D., 1988, "Elizen arteko Bibliaren itzulpen taldea", *Senez* 7, 1988, 97-110.
<<http://www.eizie.org/Argitalpenak/Senez/19890130/amundarain>>
- Amundarain, D., 2010, "Biblia Euskal Herriko historian", *Scriptorium Victoriense* 57, 2010, 185-263.
- Bonaparte, L. L., 1991, *Opera Omnia Vasconice* (4 libk.), Bilbo: Euskaltzaindia.
- Bugnini, A., 1983, *La riforma liturgica (1948-1975)*, Roma: clv-Edizioni Liturgiche. [Hizkuntzari buruzkoak: 34-36, 45-46, 69-70, 108-121].
- Congar, Y. M.-J., 1967, *Cristianos en diálogo. Aportaciones católicas al Ecumenismo*, Barcelona: Estela.
- Eguzkitza, A., 1994, "Teologia-Fakultatea Euskal Herriko Unibertsitatean noizko?", *Egunkaria*, 1994-6-3.
- Elizen arteko Biblia*, 1994, Lazkao / Donostia: Bibli Elkarte Batuak / Euskal Elizbarrutiak.
- Etxezarreta, E., 1981, "Euskal Elizbarruti arteko *Itun Berria*. Itzulpen-xehetasunak historiaren argira", *Euskera* 26, 1981-I, 199-217.
<<http://www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/50995.pdf>>
- Etxezarreta, E., 1988, "Liturgiako Itzulpen Batzordearen *Itun Berria*", *Senez* 7, 1988, III-130.
<<http://www.eizie.org/Argitalpenak/Senez/19890130/etxezarreta>>
- Fesquet, H., 1967, *Diario del Concilio*, Barcelona: Nova Terra.
- González Echegaray, C.; Arana Martija, J. A., 1989, *Catálogo de los manuscritos reunidos por el Príncipe Luis-Luciano Bonaparte*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Itun Berria*, 1980, Donostia: Idatz.
- Itun Berria. Elizen arteko Biblia*, 1984, Lazkao: Pax. [680 or., 4.159 ale].
- Kerexeta, J., 1976, *Euskal-Biblia*, Bilbo: Ed. Belgas.
- Lafitte, P., 1958, "Biblea Eskual-Herrian", *Euzko-Gogoa* 9, 1958, 495-501.
<<http://andima.armiarma.com/eugo/eugo42/eugo4216.htm>>
- Olaizola, J. M., 1992, "Elizen arteko Biblia euskara batuan", *Plazara VIII*, 1992, 19. zk., 6-8. (Irungo Udala).
- Olaizola, J. M., 1993, *Historia del Protestantismo en el País Vasco*, Pamplona: Pamiela.

- Pagola, R. M. et al., 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea [Bizkaiera-3].
- Pagola, R. M. et al., 1993, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*, Bilbo: Deustuko Unibertsitatea [Gipuzkera-6].
- Pardo, A., 1992², *Enchiridión. Documentación litúrgica posconciliar*, Barcelona: Regina.
- Perarnau, J. (ed.), 1965, *Decreto sobre el Ecumenismo* [Vatikano II.arena], Castellón de La Plana.
- San Martín, J., 1981, “La Biblia en euskara”, *BAP XXXVII*, 1981, 602-608.
- Thils, G., 1965, *Historia doctrinal del movimiento ecuménico*, Madrid: Rialp.
- Torrealdai Nabea, J. M., 1993, *XX. mendeko euskal liburuen katalogoa (1900-1992)*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- UZEI, 1987, *Erljioa. Hiztegia*, Donostia: Elkar.
- Vaticano II, 1963, *Constitución “Sacrosanctum Concilium” sobre la Sagrada Liturgia* in Vaticano II, 1967, *Historia, doctrina, documentos* [Concilio Vaticano 2º 1962-1965], Barcelona: Regina. [Hizkuntzarekikoak: 69, 224, 225, 245-247: 37-40. z.].
- Vinson, J., 1983, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, Bilbao: C. de Ahorros Vizcaina. [1891ko edizioaren faksimilea].
- Vischer, L. (ed.), 1972, *Textos y documentos de la Comisión “Fe y Constitución” (1910-1968)*, Madrid: La Editorial Católica, BAC 337.
- Zabaleta, J. M., 1988, “Bibliaren itzulpena Euskal Herrian. Historia apur bat”, *Senez* 7, 1988, 51-92. [Argibide osagarriak: 165-170; 171-178].
<<http://www.eizie.org/Argitalpenak/Senez/19890130/zabaletaI>>

**GAIEN AURKIBIDE
ALFABETIKOA**

Gaien aurkibide honek oharpen batzuk behar ditu, irakurlearentzat zinez lagungarri izan dadin:

1. Izenak eta gaiak biltzen ditu beronek.
2. Ez ditu izen guztiak jasotzen: hautatu batzuei arreta berezia jarri zaie (horrelakoetan, dituzten aipu guztiak jasota: “Etxepare”, “Leizarraga” etab.), eta gainerakoentzat aipu-orrialde baliagarriagoren bat edo beste jaso dugu, denetara iritsi gabe.
3. Milaka edo ehunka bider errepikatuta dauden izendapenetan (“Euskal Herria”, “Euskara” edo “Eliza” bezalakoetan, alegia) orrialde guztiak zehazki eman gabe, idazlan monografikoak zein liburuki eta orrialde-multzotan aurki daitezkeen adieraztera jo dugu, lagungarriago izan daitekeelakoan.
4. Euskarazkoa da aurkibide hau, nahiz eta liburuan erdal idazlanik ere badagoen; euskarazkoa delako, adibidez “Diputación” ez da agertuko, eta berorri dagozkion guztiak *Aldundian* bilatu beharko dira. Hala ere, argitasun-osotasunen mesedetan, irtenbide elebiduna ere erabili dugu inoiz (hala nola, “Gaztelania” eta “Castellano”).

Hiru liburukitan banatuta dago obra osoa (zenbaki erromatarrez jartzen da agerian datu hori: I, II, III) eta ondoren orrialde-zenbakiak gehitzen dira, bi sarrera-mota ezberdinetan bereizita:

1. HIZKI LARRIZ eman ditugun sarreretan testu nagusiko terminoen errepikapen guztiak jaso dira orrialdez orrialde, bilaketa automatiko baten bidez (baina oin-oharretako eta bibliografietakoak bildu gabe).
2. Hizki arruntez ageri diren sarreretan ez dago osotasun bera, testua irakurri ahala aukera bat egin baitugu, sarrera horietan liburuan dagozkien pasarte interesgarrienak azpimarratzen ditugula.
3. Inoiz edo bestetan, sarrera-termino jakin baten barruan jaso ditugu kideko dituenak ere: “Bertsolariak. Bertsolaritza”, “Markina. Markinaldea”, “Escola. Eskolatuak”, etab.

Aurkibideak hiru liburukiei nolabaiteko batasuna ematen die, errepikapenak jasota eta gai berari buruzko ikuspuntu osagarriekin; urte ezberdinetako idazlanak alderatzeko ere balio dezakete sarrera bakoitzeko orrialde-zerrenda bateratuek.

- XIII. MENDEA: I, 73, 154, 155, 156, 214; II, 170, 291; III, 54, 69, 74, 78, 83, 85, 103, 104, 105, 108, 111, 112, 115, 131, 163, 171, 176.
- XIII-XIV. MENDEAK: I, 170; III, 59, 74, 176.
- XVI-XVIII. MENDEAK: I, 717; III, 27, 55, 112, 119.
- XVII. MENDEA: I, 32, 33, 40, 45, 67, 77, 82, 83, 86, 90, 93, 95, 96, 150, 155, 159, 160; II, 20, 22, 53, 57, 158, 171, 287, 303; III, 22, 28, 52, 55, 69, 74, 93, 112, 132, 134, 141, 142, 143, 146, 147, 153, 164, 176, 211, 325, 345.
- XVIII. MENDEA: I, 42, 98, 99, 105, 108, 109, 155, 161, 166, 214, 221, 249, 284; II, 17, 20, 23, 26, 48, 56, 58, 61, 63, 69, 91, 95, 114, 115, 132, 141, 142, 157, 158, 161, 166, 170, 172, 174, 179, 288, 302, 303; III, 22, 27, 47, 55, 56, 57, 69, 79, 93, 112, 113, 119, 120, 123, 131, 132, 133, 136, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 165, 176, 211, 245, 242, 253, 270, 271, 344, 345.
- XIX. MENDEA: I, 9, 52, 61, 71, 113, 111, 114, 118, 122, 123, 128, 131, 132, 152, 164, 214, 222, 243, 249; II, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 42, 45, 63, 64, 69, 75, 76, 91, 95, 102, 113, 116, 128, 132, 146, 239, 289, 301, 302, 303, 319, 331; III, 27, 30, 34, 49, 56, 74, 150, 151, 165, 252, 253, 254, 270.
- XX. MENDEA: I, 17, 19, 61, 79, 84, 85, 111, 114, 122, 131, 152, 153, 163, 170, 184, 214, 222, 223, 224, 239, 252, 255, 261, 270; II, 42, 45, 50, 95, 118, 128, 132, 147, 169, 207, 224, 276, 330, 331; III, 47, 56, 70, 74, 75, 88, 124, 126, 137, 150, 165, 196, 301, 323.
1956. urtea: I, 359-366.
- 1960ko hamarkada: III, 63-66.
- Abadia, A.: I, 52, 53, 55, 173; II, 22, 23, 290, 291; III, 59, 168.
- Aberria: II, 127-128.
- Abertzaletasun katalana: II, 55-92.
- Abertzaletasun linguistikoa: II, 48.
- Abertzaletasuna: I, 331-348.
- Abona, On D.: II, 210.
- Akademiak: II, 166.
- Act of Union of England an Wales* (1535): III, 249-251.
- Adiskide Arabarra: I, 47-49.
- Adiskideak (Euskal Herriaren -): I, 42-52, 108-110, 161.
- Administrazioa: II, 82, 159-160, 164, 183, 192, 204; III, -Gales 249-250.
- Agerre Azpilkueta, P.: ikus *Axular*.
- Agirre Asteasukoa: I, 245, 246, 248; III, 29, 57, 75, 100, 165.
- Agirre Lekube, J. A.: I, 323, 336-338.
- Agirre, P.: I, 260.
- AGIRRE, Tx.: I, 133, 142, 232, 360; II, 257, 258, 259, 260, 261, 267; II, 257, 259, 260, 261, 267; III, 75, 124, 168.
- Agirrebaltzategi, P.: I, 351, 369; II, 281; III, 25, 27.
- Agricola, M.: I, 80; III, 245, 248.
- Aguiló, M.: II, 70.
- AGUR: I, 178, 185, 209.
- Agustin Gurenaren Aitorkizunak* (1956): I, 139, 316, 329.
- Aierbe, J.-B.: I, 224, 252-255.
- Aizkibel, J. F.: I, 116, 125-124, 127.
- Aizpitarte, J. M.: I, 50, 109.
- Akize: II, 192.
- Al-Andalus: II, 83-84.
- Albreteko Joana: ikus "Joana Albretekoa"
- ALDIZKARIAK: I, 12, 15, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 62, 128, 132, 133, 166, 168, 173, 174, 176, 180, 181, 185, 187, 189, 194, 197, 231, 232, 233, 253, 254, 256, 257, 260, 267, 269, 270, 271, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 315, 316, 326, 327, 328, 330, 331, 335, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 375, 376, 377, 388, 401; II, 70, 74, 82, 189, 212, 224, 248, 291, 294, 314; III, 23, 24, 30, 31, 32, 42, 58, 60, 62, 75, 76, 100, 101, 125, 287, 301, 360.

- ALDUNDIAK: I, 116, 119, 166, 167, 168, 173, 186, 224, 225, 227, 229, 231, 232, 253, 275, 399, 409; II, 201, 305, 310, 312, 320, 322, 326; III, 62, 66.
- Alemania: I, 75, 80, 162, 166, 189, 257, 382, 383, 389; II, 91, 108, 109, 116, 119, 120, 159, 178, 183, 288; III, 111, 182, 232, 237, 238, 245, 246, 253, 254, 293.
- Alemania: III, 237, 255.
- ALFABETATZEA: I, 197, 261, 341, 365, 367, 381, 392, 402; II, 141, 151, 187, 188, 293, 301, 325, 326; III, 31, 32, 56, 63, 85, 164, 200, 249, 225, 254, 256, 294.
- Alfontso X.a Jakituna: I, 73, 156; II, 115; III, 118.
- Aljeriako kolonizazioa: II, 146-152.
- Alkorta, On Joan: I, 237.
- Almanakak: I, 173-201 *passim*.
- Almirall, V.: II, 74, 75.
- Alonso, A.: II, 111, 130.
- ALTSAZIA: II, 159, 160, 191; III, 182.
- ALTXAMENDUA (1936): I, 188, 194, 237; II, 90, 95, 199, 202, 205, 206, 208, 210, 211, 214, 217.
- Altzo, M.: III, 59, 65, 168, 174.
- Alvarez Enparantza, J. L.: ikus Txillardegia.
- Amerika: III, 207-210.
- Amundarain, D.: III, 361, 369, 371.
- ANAITASUNA: I, 194, 342, 342, 344, 345, 346, 375; II, 281; III, 76.
- Annales*: II, 28.
- Anthology of Apologists and Detractors of the Basque Language*: II, 14.
- Antropologia: III, 17.
- Antso Azkarra (Nafarroa): I, 156.
- APAIZAK: I, 32, 33, 34, 91, 94, 95, 108, 113, 118, 159, 160, 164, 175, 183, 194, 196, 201, 235, 237, 238, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 256, 257, 259, 261, 274, 275, 280, 298, 305, 325, 341, 342, 344, 364; II, 78, 91, 142, 144, 188, 189, 190, 207, 208, 211, 212, 216, 217, 224, 226, 233, 322; III, 23, 26, 47, 52, 59, 60, 67, 73, 83, 87, 103, 108, 111, 112, 116, 123, 124, 125, 126, 134, 136, 137, 138, 142, 146, 147, 148, 150, 151, 185, 187, 196, 197, 252, 270, 271, 325, 344, 373.
- Apaizen koordinakundea: III, 52.
- Apaizgaitegiak: I, 58, 309, 344; III, 124, 126. (Ikus "Seminarioak").
- Apezpikuak: ikus "Gotzainak".
- APOLOGIAK. APOLOGISTAK: I, 13, 15, 40, 50, 72, 73, 76, 85, 86, 98, 99, 100, 102, 105, 110, 111, 114, 116, 119, 120, 124, 130, 158; II, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 57, 65, 99, 110, 111, 114, 116, 131, 286, 287, 323, 340; III, 22, 47, 71, 177, 178, 237, 343.
- ARABA: I, 46, 47, 48, 50, 93, 115, 120, 161, 174; II, 128, 173, 304, 310, 313; III, 54, 55, 56, 67, 69, 128, 130, 181, 184, 191, 193, 203, 209, 271, 272, 343, 344.
- Arabiera: II, 147, 148, 149, 150, 151; III, 42, 70, 77, 78, 79, 83, 95, 96, 97, 98, 111, 193.
- Aragoiko Koroa: II, 56, 161.
- Arameera: III, 77, 78.
- ARANA GOIRI, S.: I, 131-133, 165, 166, 174, 178, 179-180, 185, 205; II, 235.
- Arandako Kondea: I, 162; II, 168.
- ARANTZAZU: I, 12, 173, 178, 179, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 238, 267, 276, 295, 300, 316, 323, 324, 325, 342, 343, 344, 345, 346, 354, 362, 363, 364, 366, 367, 368; II, 197, 215, 224, 225, 227, 266, 267, 270, 271, 280; III, 33, 61, 63, 99, 100, 127, 170, 212, 361.
- Arantzazu: I, -egutegia 173 eta 188-201, -santutegia 195-196, -Euskaltzaindia (1956) 316-323; II, -prediku-debekua 215-216.
- ARAZO NAZIONALA: I, 286, 397; II, 28, 30, 36, 88; III, 282.
- Areeta (isuna, 1938): I, 168, 169 oh.
- Aresti, G.: I, 283, 300, 318, 325, 338, 359, 368.
- Argi Donea*: I, 193; II, 88; III, 75, 88, 99, 170.
- Argia*: I, 59, 168, 342, 344; II, 293.
- Argiak* (xviii. mendea: *Luces*): I, 97, 156; II, 132.
- Argibide bibliografikoak* (EHS): I, 14; II, 10, 295; III, 35.

- ARGITALETXEAK: I, 137, 174, 178, 184, 186, 187, 190, 191, 192, 197, 210, 326, 352, 358, 362, 364, 401; II, 328, 331; III, 24, 31, 32.
- Argitalpenak (1956): I, 359-361.
- Aribau, B. C.: II, 63, 65.
- Aristoteles: I, 105.
- Ariztimuño *Aitzol*, J.: III, 59, 167.
- Arkotxa, A.: III, 287.
- Armeniera: II, 17; III, 96.
- Arnas* (aldizkaria, 1959): I, 294, 365.
- ARO GARAİKIDEA: I, 21, 111, 156, 261; II, 101; III, 89, 119, 123-152.
- ARO MODERNOA: I, 17, 21, 23, 61, 72, 91, 155, 215; II, 101, 104, 109, 114, 146, 303; III, 54-66, 109, 119-123, 137, 152, 326.
- ARRASATE: I, 40, 55, 84, 119, 158, 195, 197, 199, 235, 271; III, 55, 131, 197, 198, 260, 262, 270, 273, 344.
- Arregi, R.: I, 368.
- Arren, ez bedi galdu euskera*: I, 124.
- ARRESE BEITIA, F.: I, 122, 127, 166, 300; II, 21, 22.
- Arriaran, J.: I, 197.
- Arroxela: III, 261, 284.
- Arrue, A.: I, 357; II, 201-202.
- Arte de aprender a hablar la lengua castellana*: I, 119.
- Artetxe, K.: I, 12.
- ARTZAINAK (ministro protestanteak): I, 28, 29, 38, 80; III, 54, 263, 278, 279, 289, 294, 295, 373.
- Artzallus, T.: I, 189.
- Artziprestalde Nagusia (Gipuzkoako -): I, 247, 248.
- Arzak, A.: I, 128.
- ASANBLADA NAZIONALA: II, 180, 181, 183, 184, 188.
- Asju* (*Anuario*): I, 356.
- Asociación Eúskara de Navarra*: I, 53, 54, 127, 128.
- Astarloa, P. P.: I, 110, 112, 114; II, 16.
- Astigarraga Ugarte, L. (1767-1840): I, 249; II, 301-333 *passim*, -biografia 302-306 eta 331-333, -administrazioan eta politikan 306-316, -herriko alkate 307-308, -bide-proiektuak 308-311 eta 336-, -*argizatua* eta liberala 311-313, -kazetaria 313-316, -pedagogo 316-322, -Parisen 317-319, -eskolagintzan (Donostia, Segura) 319-322, -euskara eskolara 322-327.
- Atsotitzak eta Neurtitzak* (1657): I, 89.
- AUSTRIARRAK: II, 23, 158, 161, 165, 171; III, 347.
- Autonomismoa: I, 167. (Ikus "Estatutuak").
- Axular, P.: I, 31, 33-34, 82, 85-88, 100, 159; III, 74, 148.
- AZKOITIA: I, 43, 45, 46, 50, 109, 125, 189, 199, 224, 231, 272; II, 316; III, 75, 197, 262.
- Azkue, R. M.: I, 53, 60, 132, 133: 168.
- AZPEITIA: I, 46, 55, 159, 224; II, 221; III, 198, 260.
- Azpiazu, J. A.: I, 250-252.
- Azpilkueta, M.: III, 106.
- Azurmendi, J.: I, 140, 189, 375; II, 81, 235, 248, 267, 271; III, 270.
- Baiona: I, 159; II, 61; III, 124, 267.
- Baionako Akordioa (1945): I, 331-332.
- Balaguer, V.: II, 69.
- Baleareak: II, 56.
- Ballot, J. P.: II, 65.
- Barbagero, J.: II, 20.
- Barbazan, A.: III, 194.
- BARERE, B.: I, 163; II, 20, 21, 187, 190, 191.
- Bartzelonako Udala: II, 61.
- Bases de Manresa* (1892): II, 77, 88-89.
- Bataillon, M.: I, 149; II, 26; III, 182, 183, 204, 206, 237.
- Batua (Hizkuntza -): I, 87, 185, 192, 199, 319, 320, 367, 377; II, 135, 281.
- Batxilergoa: II, 241-273 *passim*.
- Batzarra (Oñatiko -, 1918): I, 54; III, 58.
- BATZARRAK (Bizkaia, Gipuzkoa): I, 96, 97, 106, 115, 116, 118, 119, 124, 159, 164, 170.
- Batzarrak (Herri -): I, 97, 115, 119, 159, 164; III, 55.
- Bearnesa: I, 158; III, 281-282.
- Bellay, J.: I, 74.

- Bembo, P.: I, 73, 76; II, 105.
 Benedikto XV.a: III, 167.
 Benegas de Figueroa, A.: III, 212.
 Beobide, I.: I, 368.
 BERCEO, G.: I, 23, 64; III, 54, 115, 116, 155, 159, 163.
 Berdoly, M.: I, 176.
 Bereziartua, D.: I, 224.
 BERGARA: I, 46, 48, 109, 161, 180, 194, 195, 199, 259, 285, 325; II, 329; III, 129, 197, 198, 260, 270.
 Bergarako Errege Mintegia: I, 45, 109.
Berichtigungen (W. Humboldt): I, 110.
 Berriatua, I.: I, 191, 343; II, 280.
 BERTSOLARIAK. BERTSOLARITZA: I, 20, 23, 24, 38, 40, 55, 74, 84, 85, 116, 122, 133, 169, 187, 196, 197, 213, 214, 232, 239, 240, 241, 242, 243, 300, 317, 362, 372, 401; II, 201, 248, 254, 255, 257, 280; III, 115, 121, 124, 148, 149, 150.
 Beza, Th.: I, 158; III, 277.
Bible of the Lollards (1381): III, 110.
Biblia del Oso (C. Reina, 1569): III, 264.
 BIBLIA: I, 27, 28, 75, 79, 81, 82, 174, 251, 252, 274, 347, 360; II, 17, 21, 79, 87, 88, 113, 261, 286; III, 24-25, 26, 27, 28, 33, 35-40, 43, 73, 74, 76, 79, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 90-92, 95, 99, 100, 102, 104, 106, 110, 111, 112, 121, 131, 141, 147, 151, 152, 155-160, 177, 186, 190, 192, 200, 201, 205, 208, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245-253, 254, 255, 257, 264, 269, 272, 276, 290, 292, 295, 296, 297, 326, 328, 329, 331, 333, 334, 337, 339, 359-376.
 Biblia eta moldiztegia: III, 235-243.
 Bibliografiak: I, -talde euskaltzaleak 63-69, -ofizialtasuna 171-172, - almanaka eta egutegiak 202-211, -Segura 263-266, -*Jakin* 369-372; II, -katalana 93-94, -hizkuntzen politikak 153-155, -XVIII. mendeko politikak 176, -Iraultza Frantsesa 194-196, -lehen frankismoan 235-237, -eskolarako oinarritzko bibliografia (hizkuntzen historia soziala) 295-299, -Astigarraga Ugarte 334-335; III, -eliztarrak/euskal kultura 35-40, -Elizak egindakoak/egingabeak 90-92, -Eliza katolikoa/euskara 155-160, -Luku gotzaina 213-219, -Leizarraga eta bere taldea 299-322, -Malon Etxaide 346-348, -Bibliaren itzulpenak 375-376.
Bidalien Egiñak: I, 299.
 BILBO: I, 12, 55, 59, 132, 140, 147, 164, 167, 174, 176, 180, 184, 187, 191, 234, 256, 279, 283, 284, 308, 400, 403; II, 209, 309, 313, 318, 320, 331, 332; III, 41, 74, 122, 124, 131, 136, 138, 197, 209, 221, 260, 261, 264, 265, 360.
 BILTZARRA (LAPURDI, UZTARITZE): I, 97, 101, 102, 103, 104; III, 139, 140.
Biotz-begietan: I, 329, 346.
Bishops' Bible: III, 246.
Bizi nai: I, 122.
 BIZKAIA: I, 37, 55, 58, 89, 93, 96, 115, 116, 131, 159, 164, 165, 166, 168, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 199, 200, 213, 240, 251, 256, 258, 284, 306, 308, 318, 342, 344, 400; II, 14, 20, 21, 128, 224, 228, 241, 250, 289, 313, 331; III, 55, 62, 66, 71, 75, 76, 124, 127, 131, 150, 174, 181, 186, 190-191 (Luku), 193, 195, 196, 197, 199, 343, 364.
 Bizkaiera (Arantzazuko Egutegia -): I, 190-192.
Blancos y Negros (1898): I, 129.
 Boccaccio, G.: I, 72.
 Boetto, P. (Bisitari jesulagun): I, 271, 272, 308.
Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos (1950): I, 356.
 Bonaparte, L. L.: I, 53, 60, 111, 124, 125, 126, 250, 251, 252; III, 23, 88, 360, 371.
Book of Common Prayer (The -): I, 80.
 Bopp, H.: II, 116.
 Borboiak: I, 46, 49, 62, 105, 162, 163, 222; II, 58, 60, 63, 69, 74, 95, 151, 157-193, 199, 210, 287, 288; III, 113, 277.
 BORST, A.: II, 13.
 Bosch Gimpera, P.: II, 45.
 Bozketa (Segurako herritarren -): I, 229-230.

- Brasil: II, 167, 172.
 Bretainia: II, 103.
 Bretoiera: I, 75.
Breviarium: III, 106.
 BUDISMOA: III, 94, 109.
 Burgesia: I, 72, 162; II, 42-44, 63, 64, 78, 85, 91, 108, 134, 313.
 Cadena y Eleta, J. (gotzaina): III, 48, 58, 166.
 CALAHORRA: I, 92, 93, 155, 157, 160; II, 207, 288; III, 21, 49, 54, 55, 67, 69, 74, 86, 108, 122, 127, 129, 132, 133, 134, 135, 175, 176, 181, 183, 185, 186, 187-192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 204, 210, 213, 214, 222, 225, 234, 260, 261, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 298, 343, 344.
 Calvet, L. J.: II, 115, 122, 124, 131, 132, 133, 148, 153.
 Calvin: ikus Kalbin.
 Cambó, F.: I, 149, 166-167; II, 43, 64, 80-81, 200.
 Campión, A.: I, 53, 54, 126, 128-133, 166, 335.
 Campomanesko Kondea: I, 50, 162.
 Cancionero (Manterola): I, 127.
 Capmany, A.: II, 45, 61.
 CASTELLANO: I, 44, 48, 77, 96, 97, 99, 109, 119, 129, 140, 165, 167, 219, 221, 248, 253, 254, 263, 317; II, 16, 18, 19, 24, 47, 54, 61, 72, 73, 130, 143, 145, 162, 164, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 324, 325, 326, 327, 328, 339, 340; III, 118, 130, 163, 165, 168, 172, 176, 197, 240, 338, 339, 340, 351, 352. (Ikus "Gaztelania").
 CASTILLO, P. Gz. DE: III, 132, 134.
 Castro, A.: III, 200.
 Cátedra Laramendi: I, 355.
 Cercle d'Études Euskariennes (Baiona): I, 60.
 Certeau, M.: I, 13, 171; II, 132, 153, 177, 178, 183, 185, 194, 276, 281, 296.
 Cisneros, F.: II, 171; III, 193.
Colección de documentos para la historia de la formación social de Hispanoamérica: II, 169.
 Colegio Trilingüe: I, 106.
Colegios Apostólicos de Misiones: II, 170, 174.
 Comas, A.: II, 61.
Compendio Historial (Garibai): I, 40, 84.
 Congresos de Ciencias Históricas: II, 29.
 Consejo de Castilla: II, 162-163.
Constitució de l'Estat Català (1883): II, 87-88.
Constituciones Synodales (Calahorra, 1602, 1621, 1700): I, 93. (Ikus "Sinodoak").
Conversaciones Católicas Internacionales de San Sebastián: I, 355.
Corpus-a (Euskarazko eliz -): III, 45.
 Cortada, J.: II, 69.
 Coverdale, M.: III, 246.
Cristau doctriña guztiaren esplicacioaren sayaquera: I, 244.
Cristau-Dotriña (1940): I, 168.
 Cucurull, F.: II, 55-92 *passim*.
 Dalmatin, J.: III, 252.
 Daniera: I, 75, 79; III, 245, 247.
 Danimarka: III, 247.
 Dante Alighieri: I, 72.
 Daskonagerre, J.-B.: I, 126.
De la Antigüedad y Universalidad del Bascuence en España (1728): I, 105; II, 323; III, 122.
 De Lancre, P.: I, 159.
De los Nombres de Cristo: I, 75.
 Debekua (Euskararen -, 1937-1940): II, 197-234 *passim*; III, 241. (Ikus "Zentsura").
Deffence et Illustration de la Langue Française (1549): I, 74.
Descripción de las diversiones públicas: I, 250.
 DESPOTISMO "ARGIZTATUA": I, 162, 222; II, 142, 157, 158, 166, 167, 168, 169, 172, 174, 175; III, 42, 47.
Deun-ixendegi euzkotarra (1910): I, 166.
 Dialekto: II, 123-125.
Diálogo de la Lengua (1536): I, 73.
Diálogos Basco-castellanos: I, 119.
 Díaz de Luco: ikus "Luku".
Diccionario Basco-Español, titulado Euskeratik Erderara biurtzeco Itzegia: I, 127.
Diccionario Manual Bascongado (1825...): II, 327-331, -asmoa 328 eta 338-340, -argitaraldia 328-329, -gramatika-terminologia 341-343. (Ikus "Astigarraga Ugarte").

- Diccionario Trilingüe* (1745): I, 105.
- Diego Lizarrakoa (Fraile -): I, 77.
- DIOZESIAK: I, 92, 155, 157, 159, 160, 169, 201, 245, 161, 363; II, 86-87, 198, 206, 207, 208, 209, 210, 211-215, 217, 233; III, 21, 31, 56, 58, 59, 62, 64, 67, 74, 76, 87, 88, 100, 108, 113, 116, 119, 120, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 142, 144, 146, 147, 148, 152, 153, 183, 187, 188, 190, 193, 270, 273, 344, 345.
- Discours sur l'universalité de la langue française* (1784): II, 180.
- Discurso de la Antigüedad de la Lengua Cantábrica* (1607): I, 40, 85.
- Discurso de la Lengua Castellana*: I, 73.
- Didaktika (Euskararen literatur -): 241-273.
- Documentos sobre la política lingüística en Hispanoamérica* (1492-1800): II, 169.
- DONIBANE-LOHIZUNE: I, 20, 31, 32, 34, 35, 41, 86, 158, 159, 160, 183, 213; II, 189, 288; III, 47, 69, 122, 147, 148, 149, 261, 288, 289.
- Donibane-Sara: I, -Eskola 31-42, -idazleak 32, 213, , -ezaugarriak 41-42, *Axular* 86.
- Donostia, Aita: III, 168.
- DONOSTIA: I, 12, 53, 55, 57, 59, 128, 132, 140, 147, 167, 176, 177, 183, 184, 187, 199, 200, 220, 224, 235, 238, 242, 250, 253, 255, 256, 257, 284, 304, 306, 324, 344, 353, 356, 375, 378, 401; II, 43, 75, 197, 198, 204, 215, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 233, 234, 306, 316, 319, 320, 321, 328, 331, 322; III, 60, 66, 124, 168, 174, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 359, 363.
- Donostiako Akordioa (1930): II, 75.
- DOTRINA: I, 31, 32, 80, 160, 168, 193, 216, 221, 222, 249; II, 138, 139, 305; III, 28, 57, 58, 61, 100, 106, 122, 125, 130, 134, 135, 136, 143, 144, 146, 148, 149, 170, 198, 200, 209, 212, 221, 257, 258, 269, 270, 271, 274, 333. (Ikus "Katixima").
- DURANGO: I, 55, 132, 186, 200, 214, 271, 360; II, 208, 210, 337; III, 107, 127, 212, 234, 260, 343.
- Dutourd, J.: II, 118-119.
- Duvoisin, J.: I, 126, 174, 175; II, 22; III, 99, 360.
- EAJ eta euskara*: I, 132.
- Ebageline*: I, 276.
- EBANJELIOA: I, 21, 196, 251, 257; II, 222; III, 53, 76, 78, 238, 276, 278, 334, 363.
- Eboluzioa (Hizkuntzen -): II, 114-116.
- EDIZIOAK: I, 28, 29, 113, 160, 177, 179, 181, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 197, 199, 200, 205, 206, 207, 209, 251, 252, 258, 260, 342, 345, 346, 347, 358; II, 79, 112, 117, 296, 326, 328, 329, 330, 341; III, 29, 99, 127, 132, 139, 140, 141, 145, 146, 149, 150, 182, 185, 186, 208, 222, 233, 236, 237, 238, 239, 241, 244, 246, 247, 252, 255, 257, 264, 283, 290, 294, 349, 361, 363, 364, 368, 371, 373.
- Egan* (aldizkaria): I, 315, 329.
- Egindakoak nahiz egingabeak (Elizak -): III, 74-89.
- Egokiera historikoak: III, 49-50.
- Egutegi bizkattarra* (1897): I, 166.
- Egutegiak: I, -orokorrean 173-201, -egutegi-ta-koak 177-188, -Arantzazukoa 188-201, -zerrenda historiko-kronologikoa 207-214.
- EHU (Euskal Herriko Unibertsitatea): I, 367; II, 281; III, 374. (Atal bibliografikoetan begira iker-ekarpenak ere).
- Eiximenis, F.: III, 69.
- Ekimenak (1956. urteko -): I, 362-363.
- Ekonomia eta nazioa: II, 40.
- El Borracho burlado*: I, 50.
- El Día* (egunkaria): I, 139.
- El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada* (1729): I, 104.
- Eleaniztasuna: II, 161-167.
- Elebitasuna: I, 104; II, 61, 135, 171, 231, 323, 330; III, 59, 63.
- Elgarresta, On Zesareo: I, 259.
- Elhuyar*: I, 377, 401.
- Eliteak eta nazioa: II, 38.
- Eliz arauak: III, 122-123.
- Eliz erabilpenak (Euskararen -): III, 26-33.
- Eliz Erakundeak: III, 26-27.

- Eliz literatura: III, -aurrekariak 126-137, -Trento aurrekoak 127-130, -Trento ondokoak Hegoaldean 130-151, -Trento ondokoak Iparraldean 137-151.
- Eliza: I, -elkarte euskaltzaleak 57-59, -hierarkia 91-92, -erakundea 92-95, -Ikastetxeak 340-348; II, -Amerika 137-146, -lehen frankismoan 197-234 *passim*.
- Eliza Anglikanoa: III, 246.
- ELIZA ERROMATARRA: I, 22; II, 208, 284; III, 46, 48, 49, 68, 83, 84, 85, 86, 88, 93-154, 108, 153, 212, 233, 269, 272, 356.
- ELIZA KATOLIKOA: I, 79, 82, 91, 94, 158, 201, 363; II, 207; III, 7, 11, 20, 28, 41-50 (euskaldungoa), 51-71 (kultura) 76, 93, 96, 97, 98, 111, 121, 122, 137, 141, 151, 153, 207, 242, 244, 251, 298, 374.
- Eliza nazionalak: III, 79.
- Eliza txekiarra: III, 110-111.
- ELIZAK (EKIALDEKO -): I, 21; III, 42, 53, 77, 78, 79, 80, 95, 96, 233.
- Elizak eta euskara: III, 20-24.
- Elizalde Zerbitzari, J.: I, 178.
- Elizara erabiltzeko liburua* (1636): I, 37, 83, 92.
- Elizen Arteko Biblia* (1994): III, 231, 359-376 *passim*.
- Eliztarrak euskalgintzan: III, 74-77.
- Eliztarren euskal kultura: III, 161-178.
- Elkarte euskaltzaleak: I, 54-59.
- Enchiridion militis christiani*: III, 238, 239.
- Enrike III.a (IV.a): I, 29, 75.
- Enrike VIII.a: I, 130; III, 246.
- Entziklikak: III, 171.
- Erakundeak (Eliz -): I, 247; III, 164.
- Erakundeak (Herri -): I, 95-97, 155, 160-161, 166.
- Erantzukizunak (Eliz -): III, 48-49.
- Erasme et l'Espagne*: I, 149.
- Erasmus: III, 205-206, 238-241.
- Erdal eskolak: III, 65.
- ERDARA: I, 15, 36, 38, 39, 40, 50, 57, 71, 73, 76, 82, 84, 85, 86, 93, 100, 104, 109, 110, 113, 114, 119, 120, 127, 158, 166, 167, 174, 181, 187, 188, 194, 200, 246, 247, 250, 253, 287, 289, 290, 304, 317, 329, 346, 354, 388, 389, 393, 406, 409; II, 136, 139, 143, 211, 217, 219, 222, 224, 228, 230, 232, 280, 287, 324, 326; III, 21, 45, 46, 197.
- ERDI AROA: I, 17, 21, 22, 23, 24, 71, 72, 96, 155, 214, 215; II, 56, 69, 102, 103, 104-109, 127, 128, 284, 285, 286; III, 11, 42, 43, 53, 54, 74, 83, 85, 95, 98, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 121, 152, 235, 251, 282, 323, 325, 326, 343.
- Eredua (Euskara -): III, 292-294.
- Erein* (aldizkaria, 1960): I, 294, 365.
- Erkiaga, E.: I, 322.
- Erljioak (Hizkuntzak eta -): III, 16-20, 87, 94-98.
- Erljio-gerrak: III, 235.
- Errandonea, I.: I, 308.
- Erreformak: I, -protestantea 79-82, 157-158; II, -gregoriotarra 83-84, -erlijiosoak 163-164, -katolikoa 268-275 eta III, 189 -kalbindarra II, 275-284; III, -protestantea 54-56, 74, -idazki erreformatuak EHan 258-268.
- Errege Katolikoak: I, 33; II, 102-103.
- ERRENAZIMENTUA: I, 23, 71-82, 154, 155, 157; II, 16, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 114, 126, 127, 128, 131, 132, 279, 281, 286, 287; III, 47, 54, 74, 83, 121, 127, 192, 194, 204, 332.
- ERRENTERIA: I, 156, 199, 214, 235, 240; III, 260, 273.
- Erresistentzia: III, 63-66, 171-174.
- Erro, J. B.: II, 16, 201.
- Erroma. Erromatarrak: I, 74, 90, 102; II, 80-87; III, 80-87, 93.
- Erromantxea: III, 249.
- ERROMANTZEAK (HIZKUNTZA -): I, 17, 72, 73, 90, 93, 96, 155, 156, 157, 158; II, 83, 110, 111, 123, 126, 285; III, 69, 82, 83, 84, 85, 86, 103, 104, 105, 111, 112, 115, 117, 119, 194, 237, 264, 274, 323, 324, 325, 353, 357. (Ikus "Romances").
- Eskeko Ordenak: III, 270.

- ESKOLA. ESKOLATUAK: I, 22, 31, 41, 46, 47, 49, 58, 59, 82, 85, 86, 95, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 111, 112, 113, 115, 117, 119, 120, 121, 123, 128, 133, 134, 135, 159, 160, 162, 164, 165, 155, 182, 197, 213, 219, 21, 222, 235, 236, 238, 241, 244, 261, 267, 285, 295, 306, 309, 325, 346, 347, 356, 359, 365, 368, 400, 401, 407, 411; II, 10, 58, 59, 60, 108, 113, 133, 135, 139, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 203, 204, 208, 222, 223, 239, 263, 264, 280, 289, 290, 291, 292, 301, 305, 307, 308, 312, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322-327, 330, 331, 332; III, 31, 59, 64, 65, 66, 73, 75, 76, 78, 82, 83, 85, 95, 97, 98, 104, 106, 115, 116, 119, 120, 122, 124, 131, 138, 142, 148, 150, 189, 205, 234, 235, 236, 239, 245, 248, 253, 255, 258, 270, 273, 275, 279, 282, 289, 294, 295, 296, 323, 325, 326, 327, 328, 332, 333, 336, 341. (Ikus "Ikastola").
- Eskola-gaiak (EHserako -): II, 275-299 *passim*.
- Eskualduna*: I, 174, 175, 176, 177, 179, 205, 206; II, 64, 173.
- Eskuararen hatsapenak* (1716): I, 100.
- Eskuarazko hatsapenak latin ikasteko* (1712): I, 100.
- Eslavia ortodoxoa: I, 22.
- Eslaviarrak: III, 84-85.
- Eslaviera (Paleo -): I, 21, 22; II, 123; III, 84, 85.
- Eslovenia: III, 252-252.
- Esloveniera: III, 246, 294.
- ESPAINIA: I, 40, 46, 73, 75, 76, 80, 84, 85, 90, 91, 110, 125, 130, 162, 164, 166, 167, 169, 256, 302, 331, 333, 354, 355, 403; II, 9, 58, 62, 67, 68, 69, 72, 74, 80, 81, 84, 86, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 117, 126, 129, 132, 142, 143, 199, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 233, 286, 287, 288, 290, 291, 293, 312, 314, 317, 324, 332; III, 42, 68, 69, 83, 84, 86, 123, 125, 198, 205, 207, 208, 237, 238, 240, 242, 243, 259, 264, 268, 271, 325, 326, 345.
- Espazioa eta nazioa: II, 36-37.
- Estat Català*: II, 68.
- Estatistikak: I, -hiztunak 116-117, 121, 157, 341 -342, -egutegiak 181, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 194, 195, 198, 199-200, -Zubiaga 258 (edizioak), -olerkiak 300-301, -*Euzko-Gogoa* 304-306; II, -Amerika 136, -Aljeria 147-148, -Frantzia (1806) 178, -edizio kopurua (XVIII-XIX. mend.) 150, -gerraondokoak 170, -apaiz diozesiarrak 176; III, -Biblia 237, -alfabetatzea Europan 254, -heretiko epaituak 263.
- Estatu bateratuak: II, 101-104, 127-128.
- Estatu-nazioak: II, 16; II, 126-129.
- ESTATUTUAK: I, 133, 154, 167, 168, 216, 400, 401, 402; II, 55, 83, 87, 88, 89, 90, 293, 294.
- Estefania, J. M.: I, 271; III, 59.
- Estienne, H.: I, 74, 79; III, 245.
- Estornés Lasa, B.: I, 325, 326.
- Estrasburgo: II, 160, 183.
- Estudios Vascos* Elkartea: I, 234.
- États Généraux*: I, 162.
- Etnolinguistika: III, 42-43.
- Etxabe, B.: I, 40.
- Etxaide, I. M.: II, 201.
- Etxaide, J.: I, 269, 358.
- Etxauz, B.: I, 34, 35, 38, 41, 92, 159; II, 388; III, 137, 142, 143, 343, 344.
- ETXEBERRI SARAKOIA: I, 45, 50, 81, 83, 97, 99-103, 104, 106; II, 288, 22, 32, 74, 137, 138, 139, 140, 147, 149.
- ETXEBERRI ZIBURUKOIA: I, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 83, 84, 85, 92, 94, 101, 108, 114, 134; III, 22, 47, 74, 143, 146, 148, 149.
- Etxebeste, I.: I, 13; II, 10.
- Etxegarai, K. eta B.: I, 122.
- ETXEPARE, B.: I, 20, 24, 25, 74-79, 81, 85, 87, 98, 12, 134, 157, 175; II, 17, 19, 21, 22, 166, 179, 238, 240, 254-256, 261, 287; III, 22, 47, 54, 69, 74, 121, 127, 129, 163, 176, 232, 343, 344.
- Euskal Akademia: I, 132.
- Euskal Batzar Orokorra* (1956): I, 323-328.
- Euskal Herriaren Adiskideak: ikus "Adiskideak (Euskal Herriaren -)".

- Euskal Jaiak: I, 54-55, 231-236.
- EUSKAL LITERATURA: I, 24, 26, 32, 50, 82, 83, 91, 94, 102, 109, 122, 157, 159, 161, 162, 222, 241, 243, 289, 300, 329, 346, 358, 388; II, 248, 257, 279, 287, 288, 297; III, 86, 126, 137, 146, 231, 233, 234.
- EUSKALDUNAK: I, 25, 30, 40, 81, 84, 94, 102, 115, 121, 124, 125, 128, 138, 146, 158, 161, 168, 221, 222, 246, 272, 274, 276, 304, 329; II, 190, 191, 219, 222, 233, 241, 267, 277, 282, 289, 324, 325; III, 34, 124, 129, 135, 136, 143, 179, 199, 201, 203, 209, 211, 278, 279, 294, 296, 344. (Ikus "Hiztunak").
- Euskaldunak*: I, 346.
- Euskal-Erria*: I, 53, 56, 57, 126, 128, 132.
- Euskal-Esnalea*: I, 57, 180-181 (egutegiak).
- Euskal-Idazle elkartasuna: I, 326.
- Euskalkiak: I, 87.
- Euskalterm: I, 15, 397, 398, 399, 406, 408.
- Euskaltzaindia: I, 116, 132, 133, 316-323, 367.
- Euskaltzaleak: I, 19-69.
- Euskaltzale eliztarrak: III, 46-47.
- Euskara (Eliz Erreformatako -): -katolikoan: III, 272-275, - kalbindarrean 258-298.
- Euskara eliztarra: III, 20-22.
- Euskararen kate hautsiak* (2013): I, 169.
- Euskarazko Bibliak: III, -Itun Berria (1977-1983) 361-364, -exegeta itzultzaileak 362-364 eta 366-369, -Biblia osoarena 364-372, -lankidetzak 364-365, -*Elizen Arteko Biblia* (erabakiak) 365-366, -lan-prozedurak 369-371, -egindakoak eta egitekoak 372-374.
- Euskera* (aldizkaria): I, 316.
- Eusko Ikaskuntza: I, 133, 166, 288, 354.
- EUSKO PIZKUNDEA: I, 20, 21, 52-62, 111, 127-133, 154, 165-168, 220, 221, 223, 224, 234, 256, 339; II, 207, 291; III, 23, 32, 49, 57-60, 75, 121, 123, 124, 153, 166. (Ikus "Renaixença").
- Eusko-kantabrismoa: II, 17.
- Eusko-Yakintza*: I, 356.
- Eusqueraren Berri Onak* (1761): I, 108.
- Eutropio: III, 162.
- Euzkadi* (egunkaria): I, 139.
- Euzkeltzale-Bazkuna*: I, 59, 181.
- Euzkerea*: I, 59.
- Euzko-Deya*: I, 293, 356.
- Euzko-Gogo*: I, 15, 267, 269-309 *passim*, -helburuak 285-296, -gaiak 296-302, -harpidedunak 302-308.
- Fábulas* (P. Iturriaga): I, 119.
- Falangea: II, 199, 201-203, 204, 214, 232, 292.
- FEDERALISMOA: II, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 82, 84, 182, 190, 193.
- Felipe II.a: I, 80, 171.
- Felipe IV.a: II, 57.
- Felipe V.a: II, 161-167.
- Fernández Pinedo, E.: I, 97.
- Fernando III.a (Gaztela): I, 156.
- Ferrer i Gironés, F.: II, 161.
- Ferry, J.: II, 132, 193.
- FILOSOFIA: I, 87, 139, 148, 190, 197, 242, 245, 272, 274, 298, 299, 342, 363, 379, 382, 387, 391, 393; II, 28, 80, 119, 166, 179, 190, 280, 305, 339; III, 16, 17, 18, 80, 106, 126, 139, 186, 239, 339, 350, 351.
- Finlandia: III, 248-249.
- Flórez, E.: II, 17.
- Foruak: I, 96, 106, 117, 118, 124, 127, 135, 156, 158, 160, 164, 194, 222, 402; II, 63, 67, 89, 201, 314; III, 49, 57, 124, 186.
- FRAIDEAK: I, 113, 158, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 199, 201, 205, 342, 343, 346, 362, 346; II, 197, 212, 217, 224, 225, 226, 227, 231, 234, 250, 252, 280; III, 23, 26, 47, 57, 61, 116, 123, 132, 148, 327, 328, 345.
- FRANKISMOA: I, 62, 154, 237, 258, 267, 270, 294, 306, 332, 333, 337, 345, 352, 357; II, 10, 197, 198-210, 212, 231, 232, 233, 291, 292, 349; III, 56, 60-62, 114, 169-171.
- FRANTSESA: I, 25, 73, 74, 75, 76, 79, 83, 123, 154, 158, 162, 163, 257, 300, 382, 388, 389; II, 7, 62, 91, 102, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 116, 118-120, 123, 124, 126, 132, 133, 136, 149, 150, 151, 177-193, 276, 286, 287, 288, 295, 296, 323; III, 97, 245, 256, 149, 257, 279, 280, 281-282, 284, 296.

- FRANTZIA: I, 25, 28, 29, 30, 34, 43, 73, 75, 91, 126, 154, 158, 162, 163, 164, 209, 302, 332; II, 61, 62, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 120, 122, 126, 129, 132, 146, 148, 149, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 191, 193, 202, 211, 276, 286, 287, 288, 290, 292, 293, 302, 311, 312, 332; III, 83, 86, 137, 140, 141, 207, 235, 242, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 264, 268, 276, 278, 280, 281, 283, 285, 297.
- Frantzisko Borjakoa (santua): III, 197.
- Frantzisko I.a: II, 158, 179, 193, 286; III, 276, 280.
- FRANTZISKOTARRAK: I, 34, 157-159, 179, 181, 188-201, 190, 192, 193, 194, 195, 223-231, 251, 300, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, , 363; II, 197, 198, 207, 215, 223, 224, 225, 228, 229, 267; III, 27, 62, 75, 76, 116, 125, 131, 132, 142, 148, 206, 207, 209, 237, 238, 262, 273, 344.
- Fuero de los Españoles*: I, 332.
- Gèzera (Etiopia): III, 96.
- Gales: I, 130; III, 249-251.
- Galesera: III, 249.
- Galizia: III, 114-115.
- Galiziera: I, 155; II, 296.
- Gandiaga, B.: I, 346; III, 59, 167.
- Garaikotasuna (*Testamentu Berriaren* -, 1571): III, 232-235.
- Garate, J. A.: I, 189, 195, 342.
- Garibai, E.: I, 40, 84.
- Garitano (Oxirondoko Erretorea): I, 161-162.
- Garoa: I, 329.
- Gaskoiera: III, 282.
- GASTEIZ: I, 12, 54, 56, 58, 128, 140, 156, 157, 168, 169, 188, 250, 256, 269, 284, 338, 344, 360; II, 135, 170, 198, 206, 207, 208, 212, 214, 217, 234, 291, 301, 305, 306, 315, 327, 331; III, 23, 47, 48, 56, 58, 60, 69, 87, 101, 124, 125, 127, 189, 190, 197, 208, 209, 344.
- Gasteizko diozesia: II, 198, 211-215, 197-234 *passim*, -*Buletina* 212, -irizpideak 217-220, -debeku frankistak (1937-1940) 221-223. (Ikus "Diozesiak").
- Gatazka-uneak (1937-1940): II, 211-215.
- Gaurkotasuna (Ofizialtasunen -): I, 154-155.
- Gavel, H.: I, 60.
- Gaztela: II, 16, 57, 102, 130, 137; III, 115-118.
- GAZTELANIA: I, 26, 48, 49, 72, 73, 74, 75, 77, 83, 85, 93, 94, 95, 96, 97, 111, 120, 128, 156, 157, 162, 164, 166, 169, 184, 215, 219, 222, 254, 257, 322, 353, 356, 375, 388, 389; II, 55, 59, 60, 62, 67, 68, 69, 72, 73, 82, 86, 88, 89, 90, 91, 106, 107, 110, 111, 124, 126, 131, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 197, 199, 200, 201, 203, 204, 211, 214, 216, 218, 219, 220, 222, 225, 228, 232, 233, 239, 276, 286, 318, 322, 324, 325, 332, 341, 342; III, 7, 54, 55, 57, 69, 107, 112, 113, 115-118, 120, 125, 131, 134, 179, 185, 193, 201, 210, 238, 239, 240, 243, 245, 264, 287, 323-358, 374. (Ikus "Castellano").
- Geneva: I, 80; III, 256-257, 278.
- Genio y lengua*: I, 346.
- Gerediaga Elkartea: I, 367.
- Germaniera: II, 82, 83.
- GERNIKA: I, 55, 115, 116, 124, 180, 188, 191, 198, 288; II, 221, 288; III, 59, 167.
- Gero*: I, 86, 159. Oro har, ikus "Axular".
- GERRA. GERRATEA: I, 29, 54, 127, 133, 167, 169, 188, 197, 222, 237, 247, 274, 280, 308, 331, 332, 333, 343, 353, 354; II, 55, 58, 59, 62, 64, 102, 103, 104, 126, 134, 147, 149, 150, 187, 190, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 221, 222, 224, 231, 232, 280, 289, 290, 291, 292, 293, 308, 311, 315, 316, 317, 322; III, 23, 29, 57, 60, 75, 122, 123, 124, 125, 130, 169, 235, 259, 278, 282, 286, 294.
- GERRAONDOA: I, 58, 66, 166, 168-169, 179, 188, 193, 194, 195, 200, 261, 267, 270, 276, 284, 307, 315, 316, 317, 331-333, 340, 342, 346, 347, 348, 352-359; II, 201, 291; III, 23, 60, 61, 121, 125-126, 169-171. (Ikus "Gerraostea").
- GERRAOSTEA: I, 168, 267, 352; II, 292; III, 60, 62, 63, 125. (Ikus "Gerraondoa").
- GERRAURREA: I, 176, 178, 183, 184, 187, 188, 193, 194, 207, 208, 210, 257, 267, 336, 341,

- 342, 344, 346, 347, 356, 360, 361; II, 199, 209; III, 56, 61, 65, 75, 125, 126.
- Gerriko Sariketa: I, 249.
- Gerriko, J. I.: I, 244-249.
- GIPUZKOA: I, 37, 54, 55, 89, 93, 96, 97, 104, 116, 117, 119, 121, 158, 164, 165, 166, 167, 173, 180, 182, 190, 191, 199, 221, 231, 232, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 258, 299, 303, 399, 400, 409; II, 18, 128, 157, 174, 175, 211, 241, 280, 302, 304, 305, 307, 308, 310, 312, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 327, 331, 332; III, 55, 62, 65, 75, 123, 131, 136, 164, 191, 193, 259, 266, 273.
- Gipuzkoako Kondaira*: I, 117.
- Gizarte-zientziak: III, 18.
- Goena, K.: I, 259.
- Gogoz (1965): I, 365.
- Goiz-Argi*: I, 178, 185, 187, 342, 343.
- Goldaketan*: I, 276.
- Gomendiozko karta* (1643, 1718): I, 100, 159.
- Gora Euskera*: I, 124.
- Gottskálkson: I, 80; III, 245.
- GOTZAINAK: I, 84, 92, 93, 157, 159, 195, 198, 245, 278, 363; II, 106, 145, 197, 198, 205, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 233, 234; III, 7, 23, 48, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 66, 69, 70, 71, 74, 89, 103, 108, 113, 114, 116, 121, 123, 127, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 142, 143, 179, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 210, 211, 212, 269, 270, 271, 272, 274, 343, 344, 371.
- Goyhetche, M.: I, 121.
- Gramática Castellana* (Nebrija, 1492): I, 72.
- Gramática Castellana* (Villalón, 1558): I, 73.
- Gramática de los cuatro dialectos literarios* (1884): I, 127.
- Gramática elemental del euskera bizkaino* (1888): I, 166.
- GRAMATIKA. GRAMATIKARIAK: I, 13, 49, 50, 72-73, 88, 89, 91, 94, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 108, 112, 129, 131, 133, 134, 161, 213, 301, 319, 320, 321, 342, 381, 397; II, 99, 101, 104-105, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 118, 120, 125, 129, 138, 139, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 262, 268, 278, 288, 289, 324, 330, 348; III, 48, 57, 58, 69, 75, 94, 122, 123, 139, 140, 165, 208, 332, 341.
- Granada: II, 102.
- GREGOIRE: I, 163; II, 19, 20, 21, 131, 132, 178, 184-186, 187, 191, 192, 349; III, 83-84, 105, 163.
- Gregorio VII.a: II, 83-84; III, 83-84, 105.
- GREKOA: I, 22, 73, 74, 75, 84, 101, 103, 114, 300, 320, 321; II, 80, 96, 106, 108, 113, 114, 116, 123, 283; III, 53, 77, 78, 79, 80, 94, 95, 96, 103, 104, 109, 111, 192, 203, 205, 239, 332, 336, 338, 359.
- Grezia: I, 103.
- Grimaldi, J. (ministroa): I, 43.
- Guatemala: I, 267, 278, 296, 315.
- Guerra dels Segadors*: II, 55, 57.
- Guimerà, A.: II, 74.
- Gure Izarra* (aldizkaria): I, 189, 364.
- Guttenberg, J. G.: III, 236.
- Gutunak (San Ignazio/Luku-ren arteko -): III, 220-229.
- Gutxiengoak: II, 109-118.
- Gutxiespena (Hizkuntzen -): II, 78, 279; III, 9, 60.
- HARANEDER, J.: III, 57, 99, 144, 146, 149, 150, 165.
- HARPIDEDUNAK: I, 177, 270, 303, 304, 305, 306, 354; III, 30, 32.
- Haultin, P.: III, 284-285.
- HEBREERA: I, 73, 84, 300, 383; II, 17, 113, 114; III, 77, 94, 103, 109, 111, 192, 203, 332.
- Henao, G.: I, 74.
- Héraud, G.: I, 338.
- Herbehereak: I, 75; II, 118-119.
- Hernandorena, T.: I, 325, 327.
- Hernani Lizentziatua: III, 197.
- HERNANI: I, 118, 119, 120, 199, 224, 226, 242, 251; II, 309, 317, 336; III, 60, 168, 260.

- Herrán, F.: I, 128.
- Herria eta nazioa: II, 38.
- HERRIA: I, 375, 405; II, 143; III, 173.
- Herralde Katalanak: II, 28, 70, 161, 162.
- HERRI-ERAKUNDEAK: I, 95, 162, 164, 169, 222; II, 312, 319; III, 55, 113, 153, 164.
- HERRI-HIZKUNTZAK: I, 22, 71, 73, 74, 95, 135, 158, 215, 295; II, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 182, 288, 289; III, 45, 67, 110, 118, 204-206, 249, 325, 326, 329, 332, 333, 335-343.
- HETERODOXIA: I, 333, 336, 347; III, 85-86, 109-118, 204, 234, 253, 265, 337.
- Hezkuntza eta hizkuntza: II, 50-51; III, 65, 269-271.
- HIERARKIA (ELIZ -): I, 57-60, 84, 91, 92, 95, 160, 222; II, 95, 208, 221, 222, 233; III, 66, 71.
- HIERARKIA (HIZKUNTZEN -): I, 222; II, 113-116; III, 23, 28, 47, 48, 57, 58, 59, 60, 66, 67, 71, 73, 74, 83, 113, 114, 120, 121, 123, 129, 137, 142, 150, 151, 153, 184, 185, 212, 343, 344, 371, 374.
- HINDUISMOA: III, 94, 109.
- Hiribarren, M.: I, 122-124.
- Historia Eclesiástica Indiana*: II, 138.
- Historia eta nazioa: II, 30, 32-35, 193.
- Historia Soziala (Euskararen eta hizkuntzen -): II, -Eskola-ikasgaiak 275-299 *passim*, -garrantzia 275-277, -zer da EHS? 277-278, -Euskal Herritik 278-281, -autorearen bizi-tzan 279-281, -gaien mendez mendeko eskola-aukera 282-294, -irakasleentzako 299, -eskola-bibliografia 295-299.
- Historiaurre nazionalak: II, 39-40.
- Historiografia: II, 15-19, 51-53; III, 19-20.
- Hizkuntza(k): I, -sortze h. 109, -berezia 109, -desagertuak III, 81, -erlijiosoak III, 96-98 (bilkaera), 98-104 (eremu eta betekizunak), 104-109 (Erdi Aroan), 109-118 (heterodoxian eta gutxiengoetan), 118-151 (Aro Moderno-Garaikideetan), -eremuak III, 98-104, -herritarrak I, 71-72; II, 110-113, -nazionalak I, 43, 109; II, 105-109, 126, 129-132; III, 282-283, -nobleak I, 73, 74, 78-79; II, 110, -orokorrak (*generales*) II, 172, -politika III, 280-284.
- Hizkuntza alorrak (Elizako -): III, -eremu eta betekizunak 98-104, -erabilpen eremu egitarautua 99-103.-Erdi Aroan 104-109, -euskal Elizan 105-109.
- Hizkuntza Gutxituak: I, 154; II, 279; III, 71.
- HIZKUNTZA IDATZIA: I, 81, 99, 113, 115, 126, 160, 162, 173; II, 179, 186; III, 31, 55, 97, 104, 232, 252, 282, 324, 326, 360.
- HIZKUNTZA MINTZATUA: I, 41, 81, 85, 88, 91, 109, 153, 158, 160, 161, 170, 175, 185, 214, 215, 216, 233, 260, 261, 281, 295, 323, 406; II, 56, 91, 106, 119, 122, 140, 146, 183, 184, 186, 187, 200, 216, 217, 242, 252, 282; III, 17, 28, 43, 49, 51, 54, 55, 74, 78, 82, 83, 85, 87, 96, 99, 102, 103, 104, 108, 126, 127, 136, 152, 153, 194, 205, 258, 275, 294, 373.
- Hizkuntzalaritza: II, 101-126; III 16-17.
- HIZTEGIAK: I, 13, 50, 53, 60, 88, 94, 97, 98, 100, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 113, 125, 133, 134, 213, 259, 260, 321, 327, 361, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 398, 404, 405, 406, 407, 408; II, 60, 66, 101, 125, 139, 250, 261, 268, 284, 289, 328, 330; III, 22, 41, 45, 48, 57, 73, 75, 123, 134, 149, 165, 182, 208, 369.
- HIZTUNAK: I, 11, 17, 19, 20, 25, 36, 40, 81, 85, 86, 105, 106, 107, 112, 115, 117, 153, 155, 168, 170, 213, 249, 360, 408; II, 67, 86, 97, 106, 134, 151, 178, 179, 183, 188, 191, 193, 219, 222, 231, 232, 239, 278; III, 29, 41, 43, 51, 82, 246, 250, 254, 280, 298, 324, 325, 341. (Ikus "Euskaldunak").
- Houis, M.: II, 132-133.
- Huesca: I, 103.
- Humanismoa: II, 107; III, 204-206.
- Humboldt, W.: I, 110-111; II, 17.
- Huss, J.: III, 110-111, 234.
- Ibero, E. de: I, 338-339.

- Ibinagabeitia, A.: I, 279-282.
- Idazki erreformatuak: III, 258-268.
- Idazkuntza: III, 323-326.
- Idazlan guztiak*: I, -Orixe 138-140, -beste hainbat idazlerenak 142 oh.
- Idazlan hautatuak* (K. Mitxelena, 1972): I, 329.
- IDAIZLEAK: I, 15, 17, 24, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 50, 58, 59, 61, 71, 74, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 125, 126, 127, 131, 133, 134, 159, 160, 161, 162, 174, 178, 186, 187, 194, 202, 214, 224, 239, 243-261, 269, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 288, 290, 295, 299, 300, 302, 305, 307, 321, 322, 323, 326, 327, 342, 343, 344, 345, 348, 353, 357, 358, 359, 360, 363, 366, 367, 405, 407; II, 57, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 106, 107, 108, 109, 110, 118, 132, 180, 182, 201, 209, 242, 250, 255, 257, 258, 261, 263, 265, 267, 288, 291, 294, 302, 310; III, 24, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 50, 58, 59, 61, 71, 74, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 120, 125, 126, 127, 131, 133, 134, 159, 160, 161, 162, 174, 178, 186, 187, 194, 202, 214, 224, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 269, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 288, 290, 295, 299, 300, 302, 305, 307, 321, 322, 323, 326, 327, 342, 343, 344, 345, 348, 353, 357, 358, 359, 360, 363, 366, 367, 373, 405, 407.
- Idea linguistikoak: I, 36-42.
- IDEOLOGIA: I, 14, 30, 158, 162, 163, 170, 171, 334, 339; II, 7, 13-24, 42, 50, 52, 58, 65, 74, 91, 124, 125, 133, 135, 136, 167, 180, 185, 187, 193, 198, 235, 286, 289, 298, 332; III, 10, 17, 21.
- Ignazio Loiolakoa (santua): I, 157; III, 128-130, 195-196.
- Ikasgaiak (EHsrako eskola-): II, 275-299 *passim*.
- Ikastetxeak (Eliz -): I, 340-348.
- Ikastola: I, 133, 169, 238, 259, 261, 352, 368, 401; II, 15, 50, 293; III, 24, 31, 49, 63, 64, 66, 76, 171, 172, 173, 174.
- Ikastola eta Eliza: II, 14; III, 64-65, 172.
- Iliasena* (G. Barandiaran): I, 329, 347.
- Illas i Vidal: II, 68.
- Indarrak (Eliz -): III, 48-49.
- Indices*: III, 237, 240-243.
- Indietako Kontseilua: II, 171.
- Ingalaterra: II, 16, 126; III, 246, 255.
- Ingelesa: I, 73, 80, 155, 162, 257, 275, 300, 382, 383, 389; II, 91, 109, 116, 118, 119, 125, 126, 176, 296, 323; III, 110, 238, 246, 247, 250, 251, 255.
- INKISIZIOA: III, 237, 242, 243, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 325, 328, 329, 330, 333, 335, 344, 354, 355, 356.
- Inkulturazioa: III, 78-79.
- Inozentzio III.a: II, 110.
- Inperio karolingiarra: III, 82-84.
- INPERIOAK: I, 74, 75, 90, 102, 103; II, 9, 16, 62, 128, 140, 144, 146, 178, 229-232, 283, 284, 285, 290; III, 11, 53, 77, 78, 79, 80-86, 120, 345.
- INPRIMATEGIA: I, 24, 131, 189, 198, 249, 278, 326; II, 122, 190; III, 146. (Ikus "Moldiztegia").
- Inprimategia eta Biblia: III, 235-243.
- Insausti, J.: I, 241-243.
- Institutio religionis christianae* (1536): III, 256.
- Institution de la religion chrestienne* (1541): III, 256.
- Inteligentsia*: II, 51-52.
- Intza, D.: III, 167.
- Iparragirre, J. M.: I, 54, 111, 124, 125, 135, 175; II, 21, 22, 201, 290.
- Irakaskuntza: II, 187-188, 191. (Ikus "Hezkuntza").
- IRAKURLEAK: I, 11, 14, 15, 54, 59, 72, 74, 78, 81, 82, 85, 87, 114, 164, 173, 175, 181, 185, 199, 200, 243, 244, 253, 257, 258, 270, 280, 285, 286, 292, 302, 304, 307, 308, 315, 330, 340, 345, 356, 375, 376, 388; II, 9, 10, 57, 74, 95, 108, 110, 118, 186, 227, 247, 257, 258, 259,

- 262; III, 14, 15, 16, 30, 99, 237, 240, 294, 296, 333, 335, 363, 366, 369, 370, 372.
- Iraultza Frantsesa (1789): I, 162-163; II, 95, 177 -193 *passim*, -bezperan 177-180, -bi une 180-181, -proiektuak 181-184, -Grégoire 184-186, -azken erabakiak 187-192.
- Iraupen historikoak: II, 35-36, 38-39.
- Iribar, J. A.: I, 399-409.
- Irigarai, A.: I, 357.
- Irizar, R.: III, 367-368, 369.
- IRRATIAK: I, 169, 238, 242, 243, 259, 260, 261, 333, 352, 364, 365, 401, 408, 409; II, 151, 245, 293; III, 24, 31, 64, 76, 100, 172.
- Irudimenezkoak: II, 18, 23-24.
- IRUÑEA: I, 45, 54, 56, 66, 93, 140, 155, 157, 167, 245, 345; II, 207, 248, 288; III, 9, 48, 55, 58, 60, 66, 67, 107, 108, 120, 122, 123, 124, 127, 130, 132, 135, 136, 139, 147, 148, 188, 194, 196, 199, 212, 242, 261, 269, 270, 271, 273, 344.
- ISLAM: II, 95, 293; III, 42, 70, 95, 96, 98, 177.
- Islandiera: I, 80; III, 245, 246, 323.
- Italiera: I, 73, 74, 75, 162; II, 108, 111, 123, 178, 126, 190, 297; III, 201, 237, 324.
- ITURRIAGA, A. P.: I, 111, 112, 118-127, 135, 164, 251; II, 20, 21, 22, 305; III, 23.
- Itz-lauz*: I, 140.
- Itzulpengintza: I, -zentsura 248; II, -Iraultzakoa 184-188; III, -Elizakoa 27, 36 eta 171-172, -Leizarragarena 294-295, -Biblia 359-376.
- Izenordeak (*Euzko-Gogoako* -): I, 312-313.
- Iztueta, J. I.: I, 111, 117-118, 119, 122, 124, 135, 138, 164, 223, 250; II, 21, 22; III, 23.
- Iztueta, P.: I, 62, 138, 139, 140, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 285, 340, 370; II, 25.
- Izualdia (*Terreur*): II, 181, 191.
- Jaierazko liburuak (debozio-liburuak): III, 146 -147.
- Jainkoaren billa* (1971): I, 139.
- Jakin* (aldizkaria): I, 331-348, 351-368.
- JARRERAK: -Liburuan zehar, orrialdez orrialde: I, 29, 36, 46, 51, 62, 104, 161, 166, 170, 190, 195, 214, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 234, 239, 322, 324, 325, 397; II, 5, 7, 9, 11, 68, 72, 92, 177, 199, 202, 203, 217, 239, 282, 313, 315, 324; III, 46, 47, 48, 51, 57, 58, 60, 109, 111, 114, 127, 186, 192, 203, 205, 210, 234, 281, 293, 326. -Jarrera orokorrak: -herritarrena 227-231, -linguistikoak 36-42, -politikoak (1910) 222-223; II, 5, 7; III, 192-204. -Euskal idazleen azalpenetan: I, -Etxepare 77-79; -Leizarraga 81-82; -Etxeberri Ziburukoa 83-85, -Axular 85-88, -S. Pouvreau 88-90, -Hierarkia (Eliz -) 91-92, -Eliz erakundea 92-95, -Herri-Erakundeak 95-99, -Etxeberri Sarakoa 99-104, -Larramendi 104 -107, -Kardaberaz 107-108, -Euskal Herriaren Adiskideak 108-110, -Astarloa 110, -Humboldt 110-111, -J. A. Mogel 112-114, -J. P. Ulibarri 115-116, -J. I. Iztueta 117-118, -A. P. Iturriaga 118-121, -M. Hiribarren 122-124, -J. M. Iparragirre 124-125, -J. F. Aizkibel 125, -L. L. Bonaparte 126, -A. Campi3n 126, 127, 128-131, -Euskal Jaiak 127-128, -Asociacion Euskara 128, -Artzak 128, -S. Arana 131-133, -XX. mendean 133, -azken begiratuan 134 -135. (Ikus "Kontzientzia").
- Jatorri-garbitasuna: I, 98.
- Jaungoiko-Zale*: I, 53, 58-59, 284.
- JAZARPENA: I, 159, 341; II, 83, 279, 292; III, 29.
- JESULAGUNAK: I, 95, 104, 107, 135, 157, 187, 255-259, 271, 272, 273, 274, 277, 280, 284, 299, 300, 308, 361, 363; II, 289, 323; III, 23, 58, 73, 75, 116, 123, 125, 126, 129, 131, 132, 138, 147, 191, 194, 196, 197, 198, 199, 201 -203, 207, 211, 252, 270. (Ikus "Jesusen Lagundia").
- Jesus'en Biotzaren Deya*: I, 58, 256, 272.
- Jesusen Lagundia: I, 145; III, 123, 197-203. (Ikus "Jesulagunak").
- Joan XXIII.a: III, 63, 171.
- JOANA ALBRETEKOA: I, 80, 157, 158, 277, 307; III, 127, 235, 263, 275-284, 296, 373.
- Joanak Joan* (1955): I, 347, 358.
- Jocs Florals*: II, 63, 70, 77, 85.
- Jones, R.: II, 16.

- Judaismoa: III, 94-95.
- Julia, D.: I, 171; II, 194, 276.
- KALBIN. KALBINDARRAK: I, 26, 27, 28, 29, 33, 35, 80, 157, 158, 174; III, 9, 47, 54, 57, 69, 73, 74, 85, 98, 109, 121, 130, 141, 232, 235, 251, 252, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 267, 268, 276, 277, 278, 285, 287, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 359, 373.
- Kalbinismoa: I, 29; III, 232, 235, 251, 259, 276, 277, 278, 295, 296.
- Kalbinistak: ikus Kalbin. Kalbindarrak.
- Kaldeera: II, 17.
- Kaleen izenak: I, 235.
- Kalendrer*a (1571): I, 81, 174.
- Kantabrismoa: I, 89.
- Kantariak: I, 79, 124, 125, 133.
- Kantategiak: I, 80; III, 86, 99, 150, 234, 247, 253-254, 257, 326.
- KAPUTXINOAK: I, 58, 342; III, 38, 58, 59, 75, 125, 126, 187, 273.
- Kardaberaz* (Mintegia, Bazkuna): I, 54, 58, 67, 168, 284, 344; III, 39.
- Kardaberaz*, A.: I, 49, 66, 81, 99, 107-108, 113, 117, 134, 161, 222, 245; II, 21, 22, 289, 332; III, 39, 47, 48, 56, 57, 65, 75, 123, 131, 138, 139, 140, 165, 173.
- KARLISMOA: I, 154, 164, 165, 222; II, 63, 64, 67, 89, 90, 199, 201, 202, 212.
- Karломagno: II, 82-83; III, 82-83.
- Karlos III.a: I, 43, 162; II, 145, 161, 172.
- Karlos V.a: I, 75; II, 106; III, 188.
- KARMEL. KARMELDARRAK: I, 12, 56, 58, 181, 192, 267, 305, 315, 342, 347, 361, 363, 365; II, 27; III, 42, 60, 75, 76, 100, 117, 125, 132. (Beste hainbat erreferentzia bibliografiko oin-oharretan).
- Karmengo Amaren Egutegia* (1951): I, 315.
- Karrantza, B.: III, 185, 240, 243, 343.
- KATALANA: I, 76, 155, 166, 167, 382; II, 11, 55-92 *passim*, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 111, 123, 124, 131, 168, 178, 201, 204, 214, 222, 231, 288, 292, 297; III, 54, 64, 69, 112, 113, 115, 116, 238, 240, 323.
- Katalunia: II, 26, 27, 29, 41, 43, 45, 55-92 *passim*, 59, 81, 89, 90, 160-161, 199; III, 59, 112-113.
- Kataroak: II, 110.
- KATEKESIA: I, 41, 59, 93, 197, 246; II, 90, 137, 207, 210, 211, 216, 218, 222, 291; III, 21, 26, 27, 28, 31, 44, 54, 55, 56, 60, 64, 74, 75, 84, 87, 88, 100, 102, 108, 122, 123, 124, 125, 132, 134, 136, 141, 146, 150, 151, 152, 185, 193, 194, 200, 201, 205, 208, 211, 258, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 344.
- KATIXIMA: I, 27, 28, 80, 82, 83, 93, 95, 97, 260; III, 228, 74, 95, 100, 106, 121, 134, 146, 150, 167, 194, 208, 234, 253, 254, 255, 257, 258, 264, 268, 270, 272, 274-275, 283, 290, 294, 344. (Ikus "Dotrina").
- KAZETARIAK. KAZETARITZA: I, 57, 129, 259, 260, 347, 348, 406, 407, 408, 409; II, 147, 302, 313; III, 64, 100, 101, 102, 124.
- King James Version* (Biblia, 1611): III, 110, 247.
- Kintana, X.: I, 358, 366, 368; II, 123; III, 233, 302, 303, 313.
- Kirola (Euskara eta -): I, 399-409.
- Klaberia, J.: I, 38, 39, 40, 84.
- Klaretarrak: III, 58, 65.
- Klase sozialak eta nazioa: II, 40-44.
- Knox, J.: III, 255.
- KOLONIALISMOA: II, 39, 45, 46, 47, 48, 69, 124-125, 132-146 (Amerika), 146-152 (Aljeria), 158, 159, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 174; III, 114, 177. (Ikus "Inperioak", "Nebrija", "Ibáñez Martín", "Frankismoa"; "Nazionalismoa", "Katalana", "Reinaxença", "Eusko Pizkundea", "Vilar, P").
- Komentuak: I, 157-158, III, 55.
- Konetzke, R.: II, 136, 140, 141, 153, 169, 281, 296.
- KONGREGAZIOAK: I, 176, 365; III, 65, 70, 101, 270.
- Kongresua (Diputatuen -): I, 166.
- Konkordatuak: I, 333, 354, 363; III, 62.

- Kontrapas*: I, 78.
- Kontrarreforma: I, 82, 84; III, 54-56, 205, 208-209, 211, 231, 240-241, 252, 259.
- Kontseilua (Errege -): I, 247, 248.
- Kontzientzia (Euskararen -): I, -euskal idazlee-tan 71-135 *passim*. (Ikus "Jarrerak").
- Kontzientzia nazionala: II, 46, 49-52.
- KONTZILIOAK: I, 355, 364; III, 25, 54, 63, 67, 76, 82, 85, 86, 100, 101, 102, 106, 113, 121, 122, 125, 126, 130, 182, 183, 186, 189, 190, 192, 193, 200, 201, 242, 268, 270, 271, 272, 326.
- Kontzilio ondoa (Vatikano II.aren -): III, 126.
- Koptera: III, 96.
- KOROAK: I, 30, 43, 49, 51, 52, 72, 73, 75, 76, 145, 162, 170, 249; II, 56, 103, 138, 289, 302, 315; III, 58, 113, 121, 127, 130, 184, 185, 239, 246, 263, 275, 277, 281, 282, 283, 297. (Ik. "Monarkiak").
- Kremnitz, G.: III, 281-282.
- Krisialdia (1833-1876): I, 116-117.
- Krisiaurrea (1800-1833): I, 111-116.
- Kristauak: III, -erromatarrak 80-81, -euskal herritarrak 197-203.
- Kristautasuna: II, 80-85.
- KRISTAUTZEA: I, 21, 22, 155; II, 284, 285; III, 52, 53-54, 74, 78, 81, 82, 84, 105, 152, 162, 210, 233, 251.
- Kronologia (Euskara idatziaren -): III, 120-126.
- Krutwig, F.: I, 333, 334, 338.
- Kuliska Sorta* (1952): I, 276, 342.
- Kultur hizkuntzak: III, 24-25.
- Kultur lana (Elizaren -): III, 30-33.
- Kultura eta nazioa: II, 37, 46-47.
- Kultura idatzia: I, 78, 101, 267; III, 7, 26, 31, 54, 73, 74-90 (Eliza).
- LAtlántida*: II, 71.
- La causa del pueblo vasco*: I, 334.
- La conversión de la Magdalena* (1588): III, 326, 334.
- La Langue française, langue de civilisation en Afrique Occidentale Française* (1933): II, 133.
- Lafont, R.: III, 281.
- Laiaketan* (aldizkaria, 1959): I, 294, 365.
- Lakarra, J. M.: I, 356.
- Landaburu, X.: I, 333, 334, 338.
- LANDAZURI, J. J.: I, 47, 161; III, 56, 165.
- LAPURDI: I, 27, 83, 88, 97, 102, 103, 159, 255, 320, 361; II, 128; III, 62, 137, 139, 140, 141, 147, 290, 292.
- Lardizabal, F. I.: I, 258.
- Lardizabal, P.: I, 255-256.
- LARRAMENDI, M.: I, 15, 42, 45, 50, 85, 99, 104-107, 108, 109, 112, 113, 114, 118, 124, 127, 134, 161, 213, 222, 245, 325, 355, 383; II, 18, 19, 20, 21, 22, 288, 289, 323, 325, 326, 327, 332, 339; III, 22, 23, 47, 48, 56, 69, 73, 74, 75, 122, 123, 165, 175.
- Larregi, B.: III, 149.
- Lasagabaster, J.: I, 98.
- LASALLETARRAK: III, 65.
- Laspiur, I.: I, 306.
- LATINA: I, 17, 22, 23, 36, 38, 43, 44, 48, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 84, 86, 89, 90, 93, 94, 95, 100, 101, 106, 109, 110, 114, 134, 140, 155, 156, 162, 215, 251, 261, 271, 282, 300, 309, 330, 389; II, 16, 17, 35, 86, 105-109, 110-112, 115, 116, 117, 118, 120, 126, 131, 152, 153, 162, 165, 170, 171, 175, 179, 185, 192, 193, 194, 201, 203, 205, 208, 210, 212, 232, 236, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 251, 254, 256, 264, 265, 274, 280, 282, 296, 325, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 340, 344, 350, 351, 353, 356, 357, 358, 374; III, 27-28, 46, 80-87.
- Lau-Urdiri carta edo guthuna* (1718): I, 99.
- LAUZURIKA, F. J.: I, 169; II, 197, 208-210, 212, 215, 217-219, 233.
- Lazarraga, J. Pz. de: I, 82.
- Ledóchowski, V. H. (SJ, Nagusi Jenerala): I, 274, 308.
- Legendak: II, 19.
- Legeria koloniala: II, 137-146.
- Leizarraga. Leizarragatarrak: I, 26-31, 81-82; III, 231-298 *passim*.
- Lepe, P.: I, 93; II, 187; III, 132, 133, 134, 211, 274.

- Lerroux, A.: II, 74.
 Letamendia *Ortzi*, P.: I, 334.
 Lete, P.: I, 190, 363.
Leturiaren egunkari ezkutua (1957): I, 347.
Ley de Nueva Planta (1716): II, 58-61, 161.
Ley de Sucesión (1947): I, 332.
Ley General de Educación y Financiación de la Reforma Educativa (1970): I, 169.
Ley Moyano, de Educación (1857): I, 117; II, 169, 333; III, 65, 173.
 Liberalismoa: I, 163.
Libro de las confesiones (1316): III, 116.
 Liceo Landívar (San Salvador): I, 275.
Linguae Vasconum Primitiae: I, 24.
 Literatura eliztarra (Iparraldeko -): III, 141-151.
 Literatura ez-eliztarra: III, 137-141.
 Literatura nazionalak: I, 72, 74; II, 36, 105, 108, 275; III, 246.
 Literaturaren soziologia (1860-1960): I, 137-152.
 LITURGIA: I, 79, 80, 139, 140; II, 107, 113, 211, 261; III, 24, 26, 27, 28, 31, 44, 53, 63, 73, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 104, 105, 106, 108, 126, 151, 152, 163, 171, 172, 186, 201, 205, 238, 251, 253-254, 255, 258, 269, 272, 283, 326, 364, 365, 373.
 Lizardi, X. (Xabier Agirre): I, 122.
 Lliga Regionalista: I, 166; II, 74.
 Llull, R.: II, 47; III, 54, 69, 112, 176.
 LOIOLA: I, 45, 104, 107, 157, 213, 242, 255, 256, 257, 271, 273, 280, 363, 364; II, 289; III, 52, 64, 75, 116, 121, 128, 129, 161, 172, 195, 196, 200, 201, 210, 211, 220, 343.
 Lojendio, J. M.: II, 201.
 López-Mendizabal, I.: I, 181-183.
 Lorenzana, F. A.: I, 49, 162; II, 142-146, 172-173.
 Luis Leongoa (Frai -): I, 76-77; III, 117-118.
 Luis XII.a: I, 75.
 Luis XIII.a: I, 161.
 Luis XIV.a: II, 159, 165, 167.
 Luku (J. B. Diaz de - [*Luco*]): -Bere bizialdian: I, 157; III, 69, 74, 127-130, 181-212 *passim*, -biografia 184-187 eta 203-204, -Trenton 190, -hizkuntzen artean 192-210, -obra argitaratuak 213-214, -haren inguruaz ikaslanak 214-219. -Orrialdez orrialde: I, 157; III, 54, 69, 74, 121, 127-130, 163, 179, 181-212 *passim*, 182, 183, 184-187 eta 203-204 (biografia), 188, 189, 190, 191, 192-210 (hizkuntzen artean), 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 214-219 (ikaslanak) 220, 221, 222, 224, 270, 271, 272, 343.
 LUTER: III, 85, 204, 205, 232, 243-245, 246, 248, 253, 254, 255, 257, 259, 260, 262, 263, 265, 276, 293, 294, 324.
 Luzuriaga *Segurako Itxua*, J.: I, 239-241.
 Macanaz, M. R.: II, 59.
 Machiavelli, N.: I, 75.
 Macià, F.: II, 83, 89.
 MADARIAGA, J.: I, 15, 158, 172; II, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 22, 23, 24.
 Maisuak: I, 221-222.
 Mallorca: II, 59, 164, 214.
 Malon Etxaide, P. (*Malón Chaide*): III, 323-358 *passim*, -biografia 327-331, -idazlea 331-335.
 Malraux, A.: II, 37.
Mancomunitat: II, 74-75, 89.
 Mañé y Flaqué, J.: II, 69, 74.
Manifest de la Cultura Catalana (1977): II, 63.
 Manifestua (Gaztelaniaren aldeko -): III, 323-358 *passim*.
Manresa (Bases de -), 1892): II, 77, 78, 79, 88, 90, 290.
 MANSO DE ZUÑIGA, P. (gotzaina): II, 133, 134, 135, 211, 272, 274; III, 211, 272.
 Manterola, J.: I, 53, 127, 128.
Manual devotioñezcoa (1627): I, 37, 83, 85; III, 148.
 Maragall, J.: II, 72, 73.
 Margarita Nafarroakoa: III, 276-277.
 Mariana, J.: I, 90, 101.

- MARKINA. MARKINALDEA: I, 12, 55, 213; III, 76, 198.
- Marneffe (Belgika): I, 273.
- Marot, C.: III, 257.
- Martí i Julià, D.: II, 82.
- Martí. M. A.: II, 66.
- MARTINEZ ANIDO, S.: II, 197, 201, 205, 206, 208, 212, 213, 215-216, 217, 219, 220, 221, 226.
- MARTINEZ, Z. (gotzaina): II, 208, 217, 219, 236.
- Massó, M. (1924): II, 87.
- Materre, E.: I, 31, 32, 34, 83, 101, 159; III, 74, 143, 147, 148, 156, 345.
- Mathieu, C. F. (gotzaina): I, 278.
- Medikuak: I, 217-221.
- Melanchton, Ph.: III, 255.
- Memoria* (P. Iturriaga, 1830): I, 119.
- Memorials de Greuges*: II, 84-86.
- Mendebaldeko Elizak: III, 95.
- Mendia, B.: I, 197.
- Mendiburu, S.: I, 106.
- Mendieta, J.: II, 138, 170; III, 209.
- MENÉNDEZ PIDAL, R.: I, 151; II, 45, 117, 199, 232, 296; III, 115, 116, 158, 331, 332, 348.
- Mercader y Riba, J.: II, 161.
- MERINO URRUTIA, J. B.: I, 156, 353, 298.
- Metodio (santua): I, 22; II, 84.
- MEXIKO: I, 49, 195, 276, 303, 304, 326, 356; II, 136, 137, 138, 142, 145; III, 69, 130, 205-208, 209, 210, 212.
- MEZA: I, 80, 139, 232, 240, 246, 276, 283, 324, 326, 327, 354; II, 158, 163, 211, 229, 230, 247; III, 32, 61, 71, 84, 88, 99, 101, 105, 111, 129, 136, 150, 170, 191, 192, 236, 253.
- Meza-Bezperak*: I, 354; II, 88.
- Meza-liburua: III, 170.
- MIARRITZE: I, 267, 282, 296, 297, 299, 306, 316, 354, 356, 357, 359.
- MILLA EUSKAL OLERKI EDER: I, 346, 358; III, 32, 61.
- Mintegia (Bergarako Errege -): I, 109, 161.
- Mireio* (1931): I, 139.
- MISIOAK: I, 272; II, 88 (Amerika: irizpideak), 137-146 eta 170-171 (Amerika), 173, 174, 230; III, 43, 46, 54, 58 oh., 59, 68, 70, 71, 74, 101, 102, 104, 125, 129, 153, 162, 177, 191, 195, 207, 208, 210, 253.
- MISIOLARIAK: I, 91, 257, 299; II, 60, 137, 138, 139, 170, 173, 174; III, 53, 69, 71, 74, 78, 84, 85, 101, 125, 170, 175, 197, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 273.
- Missatge* (1888): II, 85.
- MITOAK: I, 40, 84, 85, 96, 98, 122, 123; II, 7, 13-24, 59; III, 38, 77, 225.
- Mitxelena, A.: I, 197.
- MITXELENA, K.: I, 23, 109, 184, 244, 283, 291, 315, 317, 329, 330, 344, 353, 357, 358, 360, 361, 375, 386, 387, 388; II, 100, 123, 297.
- MITXELENA, S.: I, 22, 122, 194, 197, 282, 283, 299, 300, 343, 344, 347, 354, 364; II, 231; III, 33, 62, 76, 170.
- Moderno (Aro -): I, 61-62.
- Modernotasuna: I, 308-309.
- Mogel, J. A.: I, 111-114.
- Mokoroa *Ibar*, J.: I, 316, 346; III, 59.
- MOLDIZTEGIA: I, 17, 36, 194, 198, 214, 246; III, 111, 119, 146, 187, 235-243, 255, 268, 283, 336, 363, 372.
- MONAKISMOA: II, 104, 128, 199, 201, 206.
- Monarkia nazionalak: I, 17, 75, 72; II, 57, 63, 74-75, 82, 85, 126-127, 159-161, 165, 166, 179, 199-201, 208, 280.
- MONARKIAK: I, 17, 49, 50, 71, 72, 73, 76, 77, 91, 162, 332; II, 56, 57, 58, 63, 69, 74, 75, 76, 82, 85, 86, 88, 104, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 179, 180, 190, 199, 200, 201, 208, 210, 233; III, 82, 121, 130, 238, 242, 246, 259, 278, 280, 297. (Ikus "Koroa").
- Monreal, G.: I, 96; III, 14.
- Montauban (1791): II, 182.
- Montesino, A.: 238, 243.
- Monzon, T.: I, 326-327.
- Morales, A.: I, 73.
- Morgades, J.: III, 59, 168.
- Mugaldeak: II, 84-85, 157-161.

- Mujika, G.: I, 227, 231, 252.
- Mujika, M. (gotzaina): I, 231, 232; II, 208; III, 58, 70, 166, 167, 176.
- Munibe: ikus Peñafloreda.
- Muñoa, M.: III, 174.
- Mutiloa: I, 245.
- NAFARROA BEHEREA: I, 24, 35, 37, 75, 80, 95, 97, 157, 160, 186, 335; II, 103, 104, 128, 287; III, 49, 54, 134, 236, 290, 295, 296, 297.
- NAFARROA. NAFARRERA: I, 29, 30, 35, 37, 80, 89, 95, 96, 97, 120, 128, 131, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 166, 168, 197, 200, 240, 258, 260, 277, 306, 342, 346, 356, 358, 364, 401, 402; II, 102, 103, 104, 128, 224, 285, 286, 287, 294; III, 49, 54, 56, 69, 70, 74, 106, 116, 123, 130, 135, 136, 141, 179, 196, 197, 209, 258, 259, 263, 264, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 290, 295, 296, 297, 298, 323, 327, 328, 335, 343, 373.
- Nagusi ERLIJIOSOAK: III, 52.
- NAPOLEON BONAPARTE: II, 19, 62, 67, 178, 316; III, 110, 126, 174, 247.
- Nazioa: II, 25-54, 30, 127-128.
- Nazioartea: III, 46.
- NAZIONALISMOA: I, 109, 131; II, 11, 25-54, 57, 64, 82, 106, 114, 199; III, 48.
- NEBRIJA, E. A.: I, 72, 73, 74, 75; II, 105, 111, 112, 113, 117-118, 129-130, 286; III, 186.
- Nederlandera: I, 75; III, 238.
- Nérac: III, 276.
- Neutraltasuna (Hizkuntzekiko -): II, 98.
- New Testament* (Tyndale, 1526): III, 110.
- NOBLEAK (HIZKUNTZA -): I, 74, 79, 80, 100, 354; II, 16, 56, 110, 111, 113, 114, 123, 126; III, 188.
- Norvegia: I, 75.
- Norvegiera: III, 247.
- Notitia Utriusque Vasconiae* (1638): I, 89.
- Obras Vascongadas del doctor labortano Joanes d'Etcheberri*: I, 99.
- Oda a la Pàtria* (Aribau, 1833): II, 63.
- Ofizialtasuna: I, 153-170.
- Oihenart, A.: I, 89-90, 91, 95, 98, 99, 134, 161; II, 17, 18, 19, 22; III, 22, 23, 137, 138.
- Ojacastro (Errioxa): I, 156.
- Okzitania: I, 276; II, 103; III, 85, 186, 282.
- Okzitaniera: I, 75; III, 281-282.
- OLABIDE, R.: I, 296, 300, 329, 342, 360, 361; III, 33, 60, 62, 70, 75, 88, 99, 168, 170, 177, 301, 360.
- Olertia: I, 122-125; II, -balio pedagogikoa 242 -250, -didaktika 250-265, -gaiak eta adibideak 265-273.
- Olivares Konde-Dukea: II, 57.
- Oliveira, F.: I, 73; II, 105.
- Olivetán, P. R.: III, 257.
- Onaindia, S.: I, 192, 315.
- OÑATI: I, 54, 55, 188, 197, 199, 224, 245, 269, 288; II, 86, 189, 215, 291; III, 58, 127, 129, 167, 191, 196, 197.
- OPE: I, 356.
- ORDENA ERLIJIOSOAK: I, 58, 155, 157, 194, 249, 361, 365; III, 23, 33, 47, 48, 55, 62, 64, 67, 75, 88, 101, 110, 119, 120, 123, 124, 125, 130, 131-132, 152, 207, 208, 268, 327, 328, 329, 330, 331, 344.
- ORDENANTZA: I, 75, 158; II, 335; III, 279.
- Ordonnances* (Genevako -): III, -1541ekoak 257, -1571koak 279.
- Orixé* (N. Ormaetxea): I, 9, 66, 123, 133-152, 270, 275-283, 285, 294, 299, 301, 302, 308 -310, 315, 316, 318-320, 329, 357, 359, 360, 370; II, 265, 271; III, 32, 61, 88, 99, 161, 170, 302.
- Orixé eta bere garaia* (P. Iztueta): I, 137-152.
- Ormaetxea, N: ikus *Orixé*.
- Orthezeko Akademia: III, 279.
- ORTOGRAFIA: I, 30, 87, 89, 151, 168, 179, 191, 193, 205, 237, 244; II, 105, 182, 330, 341; III, 111, 125, 234.
- OTOITZA. OTOITZ-LIBURUAK: I, 27, 28, 79, 80, 95, 274; II, 138, 216, 220, 221; III, 74, 80, 83, 100, 106, 141, 146, 150, 238, 248, 253, 254, 255, 258, 283, 290.
- Pacheco, P. (gotzaina eta kardinala): III, 183, 188, 200, 242, 269.

- Paliera: III, 42, 94, 109.
 Palsgrave, J.: I, 73; II, 105.
Paraclesis ad philosophiae christianae studium: III, 239.
 Paraguai: II, 172.
 Pariseko Komuna (1789-1794): I, 163.
 Pasaia: III, 259, 260, 264.
 PASIOTARRAK: I, 267, 365.
 Pasquier, E.: I, 74.
 Pastoralta euskaraz: III, 197-199.
 Patiño, J.: II, 58, 59, 161-162.
PATOTS: I, 163, 171; II, 86, 122, 132, 153, 178, 182, 185, 186, 189, 191, 289.
 Paulo IV.a: III, 242.
 Paulo VI.a: III, 63, 171.
 Pedagogia: II, 5, 7.
 Pedersen, Cr.: I, 79; III, 245, 247.
Pedra de toch: II, 57.
 Peñaforida Kondea (Munibe Idiákez, J. M.): I, 46, 50.
 Penintsula Iberiarra: II, 27, 54; III, -Erdi Aroko hizkuntzak 111-117.
Per Catalunya i l'Espanya gran (Lliga): II, 86.
 Pérez Galdós, B.: II, 72.
 Perpinyà: II, 160.
Peru Abarka: I, 112, 113, 114, 316, 329.
 Petrarca, F.: I, 72.
 Petri, O.: I, 79; III, 245.
Plan General de Estudios (1772): II, 169.
 Plangintza (Irakaskuntza -): I, 119.
 Platon: I, 105.
Pleading in English Act (1362): II, 126.
 Pléiade: I, 25.
 Politika (Hizkuntzekiko -): II, 5, 7, 97-155 *passim*.
 Polonia: III, 251-252.
 Poloniera: III, 246, 251-252.
 Pombal-eko Markesa: I, 162; II, 167.
 Portugal: II, 29, 82, 102, 166.
 Portugesa: I, 73; II, 131, 297.
 Possevino, A.: III, 267-268.
 Postel, G.: II, 16.
 Pouvreau, S.: I, 33, 88; III, 144, 146, 148, 149.
 Prat de la Riba, E.: II, 74, 79-80.
 PREDIKUA. PREDIKARIAK: I, 21, 40, 41, 80, 82, 84, 86, 93, 94, 95, 107, 113, 116, 157, 158, 159, 160, 195, 237, 246, 258, 261; II, 118, 137, 138, 143, 144, 184, 208, 209, 211, 216, 218, 219, 220, 222, 224, 230, 231, 233, 245; III, 21, 23, 26, 27, 28, 29, 31, 44, 53, 54, 55, 56, 64, 74, 82, 84, 85, 87, 88, 95, 100, 102, 103, 104, 105, 108, 110, 121, 122, 124, 125, 129, 131, 132, 134, 136, 148, 151, 152, 185, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 205, 208, 209, 211, 212, 221, 234, 251, 258, 261, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 279, 291, 327, 330, 343.
 Prévost-Paradol, L. A.: II, 147.
Primitivos pobladores de España y lengua vasca (1959): I, 110.
 Primo de Rivera, J. A.: II, 202-203.
 Primo de Rivera, M.: I, -diktadura 235; II, 75, 83, 86, 87.
Proclamación Católica (1640): II, 57.
 Proletariado: II, 442-444.
 Propaganda: II, 188-189; III, 255.
Prosa della volgar lingua (1525): I, 73.
 Protestantismoa: I, 29, 30, 79; II, 104; III, 98, 109, 200, 232, 235, 240, 252, 253, 254, 260, 268, 276, 278, 284, 298, 372.
 Provincias Unidas del Pyrineo: I, 206.
Proyecto de una Escuela Patriótica (1775): I, 162.
Prüfung: I, 110.
 Puig, T.: II, 62.
 Puigblanc, A.: II, 68.
 Puigcerdà (1717): II, 164.
Quito'n arrebarekin: I, 146.
 Real Cédula de Aranjuez (Penintsula, 1768): II, 167-169.
 Real Cédula para América (1770): II, 167.
 Réau, L.: II, 179.
Reducciones: II, 172.
Reglamento para los Alumnos (Bergara): I, 161.
 Reina, C. de: III, 264, 283.
Renaixença: II, 48, 61-65, 71-91 *passim*, -1833tik

- aurrera 64-65, -1833-1841 inguruan 65-66, -alderdi politikoak (1814-1874) 67-71, -hizkuntzaren balioa 71-91, -ideia politikoak 71-74, -joera politikoak 74-84, -agiri politikoak 84-87, -Estatutueta 84-91; III, 112, 113.
- Revista Eúskara*: I, 54.
- Rey, A.: I, 163.
- RIEV* (Rev. Int. de Estudios Vascos): I, 53, 60.
- Rivarol, A.: II, 180.
- Robert i Yarzabal, B.: II, 75.
- Roca i Farreras, N.: II, 70.
- Rolle des offices*: I, 26.
- ROMANCES: I, 76, 77, 93, 94, 97, 221; II, 17; III, 117, 118, 122, 163, 176, 186, 240, 273, 275, 326, 354, 355, 356, 357, 358. (Ikus "Erromantzeak").
- Romanonesko Kondea: II, 199, 200.
- Romero Robledo, F.: 199.
- Ronsard, P.: II, 106.
- Rosselló: II, 160.
- Rubió i Ors, J.: II, 66.
- Rueil, J.-C. (gotzaina): I, 38.
- Sailkapena (Hizkuntzen -): II, 113-116.
- Sáinz Rodríguez, P.: II, 206.
- Saizarbitoria, R.: I, 368.
- SALAMANCA: I, 77, 86, 104, 105, 355; II, 129, 254, 323; III, 116, 119, 122, 148, 184, 186, 188, 325, 327, 328, 331, 345, 353.
- Saleta, A.: III, 283.
- Salmotegia: III, 110, 257, 283.
- San Bartolome Gaua: III, 278.
- San Martin, J.: I, 306.
- Sanchís Guarner, M.: II, 56.
- Santamaria, K.: I, 355, 366; III, 63, 171.
- SARA: I, 20, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 45, 54, 81, 82, 83, 86, 95, 97, 99, 104, 106, 108, 114, 117, 134, 155, 158, 159, 160, 213, 411, 412; II, 288; III, 23, 47, 74, 75, 122, 138, 139, 140, 147, 148, 149, 253, 345.
- Sautrela*: I, 78.
- Scaliger, J.: I, 90, 101.
- Schlegel, F.: II, 116.
- SCHULTEN, A.: II, 17.
- Segura Irratia: I, 238, 259.
- SEGURA: I, 9, 15, 17, 213-262 *passim*, 214, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262; II, 280, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 315, 316, 319, 321, 322, 327, 331, 332; III, 64, 172, 197, 260.
- Seguroola, K.: I, 13; II, 10.
- SEMINARIOAK: I, 29, 57, 58, 59, 109, 151, 274, 275, 294, 327, 340, 341, 342, 343, 346, 363, 366, 367; II, 41, 209, 280; III, 23, 26, 31, 35, 48, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 89, 100, 120, 125, 134, 142, 167, 168, 169, 170, 171, 271, 295. (Ikus "Apaizgaitegiak").
- Senatua: I, 103, 166.
- SERRANO SUÑER, R.: II, 197, 204, 205, 206, 214, 221, 222, 230, 232.
- SETIEN, J. M. (GOTZAINA): III, 25, 40, 52, 359, 363, 371, 372.
- SINODOAK: I, 26, 27-30, 35, 92, 93-95, 157, 158, 160; II, 107 (IRUÑEA), 207, 236, 291; III, 48, 55, 57, 67, 69, 86, 87, 100, 101, 107, 108, 113, 122, 124, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 164, 166, 185, 189, 190 (GASTEIZ), 211, 258, 269, 272, 274, 278, 283, 285, 286, 287, 290-292, 293, 294, 295, 296, 298, 373, 380.
- Siriera: III, 96.
- Solano, F.: II, 169.
- Soziolinguistika: I, 13, 19, 299; II, 86, 275, 276, 281, 295; III, 14, 18-19, 33, 44.
- Soziologia: I, 13, 148, 297, 298, 299, 342, 379; II, 99, 121, 122, 134, 151, 232, 277; III, 16, 19.
- Suediera: I, 79; III, 245, 247, 248-249.
- Suitza: III, 249.
- Suomiera: I, 80; III, 245-247, 248-249.
- Taldeak: I, -euskaltzaleak 19-69, -ikertzaileak 23, 26, 59-60, 149-141, -idazleak 32, -sustatzaileak 34, -Eusko Pizkundea: I, 52-61, -Adiskideak: 42, 51-52, 161-162, -Bonaparteren lankideak 126, -Gure Izarra 189

- 190, -*Bai* taldea 196, -Segura Irratia 238, 259, -jesulagunak 271, -*Euzko-Gogoa* 282, 283, 300, 361 -*Anaitasuna* 343, -apaizgaiak 344, -frantziskotarrak 349, -*BRSBAP* 353, 357, -*Jakin* 366; II, -apologistak 20, -erasotzaileak 20-22; -filosofia eta zientzia 109-110; III, -soziolinguistikak 19, -ekoizpen bibliografikoa 61, -idazle eliztarrak 62, -elizgizonak 74-77, -idazle gaztelauak 116-117, -gotzain euskaldunak 143, -Iparraldeko idazleak (1617-1789) 143-145, -ikertzaileak 181-183.
- Teologia: I, 87, 101; II, 107, 113-113, 173; III, 17-18, 117, 106, 234, 256, 374.
- Termidor: II, 181, 187.
- Terminologia: I, 113-114, 320, 321, 327. (Ikus "UZEI").
- Testamentu Berria*: (Leizarragaren -): I, 80, 158; III, 360. (Ikus "Leizarraga").
- Testuak: I, 93-94; II, -apologista eta erasotzaileenak 19-24; III, -sakratuak 27, -Calahorrako Sinodoetakoak 133-135, -Iruñean 135-137, -gutunak 220-229, -Malon Etxaide 349-352, -Salamancako Irakasleak (1601) 353-358.
- Toledoko Kontzilioak: I, 21, 125; III, 82, 83, 85, 188, 237.
- TOLOSA: I, 12, 125, 176, 180, 183, 189, 195, 197, 199, 214, 218, 242, 245; II, 211, 219, 221, 309, 310, 320, 327, 328, 329; III, 119, 149, 186, 207, 260, 270, 283.
- Tormes'ko Itsu-mutilla* (1929): I, 139.
- Torras i Bages, J.: II, 78-79; III, 59, 168.
- Torrealdai, J. M.: I, 172, 191; II, 197, 198, 204, 213, 214, 215, 222, 236.
- TORY, G.: II, 112.
- Tovar, A.: I, 89, 355.
- TRENTOKO KONTZILIOA: II, 35, 82, 92, 157, 158; III, 28, 54, 67, 68, 69, 86-87, 108, 113, 122, 127, 131, 141, 152, 175, 182, 183, 185-186, 188, 189, 190-191, 192, 194, 196, 199, 200, 201, 202, 205, 211, 212, 224, 225, 227, 237, 242, 268, 270, 271, 272, 273, 326, 343, 344.
- Tubal. Tubalismoa: II, 14, 15, 17.
- Turin, Y.: II, 148.
- Txekiera: III, 234.
- Txillardegi (J. L. ALVAREZ ENPARANTZA): I, 283, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 329, 336, 340, 347, 359, 361, 362, 368.
- Txomin ikasle*: I, 236.
- Tyndale (1526): II, 110; III, 246.
- UDALAK: I, 15, 54, 115, 119, 156, 167, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 244, 252, 253, 256, 261, 301, 380; II, 303, 304, 305, 308, 309, 312, 315, 316, 320, 322; III, 14, 234, 327.
- Udalerriak: I, -Asteasu-Villabona 214, -Durango 214, -Erreterria/Oiartzun/Astigarraga 214, -Markina 213, -Segura 213-262, -Urruñia 52, -Uztaritze I, 175, 203, 355; II, 189. (Ikus "Sara", "Donibane-Lohizune").
- Ukipen-hizkuntzak: II, 13-14.
- Ulfilas: III, 82.
- Ulibarri, J. P.: I, 115-116, 174.
- Ummah* (komunitate islamiarra): III, 95.
- Unamuno eta Abendats*: I, 347.
- Unamuno, M.: I, 132; II, 73.
- Une historikoak (Ofizialtasunaren -): I, 155-169 *passim*.
- Unzurrunzaga, P.: I, 358.
- Urbistondo-Picabea, M. C.: III, 287.
- Uriarte, J. A.: I, 126, 151, 152, 251, 300; III, 99, 123, 360.
- Uribe, A.: I, 198.
- Urkixo Mintegia: I, 355, 356, 357.
- URKIXO, J.: I, 24, 31, 53, 60, 61, 99, 133, 180, 202, 232, 353, 357; II, 201; III, 150.
- Urrestarazu *Umandi*, A.: I, 319, 322.
- Urrutia, A.: I, 164, 172.
- Urrutia, G. [A.]: I, 58, 164, 335, 357; II, 207; III, 26, 58, 59, 167, 182.
- Urrutia, G.: III, 167.
- Urrutia, J.: I, 172; II, 199.
- UZEI: I, 57, 373, 375-397 *passim*, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 402, 405, 406, 407, 409; III, 41, 45.

- Uztaritze: I, 175, 203, 355; II, 189.
- Valdés, F.: III, 243.
- Valdés, J.: I, 73; II, 131.
- Valdotarrak: III, 110.
- Valentzia: II, 56, 162.
- Vargas Ponce, J.: I, 112.
- Vasconia*: I, 334.
- Vatikano: I, 333, 354; II, 208, 231; III, 20, 25, 28, 44, 47, 63, 68, 86, 87, 88, 97, 125, 126, 153, 365.
- Velasco, L.: I, 250.
- Venezia: I, 73.
- Verdaguer, J.: II, 71.
- Veterum Sapientia* (1959): II, 86.
- Vidal i Barraquer, F.: II, 90.
- Vilar, P.: II, 7, 9, 11, 25-54, -biografia 25-26, -ikerlana 27-30, -elkarriketa 32-54.
- Villalón, C.: I, 73; II, 112-113.
- Villalpando, R.: II, 59, 162-163.
- VILLASANTE, L.: I, 31, 32, 34, 37, 99, 110, 126, 129, 140, 159, 244, 283, 300, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 332, 343, 344, 358, 361, 362, 364, 383; II, 10, 297; III, 29, 33, 62, 74, 75, 100, 146, 150, 170.
- Villers-Cotterêts (Ordenantzak): I, 75, 158; II, 158.
- Vulgata*: I, 251, 265; III, 81-82, 85, 86, 99, 236, 237, 239, 242, 257, 326.
- Wesfaliako Bakea (1648): II, 158.
- WYCLIFFE, J.: III, 109, 110.
- XARRITON, P.: I, 176, 184, 202; III, 62, 170.
- Xintoismoa: II, 87.
- Zaitegi, J.: I, 9, 259, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 299, 300, 301, 307, 308, 309, 324, 325, 326, 328, 329, 336, 347, 356, 359; III, 62, 170.
- Zalduntxoak: ikus Adiskideak.
- ZARAUTZ: I, 158, 189, 193, 195, 197, 199, 232, 276, 358, 402, 403; III, 55, 132, 164, 270, 273.
- Zavala, S.: II, 169.
- Zelaia Letamendi, J.: I, 15; II, 10.
- Zentsura: I, 198, 200, 247, 248 249, 306, 307, 311, 346-348 (Gerriko); III, 165, 237, 241 -243, 263-264, 336-337 (Malon Etxaide).
- ZERUKO ARGIA: I, 58, 168, 342, 344; III, 293.
- Zibilizazio hizkuntza: II, 100.
- Ziburu: I, 159.
- ZIENTZIA: I, 25, 43, 79, 114, 130, 135, 297, 298, 309, 368, 376, 377, 379, 386, 387, 390, 392; II, 13-24, 99, 101, 105, 109, 110, 120, 121, 133, 150, 181, 326; III, 16, 18, 64, 115, 116, 234, 332, 333.
- Zierbide, R.: I, 161.
- Zinitza (Mojetarako -): III, 107.
- Ziril (santua): I, 21; II, 84.
- ZUBEROA: I, 37, 80, 82, 90, 95, 176, 177, 260; II, 128; III, 71, 147, 150, 288.
- Zubiaga, M. M.: I, 256-259.
- Zubizarreta, K.: II, 197.
- Zumarraga, J. (Artzapezpikua): I, 55, 157; II, 171; III, 68, 69, 70, 127, 129, 130, 175, 176, 177, 196, 205-209, 210, 240, 343.
- Zurita, J.: II, 58.
- Zurutuza *Arendui*, J. L.: I, 178, 189, 191, 202, 210, 211.

AURKIBIDE OROKORRA

<i>Hitzaurrea</i>	9
-------------------------	---

IKUS-BEGIRATU OROKORRAK

<i>Obarra</i>	II
---------------------	----

Eliztarrak eta euskal kultura, hizkuntz historia sozialaren argitan [1987]	I3
1. Sarrera-oharrak bakarrik	13
2. Erljioa eta hizkuntza	16
2.1. Hizkuntzalaritzatik	16
2.2. Antropologiatik	17
2.3. Teologiatik	17
2.4. Filosofiatik	18
2.5. Gizarte-zientzietatik	18
2.5.1. Soziolinguistikatik	18
2.5.2. Eliza eta herrien soziologiatik	19
2.5.3. Eliz historiografiatik	19
3. Euskal Herriko Elizak eta euskara	20
3.1. Euskara eliztarraz	20
3.2. Epekapen-arazoa	22
3.2.1. Lehen epea (1545-1745)	22
3.2.2. Bigarren epea (1745-1876)	23
3.2.3. Hirugarren epea (1876-1936)	23
3.2.4. Gerraondua (1936...)	23
4. Bibliografiaren nondik norakoa	24
4.1. Eliza eta kultur hizkuntzak	24
4.2. Euskal kulturaz	25
4.3. Eliztarren euskal bizitzaz	26
4.3.1. Eliz erakundetako ohitura linguistikoak	26
4.3.2. Testu sakratuen itzulpenak	27

4.3.3. Liturgiako latina	27
4.3.4. Euskal dotrinak	28
4.3.5. Predikua	28
4.3.6. Elizaren kultur lana	30
5. Azken oharrak	33
BIBLIOGRAFIA	35
Eliza Katolikoa eta euskaldungoa. Ikerketa-aurreko zenbait ohar [1989]	41
1. Historia honen konplexutasuna	41
1.1. Ondorio etnolinguistikoak	42
1.2. Eliza Katolikoa, ongi errotua	43
1.3. Fedea, berbaz emana	43
2. Begirapuntu ezberdinak	44
2.1. Begirapuntu soziolinguistikoak	44
2.2. Eliztarren euskal lanak	44
2.3. Euskararen eliz erabilerak	44
2.4. Eliztarren euskara erabilerak	44
2.5. Euskal corpus eliztarraren historia	45
2.6. Eliz terminologia	45
3. Bi esparru sozial	45
3.1. Barneko eta kanpoko jardunbideak	45
3.2. Ele hautapen hobetsiak	46
3.3. Eliza Katolikoa, nazioartean	46
3.4. Eliztar euskaltzaleen historia	46
4. Historia bizi koloreztatua	47
5. Elizaren indarrak eta erantzukizunak	48
6. Historia <i>interesatuak?</i>	49
Eliza eta euskal kultura. Historia bati zenbait ohar [1996]	51
1. Kristautzea eta Erdi Aroa	53
2. Erreformatik eta Kontrarreforma	54
3. Aldaketa-garaiak (XVIII. mendea)	56
4. Eusko Pizkundearen arrastoan (1876-1936)	57
5. Gerratea eta frankismoko gerraostea (1936-1960)	60
6. Erresistentzia kulturalaren eta errebolta sozialaren artean (1960-1980)	63
7. Azken oharrak	66

Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz [2004]	73
1. Eliza eta eliztarrak euskalgintzan	74
2. Ekialdean, herriek badituzte hizkuntzak, eta Elizek ere bai	77
3. Erromak badu hizkuntza bat: latina	80
3.1. Inperiotik Kristautasunera	80
3.2. Kristautasunetik Inperiora?	81
3.2.1. Karlomagno (768-814)	82
3.2.2. Gregorio VII.a (1073-1085)	83
3.2.3. Mugaldean erronka bat: herri eslaviarrak	84
3.3. Heterodoxien hizkuntzak (XII-XVI. mendeak)	85
3.4. Trento: Ederra da <i>Vulgata</i> gurea!	86
4. Egin gabekoak, eginkizun direnak	87
BIBLIOGRAFIA	90
Eliza Katoliko <i>erromatarra</i> eta euskara [2004]	93
1. Erljioak eta hizkuntzak	94
1.1. Erljio-hizkuntzen tradizio handiak	94
1.2. Berezko bilakaerak eta aldakuntza egitarautuak	96
2. Elizako hizkuntzaren eremu eta betekizunak	98
3. Eliza eta euskara Erdi Aroan	104
3.1. Latinak bahituriko eliz bizitza?	104
3.2. Euskal Herriko Elizan	105
4. Heterodoxo, gutxiengo eta aitzindarien artean	109
4.1. Heterodoxiaren hizkuntzak (XII-XV. mendeak)	109
4.2. Penintsulako hizkuntzak	111
4.2.1. Katalunia	112
4.2.2. Galizia	114
4.2.3. Gaztela	115
5. Eliza eta euskara Aro Moderno-Garaikideetan	119
5.1. Eliz euskararen kronologia (1500-2000)	120
5.1.1. Lehen urratsak (1500-1596)	121
5.1.2. Eliz arauak, eta lehen idazketa-loraldia (1596-1728)	122
5.1.3. Hegoaldeko lehen eliz ekarpen idatzia (1729-1875)	123
5.1.4. Eusko Pizkundeko ekarpenak (1876-1937)	124
5.1.5. Gerraondotik Kontzilio ondora (1937-2000)	125
5.2. Eliz literaturaren aurrekariak (c. 1530-1620)	126
5.2.1. Trento bukatu aurrekoak (1563 a.)	127
5.2.2. Kontzilioaren arrastoan (Hegoaldea: c. 1563-1728)	130

5.2.2.1. Ordena Erlijiosoak	I31
5.2.2.2. Calahorrako Sinodoak eta euskal katekesia	I32
5.2.2.3. Iruñeko Diozesian	I35
5.3. Eliz literaturako lagin bat, Iparraldean (1596-1789)	I37
5.3.1. Ekoizpen ez-eliztarra	I37
5.3.2. Argitalpen eliztarrak	I41
6. Atzera begiratu batean	I51
BIBLIOGRAFIA	I55
Iglesia y cultura vasca. Notas sobre la historia de sus relaciones [1996]	I61
1. Cristianización y Edad Media	I62
2. Reformas y Contrarreforma	I63
3. Coyuntura de cambios (siglo XVIII)	I65
4. En <i>Eusko Pizkundea</i> (Renacimiento vasco, 1876-1936)	I66
5. Guerra y posguerra en el franquismo (1936-1960)	I69
6. En la resistencia cultural y la rebelión social (1960-1980)	I71
7. Observaciones finales	I74
AHALEGIN GOMUTAGARRIAK	
<i>Obarra</i>	I79
Euskararen eliz erabilpena eta Luku Gotzaina (1545-1556) [1997]	I81
1. Mendeurrenaren karietara (1495-1995)	I81
2. Bizitza eta lanak (1495-1556)	I84
3. Calahorrako Gotzain	I87
4. Euskararekiko ideiak eta jarrera	I92
4.1. Hizkuntzen testuinguruan	I92
4.2. Euskal Herriari begira	I93
4.3. San Ignazio Loiolakoarekin harremanetan	I95
4.4. Gotzaina, euskaldunen zerbitzuan	I97
4.5. Hizkuntz jarreraren testuingurua	203
4.5.1. Arrazoi pertsonalak	203
4.5.2. Humanismo kristaua eta herri-hizkuntzak	204
4.5.3. Ameriketako eredu berri(tu)ak	207
5. Azken oharrak	211
BIBLIOGRAFIA	213

1. LUKUREN ARGITALPENAK	213
2. LUKURI ETA BERE INGURUARI BURUZKO ARGITALPENAK	214
ERANSKINAK. GUTUNAK	220
1. GUTUNEN ZERRENDA	220
SAN IGNAZIOK LUKURI EGINDAKO GUTUNAK	220
LUKU GOTZAINAK SAN IGNAZIORI EGINDAKO GUTUNAK	221
2. GUTUN HAUTATUAK	222

Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571),

Erreforma-Kontrarreformatako ilun-argitan [1995]	231
1. Berandu, baina artean garaiz (1563)	232
2. XVI. mendeko eliz argitalpenen testuinguru europarra	235
2.1. Moldiztegia eta Bibliaren argitalpenak (1447-1520)	235
2.2. Luter-en itzulpen-bultzada (1522-1546)	243
2.3. Bibliaren itzulpenak European barrena	245
2.3.1. Ingalaterra	246
2.3.2. Danimarka	247
2.3.3. Finlandia	248
2.3.4. Gales	249
2.3.5. Polonia	251
2.3.6. Eslovenia	252
2.4. Liturgia, otoitzak, katiximak	253
2.5. Erreforma eta Europaren alfabetatzea	254
2.6. Euskal Herriaren inguruetan	256
3. Idazki Erreformatuak Euskal Herrian (1523-1563)	258
3.1. Euskal Hegoaldean, Protestantismoarekin erne	260
3.1.1. Beldur soziopolitikoak: Inkisizioaren lanak	260
3.1.2. Liburuen pertsekuzioan	263
3.1.3. Hizkuntzen poza eta nekeak	264
3.1.4. Erreforma, euskaraz ote?	267
4. Erreforma katolikoaren arrastoan (1545-1600)	268
4.1. Herriaren heziketa kristaua: Dotrina eta predikua	269
4.2. Euskara Erreforma Katolikoan (1545-1600)	272
5. Joana Albretekoa, Erreformaren Buru (1560-1572)	275
5.1. Erreforma nafarraren aurrekoak (1525-1555)	276
5.2. Nafarroako Erreforma kalbinista (1555-1572)	277
5.3. Joana Albretekoaren hizkuntz politika	280
6. Leizarraga eta leizarragatarrak (1563-1571)	284

6.1. Erabaki ofizialak	285
6.2. Leizarragaren talde-lagunak	287
6.3. Lanaren antolatze ofiziala	290
6.4. Hizkuntz ereduaren arazoa	292
6.5. Itzulpenaren hedapena, eta euskararen eskolaratzea?	294
7. Ondoriobidezko zenbait ohar	296
BIBLIOGRAFIA	299
Gaika sailkatua	299
Leizarraga eta Protestantismoa	299
Leizarragaren eta lankideen obra, bere testuinguru historikoan	301
Alfabetoaren hurrenkeran	303
Gaztelaniaren aldeko <i>manifestua</i>. (Malon Etxaide, 1588) [2010]	323
1. Malon Etxaideren bizialdiko ibilera	327
2. Idazle, idazleen artean (1588...)	331
3. Herri-hizkuntzaren alde: gaztelania	335
4. Zenbait oharpen eta itaun	343
BIBLIOGRAFIA	346
ERANSKINAK	349
1. Eranskina	349
2. Eranskina	353
Euskarazko Biblien historiaz. <i>Elizen arteko Bibliaren argitalpena dela-eta</i> [1994]	359
1. Itun Berriaren itzulpena (1977-1983)	361
2. Biblia osoaren (bir)prestakuntza (1986-1993)	364
2.1. Elizarteko lankidetzarako egokiera	364
2.2. <i>Elizen arteko Biblia</i> : lehen erabakiak	365
2.3. Exegeta- eta itzultzaile-taldea: lan-banaketa	366
2.4. Bigarren aroko lan-prozedurak	369
2.5. Edizioaren azken ardurak	371
3. Egindako bidea: egitekoak	372
BIBLIOGRAFIA	375
GAIEN AURKIBIDE ALFABETIKOA	377

